

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ AVRASIYA UNİVERSİTETİ**

M.M.ƏLİYEVƏ

A.M.ƏLİZADƏ

SİYASƏT NƏZƏRİYYƏSİ

DƏRSLİK

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin
1 aprel 2015-ci il tarixli 324 sayli əmri ilə
ali məktəblərin bakalavriat pilləsi üçün
dərslik kimi təsdiq edilmişdir

**BAKİ
2015**

Elmi redaktor:
fəlsəfə elmləri doktoru, professor
S.M.Talışlı

Rəyçilər:
fəlsəfə elmləri doktoru, professor
Ə.B. Məmmədov

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Ə.H.Yunusov

M.Əliyeva, A.Əlizadə. Siyasət nəzəriyyəsi. Dərslik. – Bakı:
ADPU, 2015, 431 s.

Dərslikdə politologiyanın vacib tərkib hissəsi olan siyasət nəzəriyyəsinin elmi əsasları, kateqoriya və paradigmaları nəzərdən keçirilir, müasir siyasi nəzəriyyələrin müddəaları kursun əsas problemləri kontekstində ətraflı izah olunur.

Kitabda cəmiyyət və siyasətin qarşılıqlı təsir mexanizmlərinin, ictimai həyatın müxtəlif sahələrini tənzimləyən siyasət növlərinin məzmununun açıqlanmasına xüsusi yer verilir.

Bütövlükdə mövzuların təqdim olunması məntiqi və metodikası kursun dərinlən mənimsənilməsinə imkan verir; əldə edilmiş bilikləri ölkənin ictimai-siyasi həyatında peşəkar iştirakı üçün istifadə etmək şəraiti yaradır.

Dərslik ali təhsil müəssisələrinin müəllim və tələbələr, eləcə də siyasət aləmi ilə maraqlananlar üçün tövsiyə edilir.

© $\frac{194781653}{1957(H)2015}$ - qrifli nəşr

© M.Əliyeva, 2015
A.Əlizadə, 2015

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ	5
---------------------	---

FƏSİL I. POLİTOLOGİYA SİYASƏT HAQQINDA ELM KİMİ

1.1. Politologiyanın strukturunda siyasət nəzəriyyəsinin yeri və rolu	9
1.2. Siyasət ictimai hadisə kimi	28
1.3. Siyasət və siyasi münasibətlər	46
1.4. Aristotel və onun "Politika" əsəri	63
1.5. Siyasətin strukturu və funksiyaları	71
1.6. Siyasətin xüsusiyyətləri və prinsipləri	84
1.7. Hakimiyyət siyasətin məqsədi və vasitəsi kimi	96
1.8. Siyasət elm və sənət kimi	114
1.9. Siyasətdə şəxsiyyətin rolu	125

FƏSİL II. CƏMİYYƏT VƏ SİYASƏT: QARŞILIQLI TƏSİR MEXANİZMİ

2.1. Siyasətin cəmiyyətin digər sahələri ilə qarşılıqlı əlaqəsi. İqtisadiyyat və siyasət	141
2.2. Siyasət və cəmiyyətin sosial sahəsi	157
2.3. Əxlaqla siyasətin qarşılıqlı münasibəti	175
2.4. Siyasət və mədəniyyət	190

2.5.	Siyasətdə münaqişə və böhran vəziyyətləri.....	206
2.6.	Siyasət və zorakılıq.....	227
2.7.	Biznes və siyasət.....	244
2.8.	Siyasət və dövlət idarəçiliyi.....	260
2.9.	Yerli özünüidarəetmə və siyasət.....	279

FƏSİL III. SIYASƏT İCTİMAİ HƏYATIN MÜXTƏLİF SAHƏLƏR SİSTEMİNDƏ

3.1.	Siyasi qarşılıqlı əlaqələrin formaları. Siyasətin növləri.....	297
3.2.	İqtisadi siyasət	313
3.3.	Sosial siyasət.....	328
3.4.	Mədəni siyasət	340
3.5.	Milli-etnik siyasət	354
3.6.	Ekoloji siyasət.....	368
3.7.	Demoqrafik siyasət	385
3.8.	Hərbi siyasət.....	400
3.9.	Gender siyasəti.....	415

ÖN SÖZ

Təqdim olunan dərslik “Siyasət nəzəriyyəsi” kursunun uzun müddətli tədris zamanı topladığı bilik və təcrübənin ümumiləşməsinin nəticəsində meydana gəlib.

Kursun öyrənilməsinə sistemləşdirilmiş özünəməxsus yanaşma onunla bağlıdır ki, müəlliflər siyasət nəzəriyyəsinin öyrəndiyi məsələlər dairəsini kompleks şəkildə və ardıcılıqla açmağı özüqarşılılarına məqsəd qoymuşlar. Tədris kursunun vəzifəsi – tələbələrə siyasi elmin nəzəri əsaslarını işıqlandırmaq və bununla da əsas kateqoriya və anlayışların məzmununu açmaqdır; burada “siyasət” və “siyasi” sözlər əsas anlayışlar kimi çıxış edirlər.

Məlumdur ki, siyasət – cəmiyyətin, dövlətin və hər bir vətəndaşın həyat fəaliyyətinin sahəsidir. Müxtəlif siyasi partiyalar, ictimai təşkilatlar, həmkarlar ittifaqlarında və s. iştirak edərək, vətəndaş siyasi aləmi dərk edir. Buna görə də, görünür ki, bütün ictimai təsisatların və münasibətlərin qarşılıqlı əlaqələrindən siyasi aləmin seçilməsi, siyasətin mahiyyətinin, strukturunun, funksiyalarının öyrənilməsi və həmçinin həyatın digər sahələrlə münasibəti cəmiyyət üçün mürəkkəb, lakin əhəmiyyətli məsələyə çevrilir.

Siyasət barədə hərtərəfli və davamlı biliklər vətəndaşların siyasi sosiallaşmasının, onlarda siyasi şüurun və siyasi mədəniyyətin formalaşmasının, siyasi azadlığın təsdiq edilməsinin, demokratik, hüquqi dövlətin inkişafının perspektivlərini və əsas istiqamətlərini müəyyən edən vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasının ilkin şərtidir.

Təqdim olunan dərslük siyasət nəzəriyyəsini öyrənmək üçün əsl müəllif kursudur. Burada mühazirələr və seminar məşğələlərinin aparılması və həmçinin kursun müstəqil öyrənilməsi üçün əsas zəruri nəzəri və metodoloji vəsaitlər təqdim olunur. Dərslük Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin təsdiq etdiyi tədris proqramının əsasında hazırlanmışdır.

Dərslük məntiqi ardıcılıqla tərtib olunmuş, 3 fəsildən və 27 mövzudan ibarətdir. Tələbələrə metodik yardım göstərmək üçün hər bir mövzu siyasət fenomenin mürəkkəbliyini göstərən məsələləri ilə başlayır.

Belə ki, "Politologiya siyasət haqqında elm kimi" adlandırılan kursun birinci fəsli ümumi nəzəri məsələlərə və həmçinin "siyasət" termininin tarixdə meydana gəlməsinə və inkişafına, ümumilikdə, siyasi elmə həsr edilmişdir. Bu fəsildə politologiyanın əhəmiyyətli struktur ünsürü kimi siyasət nəzəriyyəsinin xüsusi yeri və rolu göstərilir.

Məlumdur ki, siyasət nəzəriyyəsi politologiyaya girişdir, siyasətin və siyasi münasibətlərin fəlsəfi-metodoloji əsaslarını, müasir cəmiyyətdə siyasi hakimiyyətin formalaşmasını və inkişafını öyrənir.

Birinci fəslin diqqətəlayiq xüsusiyyəti də ondan ibarətdir ki, tələbələr tərəfindən, ilk növbədə, "siyasət" anlayışı ilə əlaqəli olan ilk mənbələri müstəqil şəkildə öyrənilməsidir. Onlar Aristotelin "Politika", M. Veberin "Siyasət istedad və peşə kimi" və s. əsərləri təfsilatı ilə öyrənirlər.

"Cəmiyyət və siyasət: qarşılıqlı təsir mexanizmi" adlandırılan ikinci fəsildə siyasətin ictimai həyatın müxtəlif sahələri ilə qarşılıqlı münasibət problemləri, onun əxlaq, mədəniyyət, zorakılıq, münaqişə və s. kimi anlayışla qarşılıqlı əlaqəsi açıqlanır.

Fəsildə həmçinin siyasətin iqtisadiyyat, sosial sahə, dövlət idarəçiliyi, yerli idarəetmə və özünüidarəetmə, biznes və s. kimi sahələrin bir-birinə qarşılıqlı təsirinin öyrənilməsinə də yer verilir.

“Siyasət ictimai həyatın müxtəlif sahələrin sistemində” adlandırılan üçüncü fəsil həm ölkə daxili, həm də beynəlxalq səviyyədə iqtisadi, sosial, mədəni, milli-etnik, ekoloji və siyasətin digər növlərinin nəzəri və praktiki məsələlərin öyrənilməsinə həsr edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu fəsildə praktiki materialların verilməsi əsasən tələbələrin özləri tərəfindən həyata keçirilir. Müəllimin rolu ondan ibarətdir ki, bu və ya digər siyasət növü üzrə müəyyən nəzəri müddəaları vermək və problemin sərbəst öyrənilməsinə tələbələri istiqamətləndirməkdir.

Tələbələr isə, qrup (komanda) təşkil edərək müəyyən bir siyasət növü üzrə prezentasiya, cədvəl, slaydlar ilə müşahidə edilən çıxışları hazırlayır və bu mövzunu hərtərəfli açmağa çalışırlar. Bu fəsildə Azərbaycanın dövlət siyasətinə və beynəlxalq səviyyədə müxtəlif siyasət növlərinə, müasir şəraitdə inkişaf perspektivlərinə böyük diqqət yetirilir.

Təcrübə göstərir ki, belə yanaşma tələbələrdə məşğələlərə müstəqil hazırlanmasına, yaradıcı və praktiki münasibətin inkişafına daha yaxşı şərait yaradır, onlarda məsuliyyət, özlərinə və qrup üzvlərinə qarşı tələbkərlilik hissi oyadır, onlar arasında rəqabəti və öz müxtəlif çeşidli materialları daha anlaşıqlı izah etməyə sövq edir.

Nəzəri materialların möhkəmləndirilməsini və auditoriya məşğələlərinin səmərəliliyini artırmaq məqsədilə hər mövzuya yoxlama sualları və tapşırıqlar əlavə edilir. Eyni zamanda mövzunun daha dərinədən öyrənilməsi üçün ona yardımçı ədəbiyyat və mənbələr siyahısı da verilir.

Həm də qeyd etmək lazımdır ki, auditoriya məşğələləri əsasən interaktiv, müzakirə formasında, tələbələr tərəfindən bütün öyrənilən mövzular üzrə suallar və cavablar şəklində keçirilir, onların siyasi termin sahəsindəki bilik ehtiyatı və s. yoxlanılır.

Bütün bunlar isə “Siyasət nəzəriyyəsi” kursunun öyrənilməsi prosesini tələbələr üçün daha məzmunlu və maraqlı etməyə şərait yaradır, bu da onların əldə etdikləri biliklərdən gələcək praktiki fəaliyyətlərində daha səmərəli istifadə etmək imkanı genişləndirir.

FƏSİL I

POLİTOLOGİYA SİYASƏT HAQQINDA ELM KİMİ

1.1. POLİTOLOGİYANIN STRUKTURUNDA SİYASƏT NƏZƏRİYYƏSİNİN YERİ VƏ ROLU

*Politologiyanın elm və tədris fənni kimi yaranması və tarixi təkamülü.
Siyasi elmin əsas struktur üsülləri, onun obyektı və predmeti.
Politologiyanın tədris fənni kimi strukturu. Siyasət nəzəriyyəsinin
obyektı və predmeti.*

Yoxlama sualları və tapşırıqlar.

Təvsiyə olunan ədəbiyyat və mənbələr.

1. Politologiyanın elm və tədris fənni kimi yaranması və tarixi təkamülü

Müasir elmi bilik sistemi çox mürəkkəb və müxtəlifdir. O, dörd böyük qrup elmlərdən ibarətdir: təbii, texniki, humanitar və sosial. Elmi bilik sistemində daxil olan elmlər, bir birindən öz tədqiqat obyektinə, predmetinə və üsullarına görə fərqlənilirlər. Belə ki, əgər *təbiət elmləri* təbiətin sirlərini açmasına istiqamətlənibsə, *texniki* - texnikanın yeni imkanlarını axtarmağa yönəlib.

Humanitar və sosial elmlər bu sistemdə xüsusi yer tuturlar. *Humanitar* (fəlsəfə, etika, estetika, kulturologiya və b.) və *sosial* (tarix, sosiologiya, sosial psixologiya, hüquqşünaslıq, politologiya, iqtisadi nəzəriyyə və b.) elmlərin öz tədqiqat obyektləri var – ümumilikdə cəmiyyət və onun ayrı-ayrı üsülləri (siyasət, mədəniyyət, iqtisadiyyat, etnoslar, insanların qarşılıqlı

təsin müxtəlif tarixi formaları). Bu elmlərin hər biri (sosiologiyadan başqa) ictimai həyatın müəyyən əlahiddə tərəfi ilə məşğuldur.

Məlumdur ki, elmi bilik bəşəriyyətin tarix boyu yığılırdı, genişlənirdi və insanların idrak fəaliyyətinin ən yeni nəticələri əsasında təkmilləşirdi. Və əgər, bu gün *humanitar elmlər* insanların dünyagörüşünü, onların dəyərlər sistemini, əxlaqi keyfiyyətlərini formalaşmağa yönəliblrsə, *sosial elmlər* – cəmiyyət və onun bütün həyat sahələri haqqında həqiqi, sübutedici, obyektiv bilik verirlər.

Humanitar elmlərin etimoloji (yun. dil. “etymon” – sözün əsas mənası) adı latın “humanitas” sözü ilə bağlıdır – insanın təbiəti; savad, mənəvi mədəniyyət deməkdir. Sosial elmlər (lat. dil. “socialis” - ictimai) isə cəmiyyətdə insanların birgə yaşamını öyrənirlər.

Sosial elmlərin tarixi təkamülü neçə əsrlər boyu müəyyən olunub. İlk olaraq, sosial bilik *sinkretik* halda olmuşdur, yəni ayrı-ayrı elmlərə bölünməmişdir. Erkən nəzəriyyələrdə tarixi biliklər çox vaxt astroloji, dövlət və cəmiyyət haqqında təlimlər – tibb və dini traktatlarla qonşuluqda inkişaf edirdilər. Təsadüfi deyil ki, qədim dövrün mütəfəkkirləri, eyni zamanda həm filosof və təbiətşünas, həm də siyasətşünas və siyasətçi olurdular. XVIII əsrin ortalarında təbiət və əxlaq elmləri sosial elmlər adlandırıldı. Siyasət haqqında elmin sosial elmlərin ayrıca bir qolu kimi təşəkkül tapması həmin dövrə təsadüf edir.

Baxmayaraq ki, sosial-siyasi fikrin tarixi dörd minillikdən çoxdur, sosioloji (*sosiologiya*) və siyasi elmlər (*politologiya*) müstəqil elmlər kimi qəti surətdə XIX əsrin axırı – XX əsrin əvvəlində formalaşdılar. Öz təkamülü zamanı sosiologiya və politologiya konseptual cəhətdən bir birinə yaxın idilər. Sonralar isə onlar öyrənilən problemləri daha aydın böldülər və tədqiqat üsullarda aralanmışlar.

Fransa alimi, sosiologiyanın əsasını qoyan **Ogüst Kont** belə hesab edirdi ki, cəmiyyəti dərinədən öyrənən yeni elm yoxlamaya

uymayan, prinsipcə cavabı olmayan, suallardan imtina edən və hamısını özündən çıxarmalıdır. Buna görə, biliyə uyğun olan sahələrə ixtisaslaşma təyin olmalıdır: iqtisadi münasibətlər iqtisadi elmlər tərəfindən öyrənilməlidir, siyasi – siyasi elmlər və s.

Beləliklə, politologiyanın tədqiqat obyektı siyasi sahədə lokallaşmış sosial qarşılıqlı təsir oldu. *Politologiya* isə siyasət və ya siyasi aləm haqqında – cəmiyyətin xüsusi yarım sistemi – hakimiyyət, dövlət, bu və ya digər cəmiyyətdə siyasi proseslərin keçməsi ilə bağlı elmdir. O, hər bir elm kimi, öz uzun təşəkkül və inkişaf yolunu keçmişdi. Cəmiyyət və siyasət haqqında elmin yaranıb inkişaf etməsi bilavasitə onların özlərinin yaranması ilə olmuşdur.

İbtidai icma quruluşunda hələ sivilizasiya olmadığından cəmiyyət haqqında elm də yox idi. Xüsusi mülkiyyətin və sinifli cəmiyyətin yaranması ilə bu cəmiyyətdə yeridilən siyasət haqqında elmi fikir yaranıb, inkişaf etməyə başlayır. Sosioloji və politoloji fikrin rüşeymləri Qədim Misirdə, Cində, Hindistanda, sonralar Qədim Yunanıstanda və Qədim Romada yaranmışdır.

İnsanın mahiyyətindən, dövlət, siyasət və cəmiyyəti idarə etmə problemləri haqqında **Konfutsi** (e.ə.551-479) və **Lao-Tszi** (e.ə.VI-Vəs.), **Demokrit** (e.ə.460-370) və **Platon** (e.ə.427-347), **Aristotel** (e.ə.384-322) və **Siseron** (e.ə.106-43) və b. filosoflar yazmışdılar.

Sosial-siyasi təlimlərin başlanğıcını mifologiyada və Şərqi qədim fəlsəfi-dini təlimlərində axtarmaq lazımdır. Burada ilk sivilizasiyalar, yer üzündə ilk dövlətlər yaranıb və inkişaf etmişlər.

Qədim Cində sosial-fəlsəfi fikir böyük hörmət qazanmışdır. E.ə. VI-VIII əsrlərdə onun ən parlaq vaxtı idi. Çin mütəfəkkirləri cəmiyyətin quruluşunun və fəzilətli insanı tərbiyə etmək “daimi problemləri” həll etməyə çalışırdılar. Konfusiçilik, legizm və daosizm Qədim Cində ən iri ideoloji istiqamətlər olmuşdur.

Bəşəriyyətin *siyasi fikir* tarixində Qədim Yunanıstan və Qədim Roma mütəfəkkirlərinin böyük rolu olmuşdur. İnsanların

azad olanlara və qullara parçalandığı bir şəraitdə yaranan antik siyasi fikir azad insanların ideologiyası kimi formalaşmış və inkişaf etmişdir. Buna əsasən o zaman siyasət azad olanların, əmək işə qulların işi elan olunurdu.

Platonun (Aristokl) siyasi baxışlarında ideal dövlət ideyası mərkəzi yer tutur. O, qeyd edirdi ki, insanlar öz səyləri sayəsində mükəmməlliyə yaxınlaşa bilməzlər, buna görə də, qanunları təsis edən və cəmiyyətin təkmilləşməsi üçün zəruri zəmin yaradan dövlət olmalıdır. Yaxşı dövlət müdriklik, mərdlik, qaydaları gözləmək və ədalətlik kimi keyfiyyətlərə malik olur. **Platon** siyasi quruluş formalarının təsnifatını verməyə cəhd edir. “Qanunlar haqqında” əsərində **Platon** bəşəriyyətin siyasi təkamülünün realist mənzərəsini təsvir etməyə çalışır.

Klassik siyasi fikrin banilərindən biri **Aristotel** hesab olunur. Onun siyasi təlimi “Etika”, “Afina siyasəti”, “Politika” və s. əsərlərində öz əksini tapmışdır. **Aristotel** siyasət haqqında elmi hərtərəfli işləyib hazırlamağa cəhd göstərmişdir. Onun anlamında siyasət bir elm kimi etika ilə bağlıdır. O, belə hesab edirdi ki, siyasətin elmi anlayışı mənəviyyat (fəzilətlər) haqqında yüksək təəvvürləri, etikanı (ədalətləri) bilməyi nəzərdə tutur.

Aristotel öz təlimini ideal polis mövqeyindən işləyib hazırlamışdır. O, belə hesab edirdi ki, polis azad və bərabər insanların siyasi ünsiyyətidir. Polis birləşmənin ali bir formasıdır ki, o, xoşbəxt həyata çatmağa imkan yaradır.

Antik dövrün və bütün dövrlərin dahisi olan **Aristotel** həm siyasi elmin, həm də siyasi təcrübənin özündən sonra və bu günədək tarix üçün istiqamətlərini qoymuş, siyasi elmin əsaslarını yaratmışdır. Aristotelizm cərəyanı Yeni dövrə qədər hakim cərəyan olmuşdur.

Feodalizmin yaranması və inkişafı dövründə Avropada ictimai-siyasi fikir ən çox dini rəngə boyanmışdı. **Avreli Avqustin** (354-430) “Allah şəhəri haqqında”, “İradə azadlığı haqqında” və b. əsərlərində cəmiyyətdə bərabərsizliyi əsaslandırır və bəraət qazandırır. Dövlət universal qayda-qanunun bir hissəsi

kimi göstərilir. Bu qayda-qanunun yaradıcısı və hökmdarı isə Allahdır. Buna görə bütün hökmdarlar həm Allaha, həm də insana xidmət etməlidirlər.

Platonun və Aristotelin nəzəriyyələrinin təsiri altında Şərqdə Orta əsrlərin siyasi fikrində IX-X əsrlərdə böyük mütəfəkkiri olan **Əbu Nəsr Əl-Fərabinin** (870-950) konsepsiyası müasir dövrün ideoloji istiqaməti baxımından olduqca maraq doğurur. O, öz konsepsiyasını “Vətəndaş siyasəti” adlandırır və burada müasir “vətəndaş cəmiyyəti” ideyasının siyasi, hüquqi, elmi çərçivəsini verməyə çalışır.

X-XIII əsrlərdə feodalizm ciddi tənqiddə məruz qalır. Siyasətə obyektiv prizmadan yanaşan, dövlətçiliyin qurulması və qorunması məqsədilə XI əsrdə Səlcuq imperiyasının hökmdarının istəyi ilə həmin imperiyanı qurmaq və möhkəmləndirmək kimi böyük dövlətçilik təcrübəsi olan vəziri **Nizamülmülk** (1018/19-1092) görmüşdür. O, həm Səlcuq dövlətinin bütün əsas şəhərlərində, həm də xilafətdə bir neçə yüz il fəaliyyət göstərən məşhur məktəblərində tədris olunan “Siyasətnamə” əsərin müəllifidir. Onun bu əsəri hökmranlıq, siyasət sənətin qanunauyğunluqlarının cəmləşdiyi bir dərslik, dövlətçilik məktəbidir.

Əsərdə **Nizamülmülkin** dini məzhəblər, onlara münasibətdə ideoloji yönümündən təsiri ilə yanaşı Səlcuq dövlət quruluşunda islahat aparılması kimi sosial ideallara yox, sadəcə özünün siyasi mövqeyinə, hakimiyyətinin gücləndirilməsinə və vəzifə azadlığına xidmət edəcək motivlərə irəli sürülən normativ fikirlər də var.

Avropada bu vaxt feodalizmi tənqiddən qoruyacaq ideoloji bir əsas lazım idi. Belə bir ideoloji əsasını məşhur ilahiyyatçı rahib (monax) **Foma Akvinski (Akvinat)** (1225-1274) yaratdı. O, belə hesab edirdi ki, siyasi birlik olan dövlət quruluşunun təsis edilməsi prosesi, onun Allah tərəfindən yaradılması prosesi ilə eynidir. Sonradan tomizm adını almış bu təlim papa ruhani hakimiyyətinin, ruhani və dünyəvi feodalların əsas ideoloji silahı olmuşdur (“Hakimlərin idarəetmə haqqında”). **F.Akvianlı** öz

baxışları sosial bərabərliyi inkar etməsində və təbəqələrin müxtəlifliyin möhkəmlənməsində qururdu.

Azərbaycanın siyasi və hüquqi fikir tarixi, bu fikri yaradan xalqın özünün tarixi qədər qədimdir. XII-XIV əsrlərdə Azərbaycan siyasi-hüquqi nəzəriyyələr tarixinin inkişafında mühüm bir dövrdür. Həmin dövrün böyük mütəfəkkirlərinin – **Nizami Gəncəvinin** (1141-1209)), **Nəsirəddin Tusinin** (1201-1274), **Əvhədi Marağayın** (1201-1274) və **Mahmud Şəbüstərinin** (1287-1320) yaradıcılığı Azərbaycan xalqının siyasi və hüquqi fikir tarixində zəngin bir səhifədir.

Böyük Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri **N.Gəncəvi** erkən Şərq Renessans fəlsəfəsinin parlaq nümayəndəsidir. Onun bütün Yaxın Şərqin ədəbiyyat tarixinə “Xəmsə” adı ilə daxil olmuş əsəri dərin fəlsəfi və sosial mənzərəsini ifadə edir. **N.Gəncəvinin** bütün yaradıcılığı ərzində ədalətli hökmdar ideali axtarmış və onu İsgəndərin obrazında təəcəssüm etdirmişdir.

N.Tusinin dərin əxlaqi, ictimai-siyasi və hüquqi məzmunu malik olan “Əxlaqi-Nasiri”, **M.Şəbüstərinin** dünya şöhrəti qazanmış “Gülşəni-raz” poeması, **Ə.Marağalının** “Cami-Cəm” əsəri siyasi fikir tarixində böyük hadisələrdən biridir.

Məlumdur ki, **N.Tusinin**, **M.Şəbüstərinin** və **Ə.Marağayın** siyasi və hüquqi görüşlərinin və ümumiyyətlə dünya görüşlərinin formalaşmasında Yaxın Şərqin mütərəqqi ideyalarının, habelə Qədim Yunan fəlsəfi fikrinin rolu olmuşdur.

Feodalizmin dağılması dövründə (XVI əsr) Qərbi Avropada ictimai-siyasi fikir yeni yaranmaqda olan burjua sinfin və kapitalist münasibətlərinin maraqlarını ifadə etməkdə idi. Böyük italyan mütəfəkkiri **Nikkolo Makiavelli** (1469-1527) yeni yaranmaqda olan italyan burjuaziyasının mənafeyini müdafiə edirdi. İntibah dövrünün əksi olan bu mütəfəkkir real siyasətin ilk pioneri idi (“Hökmdar”, 1513). O, siyasəti təcrübi elm hesab edirdi. Onun fikrincə siyasi davranışın əsasında xristian əxlaqi deyil, xeyir və güc dayanır. **N.Makiavelli** dövləti cəmiyyətin siyasi vəziyyəti kimi hesab edirdi.

N.Makiavelli dövrünün gerçəkliklərindən və tarixi təcrübədən çıxış edərək, şəraitin verdiyi imkanlardan maksimum yararlanmaqla və heç bir əxlaqi, mənəvi normanın maneə yaratmadığı, nailiyyəti təmin edəcək rəşional siyasətin yürüdülməsi xəttini seçmişdir.

XVI-XVII əsrlərdə Qərbi Avropada ictimai-siyasi fikir sürətlə inkişaf edirdi. **Jan Bodən** (1530-1596), **Hüqo Qrotsi** (1583-1695), **Tomas Hobbs** (1588-1679), **Benidikt Spinoza** (1632-1677), **Con Lokk** (1632-1704) və b. siyasəti fikrin inkişafında böyük rol oynamışdılar.

Orta əsrlərin sonu, Yeni dövrə yaxın olan bir ərəfədə yaşamış fransız mütəfəkkiri **J.Bodenin** suverenlik konsepsiyası həm İntibah dövründə, həm də sonralar siyasəti elmdə və təcrübədə böyük rol oynamışdır. **J.Bodenə** görə, suveren olan hakimiyyət yox, millətdir. Ona görə, dövlətdə qanunverici və icraedici hakimiyyət formaları, ərazi subyektləri, siyasəti partiyalar mövcud olmalıdır, lakin onlar hamısı monarxın nüfuzunun mərkəzi hakimiyyətin nəzarəti altında qalmalı və dövlət başçısı bir partiyanın liderinə çevrilməməlidir ("Dövlət haqqında altı kitab").

Yeni dövrün ilk əsas ideyası **T.Hobbs** tərəfindən irəli sürülən ictimai müqavilə yolu ilə dövlətin formalaşması ideyası idi. **T.Hobbs** ictimai sabitliyə, nizam-intizama, təhlükəsizliyə olan ehtiyacın həmin zərurəti yaratdığı fikrindədir. Ona görə, dövlətin əsas funksiyası təhlükəsizliyi təmin etməkdir. Sabitlik və nizam-intizam qanunlarına riayət edildiyi halda mümkün olduğundan və adamlar qorxusuz, xoşluqla bunu etmədiklərindən dövlətin həmin funksiyanı yerinə yetirə bilməsi üçün güc strukturları və səlahiyyətləri olmalıdır. Səlahiyyətləri isə müqavilə verir, müqavilənin söz olaraq qalmamağı, reallaşmamağı üçün arxasında hakimiyyət strukturları, "qılınc" durmalıdır ("Leviafan").

T.Hobbs kimi **C.Lokk** da dövlətin mənşəyini daha çox təhlükəsizlik, əmin-amanlıq və rifahın təminatı probleminə görməsinə baxmayaraq onların dövlət forması haqqında mövqeləri fərqlidir. Təhlükəsizlik probleminə yanaşarkən, ilk növbədə, o, əmlakın təhlükəsizliyi məsələsini qaldırır.

C.Lokkun əsas xidməti hakimiyyət bölgüsü prinsipini və liberallaşmanın, yəni siyasi, iqtisadi, dini azadlıqların təsbit olunduğu bir dövlət forması ideyasını irəli sürmək olmuşdur. Bundan başqa, **C.Lokkun** bir də əsas xidməti - legitimlik ilə dövlətin bütövlüyü məsələlərinin əlaqəsini göstərmək olmuşdur ("Dövlət idarəçiliyi haqqında iki traktat", 1690).

XVIII əsrdə böyük dahilər meydana gəldi. Fransada **Şarl Lui de Monteskyö** (1689-1775) siyasi nəzəriyyənin bütün sahələrində nəzərə cərpacaq qədər zəngin bir nəzəri irs qoyub getmişdir. O, belə hesab edirdi ki, təbii qanunlar cəmiyyət yarananadək mövcud olmuşdur. Bunlar bərabərlik, sülh, bir sözlə, cəmiyyətdə yaşamaq arzusudur.

Ş.L.de Montestyö C.Lokka nisbətən daha irəli getmiş və İngiltərənin də təcrübəsinə əsaslanaraq demokratiya, monarxiya və aristokratiyanın qarışığı olan bir dövlət tipini ideal dövlət quruluşu kimi qəbul etmişdir. O, həmçinin **C.Lokkun** meydana sürdüyü hakimiyyət bölgüsü prinsipini inkişaf etdirmiş üç hakimiyyət (qanunverici, icraedici və məhkəmə) forması arasında tarazlı münasibəti optimal quruluşun əsası hesab etmişdir ("Qanunların ruhu haqqında", 1748).

Jan Jak Russonun (1712-1778) Fransada siyasi nəzəriyyənin inkişafında xüsusi rolu olmuşdur. O, insanların azadlığının tərəfdarı olmuş, burjuva demokratiyasında bu azadlığın olduğunu izah etməyə çalışmışdır. Siyasi fikir tarixində onun xidməti ondan ibarətdir ki, o, xüsusi mülkiyyətlə eyni vaxtda meydana gəlmiş, vətəndaş cəmiyyətlə bunun ardınca ictimai müqavilə əsasında yaranan dövlət arasındakı fərqi izah edir. **J.J.Russo** vətəndaş – dövlət münasibətlərində vətəndaşın siyasi hüquqlarının və hakimiyyətin səlahiyyət və iradəsinin sərhədlərini, ölçülərini göstərmişdir.

Xalqın suverenliyi onun əsas ideyası idi. Suverenlik aktı, **J.J.Russoya** görə, "alının aşağı ilə yox, Tamın onun hər bir üzvü ilə müqaviləsidir; qanunidir, çünki əsasında ictimai müqavilə durur; ədalətlidir, çünki hamı üçün ümumdür; faydalıdır, çünki

ümumi rifahdan başqa məqsədi yoxdur; möhkəmdir, çünki dayağı cəmiyyətin bütün gücü və ali hakimiyyətdir" ("İctimai müqavilə haqqında").

Almaniyada siyasi ideyaların inkişafında **İmmanuil Kant** (1724-1804), **İohann Qotlib Fikse** (1762-1814), **Georq Hegel** (1770-1831), **Karl Marks** (1818-1883), **Fridrix Engels** (1820-1895) və b. bu istiqamətdə öz siyasi irsini qoymuşdular.

Böyük alman filosofu **G.Hegel** dövlətin mənşəyi probleminə, dövlət-vətəndaş münasibətlərinə, vətəndaş cəmiyyətinin sərhədləri məsələsinə toxunmuş, tarixi determinizmin əsasını qoymuşdur. O, vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması prosesinin tarixi zərurət və qanunauyğun olduğunu, mənşəyində vətəndaşın fərdi, sosial, ictimai maraqların dayandığını, bu maraqların, əksliklərin qarşılıqlı mübarizəsi və zəruri sintezinin durduğunu göstərir ("Hüquq fəlsəfəsi").

"Sosial ziddiyyətlərin dərinləşməsi ilə burjua inqilabını proletar inqilabı əvəzləyəcək" ideyasını dəstəkləyən, tarixi inkişaf prosesinin mərhələlərini mütləqləşdirən **K.Marks** tarixi determinizmin nümayəndəsi olmaqla yanaşı materialist mövqeyi ilə iqtisadi determinizmin də əsasını qoydu.

Liberal demokratiya xüsusi mülkiyyəti, iqtisadi, mədəni, dini azadlıqları tanıyan bir cərəyan kimi XIX-XX əsrlərdə siyasi elmin əsas inkişaf yolunu keçdi. Avropa liberalizmin vətəni olan İngiltərə dünyaya bir neçə məşhur nümayəndələri verdi. Onların arasında **Ceremi Bentam** (1748-1832), **Con Stüart Mill** (1806-1873) və b. qeyd etmək vacibdir.

XIX əsrin birinci yarısında fransız burjua antifeodal ideologiyasını siyasi mütəfəkkirlərdən **Benjamin Konstan** (1767-1832), **Ogüst Kont** (1798-1857) və **Aleksis de Tokvil** (1805-1859) ifadə edirdilər. Belə ki, **O.Kont** tarixi prosesin təkamülünü bəşəriyyətin elmi tərəqqisi ilə bağlamış, siyasi təcrübədəki dəyişikliklərin də məhz şüurdakı inkişaf mərhələlərindən asılı olduğunu hesab etmişdir.

Alman liberalizmin nümayəndələri çoxdur, lakin ümumavropa şöhrətini əsasən **Vilqelm fon Humboldt** (1767-1835) və **Lorens fon Şteyn** (1815-1890) qazanmışdılar. Belə ki, **L.fon Şteyn** **G.Hegelin** arxasınca, dövləti və vətəndaş cəmiyyəti fərqləndirir. O, "Sinifdən xaric monarxiya" nəzəriyyəsinin müəllifi sayılır.

XIX əsrin birinci yarısında Almaniyada ilk hüquqi məktəb yaranır, 1871-ci ildə Fransada birinci siyasi elmin azad məktəbi təşkil olunur.

XX əsrdə bu elmə təkan verən məşhur mütəfəkkirləri **Vilfredo Pareto** (1848-1923), **Haetano Moska** (1858-1941), **Maks Veber** (1864-1920), **Robert Mixels** (1876-1936), **Karl Popper** (1902-1994), **Robert Dahl** (1915), **Ralf Darendorf** (1929-2009), **Sidney Verba** (1932) və b. yada salmaq olar.

Amerika politoloqu **Qabriel Almond** (1911-2002) qeyd edir ki, "siyasi elmin əmələ gəlməsi və təşəkkülün birinci mərhələnin keçməsi Antik dövrdə Aralıq dənizin sahilində, Orta əsrin katolisizmində, Renessansda, Reformasiyada, Maarifçilikdə və XIX əsrdə Avropada inkişaf etməyə davam edirdi".

Fransa alimi **Moris Dyuverje** (1917) siyasi elmin təşəkkülündə, təkamülündə və təsisatlaşmasında üç böyük dövrü ayırır. Birinci – bu **Aristotel**, **N.Makiavelli**, **J.Boden**, **Ş.L.de Monteskyö** və b. qədim, orta əsr və yeni dövrün əvvəlində yaşayan mütəfəkkirlər tərəfindən təqdim olunan Antik dövrdən XVIII əsrə qədər tarixdən əvvəlki bir vaxtdır. İkinci – XIX əsrdir, burada əsasən **A.de Tokvil**, **O.Kont** və **K.Marksın** xidmətləri qeyd olunur. Üçüncü – müasir dövrdür, buraya siyasi elmin əsl tarixi təsadüf edir.

Politologiyanın bir tədris fənni kimi meydana gəlməsi amerikalı **Frensis Leyberin** adı ilə bağlıdır. Onun 1857-ci ildə ABŞ-ın Kolumbiya universitetində (siyasi elmlər kafedrasında) siyasət nəzəriyyəsi üzrə oxuduğu mühazirələr burada 1880-ci ildə **Con Bercess** tərəfindən Ali siyasi məktəb yaradılması üçün zəmin hazırladı.

1895-ci ildə isə siyasi və iqtisadi elmlərin London məktəbi yaranır. Siyasi elmə aid ilk kitab “Siyasi elmin ünsürləri” 1896-cı ildə çıxır, onun müəllifi italyan sosioloğu **H.Moska** olur. Bir qədər keçdikdən sonra Yel, Priston və Harvard universitetlərində siyasi elmlər kafedraları da fəaliyyətə başladılar.

Lakin siyasi elmin çoxqun inkişafı XX əsrə təsadüf edir. 1903-cü ildə *Amerika siyasi elmlər assosiasiyası* yaranır (ASEA). 1907-ci ildə Almaniyada xüsusi bir “Siyasi elmi” jurnalı çap olunmağa başlayır. 1920-ci ildə isə Berlin ali siyasi elmin məktəbi təşkil olunur. Beləliklə, XX əsrin əvvəlində politologiyanın müstəqil akademik bir fənn kimi ayrılması prosesi əsasən başa çatır.

1948-ci ildə Parisdə YUNESKO-nun təşəbbüsü ilə keçirilən Beynəlxalq kollokviumda *siyasi elmin problemləri* nəzərdən keçirildi. Qəbul olunan sənəddə siyasi elmin məzmunu və onun qarşısında duran əsas problemlər müəyyən edildi. Burada iki alternativ yanaşmaları (avro-kontinental və ingilis-amerikan) yaxınlaşdırmaq üçün bir terminin istifadə olunması – “siyasi elm” – qərara alındı.

Sənəddə göstərildi ki, siyasi elmin öyrənilməsi və tədqiqinin *əsas problemləri* aşağıdakılardır:

1. siyasi nəzəriyyə və siyasi fikir tarixi;
2. siyasi təsisatlar;
3. partiyalar, qruplar, ictimai rəy;
4. beynəlxalq münasibətlərdir.

1949-cu ildə isə YUNESKO-nun nəzdində *Beynəlxalq siyasi elmlər assosiasiyasının* (BSMA) yaradılması politologiyanın bir elm və tədris fənn kimi geniş inkişafına güclü təkan verdi.

SSRİ-də politologiya uzun bir vaxt bir müstəqil elm və tədris fənn kimi qəbul olunmurdu. Lakin ölkədə siyasi biliklərin tədris olunması təcrübənin toplanmasının intensiv bir prosesi gedirdi. 1962-ci ildə SSRİ-də *Sovet siyasi elmlər assosiasiyası* (SSEA) yaradılmış, 70-ci illərin ortalarında isə ali məktəblərdə politoloji problemlərə aid olan mühazirələr və xüsusi kurslar oxumağa başlandı.

1989-cu ildə politologiya ilk dəfə SSRİ-də vacib suveren bir sosial elm kimi inkişaf etməyə başlayır və müstəqil bir sahə kimi olur. 1991-ci ildə SSRİ-nin təhsil üzrə Dövlət komitənin qərarı ilə politologiya ali məktəblərin baza fənni kimi qəbul olunur.

Sovet və rus alimləri, politoloq və sosioloqlarından **F.M.Burlatski, K.S.Hacıyev, A.İ.Solovyov, V.P.Puqaçov, A.S.Panarin, B.P.Krasnov** və b. göstərmək olar.

2. Siyasi elmin əsas struktur ünsürləri, onun obyektı və predmeti

Müasir *politologiya* elmi biliyin geniş sahəsindən biridir. O, həm nəzəri, həm də təcrübi əhəmiyyət kəsb edən bir elmdir. Sosial elmlərə aid olan politologiya siyasi münasibətləri, cəmiyyətin siyasi sahəsini, onun siyasi həyatını öyrənən elm kimi qəbul olunur.

Politologiyanın obyektini və predmetini təyin etmək üçün “Cəmiyyətin siyasi sahəsi nə deməkdir?” sualla cavab vermək lazımdır. *Siyasi sahə* - cəmiyyətin siyasi münasibətləri əhatə edən siyasi həyatdır. O, cəmiyyətdə fəaliyyət göstərən əsas sahələrindən biridir.

İctimai həyatın siyasi sahəsinin spesifikasiyası ondan ibarətdir ki, o, başqa sahələrin xüsusiyyətlərini təsvir edərək, siyasi səviyyədə onların arasında kompromisi təmin edir, çünki onsuz cəmiyyət nəyinki inkişaf, habelə mövcud ola bilməz.

Hər elm olduğu kimi, politologiyanın dərk etməsinin öz *obyektı və predmeti* var. *Obyekt* - idrak nəzəriyyəsində subyektin praktiki və dərk etmə fəaliyyətinə istiqamətlənən kimi başa düşülür. Obyekt kimi, insandan müstəqil olan təbiət, cəmiyyət və onun şəxsi, subyektiv aləmi (baxışlar, qiymətlər, həyatın məqsədləri) ola bilər.

Elmin *predmeti* isə təhlilə məruz qalan öyrənən obyektin tərəfləri, əlamətləri, xüsusiyyətləri və münasibətlərdir. Elmin

predmeti dərk etmə təcrübəsinə münasibətdə xüsusi funksiyalar yerinə yetirir.

Siyasi elmin yaranması və müstəqil bir fənn kimi formalaşması imkan verir ki, onun obyektini və predmetini nəzərdən keçirək. Siyasi elmin *obyekti* – siyasi həqiqət, və ya cəmiyyətin siyasi sahəsi, siyasi sistemi, siyasi həyatdır. Siyasi elmin *predmeti* isə insanların sosial icmaların siyasi həyatını, siyasi hakimiyyətinin qanunauyğunluqlarını, siyasi maraqlarını, fəaliyyətinin təkamülünü və inkişaf dəyişikliklərini, siyasi problemlərin inkişafını öyrənməsi təşkil edir. **Qabriel Lassuell** (1902-1978) yazırdı: “Siyasət sahəsində elmdən danışanda, biz hakimiyyət haqqında elmi nəzərdə tuturuq”.

Beləliklə, *politologiya* – insan fəaliyyətinin xüsusi sahəsi olan, siyasət haqqında elm hakimiyyət münasibətlərini, cəmiyyətin siyasi təşkilini, siyasi münasibətlərin istiqamətini – insan, cəmiyyət, dövlət, dövlətlər arasındakı norma və prinsiplərini öyrənir. O, cəmiyyətin siyasi həyatını tədqiq edir və həyatın maddi, mənəvi və praktik tərəflərini, maraq sahələrini əhatə edir ki, burada cəmiyyət üçün vacib qərarların qəbul olunmasına ehtiyac duyulur.

Məlumdur ki, politologiya iki keyfiyyətdə çıxış edir: *elm və tədris fənni kimi*.

Elm kimi politologiya cəmiyyətin siyasi sahəsini, siyasi fikrin tarixi təşəkkülü və inkişafını, siyasi sistemini, münasibətlərini və prinsiplərini tədqiq edir. Politoloji problemin bütün həcmi ayrı-ayrı bölmələrə qruplaşdırmaq olar. Onlar siyasi elmin struktur ünsürlərini təşkil edirlər.

Siyasi elmin əsas struktur ünsürləri bunlardır:

1. siyasət nəzəriyyəsi – siyasi elmə giriş kimi ifadə olunur, siyasət və siyasi münasibətlərin fəlsəfi-metodoloji əsasını, siyasi hakimiyyətin formalaşması və inkişafını təhlil edir;

2. siyasi sistem və onun ünsürlərinin nəzəriyyəsi – dövlət, partiya, ictimai təşkilatlar və siyasi rejimləri öyrənir;

3. siyasi elmin tarixi və siyasi ideologiya – siyasi elmin genezisini, müxtəlif sosial-siyasi doktrina və konsepsiyaları, siyasi proseslərdə onların rolu və funksiyalarını araşdırır;

4. sosial-siyasi proseslərin idarəetmə nəzəriyyəsi – cəmiyyət idarəetməsinin məqsədi, vəzifələri və formaları, ictimai həyatın müxtəlif sahələrdə baş verən proseslərin tənzimlənməsini öyrənir;

5. beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi – hakimiyyət münasibətlərinin təzahürünü və reallaşdırılmasının dövlətlərarası aspektlərini təhlil edir.

Müasir dövrdə politologiya faktiki olaraq siyasi elmlərin sistemi kimi çıxış edir. Onun tərkibinə *müxtəlif fənlər daxildir*: siyasət nəzəriyyəsi, siyasi təlimlərin tarixi, siyasi sosiologiya, siyasi psixologiya, siyasi antropologiya, beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi və s. Ümumilikdə onlar vahid bir politoloji bilik təşkil edirlər.

3. Politologiyanın tədris fənni kimi quruluşu

Politologiya tədris fənni kimi müxtəlif siyasi problemlər üzrə konkret biliklərin sistemini, siyasi reallığının mahiyyətini və perspektivlərin inkişafını meydana çıxartmasını, əsas siyasi institutlar, təşkilatlar, hərəkətlər və proseslər, siyasi münasibətlər sistemində şəxsiyyətin hüquqi vəziyyətini və onun siyasi həyatda iştirakın formaları haqqında məlumatları verir.

Politologiya tədris fənni kimi aşağıdakı məqsədi güdür: siyasi elmin bütün əsas problemlərinin sistemli ifadəsini ciddi ardıcılıqla təsvir etmək. Elmdən onun fərqi bundan ibarətdir ki, o, elmdə nə isə daha “şübhəsiz” qeyd edir, özündə öyrənilmiş, sübut edilmiş, kifayət qədər sabitləşmiş müəyyən toplunu daxil edir. Tədris fənn siyasi elmin yalnız əsas problemlərini əhatə edir.

Politologiyanın tədris fənni kimi quruluşu:

I bölmə. Politologiya elm və tədris fənn kimi - elm haqqında ümumi təsəvvür yaradır, onun predmetini, üsullarını, quruluşunu, funksiyalarını, ictimai-siyasi elmlər sistemində yerini və inkişaf tarixinin əsas mərhələlərini öyrənir;

II bölmə. Siyasət və siyasi sistemlər – siyasi elmin ümumi-metodoloji əsaslarını, siyasət, siyasi sistem və siyasi hakimiyyət təsisatları nəzəriyyəsini əhatə edir; siyasi şüur və siyasi mədəniyyət məsələlərini təhlil edir;

III bölmə. Siyasi proseslər – siyasi sistemlərin funksional və inkişafın dinamik aspektlərini, şəxsi səviyyədə siyasi hakimiyyətin təzahürünü və reallaşmasının məsələlərini təhlil edir;

IV bölmə. Müasir dünyada ictimai-siyasi ideyalar və cərəyanlar – real siyasi proseslərin komponentləri olan əsas ictimai-siyasi ideyalar, konsepsiyalar, nəzəriyyələr və doktrinaları əks etdirir.

Qeyd olunan bölmələr çərçivəsində politologiyanın fundamental kursunun əsas problemlərini xülasə və gözədən keçirmək olar. Lakin o, siyasi həyatının təhlilini dərinləşdirmək və dəqiqləşdirmək üçün xüsusi mövzularla və kurslarla əlavə təkmilləşə bilər.

4. Siyasət nəzəriyyəsinin obyektı və predmeti

Siyasi elmin əsas struktur ünsürlərini gözədən keçirəndə, *siyasət nəzəriyyəsi* birinci göstərilirdi, çünki o, bu elmə giriş kimi hesab olunur və siyasətin və siyasi münasibətlərin fəlsəfi-metodoloji əsaslarını öyrənir. Buna görə, elmi ədəbiyyatda qeyd olunur ki, ilk növbədə siyasəti öyrənən fənn - *siyasi fəlsəfə*dir.

Siyasi fəlsəfə nədir? *Siyasi fəlsəfə* ümumiyyətlə siyasi elmin mövcud olmasının ilk tarixi formasıdır. Fəlsəfi biliklər insanın dünyagörüşünün və cəmiyyətin siyasi mədəniyyətinin nüvəsini təşkil edir.

Siyasi fəlsəfə - siyasəti tam kimi, onun təbiətini, insan üçün əhəmiyyətini, şəxsiyyət, cəmiyyət və dövlət arasında qarşılıqlı münasibətlərini öyrənən bilik sahəsidir. Siyasi fəlsəfə siyasətin fəlsəfi əsaslarını təhlil edir, öz diqqətini siyasi aləmin təbiətin mahiyyətinə toplayaraq, hakimiyyət münasibətlərini öyrənməsində normativ-dəyərli yanaşmaları istifadə edir.

Siyasi fəlsəfənin *predmetini* üç qrupa bölmək olar: 1. siyasi dəyərlərin, real siyasətin qiymətləndirmə meyarların tədqiqi; 2. siyasətin dərin əsaslarını öyrənməsi; 3. siyasəti dərk etmək üçün üsulların və vasitələrin təhlili, siyasi kateqoriyaların mahiyyətini təyin etməsidir (məsələn, hakimiyyət, azadlıq, bərabərlik, ədalət və s. kimi).

Siyasətin elmi təhlili bu vacib sosial fenomenin təbiətini, mahiyyətini üzə çıxarılmasını, onun maddi və mənəvi proseslərin sistemində yerini müəyyənləşdirilməsini tələb edir. Siyasətin mahiyyəti və məzmunu sıx qarşılıqlı əlaqədədirlər. Əgər siyasətin *mahiyyəti* onun əsas əlamətidir, onda *məzmun* - bütün siyasi səciyyəli hadisələrinin cəmidir, məcmusudur. Bu əlamətlərin əlaqələrini öyrənmək üçün kompleks yanaşma tələb olunur.

İlk olaraq "Siyasət nədir?" sualına cavab verək. *Siyasət* - çoxcəhətli, çoxistiqamətli və çoxməntiqli mürəkkəb hadisədir. O, subyektiv və obyektiv təbiətə malik olmaqla insanlar arasında qarşılıqlı əlaqələrin təkrar istehsal prosesi kimi çıxış edir, onları siyasi hakimiyyətin və idarəetmənin strukturu mənasında obyektivləşdirir.

Siyasətin idarəetmə, qayda-qanun yaratmaq, daxili və xarici əmin-amanlığın saxlanması və əksinə müharibələr aparmaq, cəmiyyət və insanlar üzərində nəzarət funksiyaları bu mürəkkəb ictimai hadisənin məzmununa müəyyən edən amil kimi əsaslandırılır.

Siyasətdə cəmiyyət, həyatının müxtəlif sahələrinin - iqtisadiyyat, dövlət quruculuğu, hüquq, sosial problemlər, milli-etnik və dini münasibətlər, sosial quruluş sahələrində fəaliyyət göstərən qrup maraqları toqquşur.

Bu baxımdan *siyasət nəzəriyyəsi* hadisələrin, təsisatların, münasibətlərin və proseslərin son dərəcədə mürəkkəb kompleksini əks etdirir, araşdırır və onların qanunauyğunluqlarını öyrənir.

Məlumdur ki, *siyasət nəzəriyyəsinin* hazırda adı, kütləvi və elmi şüurun ən kəskin problemlərindən biri "*siyasət*" anlayışıdır. Siyasət haqqında müasir biliklər onu təbii tarixi prosesin ən mühüm amili kimi çıxış etməsi onun *iki başlıca funksiyalarından* irəli gəlir: *birinci*, siyasət cəmiyyətin ümumi təşkilinin başlanğıcı kimi; *ikincisi* isə, onun konkret tənzimedic-i-nəzarətedici sahəsi kimi çıxış edir. Başqa sözlə, o, insanların, ictimai qrupların, siniflərin, millətlərin və xalqların, ölkələrin həyatın, fəaliyyətin münasibətlərinin istiqamətverici amilidir.

Siyasətin sosial sistemdə rolu ona xas olan *üç cəhətlə şərtlənir*:

- 1.universallığı, geniş əhatə dairəsinə malik olması;
- 2.cəmiyyətin bütün tərəflərinə, həyatına və ünsürlərinə praktiki təsir etmək qabiliyyəti;
3. qeyri-siyasi, ictimai fenomenlərlə, münasibətlərlə, sahələrlə əlaqə daşması, bunlara nüfuz edə bilməsidir.

Siyasət nəzəriyyəsinin mahiyyətini müəyyən edilməsində geniş yayılmış üsullardan biri onun dövlət, hakimiyyət vasitəsilə izah etməsidir. Məsələn, **M.Veber** siyasəti dövlət daxilindəki qruplar arasında hakimiyyətin bölüşdürülməsinə təsir göstərmək kimi başa düşürdü. O yazırdı ki, siyasət müstəqil rəhbərlik üzrə bütün fəaliyyət növlərini əhatə edir.

Digər müəlliflərin fikrincə - siyasət ümumiyyətlə özündə sosial fəallığın bütün formaları əhatə edir, onlar da insani və maddi resursların istehsalına və bölüşməsinə istiqamətlənir.

Hər bir siyasətin *məqsədi* hakimiyyəti əldə etmək, saxlamaq və onu möhkəmləndirməkdən ibarətdir. Bu mənada, hakimiyyət siyasətin həm məqsədi, həm də vasitəsidir.

Beləliklə, *siyasət nəzəriyyəsinin obyekt*i – cəmiyyətin ictimai-siyasi, iqtisadi və mənəvi sahələrdir və burada gedən bütün proseslər və hadisələrdir.

Siyasət nəzəriyyəsinin predmeti – siyasətin, siyasi münasibətlərin, təsisatların, hakimiyyətinin formalaşmasının qanunauyğunluqlarının, dövlət təşkili cəmiyyətdə onların işlətmə və istifadə etməsinin forma və üsulların öyrənilməsidir.

Yoxlama sualları və tapşırıqlar

1. Sosiologiya və politologiyanın obyekt və predmetin oxşarlığı və fərqi nədədir?
2. Politologiya nəyi öyrənir? Müasir elmi bilik sistemində və ictimai həyatda onun yeri və rolu nədən ibarətdir?
3. Antik dövrün filosofları siyasi bilik sahəsini necə təyin edirdilər?
4. Orta əsrlərdə, Yeni dövrdə və Maarifçilikdə sosial-siyasi ideyalar nədən ibarət idi?
5. XX əsrdə politoloji tədqiqatlar hansı istiqamətdə inkişaf edirdilər?
6. Müasir siyasi elm necə inkişaf edir?
7. Avropa və Amerika siyasi elmin məktəblərinin xüsusiyyətlərini təhlil edin.
8. Politologiyanın elm və tədris fənn kimi quruluşu nə cürdür?
9. Siyasi elmin strukturunda siyasət nəzəriyyəsi hansı yer tutur?
10. Siyasət nəzəriyyəsinin obyektini və predmetini təyin edin.

Təvsiyə olunan ədəbiyyat və mənbələr

1. Abdullayev İ., Kərimov Ə. Politologiya sxemlərdə və cədvəllərdə. – B., 2000
2. Əfəndiyev M. Siyasi elm. – B., 2010
3. Əfəndiyev M. Politologiya. – B., 2011
4. Əhmədli C.T. Siyasi biliklərin əsasları. – B., 1997
5. Ələkbərova N. Siyasi elmin tarixi və metodologiyası. – B., 2005
6. Ələkbərova N. Siyasi elmin müasir problemləri. – B., 2013

7. Hacıyeva V.C. Siyasi orqanizm: elementlər, əlaqələr, proseslər. – B., 2008
8. Mehdiyev R.Ə. Fəlsəfə. – B., 2010
9. Nizamülmülk. Siyasətnamə. - B., 1989
10. Politologiya / Red. M.Ə.Teymurlu. – B., 2005
11. Politologiya: Ensiklopedik lüğət. – B., 2008
12. Politologiya. İzahlı lüğət. – B., 2007
13. Piriyev A., Əfəndiyeva X. Sosiologiya və politologiya fənnindən mühafizə mətnləri. – B., 2009
14. Rüstəmov Y. Siyasi-hüquqi təlimlər tarixi. – B., 2000
15. Sanisteban L.S. Siyasi elminin əsasları. – B., 1994
16. Tağıyev Ə., Seyidov M. Siyasət nəzəriyyəsi. – B., 2012
17. Xəlilov S.S. Fəlsəfədən siyasətə. – B., 1999
18. Şirəliyev H., Əhmədov Ə. Politoligiya. – B., 1997
19. Гаджиев К. Политология. – М., 2009
20. Соловьев А.И. Политология: политическая теория, политические технологии. - М., 2010
21. Тавадов Г.Т. Политология. – М., 2010
22. Duverger M. Sociologie de la politique. – Paris, 1973
23. Innenpolitik und politische Theorie. Opladen, 1976
24. [www. Politicom.ru](http://www.Politicom.ru)
25. www. E-journal.ru

1.2. SIYASƏT İCTİMAİ HADİSƏ KİMİ

“Siyasət” anlayışının mahiyyəti və əhəmiyyəti. Siyasətdə məqsədlər, vasitələr və üsullar.

Yoxlama sualları və tapşırıqlar.

Təvsiyə olunan ədəbiyyat və mənbələr.

1. “Siyasət” anlayışının mahiyyəti və əhəmiyyəti

Hər bir elmdə elə anlayışlar var ki, onlar həmin elmin tədqiqat obyektini öyrənmək üçün özünəməxsus “açar” rolunu oynayır. Siyasi elm və siyasət nəzəriyyəsi üçün – “*siyasət*” və “*siyasi*” anlayışlar aiddir.

Məlumdur ki, cəmiyyətə xüsusi sistem şəkilində, qarşılıqlı əlaqədə, lakin yenə də müstəqil yarım sistemlərdən ibarət olan, hər şeyi əhatə edən insani mahiyyəti kimi baxmaq lazımdır. Belə yarım sistemlər ictimai həyatın *əsas sahələrindən ibarətdir*: iqtisadi, sosial, mədəni, siyasi və ona daxil olan dövlət və hakimiyyət təsisatlarıdır.

Yarım sistemlərin hər biri ona məxsus olan quruluşla, funksiyalarla, dəyərlərlə, normalarla, məqsədlərlə, iştirakçılarla və s. səciyyələnir. İctimai sistemin bütün sahələrinin səmərəli işlənməsi üçün müvafiq şərait yaratmaq *siyasi yarım sistemin* vəzifəsidir. O, cəmiyyətdə siyasi hakimiyyəti yerinə yetirir və, bununla əlaqədar olaraq, digər yarım sistemlərdən üstündür.

Bundan başqa, siyasi yarım sistem digər sahələrdən fərqli olaraq daha universaldır. O, dövlət məsələlərindən tutmuş şəxsiyyətin məsələsinə qədər ictimai həyatın bütün qatlarına təsir göstərir. Dövlət sosial qruplara, təbəqələrə və birliklərə münasibətdə xüsusi əhəmiyyətə malik olan siyasi xətti müəyyənləşdirir.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, cəmiyyətin yarım sistemlərindən biri kimi təzahür edən siyasət bütövlükdə bir

sistemdir. O, ancaq sabit təsisat kimi yox, həm də dinamik proses kimi səciyyələnir.

Buna müvafiq olaraq “*siyasət*” anlayışı idrak prosesinin obyektidir; onun tədqiqatı üçün üsullar hazırlanır, biliklər yaranır və toplanır. Qanunauyğun mərhələ kimi siyasəti digər sosial hadisələrdən ayırması və başa düşməsi müvafiq anlayışını meydana gətirir.

Siyasət – cəmiyyətin, dövlətin və hər bir vətəndaşın həyat fəaliyyətinin vacib sahəsidir. O, insanlar və onların qrupların, birliklərin, siniflərin, millətlərin, bütün ictimai həyatın sahələrini əhatə edir. Seçkilərdə iştirak, siyasi problemləri müzakirə edərək, siyasi təşkilatın, hərəkatın üzvü olaraq, öz üzərinə vətəndaş, deputat ya da ictimai xadim vəzifəsini götürərək, insan *siyasət aləminə* daxil olur, bu və ya digər formada onun həyata keçirilməsinin mexanizminə təsir edir.

Siyasət aləmi çoxşəkilli və ziddiyyətli, buna görə də “*siyasət*” və “*siyasi*” anlayışlar da çoxmənalıdırlar. Bu anlayışlarının mürəkkəbliyi o qədər də bir mənalı olmayan mahiyyəti haqqında fikirləri əmələ gətirir. Buna görə də, dünya siyasi və fəlsəfi ədəbiyyatında siyasətin *xeyli tərifi vardır*: insanları idarəetmə sənəti; dövlət hakimiyyətini ələ almaq, saxlamaq və istifadə etmək uğrunda mübarizə sahəsi; dövləti idarəetmə sənəti və s..

Bir sözlə, siyasət ilə bağlı tədqiqatçıların ümumi fikri bundan ibarətdir ki, siyasət aləmi *siyasət nəzəriyyəsinin* əsas obyektidir. Siyasət müəyyən məqsədlərin əldə edilməsinə yönələn, siyasi xəttin həyata keçirilməsinə istiqamətlənən xüsusi ictimai hadisədir.

Xüsusi ictimai hadisə olmaq etibarilə siyasət həm hakimiyyətə, idarəetməyə, qərarların qəbul edilməsinə aid təcrübədir, həm də siyasi qərarların müəyyənləşdirilməsi prosesinə real təsir göstərən subyektiv təsəvvürlər, mülahizələr və mühakimələr aləmidir.

Siyasət cəmiyyətin üzvləri arasında qarşılıqlı münasibətin elə bir formasıdır ki, o, əsasən, hakimiyyətin fəaliyyətinə və idarəetmə məsələsinə aid edilir. Siyasətin cəmiyyətdə fəaliyyəti və mövcudluğu, nəinki dövlətlə və hakimiyyətlə, həmçinin siyasətin öz mahiyyəti, onun tarixən qərarlaşan universal, mürəkkəb və dəyişməz xüsusiyyətləri ilə şərtlənir.

Siyasətin təbiəti və məzmunu *iki yolla müəyyənləşir*:

1. ictimai-tarixi prosesindən qərarlaşan ümumi cəhətlərlə;
2. zamanın konkret şəraiti, ictimai həyatın özü və xüsusiyyətlərilə.

Siyasətin təsviri monarxiyaların, respublikaların və digər dövlət quruluş formalarının dövlət və cəmiyyətin bölünməsi (**N.Makiavelli**), kilsə təsisatların (xristian ənənəsi) və vətəndaş cəmiyyətinin (**C.Lokk**), dövlətin iqtisadi və sosial quruluşun qarşılıqlı təsirinin dəqiqləşməsi (**A.Smit**), dövlət təsisatlarının fəaliyyətini istiqamətləndirən sinfi qarşıdurmanın mexanizmlərinin açılmasının (**K.Marks**) və s. öyrənilməsi əsasında keçirilirdi.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, siyasət aləmindən danışarkən, bununla belə söhbət insanların həyat fəaliyyətinin *xüsusi sahəsindən* - hakimiyyət münasibətlərindən, dövlət və dövlət quruluşundan gedir.

Siyasət anlayışının mahiyyətini düzgün başa düşmək üçün onun sistem ünsürlərini araşdırmaq vacibdir. Siyasətin ünsürləri nəinki onun predmeti ilə, eləcə də digər ictimai hadisələr sistemində yeri və rolu ilə şərtlənir. Siyasətin sistem ünsürlərini *aşağıdakı kimi göstərmək olar*:

- siyasi hökmranlıq və idarəetmə;
- hakimiyyətin konstitusiyada möhkəmlənməsi;
- siyasi münasibətlər və davranış;
- müxtəlif dövlət-siyasi sistemlər çərçivəsində idarəetmə mexanizmi;
- hakimiyyət təsisatları ilə insanların münasibəti;
- cəmiyyətin həyat qabiliyyətinin və fasiləsiz fəaliyyətinin, birliyin təminatının mexanizmidir.

Siyasətin müstəqil insan fəaliyyətinin sahəsi kimi təşəkkülü cəmiyyətdə onun təbiətini, xüsusiyyətlərini və sosial əhəmiyyətini aydınlaşdırmaq tələbini meydana gətirir. Ən geniş mənada siyasət – cəmiyyətdə insanların birgə yaşamasının təşkili üzrə *fəaliyyətdir*.

Siyasi fəaliyyət isə ən azı dörd qarşılıqlı əlaqəli prosesi əhatə edir. *Birinci*, insanların qarşılıqlı münasibətlərinin tənzimlənməsi, xüsusilə sosial qrup səviyyəsində. *İkinci*, cəmiyyətin işlənməsi üçün müəyyən qayda və üsulların hazırlanması – qanunlar və digər normativ aktlar. *Üçüncü*, ictimai proseslərin inkişafı üzərində idarəetmə və nəzarət. *Dördüncü*, siyasətçilərin əlində hakimiyyətin olması, deməli onların arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə və rəqabətin mövcudluğu.

Ümumiyyətlə, “siyasət” ya da “politika” anlayışı öz kökləri ilə qədim terminlərə aiddir və “polis” sözü ilə bağlıdır. Qədim Yunanıstanda “polis” (şəhər-dövlət), “polites” (vətəndaş), “politea” (konstitusiya), “politicos” (dövlət xadimi) kimi müxtəlif ifadə formalarına malik olan siyasətin mahiyyəti dövlət və onun vətəndaşları ilə, bu dövləti idarəetmə sənəti ilə bağlıdır. O vaxt siyasət dövlət, hakimiyyət münasibətlərinin tənzimlənməsi, insanların, cəmiyyətin idarə olunması haqqında elm hesab olunurdu.

E.ə. birinci minilliyin ortalarında Qədim Yunanıstanda ictimai həyatın xüsusi bir forması – *polis* - təşkil olunur. Polis həyatının siyasi təsisatları öz inkişafına e.ə. V əsrin ikinci yarısında çatmışdır. Bu zaman iqtisadi və siyasi mərkəz kimi Afina şəhəri olur.

Bəs polisi necə təsvir etmək olar? *Polis* – insan əlaqələrinin cəmləşdiyi vətəndaş cəmiyyətidir; doğma və dostluq münasibətləridir; həmvətənlərin, dövlətin qarşısında vəzifələrin məcmusudur. Antik polisdə qanun və ədalət bütün əhali üçün ümumi qayda kimi qəbul olunurdu. **Sokrat** (e.ə.469-399) siyasətdə əxlaqın, mənəviyyatın rolu haqqında düşünən ən birinci mütəfəkkirlərdən biri olmuşdur. **Sokrat** siyasətin qarşısında

vətəndaş ləyaqətini və insanın azadlığını, həmçinin “polisın şərafını” mühafizə etmək vəzifəsini qoyurdu.

Sokratın bu göstərişinin tərəfdarı onun şagirdi **Platon** olmuşdur. O, siyasi fikir tarixinə *cəmiyyətin idarəedilməsinin “ideokratik” modelinin* (ideal normaya, varlığın ali dəyərlərinə əsaslanan idarəetmə) yaradıcısı kimi daxil olmuşdur. **Platon** üçün polis – vətəndaşların tələbatlarından irəli gələn, insanlar arasında əlaqələr sistemidir. *Dövlət* – insanlar arasında əməyin bölüşdürülməsinin və fəaliyyətin nəticələri ilə mübadilənin yekunudur.

Siyasətin öyrənilməsinə həsr olunmuş birinci əsərlərdən biri (**Aristotelin** “Politika” traktatı) hərfi tərcümədə “Dövlətə aid olan” adlanırdı. “Politika” əsərini Aristotel dövlət hakimiyyəti və onun idarə olunması məsələlərinə həsr etmişdir.

Aristotelin siyasi nəzəriyyəsi dövlət quruluşlarının və qanunvericiliyin mövcud olan formalarının müşahidə edilməsi təcrübəsinin və dövlətin idarəetmə praktikasının müşahidəsinin nəticəsidir. O, külli miqdarda materiallara əsaslanaraq dövlətçilik tiplərinin nəzəri sxemlərini təsvir etmişdir.

Aristotel üçün siyasət – insanın və cəmiyyətin ayrılmaz, təbii vəziyyətidir; insanlar arasında ünsiyyətin növüdür. Dövlət – “adi birgə yaşam üçün” deyil, “gözəl fəaliyyəti üçün” mövcud olan ünsiyyətdir. **Aristotela** görə, siyasət – “ümumi rifahə” və “xoşbəxt həyata” nail olunmasına xidmət edən, birliyin sivil formasıdır.

Aristotel yazırdı: “İnsan sosial varlıq olduğundan siyasət varlıq kimi onun təbiətində kök salıb, çünki o, cəmiyyətdə, kollektivdə yaşamağa, başqaları ilə ünsiyyətdə olmağa məhkumdur. İnsan öz təbiətinə görə həm də siyasi varlıqdır”. Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, *siyasətin* tarixi *insanlığın* tarixi ilə yaşıddır.

Qədim Roma mütəfəkkirləri yunan ideya-siyasi ənənəsini yeni siyasi reallıqlara adaptasiya etdilər. Roma şəhəri polisın cizgilərini itirir və müxtəlif etnosları və mədəniyyətləri birləşdirən,

imperianın inzibati mərkəzinə çevrilir. Prinsipat dövrünün (erkən imperianın) siyasi xadimi **Siseron** klassik təlimləri (**Platonun** və **Aristotelin** konsepsiyalarını) Roma siyasi mədəniyyətin dəyərlərinə uyğunlaşdırır. Bunun sayəsində dövləti yer üzündə təhlükəsiz və xoşbəxt, layiqli həyat məkanı kimi izahının əhəmiyyətini təsdiq etməyə müyəssər oldu.

Qeyd etmək lazımdır ki, artıq o vaxt antik mütəfəkkirlər “*siyasət*” terminini bir neçə mənada nəzərdən keçirirdilər. Onu ümumi cəmiyyətin maraqlarına toxunan qərarların qəbulu, insan fəaliyyətinin spesifik sahəsi, yaxud xeyli miqdarda onun üzvlərinin və ya ümumi qərarların sahəsi kimi başa düşürdülər. Eyni zamanda siyasəti sözün həqiqi mənasında dövləti idarəetmə elmi və sənəti kimi göstərirdilər. O vaxt siyasət əxlaqın və hüququn ayrılmaz hissəsi idi.

Belə ki, **Platonun** anlamında siyasət *çar sənəti olub*, insanları idarə etmək bacarığı və biliyi tələb edirdi. Bu cür keyfiyyətləri olan hökmdarın qanun əsasında, yaxud onsuz idarə etməsinin artıq heç bir əhəmiyyəti yox idi. O, siyasəti *birlikdə yaşamaq sənəti* kimi də göstərirdi.

Demokrit siyasəti *sənətin ən yaxşı növü* kimi görürdü, **Aristotel** isə siyasəti - *dövləti idarə etmək sənəti* kimi göstərirdi. **Siseron** deyirdi: “*Siyasət xalq işidir*”, **Avrili Avqustin** söyləyirdi ki, siyasət – “*ictimai əlaqələrin əsasında xeyli sayda insanların birləşməsidir*” və s.

“Nikomaxın etikası” əsərində elmlərin təsnifatını verən **Aristotel** bu zaman siyasətə aparıcı yer verir. O, yazırdı ki, siyasətin məqsədi və funksiyası insanın birgəyaşamını idarə etmək vasitəsi ilə ümumi rifahı ayrı-ayrı adamların rifahı ilə əlaqələndirməkdir. **Aristotel** bir elm kimi siyasəti etika ilə əlaqələndirirdi. O, etikanı siyasətin əsası, ona giriş adlandırırdı.

Orta əsrlərdə Şərq siyasi fikrin görkəmli nümayəndələri **Ə.Əl-Fərabi**, **Ə.İbn Sina**, **İbn Rüşd**, **İbn Haldun** və b. əsərlərində siyasi-fəlsəfi fikirləri, dövlətə fəlsəfi və hüquqi yanaşma haqqında yazırdılar. Belə ki, **İbn Haldun** (1332-1406) qeyd edirdi ki, hər

bir cəmiyyətdə insanın təbiəti ucbatından “təmkinli başlanğıca” ehtiyac duyulur. **İbn Haldunun** siyasi təlimində idarəetmənin üç forması – təbii monarxiya, siyasi monarxiya və xilafət – bir-birindən fərqlənir.

Siyasi təlimlər tarixən hər bir xalqın, insanların ümumi tarixinin mühüm hissəsidir. Azərbaycanda siyasət, dövlət və hüquqla bağlı ilk nəzəri fikirlərin sırasında **Ə.Bəhmənyar**, **Ş.Sührəvərdi**, **Ş.Urməvi**, **N.Tusi**, **M.Şəbüstəri** və b. adlarını qeyd etmək lazımdır.

Görkəmli Azərbaycan filosofu **N.Tusin**in insan və cəmiyyət həyatının ictimai-siyasi sahəsini əks etdirən ən böyük əsəri “Əxlaqi-Nasiri”dir. Bu əsərdə o, qeyd edirdi ki, ictimai əməyi təşkil etmək, istehsal prosesində özbaşınalıq və hərc-mərcliyə yol verməmək üçün müəyyən tədbirlərə ehtiyac duyulur və bütün bu tədbirlər toplusu “siyasət” adlanır. O, siyasətin müxtəlif növlərinə (ölkə, qələbə, kəramət, camaat) diqqət yetirir.

N.Tusi ölkə siyasətini “siyasətlər siyasəti” adlandırırdı. **N.Tusi** qeyd edirdi ki, dövlətin əsas vəzifəsi - xeyirli işlərlə məşğul olmaq, şəri işlərin qarşısını almaqdır. Şəri aradan qaldırmaq, həm də xeyrə səbəb olmaqdır. O, yazırdı ki, “dövlət insanların könüllü ittifaqı əsasında yaranmışdır. Ona görə də dövlət insanların birliyindən, siyasi cəmiyyətdən başqa bir şey deyildir”.

Siyasi fikir tarixində ilk dəfə **N.Makiavelli** siyasəti insan fəaliyyətinin müstəqil, muxtar sahəsi kimi nəzərdən keçirmişdi. Onun fikrincə, burada “təbii səbəblər” və “faydalı qaydalar” mövcuddur; onlar hadisələrin gedişini “qabaqcadan görmək” və lazımi qərarlar qəbul etmək üçün “öz imkanlarını nəzərə” almağa şərait yaradırlar.

N.Makiavelli yazırdı ki, “siyasət ümumi sərəncamların sadəcə olaraq mənimsənilməsi” ilə başa çatmır. Burada mücərrəd danışmaq olmaz, çünki şəraitdən asılı olaraq hər şey dəyişir. O, siyasəti empirik elm kimi əsaslandırmışdır. “Hökmdar” və “Dövlət” əsərlərində **N.Makiavelli** siyasəti xalqın oyanan ruhunu,

dəyişikliyə olan istəyini həyata keçirmək vasitəsi hesab edirdi, ideal dövlətdən deyil, real dövlətdən danışırdı.

Ümumiyyətlə, **N.Makiavelli** siyasi elmlər tarixində dövlət idarəçiliyinin formaları, siyasi problemlərin həll edilməsi yolları, üsulları və s. barədə ilk dəqiq, sistemli və dərin təhlillər aparan mütəfəkkir hesab olunur. Onun təlimi öz dövrünü xeyli qabaqlamış və siyasət haqqında təsəvvürlərin dərinləşməsində əvəzsiz rol oynamışdır.

Sistemli təhlilin banilərindən biri amerikalı politoloqu **Devid İston** (1917) qeyd edirdi ki, “siyasət - *“siyasi sistemlərin həyat fəaliyyətini və ya əsas funksiyaları ifadə və təmsil edir, onlarsız heç bir sistem yaşaya bilməz.*

D.İston deyirdi ki, siyasət bu suallara cavab verməlidir: kim, nə, nə vaxt və necə cəmiyyətdən pay ala bilər. O, siyasəti fəaliyyətin müstəqil bir forması kimi açıqlayır və burada siyasətin mövcud olan vəzifələrini spesifik yolla həll edilməsi kimi başa düşür. **D.İstonun** fikrincə, cəmiyyətdə olan münaqişələri həll etmək üçün siyasət yeganə üsuldur.

O.Şpenqlerin sözlərinə görə, “siyasət ali mənada *həyatdır*, həyat isə *siyasətdir*”. **K.Marksa** görə, “siyasətin fokusu *siniflərin dövlət hakimiyyətinə münasibətidir*”. **V.Lenin** hesab edirdi ki, “siyasət - *dövlət işlərində iştirakıdır, dövlətin istiqaməti, dövlət fəaliyyətinin forması, vəzifələrin, mahiyyətin təyin olmasıdır*”. Bu mənada, *dövlət – siyasi sistemin əsas təsisatıdır*.

Fransız politoloqu **M.Dyuverje** yazır ki, siyasi elm siyasətin bir-birinin tam əksi olan iki izahı arasında tərəddüd edir. Bunlardan birinə görə, siyasət *münaqişədir, mübarizədir*. Burada hakimiyyətdə olanlar cəmiyyət üzərində nəzarət etməyi və sərvətlərə sahib olmaq hüququnu təmin edirlər. Digər tərəfdən isə, siyasət *qayda-qanunun və ədalətin idarəçiliyini* həyata keçirmək cəhdi deməkdir. *Birinci* halda çoxluğun hesabına azlığın imtiyazlarının saxlanması, *ikinci* halda isə bütün vətəndaşların cəmiyyətə inteqrasiyasını nəzərdə tutur.

M.Dyuverje özü siyasəti fərdlər və qruplar arasında *hakimiyyət uğrunda mübarizə* kimi başa düşür. Onun fikrincə, siyasət “ölkənin ictimai işlərinin idarə olunmasına aid olan və hakimiyyətin yaradılmasını, onun fəaliyyəti üzərində nəzarəti həyata keçirən şəxslərin dəyişdirilməsi imkanlarını müəyyən edən hərəkətlərin və təsisatların məcmusudur”.

M.Veberin fikrincə, “siyasət” anlayışı müəyyən mənada “*müstəqil rəhbərlik üzrə bütün fəaliyyət növlərini əhatə edir*. Bankların valyuta siyasəti, imperiya bankının diskont (veksillərin hesaba alınması) siyasəti, tətillər zamanı həmkarlar ittifaqlarının siyasəti haqqında danışirlar; şəhər, yaxud kənd icmasının məktəb siyasəti, şirkətə rəhbərlik edən idarə, nəhayət, öz ərini idarə etməyə çalışan qadının siyasəti haqqında danışmaq olar”. O, göstərirdi ki, siyasət hakimiyyətdə iştirak etmək və hakimiyyətin bölüşdürməsinə təsir göstərmək istəyidir.

Məşhur fransız sosioloq və politoloq olan **Raymon Aron** (1905-1983) yazırdı ki, siyasət həm liderlər, həm də sosial qruplar arasında *hakimiyyət uğrunda mübarizə*dir. O, qeyd edirdi ki, hər hansı bir insan fəaliyyətinin tərkibində siyasət mövcudur, hər hansı bir insan icması – *siyasi aspektidir*. **R.Aron** siyasəti müəyyən konsepsiya (fəaliyyət proqramı) və siyasəti ictimai həyatın sahəsi kimi nəzərdən keçirir.

Müasir politologiyanın klassikləri **Q.Lassuell** və **A.Kaplan** “Güc və cəmiyyət” əsərində yazırdılar ki, “siyasət *hakimiyyətin formalaşması və hakimiyyətin həcmi ilə əlaqədardır*”. Hakimiyyət kateqoriyasının ayırması təsdiqlənməsindən irəli gəlir və burada siyasət sahəsi təkcə dövlət, siyasi sistem sərhədlərini əhatə etmir, o, bu anlayışların mahiyyətinin kənarlarına da daxil olur.

“Politoloji lüğət”də isə bu terminin müəyyənləşdirilməsi daha dəqiqdir: “siyasət – *cəmiyyətin siyasi sahədəki fəaliyyətidir*, başlıcası olaraq hakimiyyətin əldə olunmasına, saxlanmasına, möhkəmləndirilməsinə və idarə edilməsinə yönəlibdir”.

Bütün bu və digər yanaşmalar göstərir ki, siyasətin ictimai həyatın digər sahələri ilə bağlılığı ona müxtəlif təriflərin verilməsi

ilə səciyyələnir. Cəmiyyətdə siyasətin *sərhədləri aşağıdakı ilə əsaslanır*:

1. siyasət – ictimai həyatın bütün sahələrinə keçir;
2. siyasət – şüurlu özünütənzimləmə alətidir.

Buna görə də, siyasət müxtəlif ictimai hadisələrə yayılır. Onun *əsas vəzifəsi* - ictimai inkişafını lazımi istiqamətə yönəltməkdir. Siyasət bəşər mədəniyyətinin mühüm tərkib hissəsidir.

Siyasətin *əsas göstəriciləri* bunlardır: hakimiyyət, nüfuz, təşkilat, idarəetmə. Siyasət *hakimiyyətə* arxalanan sosial bir qüvvədir və o, hər konkret insanın maraqlarının reallaşdırmasını, qruplar arasında münasibətlərin tənzimlənməsini, cəmiyyətin vəhdətinin, bütövlüyünün qorunmasını, beynəlxalq arenada onun maraqlarının müdafiəsini təmin edir.

Bu istiqamətdə siyasətin daha universal dəyərləndirilməsi də mövcuddur: “*Siyasət* kiçik və böyük sosial qruplar arasında münasibətlər sahəsində siyasi hakimiyyətin qurulması və hərəkətə gətirilməsi, ictimai əhəmiyyətli tələb və sifarişlərin gerçəkləşməsi üçün bir fəaliyyət növüdür”.

Siyasət çoxamilli və çox parametrlı mürəkkəb bir sosial sistemdir. O, sosial həyatın daim nəzərə alınması lazım olan mühüm ölçülərindən biridir. İnsanların kollektiv həyatı üzərində onun gözəgörünməz möhürü həmişə hiss olunur.

Siyasətin formalaşmasına, inkişafına və təkmilləşməsinə, yürüdülməsinə və reallaşmasına təsir edən amillər çoxluğu özü də dinamik səciyyəlidir. Siyasət bir-biri ilə çox qarşılıqlı səbəbiyyət əlaqəsində olan müxtəlif hadisələrdən və proseslərdən ibarətdir. Lakin siyasətin mahiyyətinin aydınlaşdırılması bununla başa çatmır.

Müasir cəmiyyətdə siyasətin çoxmənəli başa düşülməsi daha da aktuallaşır. Politoloji ədəbiyyatda bunu siyasi hadisələr haqqında biliyin miqdarının yığılması, siyasi proseslərə marağın artması, onların yüksək ictimai əhəmiyyətinin dərk edilməsi və siyasəti tədqiq etməyə yönələn elmi fənlərin meydana gəlməsi ilə izah edirlər.

2. Siyasətdə məqsədlər, vasitələr və üsullar

Məlumdur ki, siyasi həyatın əsas məzmununu *siyasi fəaliyyət* təşkil edir. Hər hansı bir siyasi fəaliyyət müəyyən məqsədlərə çatmaq üçün aparılır. Siyasətdə onlar daxili vadaredici motiv kimi xidmət edirlər. Beləliklə, siyasət fəaliyyətin məqsədyönlü formasıdır.

Məqsədlər siyasətdə daxilən ziddiyyətli və müxtəlif olur. Siyasət məqsədlərə görə yaranır və həyata keçirilir, onun reallaşmasına müəyyən *vasitələr və üsullar* kömək edir.

Siyasətin məqsəd və vasitələri siyasi fəaliyyətin məzmununu təşkil edən başlıca ünsürləridir. Fəaliyyət məqsədin naminə həyata keçirilir, məqsəd isə onun daxili sövqedici motivi kimi səciyyələnir. Məqsəd siyasi fəaliyyət sahəsində təşkilədici və təhrikədici funksiyaları yerinə yetirir.

Siyasət təbii olaraq qaydalar sistemi kimi də çıxış edir. Həmin sosial fenomen həm də dəyərlər, rəylər, fərdlərin və sosial qrupların məqsədləri sistemidir. Bu cəhət siyasətin ideoloji təbiətini təcəssüm etdirir. Siyasət müəyyən məqsədlərin əldə edilməsinə yönələn, siyasi xəttin həyata keçirilməsinə istiqamətlənən xüsusi ictimai hadisədir.

Elmi ədəbiyyatda qeyd olunur ki, *məqsəd* – nəticənin ideal, fikri qabaqcadan düşünməsidir; insanların fəaliyyəti məqsədə çatmaq üçün yönəlibdir. Adətən, bir qayda olaraq, məqsəd konkret səciyyə daşıyır (ali təhsil almaq, yaxşı işlə təmin olmaq, yaradıcılıqda uğurları əldə etmək və s.).

Cəmiyyətin və dövlətin məqsədləri ona görə ümumi səciyyə daşıyırlar ki, onlar külli miqdarda insanların maraqlarına cavab verməlidirlər. Belə ki, *dövlət siyasətinin ali məqsədi* kimi daxili diferensiasiyaya məruz qalan cəmiyyətin integrasiyasıdır, vətəndaşların münafişəli şəxsi məqsədləri ümumi cəmiyyətin məqsədləri ilə uyğunlaşmasıdır.

Lakin siyasətin ali məqsədi həqiqətdə çox çətin reallaşır, çünki qrupların ziddiyyətli maraqları hər tərəfli qəbul olunan həddinin

uyğunlaşmasını tələb edir. Bu qruplar bərabər olmayan resurslara və siyasi təsirin imkanlara malik olurlar və siyasətdə, ilk növbədə, öz şəxsi maraqlarını güdürlər.

Yeni dövrün və Maarifçiliyin mütəfəkkirləri öz zamanında *ictimai müqavilə nəzəriyyəsinə* əsaslanaraq siyasətin əsas məqsədlərini irəli sürmüşdülər:

- cəmiyyətin bütün üzvlərinin ümumi və şəxsi maraqlarının uyğunlaşması;

- cəmiyyətdə qayda-qanunun saxlanması və baş verən münaqişələrin nizama salınması;

- ictimai işlərlə idarəetməsi;

- ictimai resursların paylamasında kömək etməsi;

- xaricdən cəmiyyət üzvlərini təhlükədən mühafizəsidir.

Başqa sözlə, dövlətin siyasi məqsədləri cəmiyyəti və onun vətəndaşlarını inkişafa aparan maraqlarına cavab verməlidirlər. Şəxsi maraqlarına təsir etmək və qrup egoizminin qarşısını almaq üçün müəyyən vasitələrin və üsulların köməyi lazımdır.

Siyasətdə məqsədlər – siyasi prosesin çıxış nöqtəsidir; siyasətin istiqamətini, hakimiyyətin vəzifələrini və siyasi fəaliyyətin formalarını, həmçinin onun son nəticəsini (əldə edilmiş məqsədləri) müəyyənləşdirməsidir. Siyasətdə məqsədlər nadir hallarda dəqiq olurlar: onlar kompromislər üzərində əsaslandırılır və vaxtı ilə dəyişmək tendensiyasına məruz qalırlar. Siyasətdə məqsədlər fərqlənirlər:

1. *əhəmiyyətinə görə* - məqsədlər şəxsi (ayrı hakimiyyətin, təşkilatın, partiyanın) və az əhəmiyyətli (ayrı-ayrı vətəndaşların, sinfin, fərdin) olurlar. Əhəmiyyəti baxımdan həmçinin ümumi, xarici (cəmiyyətin yeniləşdirilməsi, dövlətin böhranlı vəziyyətdən çıxması) və ən böyük məqsədlər (ümumi bərabərlik, sosial ədalət, azadlıq) aiddir;

2. *məzmununa görə* - siyasət sosial, iqtisadi, siyasi, hüquqi, ekoloji və s. məqsədlərə malikdir;

3. *vaxta və siyasi proseslərin mərhələlərinə görə* - yaxın, orta, uzaqlaşdırılmış və sonuncu ola bilər.

Fransız alimi **J.Freydin** tərifinə görə, siyasət – “məqsədlərin aləmidir”. Məqsədsiz siyasət – cəmiyyətin və hakimiyyətin inkişafında böhrandır, yaxud onun iflicidir.

Çox vaxt insanlara verilmiş siyasi hakimiyyət, real həyatda cəmiyyət üzvlərinin çoxunun maraqlarını saymır, onu öz tamahkar (şəxsi, qrup) məqsədlərinə istifadə edirlər. Siyasi hakimiyyət müxtəlif siyasi qüvvələr üçün özü əsas məqsəddir. İnsanlar da öz məqsədlərinə çatmaq üçün onu vasitə kimi istifadə edirlər. Siyasətin vasitələri onun nəticələrinə bilavasitə təsir göstərir.

Siyasətin məqsəd və vasitələri qarşılıqlı əlaqə kəsb etsə də onların arasında müəyyən ziddiyyətlər də təzahür edir. Bu ziddiyyətlər əxlaqi cəhətdən uzlaşdırılması prosesində həll edilə bilər.

Siyasətdə *vasitələr və üsullar* çox yaxın olan anlayışlardır. *Vasitələr* – siyasi münasibətlərin subyektlərinin obyektlərə təsirinin konkret amilləridir. Siyasətdə *üsullar* isə adətən vasitələrin təsir yollarını səciyyələndirir.

Siyasətdə vasitələr - məqsədlərin, resursların praktiki baxımdan həyata keçirilməsinin xüsusi alətlərdir. Onların köməyi ilə nəzərdə tutulmuş siyasi məqsədlər, ideal motivlərin real hərəkətlərə çevrilməsinə nail olurlar. Bu isə - siyasəti həyata keçirmək imkanlarının məcmusu kimi, onu cəmiyyətin ya da hər hansı bir ictimai qüvvənin (hakimiyyət daxil olmaqla) maraqlarına uyğun istifadə etməsidir.

Vasitələrin istifadə etməsindən asılı olaraq – sərt, yumşaq, insanpərvər ya da zorakı – siyasətin, hakimiyyətin, cəmiyyətin, tarixi dövrün tipləri də fərqlənir.

Siyasətdə vasitələr *iki sinfə bölünürlər*:

1. cəmiyyət tərəfindən yaradılan, siyasətə münasibətdə xaric olan, lakin onun maraqlarına uyğun istifadə olanlardır (mədəni, etik vasitələr, ictimai əhval-ruhiyə, onun spesifik vəziyyəti – ruh yüksəkliyi, yüksəliş və s.);

2. siyasətin öz sahəsində baş verən, hakimiyyət tərəfindən yaradılan və istifadə olanlardır: qanunverici aktlar, seçkilər,

təbliğat kampaniyaları, tətillər, hərbi güc, insan resursları, elektoral mübarizəsinə xərclənən pullar və s. aid etmək olar.

Siyasətdə *məqsədlərin və vasitələrin qarşılıqlı münasibətlərin* problemi hər vaxt aktual idi. Belə ki, İudey kralı **Birinci İrod** (e.ə. t. 73-4 il.) öz məqsədlərinə çatmaq üçün ən əxlaqsız vasitələrdən istifadə edirdi. Nəticədə onun adı ümumi əhəmiyyət daşıyan – *cani* – adı olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, keçmiş və bugünkü diktatorların çoxları, **N.Makiavellinin** – *məqsəd vasitələrə bəraət qazanır* - postulatını “silah” götürərək, öz cinayətkarlıqları ilə “məş-hurlaşblar”. Bu tezişi inkişaf etdirən **N.Makiavelli** nəzəriyyəçi kimi, **V.Lenin** ən çox təcrübəçi kimi nəcib məqsədlərə çatmaq üçün qeyri-əxlaqi vasitələrdən istifadəsinə bəraət qazandırirdilər.

Lakin tezis, hərtərəfli nəzəri əsaslandırmasını və praktiki ifadə edilməsini yezuitlərdə tapmışdır. Yezuitlərin katolik ordeni 1534-cü ildə Parisdə yaranıb və bu gün də mübariz təşkilat kimi fəaliyyət göstərir. Bu təşkilat öz etiqadını təsdiqlənmək üçün bütün vasitələrdən istifadə edir. Ordenin nəzəriyyəçiləri yezuit əxlaqın bütöv bir sistemini yaradıblar və onu hər hansı bir cinayətə bəraət qazandırmaq üçün qurublar.

Daha çox yumşaq və cazibədar paltarlara geyindirilmiş bu tezis müasir siyasətdə geniş istifadə olunur və tez-tez qeyri-əxlaqi hərəkətlərin üstünü örtməyə xidmət edir. Ümumiyyətlə, hər bir siyasi liderin, siyasi elitanın qarşısında daim seçim problemləri durur: nəzərdə tutulmuş məqsədlərə necə çatmaq və bununla yanaşı qeyri-əxlaqi vasitələrdən istifadə etməməkdir.

Siyasətdə qeyri-əxlaqi vasitələrdən və üsullardan istifadəni məhdud edən *əsas mexanizm kimi* qanunverici və məhkəmə təsisatları, vətəndaş cəmiyyətinin siyasi və ictimai təşkilatları tərəfindən icra hakimiyyətin üzərində faydalı nəzarət və görülmüş siyasi cinayətlərə görə cəzanın qaçılmaz olmasıdır.

Siyasəti bir sənət kimi səciyyələndirərkən onun əxlaqi başlanğıca malik olmasını inkar etmək olmaz. Siyasət siyasi fəaliyyət və məqsədlər üçün hər an konkret zəmin yaradılması

naminə əxlaqla uzlaşmalıdır. Əsas məsələ konkret şəraitin əksəriyyət üçün məqbul olmasını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Elmi ədəbiyyatda qeyd edildiyi kimi siyasətin vasitələri ilə üsulları əlaqəlidir. Siyasətin məqsədlərini adətən onun obyektinə təsir yolları, üsulları səciyyələndirir. *Siyasətin üsulları* bunlardır: zorakı və qeyri-zorakı, məcbur etmə və inandırma.

Bundan başqa, siyasət *zorakılıqla* sıx əlaqədə olur və ya hətta eyniləşdirilir. Onun vacib fərqləndirici *əlaməti*: təşkili zorakılığın tətbiq etməsidir. Məlumdur ki, leqal siyasi zorakılıq öz ərazisində təkcə dövlət yerinə yetirir. Öz vaxtında **M.Veber** qeyd edirdi: "Dövlət elə ittifaqdır ki, o, legitim zorakılıqla monopoliyaya sahib olur – başqa cür onu təyin etmək olmur".

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, qeyri-leqal zorakılığı siyasətin digər subyektləri də istifadə edə bilər. Məsələn, siyasi partiyalar, sosial qruplar, müxtəlif təşkilatlar, həmçinin ayrı-ayrı şəxsiyyətlər.

Politoloji ədəbiyyatda siyasət əsasən subyektlərin hakimiyyətə münasibəti kimi mənalandırılır. Bu mövqedən çıxış edən alimlər qeyd edirlər ki, hakimiyyətin reallaşmasında zorakı üsulların nəzərə alınması məqsədəuyğundur.

Siyasi zorakılıq onun digər formalardan təkcə fiziki məcbur etməklə və insanın azadlığını, həyatını və ya onun bədəninə zərər yetirməklə deyil, o, həmçinin mütəşəkkillik, müntəzəmlik və səmərəliliklə fərqlənir.

Siyasətdə *qeyri-zorakılığa* gələndə, qeyd etmək lazımdır ki, bu ifadə çox vaxt dəyərlərin, etik və sosial konsepsiyanın və təcrübənin sistemi kimi təyin olunur. Bu sistem zorakılığı qəbul etmir və müxtəlif məqsədlərə çatmaq üçün zorakılıqdan istifadə etməsindən imtina edir. Bundan başqa, bu sistem prinsipial dini, etik, fəlsəfi inandırma və pragmatik siyasi strategiya kimi özünü ifadə edə bilər.

Qeyri-zorakılıq siyasətdə bir üsul kimi **M.Handi** (1869-1936) tərəfindən Hindistanda uzunmüddətli ingilis idarəetməsinə qarşı mübarizədə reallaşdırmışdır. Sonralar isə **M.L.Kinq** (1929-1968) ABŞ-da zəncilərin öz vətəndaş hüquqları uğrunda qeyri-zorakılıq mübarizəsində **M.Handinin** fəlsəfəsini və üsullarını təbliğ edirdi.

Məcburiyyət hakimiyyəti səciyyələndirən xüsusi amil kimi çıxış edir. Hakim subyekt öz məqsədinə çatmaq üçün ona tabe olan obyektini güc və təhdidlər vasitəsilə istifadə edir.

Məcburiyyət öz məqsədinə çatması üçün obyektin müqavimətini zorakılıqla aradan qaldırmaqla, hakimiyyətin əldə edilməsinə istiqamətlənir. Məcburiyyət üsul kimi fiziki və psixi növlərə bölünür.

Lakin məcburiyyət siyasi hakimiyyətin iradəsinin reallaşması üçün yeganə spesifik legitim vasitə deyildir. Məcburiyyət, zorakılıq güclü hakimiyyətin yox, hakimiyyətin gücünün ifadəsidir. Başqa sözlə, məcburiyyət siyasi hakimiyyətin elə atributudur ki, ona keyfiyyətli müəyyənlik verir.

İnandırma – insanın baxışların və təsəvvürlərin formalaşması üçün iradəsinə və şüuruna ideya-əxlaqi vasitələrlə fəal təsirinin üsuludur. Bu baxışlar və təsəvvürlər dövlət hakimiyyətinin mahiyyətini, onun məqsədlərini və funksiyalarını dərin başa düşülməsinə əsaslanır.

İnandırma mexanizmi fərdi və ya qrup şüuruna ideoloji, sosial-psixoloji vasitələr və təsir formalarının məcmusudur. Bunun nəticəsi isə fərdin, kollektivin müəyyən sosial dəyərlərinin mənimsənilməsi və qəbul etməsidir. İnandırma üsulu təşəbbüsü və insanların öz hərəkətlərinə və davranışına məsuliyyət hissini həvəsləndirir, stimullaşdırır.

Elmi ədəbiyyatda məqsədlərin və vasitələrin nəticələrə və siyasətin mənəvi qiymətləndirməyə təsiri məsələsi çoxdan diskussiyaların predmeti olmuşdur. Müxtəlif baxışların içərisində *üç əsas nəzər nöqtəsini* göstərmək olar:

1. siyasətin mənəvi xarakteri onların məqsədi ilə müəyyənləşir;

2. siyasətin mənəvi əhəmiyyətinə istifadə olunan vasitələr prioritet təsir göstərir;

3. həm məqsəd, həm də vasitələr siyasətə humanist xarakter daşıyan üstünlük verməyə eyni dərəcədə vacibdir, onlar bir-biri ilə və konkret vəziyyətlə müqayisə ola bilirlər.

Siyasətin bütün cəmiyyətlərdə təzahürü onu təşkil edən cəhətlərin məcmusu, universal və ziddiyyətli başlanğıca malik olması ilə bağlıdır. Hər bir yeni qərarlaşan cəmiyyət və onun üzvləri siyasətə yeni ictimai hadisə kimi baxır, siyasətin mahiyyətini anlamağa, siyasi həyatda iştirak etməyə səy göstərir.

Siyasət bütün çoxcəhətliliyi və mürəkkəbliliyi ilə sosial reallıqdır. Lakin bilmək lazımdır ki, ictimai həyatın reallıq kimi səciyyələnən digər sahələri ilə müqayisədə siyasət öz spesifikliyi ilə cəlb edir.

Yoxlama sualları və tapşırıqlar

1. “Siyasət” anlayışının mahiyyəti nədən ibarətdir?
2. Siyasət aləminin ümumi xarakteristikasını verin.
3. Siyasət haqqında mütəfəkkirlərin müxtəlif fikirlərini izah edin.
4. Dövlətin və hakimiyyətin siyasət aləmində yerini müəyyənləşdirin.
5. Siyasətin digər ictimai sahələrdən fərqi nədədir?
6. Siyasətin əsas təriflərini verin.
7. Məqsəd, vasitələr və üsullar siyasətdə hansı rol oynayır?
8. Siyasətdə məqsədlər və vasitələr necə əlaqələndirilir?
9. “Məqsəd vasitələrə bəraət qazandırır” məşhur prinsipə münasibətiniz necədir?
10. Nə vaxt və hansı şəraitdə bu və ya digər problem siyasi səciyyə daşıyır?

Tövsiyə olunan ədəbiyyat və mənbələr

1. İbrahimli X. Politologiya. – B., 2008
2. Eyyubov İ. Azərbaycan siyasi təlimlər tarixi. – B., 2011
3. Əfəndiyev M. Politologiya. – B., 2011
4. Əfəndiyev M. Siyasi və hüquqi təlimlər tarixi. – B., 2006

5. Ələkbərova N. Siyasi elmin tarixi və metodologiyası. – B., 2005
6. Ələkbərova N. Siyasi elmin müasir problemləri. – B., 2013
7. Hacıyeva V. Siyasi orqanizm: elementlər, əlaqələr, proseslər. – B., 2008
8. Makiavelli N. Hökmdar / Tərc. edən F. Təbibli. – B., 2008
9. Nəsimov E. Siyasət (mövqələr, baxışlar, təhlillər, nəzəriyyələr və s.). 2 cildli. B., 2009-2010
10. Politologiya / Red. M.Ə.Teymurlu. – B., 2005
11. Politologiya. Ensiklopedik lüğət. - B., 2008
12. Tağıyev Ə. Seyidov M. Siyasət nəzəriyyəsi. – B., 2012
13. Aron R. Etudes politiques. Paris, 1972
14. Duverger M. The Idea of Politics Indianapolis, 1966
15. [www. Politicom.ru](http://www.Politicom.ru)
16. www. E-journal.ru

1.3. SİYASƏT VƏ SİYASİ MÜNASİBƏTLƏR

"Siyasi münasibətlər" anlayışı və onun mahiyyəti. Siyasət və siyasi münasibətlərin subyektləri və obyektləri. "Dövlət" anlayışı və onun mahiyyəti.

Yoxlama sualları və tapşırıqlar.

Tövsiyə olunan ədəbiyyat və mənbələr.

1. "Siyasi münasibətlər" anlayışı və onun mahiyyəti

Məlumdur ki, *siyasət* – cəmiyyətin, dövlətin və hər bir vətəndaşın ən mühüm həyat fəaliyyətinin sahəsidir. Siyasətin vacib funksiyalarından biri cəmiyyətin bütün təbəqələrin maraqlarının uyğunlaşdırılmasıdır. Onların arasında münasibət barəsində tam razılıq yoxdur. Necə yaşamaq, kim və nəyi cəmiyyətdən əldə edə bilər, ictimai həyatının əsasında nə durur (əməkdaşlıq və ya münafiqlik) və s. suallar həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur.

Siyasət, ilk növbədə, *ictimai fəaliyyətdir*. Siyasətin təkamüllü insanın və ümumilikdə, cəmiyyətin müstəqil sahəsi kimi siyasətin təbiətini, onun xüsusiyyətlərini və cəmiyyətdə sosial rolunu dərk etmək tələbini irəli sürür.

İctimai həyatın müxtəlif sahələrində insanlar arasında əmələ gələn müxtəlif əlaqələr *ictimai münasibətlər* adlandırılır. İctimai münasibətlər ictimai prosesin forması kimi çıxış edir. Onlar sosial qruplar, siniflər və millətlər arasında, eləcə də iqtisadi, sosial, siyasi, mədəni həyat və fəaliyyət prosesində onların daxilində yaranan çoxcəhətli əlaqələri əks etdirir.

Müvafiq olaraq, dövlət işlərində, siyasi təşkil olunmuş cəmiyyətin işlərində insanlar arasında yaranan münasibətlər *siyasi münasibətlər* adlandırılır. Siyasi münasibətlər insanlar arasında ümumi marağı ilə şərtlənən əlaqə və qarşılıqlı münasibətdir. O, siyasi əlaqələrin sadə təzahür formasıdır. Cəmiyyətin siyasi həyatı məhz siyasi münasibətlərdə özünü göstərir.

Qeyd olunduğu kimi, siyasi münasibətlər ictimai münasibətlərin iqtisadi, sosial və mədəni münasibətləri ilə yanaşı olan bir formasıdır. Onların spesifikasiyası ondan ibarətdir ki, insanların öz siyasi maraqları ilə təhrik edilmiş, siyasi fəaliyyətinin prosesində toplanmış və dövlət hakimiyyətinin vacib qərarlarının həlli ilə sıx bağlı olmuş münasibətlərdir.

Siyasi münasibətlərin digər ictimai münasibətlərdən fərqi siyasi münasibətlərinin obyektinə, yəni siyasi hakimiyyətlə, ən başlıca isə dövlət hakimiyyətinin təsisatları ilə müəyyən olunmasıdır. *Dövlət hakimiyyəti* həmin mənafehin reallaşmasının və müdafiəsinin aləti kimi çıxış edir. Siyasi münasibətlər və mənafehlər dövlətlə yanaşı digər siyasi təsisatlar tərəfindən də təşkil edilir və fəaliyyətdə olur.

Digər ictimai münasibətlərdən fərqli olaraq, siyasi münasibətlər *iqtisadi münasibətlərlə* birlikdə, müəyyənədicilik rol oynayır. Bu zaman siyasi münasibətlərin spesifikasiyası o zaman üzə çıxır ki, onların təkrar istehsalı və inkişafı maddi və mənafehlər münasibətlərin fəaliyyət göstərməsinin zəruri şərti kimi çıxış edir. İqtisadi həyat iqtisadi münasibətlərdə üzə çıxdığı kimi cəmiyyətin siyasi həyatı da siyasi münasibətlərdə özünü göstərir.

Siyasətlə digər ictimai sistemlər və sahələr arasındakı münasibətlər *bir sıra ümumi qanunauyğunluqlarla* müəyyən olunur:

1. siyasi münasibətlər ehtimal edilə bilən elə çərçivə ilə məhdudlaşır ki, bu zaman tərəflər arasında gərgin və münaqişəli münasibətlər yaranır, hər iki tərəfə ziyan dəyir. Belə ki, siyasi amirliklə bağlı iqtisadiyyat həddən artıq siyasətləşdirilir və nəticədə iqtisadi inkişaf zəifləyir, idarəetmədə inzibati-amirlik üsulu hökm sürür, dövlətin ictimai həyata təzyiqi güclənir və s.;

2. tərəflər arasındakı münasibətlər bir istiqamətli deyil, ikitərəfli, qarşılıqlı xarakter daşıyır. Bu vəziyyət qoşa formaların, məsələn, siyasi iqtisadiyyat və iqtisadi siyasətin, mədəni siyasət və siyasi mədəniyyətin, elmi siyasət və siyasi elmin nisbətinin yaranmasında öz əksini tapır;

3. ikitərəfli münasibətlər son nəticədə nəinki münasibətlər sistemi ilə, həm də ona yaxın olan sahələrlə və ya bütün bunların məcmusu ilə müəyyən olunur. Siyasi və iqtisadi münasibətlər əlaqəlidir və bu əlaqə ola bilsin ki, müəyyənəddici mahiyyət daşıyır.

Siyasi münasibətlər ikitərəfli münasibətləri nəinki yaxınlaşdırır, həmçinin diferensiasiyaya sövq edir. Buna görə də, idarə edən qüvvələr və müxalifət, siyasi qüvvələrin məcmusu və ya siyasətin subyektlərin münasibətlərinin tərəflərinə çevrilir və sağlara, sollara, mərkəzçilərə ayrılırlar.

Siyasi münasibətlərin ən mürəkkəb növü hakimiyyətlə cəmiyyəti, dövlətlə xalqı əlaqələndirən siyasi cəhətlər olsa da, qeyd olunan üç prinsip nəinki siyasi, həmçinin iqtisadi, hüquqi, ideoloji və mədəni-mənəvi prinsiplərin təşkili üçün mühüm şərtidir.

Kollektiv, yaxud fərdi qaydada fəaliyyət göstərməsindən asılı olmayaraq, siyasətdə iştirak edənlər müəyyən münasibətlərə daxil olur. Siyasi hökmranlıq həmişə ictimai qrup xarakteri daşıyır, yəni siyasət bu və ya başqa sosial qrupa xasdır. Məhz bu qrup daxilində qərarlaşan münasibətlər mikrosəviyyədə onun davranışını müəyyən edir.

Siyasi münasibətlər siyasi fəaliyyət prosesində təşəkkül tapmaqla, siyasi şüurla ifadə olunur və özünün qanunlaşması prosesində obyektiv zərurət kimi qərarlaşır. Siyasi ideyalar, konsepsiyalar, proqramlar ictimai münasibətlərin məzmununa daxil olmaqla, onların formalaşması və inkişafı prosesində məqsədyönlü rol oynayır.

Siyasi münasibətlərin məzmunu və xarakteri dövlət və cəmiyyət, hakimiyyət və xalq, siniflər və sosial qruplar arasındakı münasibətlərlə müəyyənləşir. O, tərəflər arasında təzəhür edən ziddiyyətlərin silinməsinə, dövlətlə cəmiyyət arasında razılığının təşkilinə yönəlmişdir. Siyasi münasibətlər münaqişəli tərəflər arasında münasibətlərini ədalətli, obyektiv qaydaya salmağın başlıca amili kimi çıxış edir.

Siyasi münasibətlər siyasəti bütün ünsürlərdə, ölçülərdə və formalarda bu və digər şəkildə təzahür edir. Siyasi münasibətlər siyasətdə öz ifadəsini dövlət hakimiyyəti vasitəsilə böyük və kiçik ictimai qrupların qarşılıqlı münasibətlərinin üsulu kimi tapır.

Siyasətin belə dərk edilməsi bir neçə cəhəti ifadə edir. İlk növbədə, onun predmeti dövlət hakimiyyətidir. *İkincisi*, siyasətin obyektiv əsası böyük ictimai qrupların mülkiyyətə və dövlət hakimiyyətinə münasibətində müəyyən olunur. *Üçüncüsü*, siyasətin subyektiv əsası hakim dairələrin öz vəziyyətini həm ölkə daxilində, həm də ondan kənarda qoruyub saxlamağa yönələn fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Siyasət qanunlarının spesifikasiyası bir neçə tərəflərin olması və onların arasında siyasi münasibətlərin yaranmasıdır. Siyasi münasibətlərin tərəfləri siyasi fəaliyyətinin daşıyıcıları kimi xidmət edirlər və *siyasətin subyektləri* adlanırlar, digərləri isə *siyasətin obyekt*i kimi çıxış edirlər.

Siyasi münasibətlər subyektlərdən asılı olaraq *üç qrupa* bölünürlər. *Birinci qrupa* fərdlər, sosial icmalar, təşkilatlar, hərəkatlar, millətlər, dövlətlər arasında münasibətlər aiddir. *İkinci qrup* münasibətlər siyasi hakimiyyətin reallaşması prosesində şaquli vəziyyətdə formalaşır. *Üçüncü qrup* - siyasi təşkilatların arasında üfüqi vəziyyətdə yaranan münasibətlərdir.

Cəmiyyətin siyasi həyatı müxtəlif, çox zaman bir-biri ilə əks mənafeələrə malik çoxsaylı qruplardan və hadisələrdən ibarətdir. Bu rəngarənglikdən baş çıxarmaq, düzgün siyasi xətt işləyib hazırlamaq tələbatı siyasət subyektlərini bir-birindən fərqləndirməyə, onların təsnifatını verilməsini tələb edir.

Digər ictimai münasibətlərin növləri kimi *siyasi münasibətlər* insanları funksional qruplara birləşdirir – idarəedənlər və idarəolunanlar, bundan əlavə, ümumi məqsədləri və maraqları güdən, oxşar məsələləri əldə edənlərdir. İctimai münasibətlər sistemində siyasi münasibətlər fərdlərin və icmaların sosial davranışının üzərində idarəetmə və nəzarət funksiyasını yerinə yetirir.

Siyasi münasibətlər çərçivəsində siyasi oyunun qaydaları və normaları formalaşır, qanunlar qəbul olunur, partiyalar, təşkilatlar, siyasi təsisatlar yaranır, hakimiyyətin nümayəndəli orqanları seçilir, beynəlxalq səviyyədə dövlətin siyasəti reallaşır, ittifaqlar təşkil olunur, dövlətlər və xalqlar arasında müqavilələr imzalanır və s.

Siyasi normalar və prinsiplər cəmiyyətdə siyasi münasibətlərin çoxcəhətliliyini möhkəmləndirir və müəyyən edir. Onlar hüquqi normalarla yanaşı siyasi həyatın ümumi istiqamətini, siyasi oyunun qaydalarını tənzimləyir, siyasi münasibətləri mütəşəkkil səviyyədə istiqamətləndirir.

Bəs siyasi münasibətlər necə yaranır? Cavab *dövlətin* mahiyyətini açan fikirlərdən, dövlət tərifindən, onun siyasi təşkili cəmiyyətin əsas əlamətindən üzə çıxır. Öz vaxtında **M. Veber** "Siyasət istedad və sənət kimi" əsərində yazırdı: "Dövlət – insanların insanlar üzərində olan və vasitə kimi leqitim (və ya leqitim sayılan) zorakılığa əsaslanan hökmranlıq münasibətləridir".

Dövlətin siyasi quruluşu, ölkədə olan siyasi rejimi, mədəni-tarixi inkişafının xüsusiyyətlərini siyasi münasibətlərinin hökmranlıq xarakterini müəyyənləşdirir – münəqişə yaxud razılaşma, qeyri-sabitlik yaxud sabitlik və s.

Siyasi münasibətlər təkcə belə münasibətlərin tərəflərini birləşdirmir, o, həm də onları fərqləndirir. Bu fərqləndirmənin əsasında duran asılılığın görə, siyasi münasibətlər siyasi əməkdaşlıq, yaxud, əksinə, siyasi rəqabət kimi mövcud ola bilər.

Siyasi münasibətlərin növlərinə *birtərəfli münasibətlər* aiddir ki, onlar iki tərəfin *mübarizəsinə qarışmaması* kimi qurulur. Digər bir növ - *qarşılıqlı asılılıq münasibətləridir* ki, burada spesifik şəraitinə görə, siyasi münasibətlərin subyektləri müttəfiqlərə çevrilə bilər.

Bundan başqa, elmi ədəbiyyatda kompromis, konsensus, həmrəylik, rəqabətlik, münəqişə, düşmənçilik və s. siyasi münasibətləri ayırırlar. Alimlər simmetrik və asimmetrik, üfqi və şaquli, eqalitar və iyerarxik siyasi münasibətləri də fərqləndirirlər.

Onların çərçivə və formaları təkcə siyasi ənənələrlə və mədəniyyətlə, siyasi-dövlət təsisatları ilə deyil, həm də normativ sistemi ilə, ilk növbədə, siyasi-hüquqi normaları ilə əmələ gələ bilirlər.

Siyasi təsisatlar və normalar mövcud münasibətlərin siyasi sahədə ifadə forması kimi səciyyələnir. Siyasi təsisatlar siyasi fəaliyyətin təşkili və tənzimlənməsi formalarıdır, bunlardan kənarda siyasi münasibətlər ola bilməz. Eyni zamanda, onların özü bu münasibətləri təkrar istehsal edir və onlara uyğun gəlir.

Siyasi münasibətlər sosial qrupların, partiyaların, dövlətlərin arasında davranışlarda, fəaliyyətlərdə, proseslərdə reallaşır. Siyasi münasibətlərin fəal xarakteri insanlara öz varlığının xarici və daxili parametrlərinə təsir etməyə imkan yaradır. Bu proseslərdə dövlətin rolu nədən ibarətdir? Cavabı *aşağıdakı kimi göstərmək olar*: bütün hallarda dövlət insanların cəmiyyətin vahidliyinin qaranlıq kimi çıxış edir.

Lakin dövlətin bu rolunu yerinə yetirməyinin fəaliyyəti *iki daxili* ziddiyyətli aspektlə bağlıdır. *Bir tərəfdən*, dövlətin fəaliyyəti ümumi maraqların reallaşmasına tabe olur və buna görə də o, doğrudan da vahid bir orqandır. *Digər tərəfdən*, bu funksiyanı dövlət o şərtlə yerinə yetirmək imkanındadır ki, o, cəmiyyəti öz şəxsi varlığının təminatının vasitəsi kimi istifadə edə bilsin. Dövlətin bu fəaliyyət aspekti həm də bir sosial qrupların maraqlarının digərlərin maraqlarının sıxışdırılması hesabına reallaşmasının aləti kimi istifadəsini ehtimal edir.

Beləliklə, *siyasi münasibətlərin mahiyyəti* ondan ibarətdir ki, bu münasibətlər sosial icmaların iştirakçıları arasında fərdi, qrup və ümumi maraqların reallaşması zamanında və dövlətə tabe olan vasitələrin istifadəsi tələb olunanda yaranır. Bu, müqayisə etdikdə, siyasi münasibətlərin digər ictimai münasibətlərin növlərindən fərqləndirici xüsusiyyətidir, onların fəaliyyət formasıdır, insanların təşkilinin spesifikasiyasıdır. Hər bir ictimai problem o vaxt siyasi səciyyə daşıyır ki, o, sosial qrupların və ümumilikdə bütöv cəmiyyətin maraqları ilə əlaqədardır və öz həlli üçün təbəçilik vasitələri istifadə etməsini tələb edir. Bu rolda isə dövlət çıxış etməlidir.

2. Siyasətin və siyasi münasibətlərin subyektləri və obyektləri

Məlumdur ki, müasir cəmiyyət sosial qarşılıqlı fəaliyyətin yaxşı qurulmuş mexanizmini təmsil edir. Bu mexanizmdə hər iştirakçının öz yeri və ictimai rolu vardır. Cəmiyyətin fəaliyyəti çoxlu *subyektlərin* söylərindən asılıdır, bunların arasında ən görünən sosial icmalar və qruplar, etnik və siyasi təşkilatlar, partiyalar və elitalar, peşə kollektivlərdir.

Elmi ədəbiyyatda *subyekt* deyəndə fəaliyyətinin predmet-praktiki daşıyıcısı başa düşülür. Bu daşıyıcı şüur və özünü düşünməyə və bununla əlaqədar – müəyyən məqsədə yönələn, başa düşülən hərəkətə sahib olmalıdır.

Predmet-praktiki fəaliyyətin daşıyıcıları kimi həm fərdlər, həm də sosial qruplar, icmalar, onların birlikləri çıxış edirlər və *sosial subyektlər* adlandırılırlar. Müvafiq olaraq, hər bir sosial vahidinin öz şüurlu spesifik marağı olan və dövlətin tabeçilik vasitələri ələ alan və ya sahib olanların fəaliyyətinə təsir edən, *siyasi münasibətlərin, yaxud siyasi qüvvələrin subyekti* kimi çıxış edir.

Siyasi münasibətlər öz daşıyıcılarının növünə görə, başqa sözlə, sinifdaxili, siniflərarası, ümumdövlət, partiyalı və digər səviyyədə diferensasiyaya məruz qalır. Siyasi münasibətlər *məzmununa və xarakterinə* görə demokratik, avtoritar, qarşıdurma, konsensus səciyyəli və digər mahiyyətdə təzahür edir.

Həyata keçirilmə üsuluna görə zorakı və qeyri-zorakı, qarşılıqlı fəaliyyət obyektı olmaq etibarilə, *əhəmiyyəti baxımdan* liberal, sosialist, millətçi və s. formalarda mövcud olur. Ümumiyyətlə, siyasi münasibətlərin mahiyyəti bu və ya digər mənada həyata keçirilən siyasi fəaliyyət çərçivəsində təhlil olunmalıdır.

Siyasi münasibətlər əsasən fərdlərin fəaliyyəti üzərində yüksələn kollektiv fəaliyyəti əks etdirir. Siyasi münasibətlərin subyektləri qarşılıqlı siyasi fəaliyyət nəticəsində formalaşır, onların məhsuludur.

Siyasi münasibətlər müxtəlif səviyyəli subyektlər və siyasi həyatın yarım sistemləri arasında təşəkkül tapır. Həmin münasibətlər makrosəviyyədə (ümumdövlət, ümumpartiya) və eləcə də regional və yerli səviyyələrdə mövcud ola bilər.

Siyasətin subyektləri ilə hakimiyyət arasındakı qarşılıqlı fəaliyyəti əks etdirən siyasi münasibətlər sözün geniş mənasında siyasi əlaqələrin spesifik təzahür formasıdır. *Siyasətin və siyasi münasibətlərin subyektləri* kimi elə sosial vahidlər çıxış edə bilər ki, onlar siyasətdə nisbətən müstəqil iştirak etmək və fəaliyyət göstərmək imkanı əldə etsinlər. Bu *subyektlər* – fərd, təşkilat yaxud ictimai qrupdur ki, onlar siyasəti yaradırlar. Başqa sözlə, onlar öz mənafeyinə uyğun olaraq siyasi həyatda sabit və nisbətən müstəqil iştirak edirlər.

Siyasətin subyektləri sırasına siyasət sahəsində fəaliyyət göstərən vətəndaşlar, sosial qruplar, təbəqələr, ictimai-siyasi təşkilatlar, hərəkatlar, təsisatlar və dövlət orqanları daxildir. Lakin bir siyasi vəziyyətdə onlar siyasət subyektləridir, başqa vəziyyətdə isə obyektlər kimi çıxış edirlər.

Subyektlər *başlıca və yardımçı* olurlar. Bu onların siyasi həyatda fəallığına görə müəyyən olunur. Siyasətin *başlıca subyektləri* – xalq, millətlər, siniflər, sosial, ərazi, dini, professional və demoqrafik qruplar, insanlardır. *Yardımçı subyektlər* – siyasi təsisatlar, dövlət və onun orqanları, siyasi partiyalar, ictimai təşkilatlar və hərəkatlardır. Bunlar başlıca subyektlərə münasibətdə yardımçıdırlar, çünki müxtəlif sosial qruplar, siniflər, millətlər və xalqların siyasi maraqlarını ifadə etməyə təmsil olunurlar.

Müxtəlif sosial subyektlər siyasi qüvvə kimi qeyri-bərabərdir. Siyasətin *əsas subyektləri* kimi ictimai sinifləri, millətləri və xalqları qəbul etmək olar. Məhz bu subyektlərin maraqları və fəallığın dərəcəsi sosial ziddiyyətlərin gücünü və ictimai əhəmiyyətinin gələcəyini və həllinin nəticələrini təyin edir.

Siyasi subyektin zirvəsinə *siyasi elita* deyilir. Siyasətin subyekti kimi siyasi liderlərin rolu xüsusi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Siyasətin bilavasitə subyekti olan, bu və ya başqa formada rəhbər funksiyaları yerinə yetirən *üç ictimai qrup* göstərmək olar: 1. ictimai hərəkətlər və böyük ictimai qrupların formal təsisatların rəhbər mərkəzləri (siyasi partiyalar); 2. siyasi elitələr; 3. partikulyar (lat. dil. – qismən, natamam) mənafe qruplarıdır (lobbi).

Bundan əlavə, siyasətin beynəlxalq subyektləri də vardır: 1. milli dövlətlər; 2. “supermilli” təşkilatlar (Amerika dövlətləri təşkilatı, Avropa İttifaqı və s.); 3. qeyri-hökumət təşkilatları (transmilli korporasiyalar); 4. BMT sistemində daxil olan beynəlxalq hökumət təşkilatlarıdır (YUNESKO, Dünya Bankı və s.).

Beləliklə, *siyasətin və siyasi münasibətlərin subyektləri* – siyasət sahəsində fəaliyyət göstərən simalardır, sosial qruplar və icmalar, təşkilatlar, hərəkətlər, dövlət, xalq, ümumilikdə cəmiyyətdir. Siyasət subyektlərin tərkibi, formaları, üsulları və onların qarşılıqlı fəaliyyətinin vasitələri, məqsədləri, vəzifələri siyasətin spesifikasiyası ilə müəyyənləşirlər. Bundan başqa, onlar iqtisadi, sosial, mənəvi və ideoloji şərtlərlə müəyyən olunurlar.

*Siyasətin obyekt*i isə bir qayda olaraq xalqın özüdür. Siyasətin subyektinin fəaliyyət sahəsi onun obyektinin bu işə nə dərəcədə hazır olub-olmasından, siyasi fəallıq dərəcəsindən və s. asılı olur. Siyasətin obyekti ictimai hadisələr, proseslər, vəziyyətlər, faktlardır. Bundan başqa – ictimai təşkilatlar və insanlardır ki, siyasət subyektinin fəaliyyəti onlara istiqamətlənir. Siyasətin *ən əhəmiyyətli obyekt*i isə hakimiyyətdir, bütün cəmiyyətin siyasi sistemidir.

Müəyyən amillərlə səciyyələnən siyasi münasibətlər bir sıra komponentlərə malikdir. Bunlardan çox mühümü *mənafe*dir. Siyasi mənafelər mahiyyətinə görə sosial-iqtisadi mənafelərin təmərküzləşmiş ifadəsidir. Siyasi mənafelərin məzmunu hər şeydən əvvəl, bu və ya digər sosial qrupun tələbatının müəyyən siyasətdə ümumiləşmiş ifadəsindən ibarətdir.

Siyasi mənafe insanın hakimiyyətə, dövlətə, sərvətlərə özünün dərk olunmuş münasibəti ilə bağlılıq kəsb edir. Siyasi mənafe eyni zamanda subyektin mövcud sosial sistemdəki vəziyyəti ilə müəyyən olunur.

Siyasət sahəsi adamların mütəşəkkil və qarşılıqlı fəaliyyətinin sosial məkanıdır. Belə fəaliyyətin təşkilinin spesifik bir forması isə *siyasi təsisatlardır*. Siyasi təsisatlar maddi və ideal (simvolik) vasitələrin köməyi ilə bütün ictimai münasibətləri, ilk növbədə, siyasi münasibətləri tənzimləyən müəssisələr və təşkilatlar sistemidir. Siyasi təsisatların başlıca mahiyyətini dövlət, onun orqanları və müəssisələri, o cümlədən, partiyalar və ictimai təşkilatlar təşkil edir.

Siyasi münasibətlər, mənafeələr və təsisatlar *siyasi dəyərlərə* nüfuz edir. Bunların hamısı siyasi həyatın bütün tərəflərini möhkəmləndirir və onun bütövlüyünü şərtləndirir. Nəticədə siyasi cəmiyyət siyasi sistem kimi təşkil olunur və fəaliyyət göstərir. Siyasi dəyərlərə insan azadlığı, sosial ədalət, həmrəylik, kollektiv iradənin ləyaqətinə inam və s. aiddir.

Dəyərlərin obyektivləşməsinin mühüm formalarından biri *siyasi simvollar*dır. Siyasi simvollar siyasi mədəniyyətin özünəməxsus əlaqələndirici ünsürlərdir. Gerb, bayraq və digər atributlar emblemin xüsusi növünü təşkil edir. Bunlar milli dövlətin birliyi və əzəməti ideyasını təcəssüm etdirir. Simvollar eyni zamanda adamlar arasında ünsiyyətin spesifik vasitəsidir.

3. “Dövlət” anlayışı və onun mahiyyəti

Siyasi fəaliyyəti həyata keçirmək üçün müəyyən vasitələr, təsisatlar tələb olunur. Belə vasitələr bəşər sivilizasiyasının inkişafı gedişində yaranıblar: bunlar *siyasi sistem və dövlətdir*.

Siyasi sistem cəmiyyətdə hakimiyyəti həyata keçirmək üçün istifadə olunan çox sayda dövlət, siyasi və ictimai orqanlar, təşkilatlar və idarələrdir. Siyasi sistem siyasi münasibətləri, siyasi

təşkilatları, siyasi normaları, siyasi baxışları, nəzəriyyələri və ənənələri əhatə edir. Siyasi sistemin əsas ünsürü *dövlətdir*.

Siyasi həyatı cəmiyyətin başqa sahələrdən fərqləndirən cəhət bundan ibarətdir ki, bütövlükdə cəmiyyət məhz dövlət tərəfindən təşkil və idarə olunur. *Dövlət* – cəmiyyətin mərkəzi, birləşdirici siyasi subyekti, təsisatıdır. O, sosial-siyasi münasibətləri idarəedilməsinə və məqsədyönlü tənzimlənməsinə, yüksək hakimiyyət səlahiyyətlərini konsentrasiyaya qadirdir.

Ümumiyyətlə, dövlət siyasi birlik olmaq etibarilə müəyyən quruluşa malik olan, siyasi hakimiyyətin təşkili ilə səciyyələnən və müəyyən ərazidə sosial proseslərin tənzimlənməsini təmin edən xüsusi təsisatdır.

Dövlətin mənşəyi və mahiyyəti haqqında müasir mülahizələr *iki istiqamət* kəsb edir. *Birinci istiqamət* siyasi fikir tarixində mövcud olan klassik ənənələrə, təsəvvürlərə əsaslanır, dövlət cəmiyyətin təşkilinin zəruri forması kimi nəzərdən keçirilir (**Aristotel, T.Hobbs, J.J.Russo** və b.).

İkinci istiqamət isə dövlətin təsisatlanmış tərəfinə xüsusi diqqət yetirilməsilə səciyyələnir. Belə mülahizələrə görə, dövlət başlıca olaraq normalar sistemidir və onun məzmunu isə cəmiyyətdə insanların davranışını müəyyən etməkdən ibarətdir.

Antik dövrün mütəfəkkirləri dövlətin meydana gəlməsinə, insanların birgə yaşayış qaydalarının inkişafına və mürəkkəbləşməsinə təbii proses kimi diqqət yetirmişdirlər. **Aristotel** yazırdı: “Bir neçə kənddən ibarət olan cəmiyyət başa çatmış, tamamilə müstəqil olan və həyatın tələbləri naminə yaranan dövlətdir. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, ilk ünsiyyət kimi hər cür dövlət də təbii yaranmış məhsuldur”.

Ümumiyyətlə, ilk əvvəllər dövlət cəmiyyət ilə eyniləşdirilirdi. Sonralar isə yüksək İlahi varlığa təbə olan və insanın Allah ilə münasibətləri sahəsinə müdaxilə etməyən yer üzündəki hakimiyyət təsisatı kimi nəzərdən keçirildi. Nəhayət, siyasətin kilsə hakimiyyətindən azad olması ilə dövlət hakimiyyətini

məhdudlaşdıran və onun üçün məcburi olan normaların mövcudluğu etiraf olundu.

XVI əsrdə N.**Makiavelli** “dövlət” anlayışını ifadə etmək üçün “*stati*” terminini (lat. dil. “*status*” – “*vəziyyət*” deməkdir) istifadə etməyə başladı. Bu termin xüsusi, cəmiyyətdən fərqli olan ali hakimiyyət qurumunu ifadə edərək, “*dövlət*” anlayışını meydana gətirdi.

Həmin fakt burjua siyasi-hüquqi şüurunun mərkəzi ideyası kimi insanın “*təbii hüququ*” məsələsi xüsusi aktuallıq kəsb etdi. Bu nəzəriyyəyə görə, dövlət və hüquq Allah tərəfindən deyil, insan zəkasının qanunlarına uyğun olaraq insanların əsrlər boyu əldə etdiyi təcrübə prosesində ictimai müqavilə əsasında meydana gəlmişdir.

Bu konsepsiyaya görə, bütün sosial dünyanın başlanğıc ünsürü müstəqil sürətdə mövcud olan fərdlərdir. Onlar gələcəkdə yarana biləcək narahatlıqdan, təhlükədən və münafişələrdən xilas olmaq üçün “*təbii vəziyyətdən*” çıxmaq və vətəndaş vəziyyətində yaşamaq qərarına gəlirlər.

Bu məqsədlə onlar öz aralarında *ictimai müqavilə* bağlayır və beləliklə, dövlət yaradılır. Həmin konsepsiya dövlət tərəfindən fərdlərin və cəmiyyətin həyatına məqsədyönlü müdaxilə edilməsində, hakimiyyəti idarə edənlərlə hakimiyyətə tabe olanlar arasında münasibətlərin düzgün təşkilinə imkan yaratdı.

Ümumiyyətlə, dövlətin mənşəyi insan birliklərinin oturaq həyata keçməsi, əmək bölgüsü, idarəetmə funksiyalarının xüsusi sosial təbəqənin əlində mərkəzləşməsi və müəyyən ərazi çərçivəsində əhali üzərində siyasi hakimiyyətin qərarlaşması ilə bağlıdır.

Siyasi münasibətlərin bütün iştirakçıları konkret vəziyyətdən asılı olaraq həm obyekt (siyasi hərəkət onların özünə istiqamətlənib), həm də subyekt (özləri siyasi hərəkətin mənbəyi və daşıyıcısı olanda) ola bilərlər. *Dövlət siyasətinin obyekt*i kimi o vaxt çıxış edir ki, bu və ya digər siyasi güvvələrin hərəkəti onun özünə, onun siyasi təsisatlarına yollanmış olur (məsələn, bu və ya

digər problemin həll etməsinə onun qarışması). Dövlət siyasətin *subyektinə* o vaxt çevrilir ki, o, sosial münasibətlərin tənzimləməsinə fəal qarışanda.

Dövlətin siyasi səciyyəsi həm də onunla şərtlənir ki, dövlət bu və ya digər dərəcədə sosial qruplar arasındakı münasibətləri nizama salır. Cəmiyyətdə həmişə müxtəlif fərdlərin və qrupların fərqli maraqları vardır. Bu maraqları nizamlayan başlıca qüvvə isə dövlətdir. Beləliklə, *dövlət cəmiyyətdə birləşdirən, təşkil edən və nizama salan başlıca qüvvədir*.

Dövlət siyasi birlik olmaq etibarilə müəyyən struktura malikdir. Hüquqi və təşkilati struktur baxımdan *dövlətin ən ümumi anlayışını* aşağıdakı kimi ifadə etmək olar: dövlət ölkənin bütün ərazisinə və əhalisinə şamil edilən, xüsusi idarəetmə aparatına malik olan, ümumi məcburi davranış qaydaları müəyyən edən suveren *siyasi təşkilatdır*.

Dövlət siyasi birlik olmaqla, onu *təşkil edən əsas əlamətlər aşağıdakılardır*: ərazi, əhali və suveren hakimiyyət. Dövləti fərqləndirən cəhət onun *suverenliyidir*, yəni o, bütün cəmiyyəti rəsmən təmsil etmək, cəmiyyətin üzvləri üçün vacib olan qanunlar və başqa normativ aktlar hazırlamaq hüququna malikdir. Dövlətin hakimiyyəti suverendir, yəni onun ərazisində o, ali hakimiyyət kimi, dünya birliyində isə müstəqil kimi çıxış edir.

Dövlət bütövlükdə hakimiyyəti, onun rejimini reallaşdırır. Siyasi sistemin ünsürləri hakimiyyətə münasibətlə, hakimiyyət məsələsi ilə bağlı dövlətlə əlaqələrə girirlər. Hakimiyyət siyasi sistemin mərkəzi məsələsi, nüvəsidir, dövlət isə onun konkretləşmə vasitələrinin toplusudur.

Dövlət hakimiyyətinin ixtiyarında peşəkar idarəetmə aparatı, eləcə də ordu, məcbur etmə aparatı funksiyasını yerinə yetirən polis var, məhkəmələr fəaliyyət göstərir.

Hakimiyyətin yönəldiyi subyekt (*ərazi və əhalisi*) dövlətin gücünü müəyyənləşdirir. Dövlət subyektini idarə edəcək qüvvəyə və ondan da artığına malik olmalıdır. Subyektin imkanlarına uyğun olmadığı halda onun bir hissəsinin itirilməsi labüddür.

Dövlət hüquqi əsaslara malik olan bir struktur olmaqla yanaşı, fəlsəfi, əxlaqi, mənəvi və mədəni dəyərlərin təcəssümü olan, milli birliyin, ərazi bütövlüyünün, ədalətin qarantı olan *siyasi hakimiyyətdir*. Dövlət siyasi-hüquqi təşkilat kimi ölkədə sabitliyin və əmin-amanlığının saxlanılmasını, cəmiyyətin hüquqi normalar çərçivəsində yaşaması və fəaliyyətini təmin edir.

Bu səbəbdən, o, yeganə icbari orqandır və icbariliyi suverendir. Dövlətin qəbul etdiyi qanun və qaydaların, onun siyasi xəttinin həyata keçirilməsi bürokratik aparat vasitəsilə olur. Bürokratik aparatın fəaliyyəti və onun uğurları dövlətin bir siyasi hakimiyyət kimi fəaliyyətindən, bu hakimiyyətin ölkədə yaratdığı siyasi rejimdən asılıdır.

Dövlət ölkənin ərazi bütövlüyünün, milli birliyin qorunması, xalqın maddi rifahının yüksəlməsi üçün tək ölkə daxilində deyil, ölkənin xaricində də iş aparır. Dövlətin ən mühüm vəzifələrindən biri milli maraqların xaricdə təmsil olunmasına çalışmasıdır.

Ali hakimiyyət olan dövlət daxilə olduğu kimi xaricə də suverendir. Lakin bu suverenlik sahib olduğu güc, nüfuz, regional və beynəlxalq şərtlərlə sərhəddədir.

Bir siyasi subyekt kimi dövlət beynəlxalq münasibətlərdə və apardığı xarici siyasət kursunda əsas rolunu oynayır. Dövlətin bu funksiyası regionda gedən proseslərdə milli maraqların təmin olunması, beynəlxalq arenada dövlətin nüfuzunun yüksəldilməsi və sözükeçərliyinin artmasından ibarət olur.

Dövlətin *əsas məqsədi* onun və qurduğu siyasi sistemin hakim norma və qaydalarının, prinsip və dəyərlərinin müdafiəsi olduğundan, siyasi sistemin ünsürlərinin ictimai, regional, global sistemin ünsürləri ilə əlaqələrinə nəzarət buna müvafiq olaraq aparılır.

Dövlətin *əsas vəzifələrini* müəyyənləşdirmək üçün ingilis filosof, sosioloqu **Adam Smitin** (1723-1790) fikrini bilmək vacibdir. O deyirdi: "Təbii azad sistemə əsasən dövlət yalnız üç vəzifəni yerinə yetirməlidir... *Birinci vəzifə* - cəmiyyəti başqa müstəqil cəmiyyətlərin zorakılığından və başqa cəmiyyətlərin

hücumundan qorumaqdır. *İkinci vəzifə* - cəmiyyətin hər bir üzvünü mümkün qədər onun digər üzvlərinin ədalətsizliyindən və zülmündən qorumaqdır. Və nəhayət, üçüncü vəzifə - müəyyən ictimai təşkilatlar yaratmaq və onları maliyyələşdirməkdir”.

Başqa sözlə, dövlətin *ilk iki vəzifəsi* - cəmiyyətin üzvlərini öz həmvətənlərindən və xaricdən müdafiə etməkdir. Dövlətin *üçüncü vəzifəsi* – hər bir hökumətin azad cəmiyyət yaratmaq və onu qorumaq məqsədinə yönəlmiş tədbirlər görməkdir (onların sayəsində vətəndaşların hüquqları təmin olunsun).

Dövlət bir tərəfdən siyasi sistemin ünsürlərini formalaşdırır, funksiya və səlahiyyətlərini təyin edir, ictimai sistemin başqa altsistemlərini istiqamətləndirir, digər tərəfdən də bütün bunlar arasındakı münasibətləri tənzimləyir. Yəni, dövlət sistem daxili və sistem xarici münasibətlərin tənzimlənməsində ya birbaşa, ya da ki, dolayı şəkildə vasitəçi, nəzarətçi, yönəldici rolunu oynayır. Bura, eyni zamanda, sistem ünsürlərinin regional və global əlaqələri də aiddir.

Dövlətin təkamül prosesi yalnız onun təşkil formalarını deyil, həmçinin mahiyyət etibarilə, xeyli keyfiyyətlərini böyük dəyişikliklərə düşər etdi. Dövlətin inkişafı *iki global mərhələyə* ayrılır: *ənənəvi və konstitusiyalı*. Dövlət öz inkişafının ilk mərhələsində ənənəvi formada çıxış etmişdir. *Ənənəvi* dövlət adət və normalar əsasında kortəbii yolla yaranır. Bu zaman dövlətin təsisatlı başlanğıcı inkişaf etməmiş səviyyədə təzahür etmişdir, onun bəzi funksiyaları müəyyənləşməmişdir, şəxsiyyət dövlət hakimiyyətinin mənbəyi kimi nəzərdən keçirilmirdi.

Konstitusiyalı dövlət insanları şüurlu idarəetmənin, tənzimləmənin obyektidir. O, insanın həyat fəaliyyətinin bütün sahələrinə tənzimləyici təsir göstərir. Bütövlükdə, dövlətin inkişafında konstitusiyalı mərhələ onun cəmiyyətə və vətəndaşlara təbə olması ilə bağlıdır.

Müasir konstitusiyalı dövlət insanın şüurlu fəaliyyətin nəticəsi, siyasi davranışın və vətəndaş sistemini hüquqi cəhətdən nizama salınmasını təmin edən təsisat kimi çıxış edir.

Xüsusi siyasi birlik olmaq etibarilə, dövləti cəmiyyətin siyasi sisteminin digər təsisatlarından fərqləndirən *spesifik keyfiyyətlər* aşağıdakılardır:

- ümumilik – dövlət cəmiyyətin bütün üzvlərinin mənafeyini ifadə etməlidir;
- dövlət orqanizmin bütün tərəflərinin fəaliyyətini tənzimləyən hüquq normalarının sistemidir;
- siyasi hakimiyyət dövlətdə özünün xüsusi ifadəsini tapır;
- mürəkkəb sosial məsələləri yüksək səviyyədə həll etmək qabiliyyətidir;
- dövlət digər siyasi təsisatlarla müqayisədə daxili quruluşunun daha yüksək diferensiallaşması və ixtisaslaşması səviyyəsinə malikdir.

Yoxlama sualları və tapşırıqlar

1. Siyasət və siyasi münasibətlərin mahiyyəti nədən ibarətdir?
2. Siyasi münasibətlərin meydana gəlməsini izah edin.
3. Siyasi münasibətlərin növlərini sadalayın.
4. Siyasətin və siyasi münasibətlərin subyektləri hansılardır?
5. Siyasətin və siyasi münasibətlərin obyektləri hansılardır?
6. Dövlətin əmələ gəlməsinin əsas nəzəriyyələrini təsvir edin.
7. Dövlətin yaradılmasının əsas səbəblər hansılardır?
8. “Dövlət” anlayışına hansı məna qoyulur?
9. Dövlətin əsas əlamətlərini sadalayın.
10. Niyə dövlət siyasi sistemin əsas təsisatıdır? Öz cavabınızı əsaslandırın.
11. Dövlət idarəetmənin subyektı kimi nə ilə məşğul olmalıdır?

Təvsiyə olunan ədəbiyyat və mənbələr

1. İbrahimli X. Politologiya. – B., 2008
2. Əfəndiyev M. Politologiya. – B., 2011

3. Hacıyeva V. Siyasi orqanizm: elementlər, əlaqələr, proseslər. – B., 2008
4. Makiavelli N. Hökmdar / Tərc. edən F. Təbibli. – B., 2008
5. Nəsimov E. Siyasət (məvqelər, baxışlar, təhlillər, nəzəriyyələr və s.). 2 cildli. - B., 2009-2010
6. Politologiya. Ensiklopedik lüğət. - B., 2008
7. Tağıyev Ə. Seyidov M. Siyasət nəzəriyyəsi. – B., 2012
8. Aron R. Etudes politiques. Paris, 1972
9. Duverger M. The Idea of Politics Indianapolis, 1966
10. [www. Politicom.ru](http://www.Politicom.ru)
11. www. E-journal.ru

1.4. ARİSTOTEL VƏ ONUN “POLİTİKA” ƏSƏRİ

Aristotel və onun yaradıcılığı. “Politika” əsərin əsas müddəaları.

Yoxlama sualları və tapşırıqlar.

Təvsiyə olunan ədəbiyyat və mənbələr.

1. Aristotel və onun yaradıcılığı

İnsan özünüdərkən bir pilləsinə çatandan sonra vacib olan məsələləri həll etməyə çalışmışdır. Siyasi düşüncənin kökü tarixin dərinliklərindədir. İlk çağlar bəşəriyyət özünü mifoloji şüur çərçivəsində anlayırdı. Lakin əxlaq qanunu üzrə yaşamaq, dövlət qurmaq yalnız insana xasdır.

Siyasi həyatın ardıcıl, sistemli fəlsəfi təhlinin klassik nümunələri əski yunan fəlsəfəsində meydana gəlmişdir. Siyasi fikrin formalaşması və inkişafı *üç mərhələdən keçir*:

I mərhələ (e.ə. IX - VI əsrlər) – qədim yunan dövlətçiliyinin meydana gəlməsi ilə əlaqədərdir;

II mərhələ (e.ə. V - IV əsrin birinci yarısı) – fəlsəfi və siyasi fikrin ən parlaq mərhələsidir;

III mərhələ (e.ə. IV əsrin ikinci yarısı - II əsr) – ellinizm mərhələsi, dövlətlər fəallığını itirir və praktiki olaraq tənəzzül olurlar.

Məhz siyasi fikrin formalaşmasının yüksək ikinci mərhələsində tarixdə ən universal mütəfəkkirlərdən biri olan **Aristotel** (e.ə. 384-322) yaşamış və böyük elmi iz qoyub. Alman mütəfəkkiri **G.Hegel** onu “elm duhaları tarixinin ən zəngin və dərin zəkalı şəxsiyyət” adlandırırdı.

Aristotel çox böyük olmayan Staqira adlanan ellin şəhərində anadan olmuşdur. Buna görə də onu ədəbiyyatda çox vaxt **Staqirit** adlandırırdılar. 17 yaşı tamam olandan sonra **Aristotel** Afina şəhərinə gedir (e.ə.367) və burada **Platon** tərəfindən yaradılan Akademiyada oxuyur. Sonra isə **Platonun** ölümünə

gədən orada dərs deyir. E.ə. 342-340 illərdə o, makedon kralın **II Filip** oğlunun (İskəndərin) tərbiyəsi ilə məşğul olmuşdur.

E.ə. 335 ildə **Aristotel** Afinada Likeyli Apollon məbədinin yaxınlığında özünün fəlsəfi məktəbini – Likey (lisey) yaradır və ömrün axırına qədər ona rəhbərlik edir. O, məktəbin dövrəsindəki bağlı xiyabanlarında var-gəl edərək mühazirələr oxuyurdu. Bununla əlaqədar Aristotelin şagirdlərini “peripatetiklər” (“gəzişənlər”) adlandırırdılar.

Antik dövrün və bütün dövrlərin dahisi olan **Aristotel** həm siyasi elmin, həm də siyasi təcrübənin özündən sonra və bu günədək bütün tarix üçün istiqamətlərini qoymuş, siyasi elmin əsaslarını yaratmışdır.

Aristotelizm cərəyanı Yeni dövrə qədər hakim cərəyan olmuş və bu dövrün əsas inqilabi dəyərlərinin, o cümlədən, demokratiya prinsiplərinin əsasları onun konsepsiyasında verilmişdir.

Aristotelin təsnifatına görə elmlər *üç qrupa bölünür*:

- nəzəri (fəlsəfə, riyaziyyat, fizika);
- təcrübə (etika, siyasət);
- yaradıcı (incəsənət, peşə və tətbiqi elmlər).

Siyasəti bir elm kimi müəyyən edərək, **Aristotel** onun mövzunu konkretləşdirməyə çalışır – ali rifah insan fəaliyyətinin məqsədidir.

Aristotel həyat tərzinin *üç formasını göstərir*:

1. olduqca qaba-heyvani həyat tərz;
2. dövlət həyat tərz;
3. seyrçi həyat tərz.

Aristotelin elmi fəaliyyətin xarakterik cəhətdən biri də çoxüzlülükdür. Demək olar ki, o, yaşayan dövrdə öz əsərlərlə bütün elm sahələrini zənginləşdirmişdir.

Aristotel çox əsərin müəllifidir, lakin onlardan çoxu itirilib. Siyasi-hüquqi fikirləri əsasən onun “Afina politiyası”, “Etika” “Politika” əsərlərdə öz yerini tapır.

“Afina politiyası” əsəri Aristotelin siyasətə dair ilk əsəri sayılır. O, siyasət haqqında elmi hər tərəfli işləyib hazırlamasına

təşəbbüs etməyə çalışır. **Aristotelə** görə, siyasət elm kimi etika ilə sıx bağlıdır. Siyasətin elmi düşüncəsi əxlaq, etika biliklərinin inkişafını təsəvvür etməyə təxmin edir. Etika siyasətin başlanqıcı, ona girişdir.

Aristotel belə hesab edirdi ki, siyasətin elmi anlayışı mənəviyyat (fəzilətlər) haqqında yüksək təsəvvürləri, etikanı (adətləri) bilməyi nəzərdə tutur. Öz təlimini o, ideal polis mövqeyindən işləyib hazırlamışdır. O qeyd edirdi ki, polis azad və bərabər insanların siyasi ünsiyyətidir.

Aristotel insana siyasi varlıq kimi baxır və buradan belə fikrə gəlir ki, dövlət insanları xoşbəxt edən ən ali biçimdir. O yazırdı: “İnsan sosial varlıq olduğundan siyasət sosial varlıq kimi onun təbiətində kök salıb. Çünki o, cəmiyyətdə, kollektivdə yaşamağa, başqaları ilə ünsiyyətdə olmağa məhkumdur. İnsan öz təbiətinə görə həm də siyasi varlıqdır”. Deyilənlərdən belə nəticə çıxır ki, siyasətin tarixi insanlığın tarixi ilə yaşıddır.

Aristotel antik fəlsəfənin ən böyük nümayəndəsi olan görkəmli mütəfəkkirin **Platonun** şagirdi olmuşdur. Bir filosof kimi o, **Platona** həm yaxın, həm də ondan uzaq idi. Ona görə yaxındır ki, o, idealizm mövqelərində qalmışdır, ona görə uzaqdır ki, elm haqqında təcrübi biliklərə meyl edirdi. **Aristotel** deyirdi: “Platon mənim dostumdur, lakin ondan böyük dostum – həqiqətdir”.

Fəlsəfi baxışlarda bir sıra məqamlarda ziddiyyətli mövqelərdən çıxış edən **Platon** və **Aristotel** sosial-siyasi görüşlərində əsasən oxşar fikirləri və prinsipləri müdafiə edir. **Platon** kimi **Aristotel** də hesab edirdi ki, dövlət “insanları rifaha çatdırmaq üçündür”.

Platon kimi **Aristotel** də demokratiyanın deyil, monarxiya, aristokratiya quruluşunun tərəfdarı idi. O dövlət quruluşu formalarını “düz” və “səhv” formalar kimi təsnif edirdi. “Düz” dövlət quruluşu forması kimi monarxiya, aristokratiya və politiyani qəbul edir, “səhv” dövlət quruluşu formasına isə tiranlıq, oliqarxiya və demokratiyanı aid edirdi.

Aristoteldəki politiya **Platonun** tez-tez istinad etdiyi timokratiyaya bənzəyir. Hər ikisində hakimiyyətdə hərbcilər olur. Lakin politiyanın fərqli xüsusiyyətləri var. Belə ki, **Aristotələ** görə bu dövlət quruluşu formasında aristokratiya, oliqarxiya və demokratiyanın ünsürləri birləşir.

Aristotel də **Platon** kimi ısrarla bildirirdi ki, heç bir dövlət quruluşu forması insanın fəaliyyət və inkişaf imkanlarını məhdudlaşmamalıdır. Bu fikir insan azadlığı ideyasının məhkəmə daşığıdır. Filosoфа görə ən yaxşı dövlət quruluşu insanın fəaliyyətinə və xoşbəxt yaşamasına imkan yaradan dövlətdir. Belə dövləti **Aristotel** “xoşbəxt” dövlət adlandırır.

Platonla müqayisədə **Aristotel** empirik materiallara əsaslanmışdır. Siyasi elmin atası hesab olunan mütəfəkkir külli miqdarda faktoloji bazaya söykənərək dövlətçilik tiplərinin nəzəri sxemlərini təsvir etmiş, buradakı qanunauyğunluqları müəyyənləşdirmişdir.

Aristotel Platonu tənqid edərək, fərdlərin hüquqlarının müdafiəçisi, şəxsi mülkiyyətin və monoqam ailələrin tərəfdarı kimi çıxış edir. O, siyasi quruluşda üç hissəsini: qanunverici, inzibati və məhkəməni göstərirdi. Siyasi hakimiyyəti geniş yayılmış təsisatlar sistemi (şəhər məclisi, magistrat, məhkəmə) və cəmiyyətin təyin etdiyi vəzifəli şəxslərin vasitəsilə həyata keçirilən açıq, dinamik inkişaf edən cəmiyyət kimi təsvir edirdi.

Aristotelin demokratik prinsipləri, vətəndaş cəmiyyəti nəzəriyyəsinə əsas olan orta təbəqənin hakimiyyəti ideyası ilə **Platonun** bu günün sosial-demokratiya, hüquqi dövlət və s. nəzəriyyələrə əsas olan tezləri siyasi elmdə və təcrübədə harmonik vəhdətdədir.

2. “Politika” əsərinin əsas müddəaları

Aristotel zamanı polis çətin bir böhran keçirirdi. Həmin vaxt yunan şəhər-dövlətlərin daxilində sosial mübarizə gedirdi və burada demokratik və oliqarxik dövlətlərin bölünməsi mövcud idi.

Dövlət və cəmiyyət filosofun dairə sahəsindən kənarda qalmamışdır. Onun əsərlərin arasında dövləti və cəmiyyəti öyrənən əsas yerini səkkiz kitabdan ibarət olan “*Politika*” (təx. e.ə. 330) əsəri tutur.

Aristotelin “*Politika*” əsəri Qərbin siyasi fəlsəfəsində başlanğıc nöqtəsi hesab edilir. Yunan filosofun bu əsəri siyasi rejimlərin müxtəlif növlərini, vətəndaşlığın mənasını və siyasi həyatda təhsilin rolunu sistemli təhlilə çəkən ilk böyük elmi iş idi.

“*Politika*” əsəri dövlət həyatının sistemli halda incələndiyi, **Aristotelin** siyasi fəlsəfi görüşlərinin nisbətən bütöv halda olmuşdur. **Aristotel** “*Politika*”da siyasi görüşün mahiyyətini anlamaq üçün *iki məqama diqqət* yetirir:

1. bölgədə mövcud olmuş bir çox dövlətlərin tarixinə dair zəngin faktlar toplamış və dövlət həyatına əyani olaraq yaxın olmuşdur;

2. onun dövlət fəlsəfəsi özündən əvvəl yaranmış və toplumda sosial dayaq tapmış siyasi nəzəriyyələrinin elmi-məntiqi təhlili və tənqidi yolu ilə formalaşmışdır.

Məlumdur ki, **Aristotel** 150-dən çox polisi gəzib və onlardan Krit, Karfaqen və Lakedemon dövlət quruluşunun təcrübəsini “*Politika*”da təhlil edir. **Aristotələ** görə, demokratiya siyasi rejimlərin yalnız bir formasıdır. O, monarxiya tərəfdarı idi, lakin bir şərtlə ki, monarx təhsil görmüş, bilikli insan olsun və dövləti hamının xeyri naminə idarə etsin.

Aristotələ görə dövlət və cəmiyyətin arasında mahiyyətə fərq yoxdur. Dövlət, onun fikrincə, təbii və vacib olan insanların varlığının üsuludur. Dövlət təbii şəkildə ailədən törəyərək hakimiyyət və təbəçilik münasibətlərini (ağa və kölə, ər və arvad, ata və övladlar) yeni səviyyədə qurub həyata keçirir.

Aristotel yazırdı: “Ağanın nökr üzərində hakimiyyəti anadan ağa və kölə doğulmuşların hər ikisi üçün faydalı olsa da, başlıca olaraq ağanın xeyrinədir, kölə üçün isə təsadüfi faydadır (kölə məhv olarsa, ağanın onun üzərindəki hakimiyyəti də təbii olaraq qurtarmalıdır)...”.

Beləliklə, buradan aydın olur ki, ümumi faydanı nəzərə alan dövlət quruluşu ciddi ədalət baxımından düzgün sayılır; yalnız hakimiyyətdə olanların rifahını güdən quruluşlar isə düzgün deyildir, səhvdir: onlar yalnız hökmranlığa əsaslanır, dövlət isə azad insanların ünsiyyətidir.

Dövlət, ümumiyyətlə, yaşamaq üçün deyil, xoşbəxt yaşamaq üçün qurulur, əks halda, köklərdən yaranan və heyvanlardan təşkil olunan birliyi də dövlət saymaq lazım gələrdi, bu isə gerçək olmazdı, çünki onlar hamının rifahına can atan və öz iradələri ilə birlik qurmurlar...

Dövlət qarşılıqlı incikliklərin qarşısını almaq, ticarət və xidmət mübadiləsi xatirinə də yaranmır... Dövlət yurd, məkan ümumiliyi deyil, qarşılıqlı təhqirlərin qarşısını almaq, yaxud əlverişli mübadilə xatirinə də yaradılmır... Dövlət ləyaqətli həyat naminə, kamil və mənalı həyat sürmək məqsədilə ailələrin və qəbilələrin münasibətlərindən doğurur.

Öz əsərində **Aristotel** yaxşı və nümunəvi dövlət quruluşundan də söhbət açır. O qeyd edirdi ki, azad və kasıb insanların çoxluq təşkil edərək ali hakimiyyəti öz əlinə aldığı quruluş *demokratiya*, ali hakimiyyətin varlı və ali mənşəli azlığın əlində olduğu quruluş isə *oligarxiya* sayılmalıdır...

Oliqarxiyanın və demokratiyanın birləşməsi *politiya* dövlət quruluşunu meydana gətirməlidir. Burada maraqların ümumi xeyrinə gətirən çoxluğun idarəetməsindən söhbət gedə bilər. Lakin bu quruluş növünə az rast gəlinir, ona görə də dövlət quruluşunun növlərini araşdırırlar onu diqqətdən qaçırlar.

Aristokratik dövlət quruluşu da az rast gəlinir. Çünki aristokratiya ilkin əlamətlərindən igidliyinə görə seçilən yox, fəzilətinə görə seçilən kişinin idarə etdiyi quruluştur. Belə dövlətdə yaxşı kişi və yaxşı vətəndaş eynidir.

"Politika"da **Aristotel** siyasətin tədris fənni kimi *əsas vəzifələri* də qeyd edir:

1. hansı dövlət quruluşu ən yaxşı sayılır haqda tətqiqat aparmaq;

2. hansı dövlət quruluşunun növü “nisbətən ən yaxşı”, “həmin şərait üçün mümkün olanı” təyin etmək;
3. dövlət sabitliyi qorumaq üçün imkanları tapmaq;
4. bütün polislər üçün xas olan universal idarə formaları haqqında biliklərin sistemə salmaqdır.

Beləliklə, yuxarıda qeyd olanlar nəticə etibarı ilə söyləməyə imkan verir ki, **Aristotel** öz sosial-fəlsəfi təlimi ilə ellinlərin təcrübəsini mükəmməl bir sosial və siyasi ümumiləşdirmələrini aparmağa cəht etmişdir.

Aristotel tərəfindən araşdırılan sosial və siyasi-hüquqi problemlər ideal polisin azad və bərabər olan insanların siyasi ünsiyyəti kimi araşdırılır və təhlil olunur. Mərkəzi yerində qanunu qoyan Aristotel söyləyir ki, qanunlar dövlət quruluşunun növü ilə uzlaşdırılmalıdır.

Yoxlama sualları və tapşırıqlar

1. Qədim dövrün mütəfəkkirləri biliyin siyasi sahəsini necə təyin edirdilər?
2. Antik dövrdə siyasi fikrin formalaşmasının əsas mərhələlər hansılardır?
3. Qədim Yunan siyasi fikrin xüsusiyyəti nədədir?
4. Aristotelin həyat və yaradıcılıqdan danışın.
5. Niyə görə Aristotel elmi siyasi biliyin banisi sayılır?
6. Platon və Aristotelin dövlətin meydana gəlməsinə və mahiyyətinə baxışlarının müqayisəli təhlilini keçirdin.
7. Aristotelin “Politika” əsərinin əsas müddəaları hansılardır?
8. “Politika” əsərində Aristotel dövləti və cəmiyyəti necə təsvir edir?
9. Müasir insan üçün siyasi fikrin tarixini öyrənməyin mənası nədən ibarətdir?

Tövsiyə olunan ədəbiyyat və mənbələr

1. Aristotel. Politika. – B., 1997
2. Aristotel. Siyasət. Böyük etika. – B., 2006
3. Demokratiya: Gediləsi uzun bir yol. – B., 2001
4. İbrahimli X. Politologiya. – B., 2008
5. Əfəndiyev M. Siyasi elm. – B., 2010
6. Əfəndiyev M. Siyasi və hüquqi təlimlər tarixi. – B., 2006
7. Ələkbərova N. Siyasi elmin tarixi və metodologiyası. – B., 2005
8. Hacıyeva V. Siyasi orqanizm: elementlər, əlaqələr, proseslər. – B., 2008
9. Mehdiyev R.Ə. Fəlsəfə. – B., 2010
10. Politologiya. Ensiklopedik lüğət. – B., 2008
11. Rüstəmov Y. Siyasi və hüquqi təlimlər tarixi. – B., 2002
12. Tağıyev Ə., Seyidov M. Siyasət nəzəriyyəsi. – B., 2012
13. Xəlilov S.S. Fəlsəfədən siyasətə. – B., 1999
14. Хейвуд Э. Политология. – М., 2005

1.5. SİYASƏTİN STRUKTURU VƏ FUNKSİYALARI

Siyasətin forması, məzmunu və prosesi. Siyasətin struktur ünsürləri və səviyyələri. Siyasətin funksiyaları. Cəmiyyətdə siyasətin sərhədləri.

Yoxlama sualları və tapşırıqlar.

Tövsiyə olunan ədəbiyyat və mənbələr.

1. Siyasətin forması, məzmunu və prosesi

Cəmiyyətdə hər şeyi qavrayan insan mahiyyətinə müxtəlif sistem növü kimi baxmaq olar. Bu sistem qarşılıqlı əlaqəli, qarşılıqlı dolaşmış, lakin sərbəst *yarımsistemlərdən* ibarətdir.

Belə yarımsistemlər *aşağıdakı ictimai həyatın sahələrindən*: iqtisadi, sosial, siyasi, mədəni və ona daxil olan dövlət və hakimiyyət təsisatlarından ibarətdir.

Hər bir yarımsistem, bütöv cəmiyyət kimi, təkcə ona xas olan quruluş, funksiyalar, dəyərlər, normalar, məqsədlərlə, iştirak edən simalarla və s. səciyyələnir.

Sosial və mədəni yarımsistemlər, ümumi vətəndaş cəmiyyətini formalaşdıraraq, insanın təkrar istehsalatını və cəmiyyətin tam hüquqlu üzvü kimi, sosial təsisatların normal işlənməsinə imkan yaradır. *Siyasi yarımsistem* ictimai sisteminin bütün hissələrinin səmərəli işlənməsinə münasib şərtlərini yaradır.

Məlumdur ki, siyasət sahəsi insanlar, sosial qruplar, xalqlar, millətlər və dövlətlər arasında hakim münasibətlərini əhatə edir, cəmiyyətdə bu və ya digər davranış xəttini həyata keçirməklə, insanların siyasi fəaliyyəti ilə bağlıdır. Ümumilikdə, tədqiqatçılar şərti olaraq siyasəti *üç əsas bloka bölürlər*: fəaliyyət; münasibət; davranış.

Mürəkkəb, universal və ziddiyyətli ictimai hadisə olmaqla, siyasət cəmiyyətin bütün sahələrinə nüfuz edir və əhəmiyyətli təsir göstərir. Siyasətdə bütün sosial birliklərin, subyektlərin və siyasi təsisatların ümumi mənafeləri öz təcəssümünü tapır.

Siyasət müxtəlif formalarda mövcuddur: insanların düşüncələrində, danışıqlarında və davranışlarında. O, həmçinin mürəkkəb struktura malikdir.

Siyasətin mahiyyətini düzgün başa düşmək üçün onun *strukturunu* aydınlaşdırmaq vacibdir. Siyasətin strukturu nəinki onun predmeti, eləcə də digər ictimai hadisələr sistemində yeri və rolu ilə şərtlənir.

Siyasətin strukturunu əmələ gətirən cəhətlər ictimai həyatın sosial, iqtisadi, milli, mədəni və digər amilləri ilə müəyyən olunur. Həmin amillər nisbi sabitliyi, yaşamaq qabiliyyəti və daimiliyi ilə fərqlənir.

Elmi ədəbiyyatda siyasətin müxtəlif *tərkib hissələri* və *aspektləri* ayrılır. Siyasətin daha çox yayılmış bölgüsü – onun tərkibindən *forma, məzmun və prosesin (münasibətlərin)* arasında sərhəd müəyyənləşməsidir.

Siyasətin forması – bu onun mütəşəkkil quruluşu və təsisatlarıdır (o cümlədən, hüquqi və təşkili normaların sistemi), ona sabitlik verməklə, insanların siyasi davranışını tənzimləməyə imkan yaradır.

Siyasətin forması real surətdə dövlətdə, partiya və maraq qruplarında (assosiasiyalarda və hərəkətlərdə), habelə qanunlar, siyasi və hüquqi normalarda ifadə olunur.

Siyasətin məzmunu – onun məqsəd və dəyərlərdə həll olunan problemlərdə, siyasi qərarların qəbulunun motiv və mexanizmlərində ifadə olunur. Siyasətin məzmunu və mahiyyəti onun dəyərlərində, həll edəcəyi məsələlərdə, siyasi qərarların qəbul olunması prosesində öz təcəssümünü tapır.

Siyasi qərar – mürəkkəb prosesdir ki, o, siyasi problemin meydana gəlməsindən başlayır və onun həlli ilə yekunlaşır. Qərarın qəbul prosesi *aşağıdakı mərhələdən ibarətdir*: problemin quruluşu, informasiyanın yığılması, mümkün olan alternativlərin müəyyənləşməsi və s.

Siyasi qərarın qəbulu elmi ədəbiyyatda *üç başlıca aspektdə* təhlil edilir:

- siyasi fəaliyyətin ən mühüm tərəfi nöqteyi-nəzərdən;
- cəmiyyətin idarə olunmasının mərkəzi ünsürü kimi;
- bütövlükdə siyasi prosesin əhəmiyyətli tərkib hissəsi baxımından.

Ən ümumi formada siyasi qərar subyektin müəyyən nəticələrin əldə olunmasına istiqamətlənən fəaliyyət siyasəti sistemini seçməsidir. Siyasi qərar müxtəlif qrupların siyasi tələblərin dəyişməsinin mərkəzi ünsürüdür.

Siyasi prosesdə siyasi fəaliyyətin, çox subyektli və münaqişəli xarakteri, müxtəlif sosial qruplar, təşkilatlar və fərdlərin münasibətlərində öz əksini tapır. Siyasi proses – siyasətin zamanda və məkanda genişləndirilməsidir.

Siyasi proses subyektlərin fəaliyyəti ilə bağlı olan, cəmiyyətin siyasi sahəsindəki hərəkətini, dəyişikliyi ifadə edir. Bu subyektlər müəyyən məqsədlərin əldə olunmasına, öz mənafelərinin ifadəsinə və reallaşmasına cəhd edirlər.

Amerika və dünya siyasi elmində siyasətin müxtəlif tərəflərin qeyd etmək məqsədilə *üç müstəqil termindən* istifadə olunur: “polity” (politi və ya politiya), “policy” (polisi) və “politics” (politiks). Bu anlayışlar təxminən siyasətin formasına, onun məzmununa və siyasi prosesə uyğun gəlirlər.

Politiya – sözün geniş mənasında bu və ya digər cəmiyyətin siyasi təşkilatını, dövləti ifadə edir, yəni bütün ölkə vətəndaşlarının məcmusu, hakimiyyəti yerinə yetirən bütöv mexanizm kimi ifadə edir. Başqa sözlə, bu siyasi quruluş, siyasi qayda-qanun və vəhdət formasında onun təsisatları və normalarıdır.

Polisi – dar mənasında bu söz hökumət və hakimiyyətin hərəkət üsullarını, siyasi qərarların qəbul etməsinin texnologiyasını xarakterizə edir. Polisi - tədqiqatlar çalışırlar bu suallara cavab versinlər – necə, nəyə görə və hansı effektivlə siyasi qurumlar defisit dəyərlərin və rifahların bölünməsində hamı üçün vacib olan qərarları qəbul edirlər.

Geniş mənada “polisi” anlayışı təkcə mərkəzi hakimiyyətin hərəkətlərinə, davranışına aid olmur, həmçinin, o, müxtəlif *siyasi aktorlar* (partiya, həmkarlar və s.) tərəfindən qəbul etdikləri qərarlarının həllinə, davranışın üsullarına aiddir.

Politiks - bu özündə münaqişələrin yaranması və həll olunması nöqtəyi-nəzərdən baxılan siyasətdir. Politiks - təhlil siyasi qərarlara təsir etməyə səy göstərən və ya hakimiyyətə can atan *subyektlər* (partiyalar, ictimai təşkilatlar, kütləvi informasiya vasitələri, maraq qrupları və s.), həmçinin münaqişəli maraqları, ideologiyaları, məqsədləri və dəyərləri ilə, zorakılığın və münaqişələrin həllində dinc üsulları ilə məşğuldur.

Fransız sosioloqu **R.Aron** qeyd edirdi ki, “siyasət ikinci mənada (policy) – insan və ya insanlar qrupu tərəfindən cəmiyyətin qarşısında duran müəyyən bir problemi və ya problemlərin məcmusunun həyata keçirilən proqramdır, fəaliyyət üsulu və ya fəaliyyət özüdür”.

Üçüncü mənada (politikəs) bu söz “ictimai həyatının o sahəsinə aiddir ki, burada müxtəlif siyasi (policy mənasında) istiqamətlər rəqabət və ya mübarizə edirlər. Siyasət bir sahə kimi – məcmudur, onun daxilində şəxsiyyət və ya qruplar öz şəxsi policy əldə edənlərdir, yəni öz məqsədlərini, maraqlarını, əks halda öz təfəkkürün də uğrunda mübarizə aparırlar”.

Bunlar hamısı onu söyləyir ki, siyasət eyni vaxta fəaliyyətin həm sahəsinə, həm də formasını ifadə edir. Məhz siyasətin köməyi ilə dövlət cəmiyyətin bütün üzvlərinin ümumi iradələrini və maraqlarını təmin edərək, insanların əhəmiyyətli həyat sahələri ilə idarəetməni reallaşdırır. Buna görə də, təsadüfi deyil ki, siyasəti bəzən “idarəetmə sənəti” adlandırırlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, siyasət onun subyektlərinin fəaliyyət forması kimi *siyasi prosesdə* özünü göstərir. Bu proses zamanı subyektlərin hər biri öz maraqlarını müdafiə edir və sürətləndirir. Siyasi proseslərin xarakteri və xüsusiyyətləri siyasi sistemin işlənməsinə və ya işlənməməsinə əks təsirini təmin edirlər.

Onların mənası, forması və prosesi bilavasitə dövlətin idarəetmə formasından və ya siyasi sistemin tipindən, milli, tarixi, sosial, iqtisadi, mədəni və digər amillərdən asılıdır.

Politi (forma), polisi (məzmun) və politiks (proses) çox hallarda siyasətin ölçüləri kimi qəbul olunur, onun mühüm aspektlərini əks etdirirlər.

2. Siyasətin quruluş ünsürləri və səviyyələri

Siyasət çoxcəhətli mürəkkəb ictimai hadisə olduğu üçün onun quruluşuna uzun müddət ərzində bu və ya digər cəmiyyətdə formalaşan çoxlu nəsillərin siyasi ənənələri, siyasi təcrübənin fəaliyyətdə olan normaları, müxtəlif sosial-siyasi təsisatların qarşılıqlı münasibətləri haqqında ideyalar, konsepsiyalar, inamlar, həmçinin əhatəli elmi ümumiləşdirmələr və nəticələr daxildir.

Siyasətin strukturu onun subyektlərin siyasi fəaliyyətinin və davranışının təşəkkülünün texnologiyasını, səmərəli üsullarını ifadə edir. Ümumiyyətlə, politoloji ədəbiyyatda siyasətin məzmunu kimi, strukturunun məsələsi də fərqli nöqteyi-nəzərdən izah olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu sosial fenomenin quruluşunun hansı səviyyədə, hərtərəfli, məhdud və digər baxımdan araşdırılmasından asılı olmayaraq, onu siyasi hadisə və proseslərin açıqlanmasına əsaslanan siyasətə aid nəzəriyyələrsiz təsəvvür etmək çətindir.

Siyasi hadisələri müəyyənləşdirmək cəhdi fərdlərin müxtəlif məzmunlu siyasi hadisə və proseslərə nüfuz və müdaxilə etmək qabiliyyətini, onları obyektiv elmi mövqedən araşdırmaq, təhlil edib ümumiləşdirmək və qiymətləndirmək bacarığını səciyyələndirir.

Məlumdur ki, forma, məzmun və proses siyasətin quruluşunu bitirmir. Onun nisbətən müstəqil *əsas ünsürlərini* də göstərmək olar:

1. *siyasi şüur* – düşüncə, fərdin daxili aləmi, səviyyəsi (mentalitet), dəyərlərin istiqaməti və təşkil olunması (qurulması); siyasi düşüncələr və nəzəriyyələr daxildir. Siyasi şüur – insanların siyasi həyata şüurlu münasibətdən asılılığını səciyyələndirir. Siyasi şüur həm liderlərin, həm də partiyaların, ictimai təşkilatların siyasi fəaliyyətinin zəruri şərti kimi çıxış edir.

Ümumilikdə o, siyasi tənzimləməni müxtəlif proqramlardan, ideologiyalardan, utopiyalardan, miflərdən və digər ideal sürətlərdən və məqsədlərdəndir ki, burada subyektlər hakimiyyət uğrunda mübarizəni əldə rəhbər tuturlar. Bu nöqteyi-nəzərdən siyasət ictimai mexanizm kimi təsvir edilir;

2. *siyasi təfəkkür* – nəzəri informasiya zəminində və mənimsənilən gündəlik əməli biliklər sayəsində təşəkkül tapır və inkişaf edir. Siyasi təfəkkür siyasi həyatda, siyasi aləmində baş verən hadisə və prosesləri, qanunauyğunluqları dərk edib qiymətləndirmək qabiliyyətidir. Siyasi həyatın məzmununu təşkil edən fəaliyyət və siyasi davranış məhz siyasi təfəkkür tərzinin təsiri nəticəsində təşəkkül tapır, təkmilləşir və inkişaf edir;

3. *siyasi fəaliyyət* – mövcud olan siyasi münasibətlərin saxlanmasına və ya dəyişməsinə istiqamətlənən fəallıqdır. Siyasi fəaliyyət – öz siyasi maraqlarını gerçəkləşdirən subyektlərin çeşidli sosial fəallığıdır.

Subyektin fəallığının xüsusi forması kimi səciyyələnən siyasi fəaliyyət fərdlərin həyat fəaliyyəti sistemində spesifik yer tutur. Siyasi fəaliyyətin məzmununun müəyyənləşdirilməsi siyasətin mahiyyətini açıqlamağa istiqamətlənir.

Siyasi gerçəklik, hakim maraqların və qoyulan məqsədlərin çatmasına reallaşması ilə bağlı insanların, qrupların və təsisatların fəaliyyəti ilə formalaşır. Bu quruluş ünsürlərin mövcudluğu və qarşılıqlı hərəkət siyasətə daxili bütövlüyünü verir, cəmiyyətdə müəyyən funksiyaları yerinə yetirmək imkanı verir;

4. *siyasi münasibətlər* – siyasət və hakimiyyət subyektlərinin qarşılıqlı əlaqələri və qarşılıqlı fəaliyyətdir. Siyasi münasibətlər – ictimai qrupların öz arasında və hakimiyyət təsisatları ilə qarşılıqlı əlaqələrinin dayanıqlılığını ifadə edir.

Siyasi münasibətlər dövlətin hakimiyyətə yönələn fəaliyyətin spesifik xüsusiyyətlərini, həmçinin ictimai qruplar arasında və hakimiyyət təsisatları ilə qarşılıqlı əlaqələrin davamlı xarakterini qeyd edirlər.

Elmi ədəbiyyatda *aşağı münasibətlər* göstərilir: hökmranlıq və tabeçilik, eləcə də siyasi mübarizə və əməkdaşlıq, siyasi münəqişələr və ya vətəndaş sülhü və s. Bunların konkret ifadəsini siyasi davranışda görmək olar;

5. *siyasi davranış* – fərdlərin və sosial qrupların siyasi məqsədlərin və maraqların həyata keçirməsinin konkret üsulları və formalarıdır. Siyasi davranış siyasi fəaliyyət subyektlərinin bilavasitə qarşılıqlı təsirini səciyyələndirir.

Siyasi davranış, siyasi təcrübəyə münasibətdə siyasət subyektin addım atılmasının, hərəkətlərin və əməllərin toplusunu ifadə edir. Siyasi davranışın spesifikasiyası bundan ibarətdir ki, o, şəxsiyyətin siyasi maraqları ilə müəyyən olunur. Onların əsas obyekt kimi siyasi hakimiyyət, onun təşkili və həyata keçirilməsi çıxış edir;

6. *siyasi təşkilat* – müxtəlif sosial təbəqələrin və ümumilikdə bütün cəmiyyətin siyasi maraqlarını təmsil edən hakimiyyət orqanlarının, siyasi partiyaların, ictimai təşkilatların və hərəkətlərin, təsir qrupların məcmusudur. Siyasi təşkilat – ictimai proseslərin idarəetmə və tənzimlənmə mərkəzi kimi hakimiyyət təsisatlarının rolunu əks etdirir.

Siyasi təşkilat əhalinin hakim iradəsini bildirməsini toplayır, onu idarəetmə qərarlarda həyata keçirir və beləliklə, bütün siyasi prosesə müəyyən istiqamətini təşkil edir.

Əgər siyasətin konkret *tərkib hissələrini* sadalasaq, onda onlar aşağıdakılardır: siyasi baxışlar, ideyalar, nəzəriyyələr, proqramlar, dəyərlər, stereotiplər; adətlər və ənənələr, davranış nümunələri; ictimai rəylər, spesifik siyasi dil, insanların psixologiyası, dövlət, partiyalar; maraq qrupları və hərəkətlər; qanunlar, insan hüquqları və digər siyasi və siyasi-hüquqi normalar, siyasi liderlərdir.

Siyasətdə tərkib hissələrlə və ünsürlərlə yanaşı onun mövcudluğu *üç-dörd səviyyə* ilə qeyd olunur:

1. meqasəviyyə - beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətinə aiddir (BMT, NATO, Aİ, AŞ və s.);

2. sırf siyasi, makrosəviyyə - dövləti tam, kütləvi məcburi hakimiyyət kimi səciyyələndirir;

3. mezosəviyyə - ayrı-ayrı regionların, lokal strukturların təsisatlar və təşkilatların səviyyəsində baş verən qrup səciyyəli əlaqə və münasibətləri xarakterizə edir;

4. mikrosəviyyə - siyasətin bu səviyyəsi ayrı-ayrı təşkilatları (partiya, həmkarlar, korporasiyalar, firmalar və s.) əhatə edir.

Siyasətin mahiyyətini xarakterizə edən və mərkəzi yer tutan makrosəviyyədir. Qalan səviyyələr tabelik əhəmiyyəti daşıyırlar.

3. Siyasətin funksiyaları. Cəmiyyətdə siyasətin sərhədləri

Sosial təsisatın əhəmiyyətin dərəcəsi və cəmiyyətin həyatında onun rolu, ilk növbədə, cəmiyyətdə yerinə yetirən *funksiyalarla* müəyyənləşir. Bununla bərabər, idealda hər bir sosial təsisat, başqa təsisatların sahəsinə girməyərək, təkcə ona yaxın olan vəzifələri həll edir. Əslində, işlərin belə olması cəmiyyətin davamlı vəziyyətini, onun effektiv fəaliyyətini və irəliləyən inkişafını təmin edir.

Eyni vəziyyət siyasətin təsisatına da aiddir. Belə ki, siyasət ümumi məsələləri üzrə qərarların qəbul etmə sahəsini təqdim edir. O, öz funksiyaları o vaxt yerinə yetirir ki, cəmiyyətin özünü tənzimləməyə və özünü idarəetməyə qabiliyyəti tam qurtarır.

Siyasətin əhəmiyyəti və rolu sosial təsisat kimi onun cəmiyyətdə icra edən funksiyalarla şərtləndirilir. Funksiyalar siyasətin cəmiyyətdə olan təsirinin əsas istiqamətlərini xarakterizə edir.

Siyasi elm siyasətin müxtəlif funksiyalarına ayrılır. Lakin alim - nəzəriyyəçilərin arasında hansı funksiyaları mühüm saymaq olar yetkin bir fikir yoxdur. Belə ki, **T.Parsons** siyasətin mühüm *funksiyalara aşağıdakılarını aid edir*: ictimai inkişafın kollektiv məqsədlərin təyin etməsi, resursların paylanması və sosisumun sabitliyinin qoruması, **Q.Almond** - dəyərlərin avtoritar

paylanması, **J.Dyuklo** - ictimai proseslərinin idarəetməsi və tənzimlənməsidir.

Adətən cəmiyyətdə siyasətin *əsas funksiyaları* ümumdövlətlə, makrosəviyyə ilə bağlıdır. Bura daxildir:

1. *integrativ funksiyası* - cəmiyyətin mürəkkəb sosial sistem kimi müdafiə olunması və tamlığının möhkəmlənməsi, mütəşəkkilik və qayda-qanunla təmin edilməsidir. Bu cür fəaliyyət sosial münafişələrin meydana gəlməsindən əvvəl qabağını almaq və ya inkişafın ilkin mərhələsində onları həll etmək imkanını yaradır;

2. *səfərbərlik funksiyası* - bütün cəmiyyəti və onun tərkibində olan kollektiv subyektlərin məqsədlərinin işlənməsi, onları yerinə yetirmək üçün kütlələrin təşkil olunması və resursların səfərbərliyidir. Bu funksiyanın köməyi ilə əsaslı mexanizmlər yaranır, onlar bu və ya digər üsulla sosisum üzvlərində cəmiyyətin qarşısında duran dövlət vəzifələri həll etmək üçün maraqlıdır;

3. *tənzimləmə və idarəetmə funksiyası* – sosial inkişafın ümumi məqsədlərinin vasitəsilə irəli sürməsinin köməyi ilə qrup maraqlarının uyğunlaşdırılmasının əsas üsulu kimi ictimai proseslərlə idarəetmə və rəhbərlikdir. Siyasət cəmiyyətin müxtəlif qrupların əhəmiyyətli maraqlarını və tələbatlarını tək cə hökmə ifadə etmir, həmçinin o, qarşılıqlı münasibətlərini təmin edir, siyasi qərarları qəbul etmək yolu ilə onlara təsir edir;

4. *siyasi sosiallaşma funksiyası* - mürəkkəb sosial subyektlərin təşkil olunması. Bu funksiyanın məğzi birlikdə yaşamağın mənasını aşkar etməkdən, siyasətin bütün subyektlərin ümumi maraqlarını təyin etməkdən, subyektlər arasında funksiyaların və rolların bölüşdürülməsindən ibarətdir.

Siyasətin köməyi ilə fərd elə keyfiyyətləri əldə edir ki, onlar ona gerçəkliyi real mənimsəməyə lazımdır, siyasi proseslərə dağıdıcı nəticələrə şüur altı reaksiyalarına üstün gəlməkdir;

5. *kommunikativ funksiyası* - bütün siyasi subyektlər üçün başa düşəcəyi şəkildə olan dilin yaranması, əhali və hakimiyyət arasında kontraktların saxlanmasıdır (PR). Burada siyasət münafişə tərəflərinə əhali qrupların hakimiyyət barədə xüsusi

ünsiyyət formaları yaradır. Bunun üçün o, spesifik təsisatları (KİV), hakimiyyət və əhali arasında kontaktların saxlanmasına üsullarını, əhalini məlumatlaşdırmaq strategiyalarını və rəqiblərlə mübarizəni formalaşdırır və ya onlardan istifadə edir;

6. *proyeksiya (proqnozlaşdırıcı) funksiyası* - gələcəyin proqnozlaşdırması və onun nailiyyətləri üçün rəşional yolların axtarmasıdır. Siyasət insanlar və dövlət arasında yeni münasibətləri formalaşmağa, müxtəlif siyasi subyektlərin planlara əsasən gerçəkliyini kökündən dəyişdirməyə, sosial həyatın yeni formalarını yaratmağa, insan və təbiət arasında yeni münasibətlərin imkanlarını formalaşdırmağa qadirdir.

Bunlardan başqa, hər hansı bir cəmiyyətə az və çox dərəcədə aid olan məsələdən (əlavə), siyasət müəyyən sosial sistemləri üçün *bir sıra spesifik funksiyaları yerinə yetirir*:

- sinfi və ya sosial hökmranlığın mühafizəsi;
- insanın əsas hüquqlarının müdafiəsi;
- vətəndaşları dövlət və cəmiyyətin idarəetməsinə cəlb edilməsi;

- sosial ədalətin və ümumi rifahın təmin edilməsi və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, siyasət təkcə açıq, aydın ifadə edilmiş funksiyalarını deyil, həm də gizli (latent) funksiyalarını həyata keçirə bilər. Əsas funksiyaların reallaşmasının (və ya reallaşmamağının) bacarığından konkret cəmiyyətlərdə və dövlətlərdə siyasi həyatın yetişkənliyinin və inkişaf etməsinin dərəcəsindən fikir söyləmək olar.

Siyasətin funksiyaları haqqında məsələ bütün xırdalıqlarla *sistemli təhlildə* işlənmişdir. Siyasi sistem nəzəriyyəsinin banilərdən biri **Q.Almond** funksiyaları *iki əsas qrupa bölür*: “*giriş*” funksiyası – cəmiyyətin siyasətə təsiri və “*çıxış*” funksiyası – siyasi sistemin cəmiyyətə təsiri.

Birinci funksiyaya aşağıdakılar daxildir: siyasi sosiallaşma, vətəndaşları siyasətdə iştirakına cəlb etməsi; maraqların təqdim edilməsi (artikulyasiya); maraqların birləşməsi (aqreqatlaşma). *İkinci funksiyaya* – normaların (qanunların) hazırlanması; onların tətbiqi; riayət etmək üçün nəzarətdir.

Siyasətin funksiyalarının müxtəlifliyi onun cəmiyyətə dərin yayılmasını, müxtəlif sosial hadisələrə yaymasını sübut edirlər. Məlumdur ki, hər sosial problem, əgər bütün cəmiyyətin maraqlarını əhatə edirsə, və onun həlli dövlət hakimiyyətin təsisatlarının qarışmasını tələb edirsə, o siyasi problemə çevirir.

Bununla əlaqədar, sual yaranır: siyasətin yayılma sahəsi necədir və cəmiyyətə onun yayılmasının sərhədləri varmı? Tədqiqatçılar əsaslandırırlar ki, *siyasət aləminin sərhədləri* var, ancaq onlar çox çevikdirlər. Bəşəriyyətin bütün tarixində bu sərhədlər dəyişilirdi. Bu istiqamətdə siyasət nəzəriyyəsində cürbəcür baxışlar mövcuddur.

Belə ki, görkəmli Amerika politoloqu **R.Dahl** yazır ki, siyasi assosiasiyalara təkcə dövlət və partiyalar aid deyil, həmçinin həmkarlar, şəxsi klublar, işgüzar müəssisələr, dini təşkilatlar, vətəndaşların qrupları, vəhşi tayfalar, qəbilələr və ayrı-ayrı ailələr aiddir.

Amerika politoloqu **D.Xeld** siyasətin aləmini “insan imkanlarının təşkil uğrunda mübarizə” kimi təyin edir. O, bunu belə əsaslandırırdı: siyasət bütün insan həyatının tərkib hissəsidir, ona görə ki, siyasi qarşılıqlı münasibətlərin predmeti hökmranlıq, hakimiyyətdir. Siyasətin belə geniş izahı onun sərhədlərini dağdır, o, öz spesifikasiyasını itirir, siyasətə yaxın olan öz təbii hadisələrinə görə digərlərinin içində əriyir.

Siyasət aləminin *digər yaşaması* onun predmetini subyektlərə münasibətdə dövlət hakimiyyətinə gətirib çıxardır. Siyasət sərhədlərinin belə dar başa düşülməsi ilə razılaşmaq çətindir. Məlumdur ki, ümumi əhəmiyyətli tələbatlar (hüquqlar, şəxsiyyətin azadlıqları, təhlükəsizlik, vətəndaş həmrəyliyi) dövlət və onun təsisatları təmin edir. Lakin öz maraqlarını və tələbatlarını hakimiyyətə çatdırmaq üçün vətəndaşlar partiyaları, hərəkatları, təsir qruplarını təşkil edirdilər. Bu siyasi güvvələr dövlətlə bir yerdə siyasətin sahəsini təşkil edir.

Bundan da konkret siyasətin meyarlarını və sərhədlərini **M.Veber** təyin edir. O, siyasi meyarlarını hakimiyyətin sabitliyi

ilə məhdudlaşdırır, müəyyən əraziyə onun yayılmasının, məcburiyyətinin xüsusi orqanların mövcudluğunu məhdudlaşdırır. Buradan görünür ki, **M.Veber** siyasəti ümumdövlət, onun makrosəviyyəli funksiyaları ilə əlaqələndirir.

Beləliklə, bir nəticəyə gəlmək olar ki, *siyasət* insan davranışının bütün sahələrini əhatə edə bilməz. İstər yuxarı, istərsə də aşağı sərhədlərinin öz təsirini əldə saxlamaqla, siyasət insan qarşılıqlı münasibətlər sahəsini və bununla bağlı fəaliyyət sahələrini tənzimləyir. Eyni vaxta siyasət kifayət qədər oynaqdır, dinamikdir və dəyişkəndir. O, külli miqdarda iqtisadi, mədəni və digər ictimai hadisələrə yayılır.

Siyasət – cəmiyyətin şüurlu özünü-tənzimləyən alətdir. Buna görə də o, müxtəlif ictimai hadisələrə yayıla bilər. Məsələn, daimi hakim tənzimləməsini tələb edən (vətəndaşların təhlükəsizliyinin, ictimai asayişin mühafizəsi, beynəlxalq əlaqələrin inkişafı və s.) və ya siyasi əhəmiyyətini müvəqqəti ələ alan (təbii fəlakət zamanı əhaliyə dövlət tərəfindən yardım və s.).

İqtisadi, mədəni, dini və digər hadisələri əhatə edən siyasət onları dəyişdirmir, onlara xüsusi aspekt verir, dövlət hakimiyyətin təsir obyektinə çevirir. Eyni ictimai assosiasiya çox vaxt həm siyasi, həm iqtisadi, həm də mədəni aspekt daşıyır.

İctimai birliklərin çoxaspektliliyi insanın müxtəlif keyfiyyətləri və sosial rollarının mövcudluğu ilə izah olunur. Həmin vəziyyətdə insan eyni vaxtda həm *iqtisadi* – maddi dəyərlərin istehsalçısı və istehlakçısı, *siyasi* – dövlətin vətəndaşı, partiyanın və ya digər assosiasiyanın üzvü, *sosial* – sosial qrupun nümayəndəsi, *mədəni* – müəyyən ideyaların, dəyər oriyentasiyaların və ənənələrin daşıyıcısı, *dini* - müəyyən dini etiqadların tərəfdarı və ya ateist varlıq kimi çıxış edir.

Yoxlama sualları və tapşırıqlar

1. “Siyasət” və “siyasi sistem” anlayışlarına hansı məna qoyulur?
2. Siyasətin hansı tərkib hissələri və aspektləri sizə məlumdur?
3. “Politiya, polisi və politeks” terminlərinin mahiyyəti nədən ibarətdir?
4. Siyasətin əsas quruluş ünsürlərini sadalayın.
5. Siyasətdə hansı sosial məkan səviyyələri vardır?
6. Siyasi təsisatın funksiyalarının mahiyyəti nədən ibarətdir?
7. Hansı funksiyalar siyasətin cəmiyyətə təsirinin əsas istiqamətlərini səciyyələndirir?
8. Siyasi sistem nəzəriyyəsinin baniləri hansı funksiyaları qeyd edirlər?
9. Siyasət aləminin sərhədlərini sadalayın.
10. Müasir siyasətin mahiyyəti nədən ibarətdir?

Təvsiyə olunan ədəbiyyat və mənbələr

1. İbrahimli X. Politologiya. – B., 2008
2. Əfəndiyev M. Politologiya. – B., 2011
3. Əfəndiyev M. Siyasi elm. – B., 2010
4. Nəsimov E. Siyasət (məvqelər, baxışlar, təhlillər, nəzəriyyələr və s.). 2 cildli. B., 2009-2010
5. Politologiya ensiklopedik lüğəti. - B., 2008
6. Tağıyev Ə. Seyidov M. Siyasət nəzəriyyəsi. – B., 2012
7. Yadigar T. Politologiya. – B., 2008
8. Şirəliyev H., Əhmədov Ə. Politologiya. – B., 1997
9. Pirişev A., Əfəndiyeva X. Sosiologiya və politologiya fənnindən mühafizə mətnləri. – B., 2009
10. Пугачев В.П., Соловьева А.И. Введение в политологию. – М., 2002
11. Тавадов Г.Т. Политология. – М., 2010
12. Aron R. Etude's politiques. Paris, 1972

1.6. SİYASƏTİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ PRİNSİPLƏRİ

Siyasətin ontoloji xüsusiyyətləri. Siyasətin morfoloji xüsusiyyəti.

Siyasətin prosessual xüsusiyyəti. Siyasətin əsas prinsipləri.

Yoxlama sualları və tapşırıqlar.

Tövsiyə olunan ədəbiyyat və mənbələr.

1. Siyasətin ontoloji xüsusiyyətləri

Məlumdur ki, siyasət cəmiyyət üzvləri arasında qarşılıqlı münasibətlərin elə bir formasıdır ki, o, əsasən, hakimiyyətin fəaliyyətinə və idarəetmə məsələsinə aid edilir. Siyasətin cəmiyyətdə fəaliyyəti və mövcudluğu nəinki dövlət və hakimiyyət ilə, həmçinin siyasətin öz mahiyyəti, onun tarixən qərarlaşan universal, mürəkkəb və dəyişməz *xüsusiyyətləri və cəhətləri* ilə şərtlənir.

Siyasətin müəyyənliyi insanın həyat fəaliyyətinin xüsusi sahəsi kimi bilavasitə özündə spesifik xüsusiyyətlərin ifadə olunmasıdır. Bu xüsusiyyətlərin məcmusu siyasəti cəmiyyətin digər sahələrdən fərqlənməyə, onun yaşamasının sərhədlərini görməyə imkan yaradır. İlk növbədə elmi ədəbiyyatda ontoloji, morfoloji və prosessual xüsusiyyətlər göstərilir.

Siyasətin təbiəti və məzmunu *iki yolla* müəyyənləşir. *Birincisi* - sosial fenomen ictimai-tarixi inkişaf prosesində qərarlaşan ümumi cəhətlərlə, *ikincisi* isə zamanın konkret şəraiti, ictimai həyatın özü və xüsusiyyətləri ilə müəyyən olunur.

Ontoloji (yun. sözü “ontos” – “varlıq” deməkdir) *xüsusiyyət* insan fəaliyyətinin müəyyən tipinin mahiyyətinin cəhətlərini meydana çıxmasını göstərir. Ümumiyyətlə, ontologiya fəlsəfənin bir bölməsidir, varlıq haqqında elmdir. Termin alman filosofu **Rudolf Qoklenius** (1547-1628) tərəfindən elmə gətirilib. 1613-cü ildə ilk dəfə “Fəlsəfi leksikon” əsərində qeyd olunub.

Ontoloji xüsusiyyətlərdən biri *rəqabətliklikdir*. Rəqabətliklik xüsusiyyəti göstərir ki, siyasi qarşılıqlı təsir müxtəlif maraq

dairələrinin və onları müşayiət edən norma və qaydaların, ənənə və dəyərlərin bir-biri ilə toqquşmasının nəticəsidir.

Bu xüsusiyyət onu da göstərir ki, siyasət müxtəlif standartların, dəyərlərin və təsisatların daimi mübarizəsidir. Buna görə də bir sıra hallarda siyasi tənzimlənməyin üsulları barışığa, münaqişələrin şiddətlənməsinə, qruplar arasında dialoqa deyil, maneələrin yaranmasına istiqamətlənir.

Siyasətin özünəməxsusluğu həm də onun *qeyri-mütənasibliyi*, *qeyri-simmetrikliliyi* (simmetriya – uyğunluq, oxşarlıq) ilə bağlıdır. Bu xüsusiyyət qüvvələr balansının siyasi oyunun iştirakçıları arasında əldə olunan müvəqqəti xarakteri ifadə edir. Buna görə siyasət qeyri-bərabər hadisə kimi təsvir olunur və burada şüurlu və qeyri-mütəşəkkil hərəkət, təşkil etmə və intizamsızlıq, nizam və xaos, balans və disbalans, sabitlik və qeyri-sabitlik və s. bir-birinə dolaşıblar.

Cəmiyyətin rəhbərliyi üzrə məqsədyönlü hərəkətlər əhalinin bir hissəsinin bu xəttin narazılığı ilə bağlı qeyri-mütəşəkkil etiraz parçalanmayı ilə müşahidə olunur; siyasi həyatın sabitləşməsinin qanunları və normaları onlara qarşı çıxan adət və vərdişlərlə toqquşur.

Təcrübədə tez-tez müşahidə etmək olar ki, bu və ya digər bir rejim müəyyən maraq və dəyərlərin müdafiəsindən sürətlə müqabil tərəfə istiqamətlənir, inandırma və təsir etmə üsullardan güc istifadəsinə və məcbur vasitələrə keçir, öz legitimliyini itirir və yenidən ona nail olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, siyasət öz funksiyalarını əksər hallarda *rasional formada* formalaşdırır və reallaşdırır. Buna görə bir sıra mütəfəkkirlər və hətta ayrı-ayrı elmi məktəblər nəzərə alırdılar ki, siyasət son dərəcə qaranlıq olan və insana xas olan əsasını gizlədir. Məsələn, **Q.Lassuell** elə fikirləşirdi ki, siyasət “elə prosesdir ki, onun vasitəsilə cəmiyyətin irrasional bazisi açıqlanır”.

Siyasət həm də sosial fəaliyyətinin son dərəcədə riskli bir növü kimi özünü təqdim edir. Cəmiyyətin başqa sahələrə nisbətən

qoyulan güc, kapital, insan enerjisi ola bilər ki, sərf edilmiş səylər heç bir kompensasiya verməsin. Məsələn, seçkilərdə gözlənilməz uduzma, birdən birə nazirin istefası, hökumətin sükutu və böhranı, sosial və iqtisadiyyatının ümumi destabilliyə gətirməsi və s.

Nüfuz etmə xüsusiyyəti. Siyasət bu və ya digər problemlərə həqiqi mənada dövlət miqyaslı əhəmiyyət verməklə sosial həyatın müxtəlif sahələrinə nüfuz etməyə qadirdir. Bu *inklyüziv* (fran. sözü “inclusif” – “özünə aid etmə” deməkdir) xüsusiyyət dəyişkənliyi və çevikliyi təsdiq edən, o problemləri əhatə edir ki, dövlət hakimiyyəti tərəfindən onlara siyasi əhəmiyyət kimi baxılır. Fransız alimi **F.Braud** yazırdı ki, “təbiətinə görə heç bir hadisə siyasi deyil və hər şey siyasi ola bilər”.

Siyasətin sərhədləri müəyyən dərəcədə şərti xarakter daşıyır və tarixi kontekstdən asılıdır. Eləcə də, dövlət tərəfindən qrup münaqişələri görmək bacarığıdır ki, oraya dərhal onun müdaxiləsini (mütləq) tələb edir. Bu siyasətin xüsusiyyəti dövlət rəhbərlərinin sənətini siyasi məkanın formalaşmasını əsas mənbəyə çevirir.

R.Dahlin fikrincə, siyasət özülüündə nöqsanlar üçün geniş bir meydana, bu və ya digər qərarların qəbul olunması və olunmaması, bir sıra maraqların şişirdilməsi və qeyrilərin kəçilməsi deməkdir.

Fransız alimi **Q.Erme** düzgün olaraq yazırdı ki, “ən yaxşı hökmdar o hökmdardır ki, vətəndaşların maraqlarını dövlətin iddialarından ən yaxşı müdafiə edə bilən”.

Qərb mütəfəkkirlərinin fikrincə (**A.Smit, A.Bentam, C.S.Mill** və b.) siyasətin əsas problemi - cəmiyyətin qurulmasıdır və burada siyasət nisbətən kiçik sahə ilə məhdudlaşdırıla bilər. Buna görə də, liberal tipli dövlətlər maraqlarının siyasi nizamla salmasının tətbiq edilməsi sahəsi dövlətdən müstəqil olan vətəndaş cəmiyyəti ilə məhdudlaşdırılır.

Siyasətin məkan xüsusiyyəti. Siyasətin ontoloji xüsusiyyətlərindən biri də məkan (topoloji) xüsusiyyətidir. Bu xüsusiyyət siyasəti həcmli-məkan mühiti kimi xarakterizə edərək, hakimiyyət

uğrunda mübarizə aparan qüvvələrin fəaliyyətini ərazinin müəyyən nöqtələrində, yerlərində və sahələrində məhdudlaşdırır. Siyasi həyatın ərazi etibarı ilə bölünməsi real qarşılıqlı təsiri onun siyasi sahəsini təşkil edir.

Başqa sözlə, siyasət fiziki, coğrafi məkanın müxtəlifliyini təmsil edir. Burada bir hissədə səmərəli, intensiv siyasi münasibətlər toplanır, digər hissədə isə hakimiyyət uğrunda rəqabət xeyli zəifləyir.

Məkan xüsusiyyəti siyasi məkanının coğrafi sərhədləri və parametrlərini təsbit edir. Məsələn, mərkəzdə vacib olan siyasi qərarların qəbul olunması, hakim və müxalif partiyaların mövqelərinin toqquşması zamanı, kənd yerlərində əhalinin siyasi fəallığı cüzidir və hakimiyyətə təsir edən güc kimi çıxış etmir.

Beləliklə, siyasət ayrı-ayrı lokal nöqtələrdə, bu və ya digər hərəkətləri həyata keçirən siyasi subyektlərin (toposların) müxtəlif mövqelərin məcmusu şəklində işləyir. Onun formalaşması orada və o vaxt, harada və nə vaxt insanlar və onların birləşmələri dövlət hakimiyyətini ələ alması və ondan istifadə etməsinə yönəldən hərəkətlərinin başlanmasıdır.

Bu vəziyyətdə, siyasət aşağıdakı *xüsusiyyətlərə* malikdir: dərinlik, enlik və uzunluq. Məkan xüsusiyyəti siyasi məkanının coğrafi sərhədləri və parametrlərini təsbit edir, bu da insanlara hakimiyyət uğrunda mübarizə aparmağa imkan yaradır.

Siyasətin məkan xüsusiyyəti göstərir ki, insanlar hakimiyyətin mərkəzindən uzaq və yaxın yerləşmələrindən asılı olmayaraq, bir qayda olaraq hakimiyyətə müəyyən bir nəzər nöqtəsini formalaşdırırlar.

Beləliklə, məkanda mütəşəkkil mühit kimi qəbul edilən siyasət bu mühitin müəyyən məhdud nöqtələrində siyasi subyektlərin müxtəlif mövqelərinin məcmusu kimi fəaliyyət göstərir.

Siyasətin temporal xüsusiyyəti. Siyasətin öz proseslərini zaman çərçivəsində inkişaf etmək qabiliyyəti onun temporal xüsusiyyəti ilə izah olunur. Siyasətin bu müvəqqəti ölçüsü

mövcud təsisatların, idarəedən və müxalifət elitalarının, fərdi və qrup halında aktorların, dövlət və beynəlxalq təşkilatların qarşılıqlı münasibətlərini göstərir.

Bir tərəfdən - siyasi zaman keyfiyyətə fiziki, astronomik zamandan fərqlənir. Siyasi zaman öz funksional "qətilikliyindən" əlavə birdən-birə qurtarmaq, "ani ölmək" qabiliyyətinə malikdir. İdarəedən rejimin iflasa uğraması, nazirin gözlənilməz istefası, liderlərin siyasi ölümü - bu və ya buna bənzər faktlar siyasi hadisələrin fəvqəladə, əvvəlcədən gözlənilməyən müvəqqəti nəticələrdən xəbər verir.

Başqa sözlə, hər subyektin siyasətdə öz xüsusi vaxtı və həyat rejimi (ahəngi) mövcuddur. Bu isə aktorları elə vəziyyətə qoyur ki, onlar öz məqsədlərini zaman şəraitinə uyğunlaşmasını tələb edir.

Digər tərəfdən isə, siyasətdə vaxt həqiqətən çoxsimalıdır. Real siyasi proseslər birdən bir neçə müvəqqəti *vaxt diapazonlarında* yerinə yetirilir:

- real vaxt çərçivəsində (siyasi hadisələr müasir reallıqlara uyğun aktual hadisələrin başa çatmasının nöqtəyi-nəzərindən qəbul edilməsidir);

- tarixi zaman çərçivəsində (indiki hadisələrin qiymətləndirilməsi baş vermiş hadisələr ilə qarşılıqlı əlaqələndirməsidir);

- çox böyük dövrü əhatə edən zaman çərçivəsində (böyük miqyaslı meyar ilə hadisələrin qiymətləndirilməsidir).

Beləliklə, bu və ya digər siyasi hadisə müxtəlif müvəqqəti koordinatlara malik olur. Bu isə sübut edir ki, siyasi reallıq eyni vaxtda müxtəlif zaman, xronal (yun. "hronos" – "vaxt" deməkdir) məkanında mövcuddur. Real siyasət müvəqqəti meydanların kəsişməsidir, burada müxtəlif dərəcəli intensiv dəyişiklər tələb olunur. Vaxtilə bəzi hadisələr xırdalanır, əhəmiyyətini dəyişdirir, digərləri isə baş verənlərin əhatəliliyini göstərirlər.

2. Siyasətin morfoloji xüsusiyyəti

Morfoloji (yun. sözüdür -“forma, quruluş” deməkdir) *xüsusiyyət* - siyasətin təşkil mənbələrinin və quruluşunun təməl xüsusiyyətlərini əks etdirir. Ümumiyyətlə *morfolojiya* antropologiyanın bir bölməsidir və insan orqanizmin dəyişiklərinin qanunauyğunluqlarını öyrənir.

Bu mənada siyasətin nisbətən əhəmiyyətli xüsusiyyəti - *elitar* və *qeyri-elitar* dairələrin əsas subyekt kimi mövcud olmasıdır. Onların hərəkətləri (aksiyalar) və qeyri-aksiyaları (qarşılıqlı təsir) kütləvi hakimiyyət sahəsində siyasi həyat sahəsini formalaşdırır.

Siyasətin subyektlərin nəzəri təhlili təsdiqləyir ki, vətəndaşların və müxtəlif ictimai qrupların siyasi həyatda iştirakı və yeri eyni səviyyə kəsb etmir. Eləcə də, siyasi sahədə xüsusi rol oynayan sabit qruplar cəmiyyətdə özünü qabarıq şəkildə təzahür etdirir. Politologiyada belə qrupları *siyasi elita* kimi müəyyən-ləşdirirlər.

Siyasi elita hakimiyyətə spesifik tərzdə nüfuz etməkdə üstünlüyə malik olan və siyasi qərarların qəbulu prosesinə daim nüfuzlu təsir göstərən mütəşəkkil ictimai qrupdur.

Hind politoloqu **P.Şaranın** fikrincə, siyasi elita geniş mənada müəyyən dövr, bəzən bütöv nəslin həyatı ərzində ölkənin siyasi kursunun formalaşmasına və reallaşmasına təsir göstərənləri özündə birləşdirir.

Elitanın mahiyyətinə, quruluşuna və xüsusilə siyasətdə roluna dair **H.Moska**, **V.Pareto** və **R.Mixelsin** fikirləri daha çox maraq doğurur. Həmin görkəmli tədqiqatçılar “elita” anlayışının məzmunu ilə bağlı *aşağıdakıları nəzərə çatdırırlar*:

- elitarlıq hər bir cəmiyyətə xasdır. Bunun əsasını insanları fərqləndirən müəyyən cəhətlər (psixoloji, zehni, əxlaqi və s.) şərtləndirir;
- elita xüsusi, spesifik və təşkilatçılıq xüsusiyyətləri ilə seçilən təbəqədir;

- kütlələr elitanın hakimiyyət səlahiyyətlərinə malik olması hüququnu, başqa sözlə, legitimliyini etiraf edir;
- hakimiyyətdə olan qüvvələr hakimiyyətdən könülü əl çəkdiyi üçün, onun uğrunda mübarizə gedişində elita bir-birini əvəz edir.

Yuxarıda qeyd olunan əhalinin hər qrupu öz spesifik funksiyalarını yerinə yetirir. Elita problemini nəzərdən keçirərək belə bir cəhətə diqqət yetirmək lazımdır ki, elitar qruplar insanların ictimai həyatının bütün sahələrində təşəkkül tapır və fəaliyyət göstərir.

Elitar ("elit" sözündən – "seçilmiş" deməkdir) *qruplar* – cəmiyyət və dövlətin idarəetməsinin yerinə yetirilməsi və əhalinin maraqların təqdim etməsidir. Buna görə də, elita, ən əvvəl, fəaliyyətin müxtəlif sahələrində (yaradıcı, elmi, hərbi, iqtisadi, idman və s.) müvafiq həyat fəaliyyətində yüksək nailiyyətlər əldə edən şəxslərdən ibarətdir.

Qeyri-elitar qruplar isə elitaların seçilməsinə nüfuz etmə, onların fəaliyyətinə nəzarət etmə, keçirilən dövlət kursuna təsir etmə funksiyalarını daşıyır. Bu baxımdan siyasət idarəedənlərin və idarə olunanların birgə iştirak etməsi, hökmranlıq edənlər və tabe olanların qarşılıqlı təsiri, peşəkarların və qeyri-peşəkarların kontaktların nəticəsində formalaşır.

Bununla belə, siyasi prosesin müxtəlif mərhələlərdə və fazalarda hərəkətlərin uyğunlaşmasının xarakteri və dərəcəsi, istifadə olunan funksiyaların komplekti, onların tutduğu yeri və əhəmiyyəti dəyişə bilər. Məsələn, qərarın qəbulunda və ya seçki vasitəsilə siyasi rejimin dəyişməsinə göstərmək olar.

Siyasi fikrin tarixində müxtəlif məktəblərin və nəzəri cərəyanların nümayəndələri çox vaxt siyasətin iki subyektdən birinin əhəmiyyətini mütləqləşdirirlər. Məsələn, elitalistlər təkid edirlər ki, əhalinin kütlə təbəqələri siyasətin təşkilində lazım deyillər. Eqlitaristlər isə, əksinə, elə güman edirlər ki, kütlə siyasətin məkanını müstəqil formalaşdırmağa qadirdirdilər. Lakin

təcrübə göstərir ki, siyasəti yerinə yetirməsi üçün həm elitar, həm də qeyri-elitar təbəqələr zəruridir.

Siyasi elitaların bir-birini əvəz etməsi *iki üsulla* baş verir: siyasi elita ilə onun əleyhinə olan qüvvələr arasında fəal və həlledici mübarizə və ya ləng və məhdud dəyişikliklər formasında ifadə olunan.

Hazırda qərb siyasi elmində qeyri-elitar qruplar hamısından əvvəl, demokratik cəmiyyətin hakim elitesinin siyasi qrupu ilə rəqabətdə olan təbəqə kimi nəzərdən keçirilir. Elitanın əvəz olunması isə təbii rəqabət mübarizəsinin nəticəsi kimi araşdırılır.

Bu nöqteyi-nəzər demokratik elitizm konsepsiyasında (**R.Dahl**) öz ifadəsini tapmışdır. Elitanın sərvət nəzəriyyəsinin tərəfdarları onun qeyri-elitar qruplar ilə əvəz olunması problemini cəmiyyətin sərvət yönümündəki dəyişikliklərin nəticəsi kimi əsaslandırmağa çalışırlar.

Beləliklə, müasir politologiyada köhnə idarə edən azlığı əvəz etməyə hazır olan siyasi qüvvələrin (qeyri-elitar qrupların) mövcudluğu iddia edilir. Bir sıra müəlliflər, məsələn, **Q.Lassuell** elitar və qeyri-elitar arasındakı mübarizəni elitanın sosial tərkibini köklü surətdə dəyişdirən siyasi inqilab hesab edir.

3. Siyasətin prosesual xüsusiyyəti

Siyasətin *prosesual xüsusiyyəti* onu insan fəaliyyətinin xüsusi tip kimi xarakterizə edir. Elitaların və qeyri-elitaların qarşılıqlı münasibətlərin çətinliyi, müxtəlif istiqamətli hərəkətlərin və digər analogi faktların siyasətə dinamik hadisənin səciyyəsinə verir.

Siyasət öz-özündə nisbətən intensiv dəyişən ictimai həyatın daxili çevik sahəsi bir-biri ilə daimi toqquşan, ruh yüksəkliyi və düşkünlük, oyanma və depressiya kimi təsəvvür olunur.

Belə oxşar dəyişikliklər subyektlərin gözlənilməz iflası üçün son dərəcədə tez imkanlar yaradır, siyasi oyunçuların qayda və normaları dəyişdirir, siyasi hadisələrin həcmi kiçildir (daraldır) və ya genişləndirir.

Elmi ədəbiyyatda xeyli sayda nümunə göstərilir ki, necə mühüm bir imperiyalar və rejimlər dağılır, necə siyasətçilərin və ayrı-ayrı ölkələrin taleləri birdən-birə dəyişir. Məsələn, üç rəhbərin qərarı ilə birdən-birə SSRI-nin dağılması, demokratik dəyərlərə əsaslanan yeni rejimin yaranması və s.

Qeyd etmək vacibdir ki, ən sürətli siyasi dəyişikliklər, adətən, siyasətdə iştirak edən qüvvələrin nəzəriyyə və əhval-ruhiyyənin, proqram və konseptlərin, müəyyən məqsədlər və dəyərlərin reallaşmasının nəticəsidir.

Başqa sözlə, siyasət hal-hazırda və gələcəkdə layihələşdirilən ictimai münasibətlərin təxmin olunan başqa istiqamətlərinə keyfiyyətə qiymət verən təsisat, qrup, quruluş, hökumət orqanlarının, müxalifətin və digər subyektlərin bu və ya digər ideya məqsədlərin dolayı vasitəsi ilə üzvi sürətdə əlaqədadır.

Beləliklə, prosessual nöqteyi-nəzərdən siyasət müxtəlif subyektlərin ideya yönümlü fəaliyyətdir. Daha aydın bu xüsusiyyət əhalinin dəstəyini qazanmayan hökumət kursunda, hakim və müxalifətdə olan partiyaların, məqsəd və proqramların toqquşmasında, siyasi mədəniyyətlərin və ideologiyaların ziddiyyətlərində və s. özünü göstərir.

4. Siyasətin əsas prinsipləri

Məlumdur ki, sosial-siyasi fəallığın ali forması - siyasi fəaliyyətdir. Yeni şüurlu, o cümlədən, siyasi münasibətlər sahəsində professional işdir.

Siyasət – cəmiyyəti və siyasi təsisatlarını idarəedən, insanlara məxsus qrup fəallığının xüsusi sahəsidir. Ümumilikdə cəmiyyətdə idarəetməni - özünüidarəetmə, siyasəti isə vətəndaş fəallığı ilə əvəz etmək olmaz.

Məlum dərəcədə, siyasəti kütlə tərəfindən bilavasitə həyata keçirməyi ancaq fərdlərin və sosial qrupların siyasi hərəkətlərdə iştirakının mikrosəviyyədə mümkündür. Kütlələrin böyük siyasətdə iştirakı faktiki olaraq liderin seçim haqqı ilə məhdudlaşır.

Siyasətçilərin fəaliyyəti əsasında siyasi təcrübənin elmi, obyektiv prinsipləri dayanır. Elmi ədəbiyyatda aşağıdakı *prinsiplər* sadalanır və xarakterizə olunur:

- insanların maraqların və tələbatların nəzərə alınması və harmonizasiyası;
- sistemlilik və komplekslik;
- obyektivlik və konkretlik;
- səmərəlilik və optimallıqdır.

İnsanların maraqların və tələbatlarının nəzərə alınması və harmonizasiyası prinsipi. Məlumdur ki, siyasətin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, müxtəlif sosial qrupların cürbəcür maraqlarını birləşdirməkdir və onları ümumi bir marağa gətirməkdir.

Siyasət hakim hərəkətlərdə öz ümumi marağını göstərməlidir. Burada bir sinfin marağı, xüsusən bir partiyanın marağı olmamalıdır. Siyasətdə ümumbəşər prinsipləri həyata keçirmək və bu prinsiplərin köməyi ilə insanları ayırmamaq, birləşdirmək lazımdır.

Sistemlilik və komplekslik prinsipi - vahid cəmiyyətin yaradılmasına və inkişafına yönəlibdir. Yəni elə cəmiyyətə ki, burada iqtisadi, sosial, siyasi və mənəvi həyatın bütün hissələrin, üsürlərin harmonik uyğunluğu və qarşılıqlı hərəkətlərin mövcudluğu öz yerini tapsın.

Müasir cəmiyyətin inkişafı müəyyən bir problemlərin müvəffəqiyyətli həlli sayəsində yox, o, ancaq ictimai həyatın bütün sahələrin, hər sahənin daxilində bütün üsürlərin birgə qarşılıqlı hərəkətlərdən asılıdır.

Obyektivlik və konkretlik prinsipi siyasi gerçəkliyin obyektiv qaydaların və qanunların nəzərə alınması, gerçəkliyin dərin təhlil əsasında qərarların qəbulunu, doğru və elmi işlənmiş informasiyanı, statistik faktlarını göstərir. Obyektivlik və konkretlik səthi ilə, özbaşına axınla, qeyri-mütəşəkkilliklə və subyektivliklə bir araya sığmazlar.

Səmərəlilik və optimallıq prinsipi qüvvələrin və resursların daha səmərəli istifadəsini, qoyulan məqsədin daha əlverişli şəraitdə çatmasıdır. Bazar münasibətlərinə keçid zamanı iqtisadiyyatda dəyişiklər siyasi sahədə dəyişikləri qabaqlamalı və ya da yan getməlidir, lakin heç də əksinə olmamalıdır.

Xüsusi siyasi ədəbiyyatda siyasətin və siyasi fəaliyyətin prinsiplərinin digər miqdarı da göstərilir. Lakin bu bir o qədər də, vacib deyil. İlk növbədə, başa düşmək lazımdır ki, siyasət özbaşına axan olmamalıdır. Burada elmi işlənmiş, obyektiv prinsiplər var ki, onlardan da daimi rəhbər işində istifadə olmalıdır.

Siyasi fəaliyyəti adətən *üç əsas qrupa* ayırırlar:

- siyasi sistem çərçivəsində fəaliyyət;
- siyasi sistemin ictimai mühitə münasibəti ilə əlaqədar olan fəaliyyət;
- siyasi hakimiyyət təsisatlarını əhatə edən sosial mühitin doğurduğu fəaliyyətdir.

Həmin fəaliyyət qrupların mahiyyətindən çıxış edərək tədqiqatçılar siyasi fəaliyyətin *iki növünü* – praktiki və nəzəri siyasi fəaliyyətinin mövcudluğunu göstərirlər. İnsanların siyasi fəaliyyətinin hər iki növü onların siyasi davranışı ilə sıx bağlılıq kəsb edir.

Yoxlama sualları və tapşırıqlar

1. Hansı spesifik keyfiyyətlər və xarakteristikalar siyasəti ictimai həyatın digər sahələrindən fərqləndirir?
2. Ontoloji xüsusiyyətlər siyasəti necə xarakterizə edir?
3. Siyasətin ontoloji xüsusiyyətlərini sadalayın.
4. Hər bir siyasi ontoloji xüsusiyyətinə xarakteristikanı verin.
5. Siyasətin morfoloji xüsusiyyətinin əsas məxsusluğu nədən ibarətdir?
6. Siyasətin prosessual xüsusiyyətini insan fəaliyyətinin xüsusi növü kimi açıqlayın.

7. Hansı siyasətin elmi və obyektiv prinsipləri sizə məlumdur?
8. Siyasətin hər bir prinsipini xarakterizə edin.
9. Siyasətin hansı elmi-işləmiş prinsipləri müasir siyasətçilərə rəhbərlik işində lazımdır?

Təvsiyə olunan ədəbiyyat və mənbələr

1. İbrahimli X. Politologiya. – B., 2008
2. Əfəndiyev M. Politologiya. – B., 2011
3. Nəsimov E. Siyasət (məvqelər, baxışlar, təhlillər, nəzəriyyələr və s.). 2 cildli. B., 2009-2010
4. Politologiya ensiklopedik lüğəti. - B., 2008
5. Tağıyev Ə. Seyidov M. Siyasət nəzəriyyəsi. – B., 2012
6. Yedigər T. Politologiya. – B., 2008
7. Şirəliyev H., Əhmədov Ə. Politologiya. – B., 1997
8. Мухаев Р.Т. Теория политики. – М., 2005
9. Пугачев В.П. Политология: справочник студента. – М., 2001
10. Тавадов Г.Т. Политология. – М., 2010
11. Теория политики / Под ред. Б.А.Исаева. – СПб., 2008

1.7. HAKİMİYYƏT SİYASƏTİN MƏQSƏDİ VƏ VASİTƏSİ KİMİ

“Hakimiyyət” anlayışının mahiyyəti və əhəmiyyəti. Hakimiyyətin mənbələri və resursları. Siyasi hakimiyyət hakimiyyətin növ müxtəlifliyi kimi.

Yoxlama sualları və tapşırıqlar.

Təvsiyə olunan ədəbiyyat və mənbələr.

1. “Hakimiyyət” anlayışının mahiyyəti və əhəmiyyəti

İctimai münasibətlər tarixində elə bir fenomen tapmaq çətindir ki, hakimiyyət qədər daim sosial ziddiyyətlər doğursun və özündə ziddiyyətlər əks etdirsinsin. Bununla yanaşı, hakimiyyət barədə bütöv elmi təlimin yaranması üçün real zəmin vardır.

Siyasi fakir tarixində **Platon, Aristotel, Siseron, Nizamülmülk, N.Gəncəvi, N.Makiavelli, T.Hobbs, C.Lokk, İ.Kant** və digər mütəfəkkirlər hakimiyyət fenomenini izah etməyə çalışmışlar.

Aristotel qeyd edirdi ki, hakimiyyət, ilk növbədə, cəmiyyəti təşkil etmək üçün lazımdır. Cəmiyyətin tamlığını və vahidliyini saxlamaq üçün onun bütün iştirakçıları vahid iradəyə tabe olmalıdırlar.

Nizamülmülk təkcə filosof deyildi, ömrünü dövlət işinə həsr etmiş böyük bir imperiyanın qurucusu və idarə edəni idi. Bu səbəbdən onun “Siyasətnamə”si ideallara xidmət edən normativ bir əsər yox, hökmdarlıq, siyasət sənətinin qanunauyğunluqlarının, texnologiyasının cəmləşdiyi bir dərslik, dövlətçilik məktəbidir.

N.Gəncəvi erkən Şərq Renessans fəlsəfəsinin böyük nümayəndəsidir. Onun “Xəmsə”sinə daxil olan əsərlərin əksəriyyəti ictimai-siyasi ideyalarla zəngindir. Bu cəhətdən “İskəndərnamə” və “Sirlər xəzinəsi” əsərləri xüsusi yer tutur. **N.Gəncəvi** ədalətli hökmdar ideali axtarmış və onu İskəndərin

obrazında təcəssüm etmişdi. Onun bu qəhramanı ideal hökmdar, müdrik filosof və uzaqgörəndir.

Hakimiyyət problemi ilahiyyatçıların diqqətindən də yayınmamışdır. Orta əsrlərdə **F.Akvinski** yazırdı ki, hakimiyyətin mahiyyəti ağalıq və tabelik münasibətlərindən ibarətdir, burada insan iyerarxiyasının yuxarı pilləsində olan şəxslərin iradəsi əhalinin aşağı təbəqələrini hərəkətə gətirir. Bu qayda Allah tərəfindən qoyulmuşdur. Buna görə də, o, xeyirdir, sərvətdir.

M.Vebera görə “hakimiyyət” anlayışı geniş mənada işlədilir: valideyn, ailə, vərdiş, hiss, pul, din, ideologiya, məhkəmə, mafiya, partiya hakimiyyəti və s. Bütün müxtəlifliyinə birmənalı olmasına baxmayaraq, bu anlayışları birləşdirən və onlara ümumilik təlqin edən yeganə cəhət vardır: bir qrupun iradəsi və hərəkətləri digərlərinin iradəsi və hərəkətləri üzərində hökmranlıqdır.

M.Dyuverje hakimiyyətin *iki tərəfinin* olduğunu qeyd edirdi. Onun fikrincə, hakimiyyət bir tərəfdən bir qrupun digəri üzərində ağalıq alətidir, digər tərəfdən isə sosial qaydanı qoruyub saxlamaq üsulu, ümumi rifah naminə hamının bir kollektivdə müəyyən inteqrasiyasıdır.

Müasir politologiyada **V.Pareto**, **H.Moska**, **R.Mixels** və b. əsərləri hakimiyyət nəzəriyyəsinin işlənilib hazırlanmasında böyük rol oynamışdır. Amerika politoloji məktəbin nümayəndəsi, praqmatizm və siyasi realizm məktəbinin banisi və rəhbəri **Hans Morgentau** (1904-1979) yazırdı ki, “hakimiyyət dedikdə, insanın başqa insanların şüuru və hərəkətləri üzərində nəzarət etməsi başa düşülür”.

Amerika sosiologu **Piter Blau** (1918-2002) “Sosial həyatda mübadilə və hakimiyyət” (1964) əsərində yazırdı: “Hakimiyyət bir fərdin, yaxud qrupun başqaları üzərində öz iradəsini həyata keçirməsidir”.

T.Louson və **D.Qerrodun** lüğət-sorgusunda qeyd olunur ki, hakimiyyət “insanın və ya qrupun öz məqsədlərinə əks-təsirə ehtimal olunan əksinə çatmağa imkanındır”. Rus leksikoqrafı **V.İ.Dahn** (1801-1872) lüğətində isə hakimiyyət “nəyinsə üstündə

hüquq, güc və iradədir, fəaliyyət və azadlıqdır; başçılıq, idarə etmədir...”.

Elmi ədəbiyyatda hakimiyyət probleminin öyrənilməsinə *sosial, psixoloji, bixeviorçu, qneseoloji, təşkilati və siyasi* aspektlərdə diqqət yetirilir.

Sosial aspektə görə, hakimiyyət zorakılıq münasibətləridir. **M.Veberin** fikrincə, siyasətin başlıca vasitəsi zorakılıqdır. *Psixoloji* aspekt hakimiyyətin liderlik münasibətlərindən ibarət olduğunu ifadə edir. *Bixeviorçu* aspektinə görə, hakimiyyət davranışın xüsusi tipidir. *Qneseoloji* aspekt hakimiyyətə biliklərdən istifadə olunmasının məqsədyönlü üsulu kimi diqqət yetirir. *Təşkilati* aspekt hakimiyyəti qayda yaratmaq, təşkil etmə səviyyəsi kimi nəzərdən keçirir. *Siyasi* aspekt isə hakimiyyəti təsir etməni həyata keçirmək, tabeçilik, məcbur etmə üsulu kimi səciyyələndirir.

Hakimiyyətin belə anlayışı onun quruluşunu açmaq, ona aid olan səciyyələri vahid bir yerə bağlamağa imkan yaradır. Hakimiyyət mürəkkəb quruluşa malik olan sosial təzahür kimi aşağıdakı *ünstürlərlə səciyyələnir*:

- hakimiyyətin subyektləri (idarə edənlər);
- hakimiyyətin obyektləri (idarə olunanlar);
- hakimiyyətin mənbələri (hakimiyyəti yaradan və onun legitimliyinin dəstəkləyən təzahür);
- hakimiyyətin resursları (hakimiyyəti praktiki olaraq həyata keçirilməsi üçün zəruri vasitələr məcmusu);
- hakimiyyətin funksiyaları (ictimai vəzifələrdir ki, onları yerinə yetirmək üçün hakimiyyət xidmət edir).

Hakimiyyətin *universal xüsusiyyətlərinə aşağıdakılar aiddir*: onun ümumiliyi – cəmiyyətin bütün sahələrdə işləməsi; inklyuzivliyi – bütün fəaliyyət növlərinə yayılmasının bacarığı; integrallanması (birləşməsi) – insanları, sosial qrupları əlaqələndirməsi və onları bir-birinə qarşı qoymaq qabiliyyəti.

Beləliklə, “hakimiyyət” termini sosial kontekstdə kiminsə (insanın, yaxud qrupun) başqalarını müəyyən şəkildə öz istədiyini etməyə müxtəlif vasitələrlə məcbur etməsi mənasında işlədilir. Buna yalnız elə şəxs (yaxud qrup) nail ola bilər ki, o, yaxşı nətiq olsun, ona hər tərəfli etibar olunsun, müəyyən vəzifə sahibi olsun, lazım olanda sanksiya vermək imkanına malik olsun.

Hakimiyyət nəzəriyyəsinin tam elmi mövcudluğu üçün başlıca meyar hakimiyyətin siyasətə münasibətidir. Bəzi hallarda *hakimiyyəti siyasətlə eyniləşdirirlər*.

Hakimiyyət nəzərisində ilk dəfə hakimiyyətin, yoxsa siyasətin yaranması məsələsinə dair mübahisəli mülahizələrə bu gün də təsadüf olunur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, hakimiyyət siyasətin həyata keçirilməsi vasitəsidir.

Hakimiyyət siyasətin mərkəzi, mütəşəkkil, tənzimləyici və nəzarətedici başlanğıcıdır. Hakimiyyət uğrunda onu mənimsəmək və əldə saxlamaq istiqamətində mübarizə cəmiyyətin siyasi həyatın ən başlıca aspektidir.

Buna görə, hakimiyyət bu və ya digər məqsədlərin həyata keçirilməsinə cəhd edən qüvvələr, siyasətçilər üçün sadəcə olaraq məqsəd deyil. Hakimiyyətə gələn siyasi qüvvələr hakimiyyətin müxtəlif səviyyələrdə konkret quruluşlarını formalaşdırır və öz maraqlarına uyğun siyasət işləyib hazırlayır, həyata keçirməyə çalışırlar. Deməli, bu və ya digər siyasi qüvvənin yeritdiyi siyasət onun mənimsədiyi hakimiyyətin həyata keçirilməsi vasitəsi kimi səciyyələnir.

2. Hakimiyyətin mənbələri və resursları

Tarixi təcrübə göstərir ki, insanların razılaşdırılmış fəaliyyətinə zərurət təzahür etdikdə, onların fəaliyyəti nüəyyən məqsədlərin əldə olunmasına tabe olur. Eyni zamanda, idarə edənlərlə idarə olunan, hakimiyyətdə olanlarla hakimiyyətdən

məhrum olan, ağalıq edənə asılı vəziyyətə düşən müəyyənləşdirilir.

Tabelikdə olma motivləri müxtəlif formada nəzərə çarpır. Bu motivlər qarşıya qoyulan məqsədlərin əldə olunması marağına, sərəncamların həyata keçirilməsi zərurətindən doğan inama, idarəedənlərin nüfuzuna və nəhayət, tabeçilikdən imtina etdikdə arzu olunmaz nəticələrdən ehtiyat etmək hissinə əsaslanı bilər.

Qeyd olunan motivlər özlüyündə hakimiyyətin səmərəliliyi üçün böyük əhəmiyyətə malikdir və onun uzunömürlü olmasına real təminatdır. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, *hakimiyyət münasibətləri* ictimai həyata obyektiv surətdə xas olan hadisədir.

Hakimiyyət nəzəriyyəsinin tədqiqatçı - alimlər belə nəticəyə gəlirlər ki, hakimiyyət mürəkkəb bir təzahürdür, onun tərkibini bir tərəfdən *subyekt və obyekt*, digər tərəfdən isə *mənbələr və resurslar* təşkil edir.

Subyekt (aktor) hakimiyyətin fəal istiqamətverici başlanğıcını təcəssüm etdirir. Ayrı-ayrı insanlar, təşkilatlar, xalq və hətta BMT də dünya birliyin hakimiyyətin subyekti kimi çıxış edə bilər. Hakimiyyətə tabe olanlar isə onun *obyektini* təşkil edirlər. Ağalıq və tabelik münasibətlərinin olmadığı yerdə hakimiyyətdən, eləcə də onun subyekti və obyektindən danışmağa dəyməz.

Hakimiyyətin mənbələri çox müxtəlifdir. Siyasi elmdə tez-tez sadalanan *mənbələr* aşağıdakılardır: fiziki qüvvə (güc), var-dövlət, bilik, tutduğu vəzifə və təşkilatdır.

Fiziki güc – hakimiyyəti ələ alması, saxlanması və məqsədlərin həyata keçirilməsidir. *Var-dövlət* – çox vaxt insanları tabe etmək üçün hakimiyyətə lazımdır. *Bilik* – informasiya, təcrübə hər vaxt hakimiyyətə lazım idi və indi də vacibdir. *Təşkilat* – müasir dövrdə hakimiyyət mənbələrindən ən güclüsüdür. Faktiki olaraq tutulan vəzifə yalnız təşkilatın ünsürü olaraq hakimiyyətin mənbəyi kimi əhəmiyyət kəsb edir.

İnsanların müəyyən qisminin digərlərinə tabe olmasının ən mühüm sosial səbəblərindən biri hakimiyyətin resurslarının qeyri

bərabər səviyyədə bölüşdürülməsidir. “*Resurs*” termini sözün geniş və dar mənasında işlədilir. *Geniş mənada* o, fərdin və ya qrupun başqalarına təsir göstərmək məqsədilə istifadə etdiyi çoxcəhətli vasitələr sistemidir. Bu vasitələr siyasi hakimiyyətin özünəməxsus təsir üsullarını da ehtiva edir. O, malik olduğu resurslardan tabeliyində olanları inandırmaq, həvəsləndirmək və həm də cəzalandırmaq məqsədilə istifadə edir. Lakin hakimiyyət resurslarının geniş mənada təsəvvür olunması hakimiyyətin müxtəlif ünsürlərinin fərqləndirilməsinə imkan yaratmır.

Hakimiyyətin məzmununu və quruluşunu düzgün öyrənmək baxımdan “resurs” terminini *dar mənada* işlətmək məqsədəuyğundur. Bu mənada bütöv resurslar sisteminə elə vasitələrdən danışmaq daha vacibdir ki, bunlardan istifadə edilməsilə subyektin obyektə təsiri olunur.

Hakimiyyətin əsası olmaq etibarilə resursların həlledici əhəmiyyəti amerikalı sosioloqu **P.Blau** və b. “*Sosial mübadilə*” nəzəriyyəsində öz əksini daha aydın tapmışdır. Onun bu nəzəriyyəsinə görə, hakimiyyətin əsasını defisit resursların qeyri-bərabər səviyyədə bölüşdürülməsi təşkil edir. Resurslara malik olmayan insanlar bunları tabeliyində olduqları insanların sərəmcamlarını icra etmək müqabilində (mübadilə yolu ilə) əldə edirlər. Beləliklə, insanların müəyyən qrupu başqalarından asılı vəziyyətə düşür, daha dəqiq desək, hakimiyyətin obyektinə çevrilir.

Cəmiyyət üzvlərinin sosial, maddi və mənəvi tələbatlarının ödənilməsi vasitələri kimi hakimiyyətin resursları da çoxcəhətlidir. Hakimiyyət resurslarının mövcudluğu cəmiyyət üzvlərinin həyat fəaliyyəti sahələrindən irəli gəlir. Bu baxımdan resurslar sırasında *iqtisadi, sosial, informasiya, təcrübə, məcburiyyət, dil və s.* resurslar səciyyəvidir.

Həmin resurslar içərisində ən mühüm olanlardan biri *iqtisadi* resursdur. Hakimiyyətin fəaliyyəti onsuz mümkün deyil. İqtisadi resurslar sırasında var-dövlət, pul xüsusi rol oynayır. İstər hakimiyyətin irsən keçməsində, istər inqilabi çevrilişlərdə və ya

seçkilərin demokratik proseduralarında pul resursunun rolu aydın şəkildə nəzərə çarpır.

Hakimiyyətin fəaliyyəti, iqtisadi proqramın hər cür növünün həyata keçirilməsi böyük iqtisadi vəsaiti ilə bağlıdır. Beləliklə, hakimiyyətin gücü, möhkəmliyi və legitimliyi cəmiyyətdəki iqtisadi sabitliyin əldə olunmuş səviyyəsindən bilavasitə asılıdır.

Hakimiyyətin əsasını təşkil edən mühüm vasitələrdən digəri *sosial* resurslardır. Sosial resurslar sosial dərəcəsini artırmaq və ya azaltmaq qabiliyyətindədilər. O, tez-tez iqtisadi resursla eynilik təşkil edir. Sosial resurslar mühüm göstəricilər olmaq etibarilə vəzifəni, nüfuzu, təhsili, tibbi xidməti, sosial təminatı və s. özündə ehtiva edir.

Hakimiyyət resurslarının digər mühüm növü *informasiya* resurslarıdır. İnformasiya resurslarına bilik, təcrübə, informasiyanın özü, onların əldə olunması və yayılması vasitələri daxildir. Amerika sosioloqu və futuroloqu **Elvin Toffler** (1928) qeyd edir ki, XX əsrin sonunda bilik və informasiya hakimiyyətin ən mühüm resursuna çevrilir. O, yazır: “İctimai inkişafın gedişində hakimiyyətin məcburetmə və var-dövlət kimi ənənəvi resursları tam aradan qalxmasa da, öz təsirini itirirlər. Əsl hakimiyyət isə biliklərə və informasiyaya əsaslanmalıdır”.

İnformasiya resurslarının əldə olunması vasitələrindən çox mühümü *kütləvi informasiya vasitələridir* (KİV). Bu gün dünyanın bütün ölkələrində hakimiyyətin sərəncamında olan KİV resursların “ən gənc” növüdür. KİV həm hakimiyyətin təşəkkülü dövründə, həm də onun fəaliyyət mərhələsində əhəmiyyətli rol oynayır.

Hakimiyyətin mühüm resurslarından biri də *məcburiyyət (güc)* resurslarıdır. Hakimiyyət resurslarının bu növü ölkənin müdafiəsini təmin etmək, daxili qayda-qanun yaratmaq, hakimiyyətin təhlükəsizliyinə nail olmaq funksiyasını yerinə yetirir. Məcbur etmə resurslarına silah, fiziki məcburiyyət təsisatları və bu təsisatlarda çalışmaq üçün xüsusi hazırlığa malik

şəxslər daxildir. Hakimiyyət güc resurslarından o zaman istifadə edir ki, onun cəmiyyətə təsiri tükənir və gücü azalır.

Hakimiyyət münasibətlər sistemi olmaq etibarilə, bir sıra mühüm *funksiyaları* yerinə yetirir. Hakimiyyətin başlıca funksiyası bütövlükdə cəmiyyəti *idarə etməkdən*, ona *rəhbərlikdən* ibarətdir. Hakimiyyətin bu funksiyası bir tərəfdən ölkənin, dövlətin idarə sahələrinin (iqtisadi, sosial, siyasi və s.) tənzimlənməsində təzahür edir. Cəmiyyətin idarə olunması funksiyası sözün dar, konkret mənasında isə əhalinin müxtəlif təbəqələri arasındakı ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasını, ayrı-ayrı sosial qrupların, birliklərin və fərdlərin maraqlarını təmin olunmasını nəzərdə tutur.

Hakimiyyətin ən mühüm funksiyalarından biri də *idarəetmə məqsədlərinin reallaşmasına* nail olmaqdan ibarətdir. Bu funksiya mahiyyət etibarilə cəmiyyətin idarə olunması funksiyası ilə sıx bağlı olub və onun tam reallaşmasına xidmət edir. Hakimiyyət idarə edənlərlə idarə olunanlar arasında hökmranlıq və təbəçilik münasibətlərini həyata keçirməlidir.

Hakimiyyət fenomeni cəmiyyətə təbiətən xasdır. Bununla belə hakimiyyət müxtəlif mənbələrə və dayaqlara malik olan çoxcəhətli fenomendir. Qarşıya qoyulan məqsədlərin reallaşdırılması funksiyasının zəruriliyi və əhəmiyyəti də buradan irəli gəlir.

Hakimiyyətin digər mühüm funksiyası *siyasi sistemin özünün optimallaşdırılması*, onun təsisatlarının (dövlət, partiya sistemləri, seçki sistemi və s.) hakimiyyətə gələn qüvvələrin məqsədlərinə və vəzifələrinə uyğunlaşmasıdır. Tarixi təcrübədən məlumdur ki, hakimiyyətə gələn siyasi lider və ya qrup özündən əvvəlki siyasi sistemi saxlamağa çalışır.

Nahayət, hakimiyyətin ən əhəmiyyətli funksiyalarından biri – ölkə daxilində münaqişələrin tənzimlənməsi, mövcud ictimai sistemin *daxili əlaqələrinin həyata keçirilməsi və sabitliyin təmin olunmasıdır*.

Bu və ya digər dövlətlərdə hakimiyyətin həmin funksiyası müxtəlif dərəcədə həyata keçirilir. Siyasi vasitələr sisteminə

yalnız zorakılıq, güc tətbiq etməklə qorxutmaq, cəzalandırmaq xas deyil, eləcə də mükafatlandırma, əməkdaşlıq, mübadilə və s. aiddir.

Hakimiyyət *iki tərəf arasında* münasibət olmaq etibarilə mövcud cəmiyyətdə hamı tərəfindən qəbul olunmuş və ya hüquqi cəhətdən təsbit olunmuş dəyərlərə və prinsiplərə əsaslanır.

3. Siyasi hakimiyyət hakimiyyətin növ müxtəlifliyi kimi

Siyasi hakimiyyət politologiyanın başlıca kateqoriyasıdır. O, cəmiyyətin siyasi sisteminin mahiyyətini və əhəmiyyətini başa düşməyə imkan yaradır. Politologiyanın bütün problemləri bu və digər dərəcədə "*siyasi hakimiyyət*" anlayışı ilə qarşılıqlı əlaqə daşıyır.

Hakimiyyət və sosial hakimiyyət terminlərini bütövlükdə siyasi hakimiyyətin sinonimi kimi başa düşmək elmi ədəbiyyatda çoxdan qəbul edilmişdir. Burada birmənalı şəkildə qeyd olunur ki, hakimiyyət mövcud sosial sistemin ünsürlərindən birinin həmin sistem daxilində öz xüsusi mənafeyini real sürətdə həyata qabiliyyətidir. Bu baxımdan hakimiyyət cəmiyyətdə baş verən proseslərə real təsir göstərməkdir. Sözüün əsl mənasında *hakimiyyət insanlar arasındakı münasibətdir*.

Hakimiyyətin məzmunu geniş mənada onun sosial mahiyyət kəsb etməsi ilə şərtlənir. *Sosial hakimiyyəti* səciyyələndirən başlıca xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, o, ancaq siyasi sahədə yox, həmçinin, iqtisadi, hüquqi, əxlaqi, psixoloji formada da təzahür edir. Sosial hakimiyyət sosial pillələrin-statusun, vəzifənin, güzəştin və imtiyazların bölüşdürülməsi qabiliyyətidir. Müasir dövlətlər böyük sosial hakimiyyətə malikdirlər və sosial siyasətin köməyi ilə əhəlinin müxtəlif kateqoriyalarının vəziyyətinə təsir göstərə bilirlər.

M.Veber hakimiyyətin üç növü haqqında danışdı: *iqtisadi hakimiyyət, ideoloji (siyasi) hakimiyyət, hüquqi (dövlət) hakimiyyət*. *İqtisadi hakimiyyət* iqtisadi resurslar, müxtəlif maddi

sərvətlər üzərində nəzarəti ifadə edir. Sabit ictimai inkişaf dövründə iqtisadi hakimiyyət adətən, digər hakimiyyət növləri ilə, ilk növbədə, siyasi hakimiyyətlə sıx bağlıdır. Məşhur Polşa sosioloq və politoloqu **Eji Vyatrın** (1931) fikrincə, iqtisadi hakimiyyət xalis formada siyasi məcburiyyət adlanan ünsürə malik deyildir, başqa sözlə desək, iqtisadi hakimiyyət siyasi məcburiyyətə əsaslanmayan ictimai münasibətdir.

İqtisadi hakimiyyəti həyata keçirməyə imkan verən maddi istehsal vasitələrinin sahibləri mülkiyyəti, yəni öz hakimiyyətinin mənbəyini səmərəli sürətdə müdafiə etmək üçün siyasi hakimiyyətə təsir etmək, onu ələ keçirməni istəyirlər. Öz növbəsində, ixtiyarında siyasi məcburiyyət vasitələri olanlar iqtisadi potensialdan öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün istifadə edirlər.

Siyasi hakimiyyət böyük ictimai qruplar arasındakı münasibətlərdən, bunlardan birinin öz iradəsini real surətdə həyata keçirmək bacarığıdır. Siyasi hakimiyyət insanların birgə fəaliyyətinin təşkili və tənzimlənməsinin mühüm amili, onların qarşılıqlı münasibətlərinin qaydaya salınmasının, cəmiyyətdə nizam-intizamın və sabitliyin təmin edilməsi vasitəsidir.

Siyasi hakimiyyət bütün cəmiyyətə *rəhbərlik iradəsini* həyata keçirmək, onu *idarə etmək*, dövlətin sərəncamında olan vasitələrin köməyi ilə xalq kütlələrinin davranışına müəyyənədic *təsir göstərmək*, insanları qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmaq naminə *səfərbər etmək*, müxtəlif qruplar arasındakı *münasibətləri tənzimləmək* qabiliyyətidir.

Siyasi hakimiyyətin uğurları çox amillərlə şərtlənir. Həmin amillər sırasında siyasi hakimiyyətin qanuniliyini əsaslandırmaq, onun cəmiyyətdə rəhbər rolu hüququnu etiraf etmək mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Siyasi hakimiyyət, müəyyən mənada, bütün digər hakimiyyət növlərinin davamıdır. O, bütün başqa hakimiyyət növlərinə aiddir və onları başqa vasitələrlə davam etdirir. Siyasi hakimiyyətin xüsusiyyəti ondadır ki, o, yalnız qüvvəyə və zora deyil, həm də

ictimai münasibətləri qanunvericilik yolu ilə tənzimlənməsinə əsaslanır və yalnız bu qanunların icrası üçün zor tətbiq edir. Təsnifat cəhətdən sinifsiz və sinifli cəmiyyətlərdəki hakimiyyətdən danışmaq olar.

Dövlət siyasi hakimiyyətin xüsusi təşkilatıdır. Dövlət cəmiyyətdə birləşdirən, təşkil edən və nizama salan başlıca qüvvədir. Dövlətin ən mühüm vəzifələrindən biri cəmiyyətdə mövcud olan münaqişəli maraqlar arasındakı ziddiyyətləri həll etməkdən ibarətdir.

Siyasi hakimiyyət mahiyyət etibarını ilə onun mexanizmini təşkil edən orqanlar və təsisatlar sistemində maddi təcəssümünü tapır. Dövlət hüquq təsisatlarında maddiləşən siyasi hakimiyyət dövlət hakimiyyəti kimi çıxış edir. Başqa sözlə, siyasi hakimiyyət dövlətçiliyin inkişafının bu və ya digər forması və səviyyəsi ilə sıx surətdə bağlıdır.

Geniş anlayış olmaq etibarilə siyasi hakimiyyət digər hakimiyyət formalarından fərqlənir və spesifiklik kəsb edir. Siyasi hakimiyyətin fərqləndirici *xüsusiyyətləri* aşağıdakılardır:

1. *alilik* – qərarların bütün cəmiyyət və digər hakimiyyət növləri tərəfindən yerinə yetirilməsi;

2. *ümumillik* – bütün cəmiyyətin adından fəaliyyət göstərmək hüququna malik olması;

3. *öz gücündən və idarəetmənin* digər vasitələrindən ölkə daxilində açıq, qanuni şəkildə istifadə etməsi;

4. *qərarların qəbul edilməsi* üçün ümumdövlət mərkəzinin (hakimiyyət orqanları sisteminin) mövcudluğu;

5. hakimiyyəti əldə etmək, saxlamaq və həyata keçirmək məqsədilə istifadə olunan *vasitələrin geniş və miqyaslı* olmasıdır.

Hər bir dövlətdə siyasi qurumun əsasını hakimiyyət təşkil edir. Dövlət və hakimiyyət sosial-siyasi prosesləri səmərəli təşkil etməlidirlər. Dövlət təşkilinin sistemi dəyişdikcə siyasi qurum da dəyişir. Hər bir dövlətin təşkili sistemine müəyyən bir siyasi qurum forması xasdır. *Bunlar aşağıdakılardır:*

1. *plutokratiya* (yun. dil. “plutos”- varlıların hakimiyyəti) siyasi qurumun elə bir formasıdır ki, hakimiyyət cəmiyyətin daha varlı təbəqəsinə mənsub olur və kütlənin hakimiyyətə gəlməsinə imkan verir. Bu siyasi qurumun nümayəndələri nadir hallarda kütlədən istifadə edirlər (saray çevrilişləri plutokratiyaya daha xasdır);

2. *meritokratiya* (lat. dil. “meritus” - istedadlıların hakimiyyətidir). Prinsip etibarilə bu siyasi qurumun forması yalnız cəmiyyətin bütün təbəqələrindən rəhbər vəzifələrə irəli çəkilən bacarıqlılar üçündür. Lakin, bu siyasi qurum forması da cəmiyyəti nəticə etibarilə *iki yerə* bölmür: elita və idarə olunan kütlə. Bu termin 1958-ci ildə ingilis sosioloq və politoloq **Maykl Yanq** (1915-2003) tərəfindən irəli sürülmüşdür;

3. *oxlokratiya* (yun. dil. “ochlos”- kütlə hakimiyyəti) siyasi qurum forması kimi inqilablar və üsyanlar nəticəsində təzahür edir və müvəqqəti xarakter daşıyır, özünün kortəbiiyyəti və xaotikliyi ilə seçilir;

4. *demokratiya* (yun. dil. “demos”- xalq hakimiyyəti) siyasi qurum forması kimi xalq hakimiyyətin, azadlığın, bərabərliyin tanınmasına əsaslanır. Demokratiya siyasi qurum forması olmaq etibarilə azlığın çoxluğa təbə olmasını qəbul edir, həmçinin vətəndaşların hüquqi və siyasi azadlığı şəraitində əsas dövlət hakimiyyətinin orqanlarına bərabər seçkilərin keçirməsini və qanunların cəmiyyətdə reallaşdırılmasını nəzərdə tutur;

5. *partokratiya* (lat. dil. “partio”- partiya hakimiyyəti) şəraitində bacarığından və istedadından asılı olmayaraq bütün rəhbər vəzifələrə və dövlət hakimiyyətinin bütün orqanlarına yalnız partiya üzvləri təyin edilir və yalnız partiya tərəfindən işdən götürülür.

Siyasi hakimiyyətin sabitliyin əsas prinsipləri fərqləndirilir: *legitimlik və səmərəlilik*. Hakimiyyətin *legitimliyi* – hakimiyyətin ictimaiyyət tərəfindən onun qərarların, liderlərin və təşkilatların qəbul etməsi prosedurasıdır. “Legitimizm” termini Fransada XIX

əsrin əvvəlində meydana gəlir və kralın hakimiyyətinin bərpa etməsi ilə bağlı siyasi hərəkəti ifadə edirdi.

Legitimliyin mahiyyətinə böyük diqqət həm elmdə, həm də siyasi təcrübədə hər vaxt yetirilirdi. Belə ki, amerikalı sosioloq və politoloq **Seymur Lipset** (1922-2006) elə hesab edir ki, legitimlik cəmiyyət üçün mövcud olan siyasi təsisatlar insanlarda inandırmanı yaratmaq və müdafiə etmək bütün olanlardan ən yaxşısını sübut etmək sistemin qabiliyyətindən ibarətdir.

Hakimiyyətin legitimliyi onun səmərəliliyi ilə xarakterizə olunur. *Səmərəlilik* – onun tamamlayıcı, öz funksiyalarını yerinə yetirilməsi, vətəndaşların, xüsusilə elitanın, gözləmələrin reallaşmasıdır. Müasir dövrdə legitimlik və hakimiyyətin səmərəliliyi iki vacib faktor kimi çıxış edir – *sabitlik*, ona inam və vətəndaşlar tərəfindən *müdafiə* etməsidir.

M.Veber xalis, ideal tiplər nəzəriyyəsinə əsasən hakimiyyətin (ağalığın) *üç tipini* müəyyənləşdirirdi: ənənəvi, harizmalı və rəşional-leqal demokratik hakimiyyət.

Xalis halda *ənənəvi hakimiyyəti* **M.Veber** patriarxal hakimiyyət adlandırır. İlk əvvəllər patriarxallıq eyni bir qəbilə qrupu üzvləri arasında yaranan münasibətlər üçün səciyyəvi idi. Bu münasibətlərin iqtisadi, hakimiyyət və ideya cəhətləri isə ənənələrlə sıx bağlı idi.

Ənənəvi hakimiyyətin başlıca xüsusiyyəti ondadır ki, burada hökmdar hakimiyyətinin mütləq hədləri ənənələrlə müəyyən olunur. Bu isə, öz növbəsində onun özbaşınalığını məhdudlaşdırırdı. Hökmdar yeni ərazilər işğal etdikcə, patriarxallıq öz birmənəliyini itirməyə başlayır. Belə ki, həmin əraziləri idarə etmək lazım gəlirdi. Bu məqsədlə xüsusi inzibati qrup yaradılırdı və yerlərdə hakimiyyəti hökmdarın özü kimi həyata keçirirdi.

Bu yolla əmələ gələn idarəetmə formalarını **M.Veber** *patrimoniallıq* və ya sultanlıq adlandırır. **M.Veberə** görə, patrimoniallıq bütün inzibati vəzifələrin saray vəzifələrinin davamı kimi meydana çıxması deməkdir.

Zaman keçdikcə patrimonial idarəetmə forması yeni ərazilərin işğal edilməsi ilə əlaqədar olaraq ortaya çıxan iqtisadi və siyasi problemlərin həlli üçün lazımı səviyyədə səmərəli olmur. **M.Veber** bunun səbəbini yeni tutulmuş ərazilərinin əhalisinin hökmdarın şəxsi deyil, məhz siyasi təbəqəsi olmasında görürdü.

Onun fikrincə, *harizmalı hakimiyyətin* əsasında bu və ya başqa bir şəxsiyyətə xas olan qeyri-adi keyfiyyətlərə malik bir qüvvə durur. **M.Veber** yazırdı ki, harizma ağalığının ən xalis tipi olan peyğəmbər, hərbi qəhrəman, böyük demaqqoq tərəfindən həyata keçirilir. O, sosial-siyasi böhran şəraitində meydana gəlir, ənənəvi və leqal ağalıq isə nisbətən sabit sosial-siyasi şərait üçün səciyyəvidir.

Harizma ağalığının reallaşması prosesində ən mürəkkəb problemlərdən biri hakimiyyətin nəsildən-nəsilə ötürməsidir. Buna görə də, harizmalı hökmdar, onun şagirdləri və xalq arasında meydana çıxan böhranı aradan qaldırmaq üçün daim fəaliyyət göstərən siyasi təşkilatlar meydana çıxır.

Belə bir böhranın yaranmasının səbəblərini **M.Veber** aşağıdakı kimi izah edir: fərdin magik, unikal qüvvəsi olan harizma daimi deyildir. Buna baxmayaraq, rəhbərin şagirdləri və davamçıları, habelə kütlələr bu qüvvəni özləri və öz xələfləri üçün saxlamaq istəyirlər. **M.Veberin** fikrincə, harizma Qərb ölkələrində ilkin kapital yığıcı zamanı demokratik təsisatların formalaşması prosesində mövcud olmuşdur.

M.Veber ənənəvi və harizmalı ağalığı *rasional - leqal hakimiyyətini* təhlil etmək üçün bir fon kimi nəzərdən keçirirdi. O, belə hesab edirdi ki, rasiona-legal ağalıq müasir Qərbi Avropa və Şimalı Amerika ölkələrində mövcud olmuşdur. Onun fikrincə, rasiona-legal hakimiyyətdən o zaman danışmaq olar ki, orada hüquq qaydalarının ədalətli olmasına inam əsasında əməl edilir və onlar reallaşdırılır.

M.Veber rasiona-legal hakimiyyətin *mahiyyətini* aşağıdakı kimi göstərirdi:

1. hakimiyyətin bu tipində istənilən norma hüquq kimi qəbul edir və bütün vətəndaşların həmin normalara tabe olacağı ehtimal oluna bilər;

2. hüquq mücərrəd qanunlar kompleksi olub, konkret şəraitdə həyata keçirildikdə real qüvvəyə minir;

3. hakimiyyətdə olan insanlar müstəqil hakimlər deyil, onlar müəyyən dövrdə hüquqla təyin edilmiş vəzifələri yerinə yetirən yüksək səviyyəli icraçılardır;

4. idarə olunanlar hökmdara tabe olan təbəələr deyil, hüquqa tabe olan vətəndaşlardır.

Elmi ədəbiyyatda qeyd olunur ki, *siyasi və dövlət hakimiyyətləri* çox vaxt üst-üstə düşürlər, ancaq onlar eyni deyillər. Hər bir dövlət hakimiyyəti siyasi səciyyə daşıyır. Lakin hər siyasi hakimiyyət heç də dövlət hakimiyyəti deyildir. Siyasi hakimiyyətin məzmunu çox genişdir və dövlət hakimiyyəti onun mərkəzi təsisatıdır.

Siyasi və dövlət hakimiyyəti öz səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsi üçün ayrı fəaliyyət sahəsinə malikdirlər. *Birincisi*, dövlət hakimiyyəti üçün fəaliyyət sahəsi dövlətin özüdür və onun orqanlarıdır. Siyasi hakimiyyətin fəaliyyət sahəsi isə əsasən vətəndaş cəmiyyəti çıxış edir.

İkincisi, siyasi hakimiyyətin subyektləri dövlət-hökmranlıq (məcburiyyət) təsir üsulundan birbaşa istifadə etməkdən məhrumdurlar. Bu üsul ancaq dövlət hakimiyyəti subyektlərinə xasdır.

Üçüncüsü, yalnız dövlət hakimiyyəti subyektləri hamı üçün məcburi olan normativ aktlarını qəbul etmək hüquqa malikdir. Təkcə dövlət hakimiyyəti cəmiyyətin bütün üzvlərinə aid olan dövlət aparatının köməyi ilə məcburiyyət monopoliyasına qadirdir. Bu halda dövlət hakimiyyəti siyasi hakimiyyətin ən yüksək, daha dolğun ifadəsini təşkil edir.

Siyasi hakimiyyətin inkişaf etmiş mexanizmi *çox mürəkkəb iyerarxik quruluşa malikdir (piramida quruluşu)*. Onun bünövrəsində ümumiyyətlə bütün cəmiyyət, bünövrəsinə yaxın

hakim siyasi qüvvələr və təşkilatlar (siniflər, partiyalar, hərəkatlar), ən yüksək zirvədə isə hakimiyyətin özünün qurumları: parlament, hökumət, dövlət başçısı və digər dərəcəli rəhbərlər, məhkəmələr, nəzarət orqanları yerləşir.

Hər bir hakimiyyət müəyyən qüvvələr tərəfindən həyata keçirilir. Siyasi hakimiyyətlə bağlı məsələləri hərtərəfli aydınlaşdırmaq üçün həmin qüvvələri üzə çıxarmaq, hakimiyyət subyektlərini müəyyənləşdirmək lazımdır.

Müasir politologiyada idarəetmədə *xalq kütlələrinin* iştirak etməsini demokratiyanın mühüm əlaməti və şərti hesab edirlər. Bundan başqa, belə bir suala cavab tapmağa çalışırlar: xalq kütlələri hansı səviyyədə siyasi hakimiyyətin subyekti ola bilər?

“Kütlə” həmişə mücərrəd anlayış olmuşdur. Müxtəlif tədqiqatlarda kütlə, izdiham, camaat; sinfə və nisbətən hegemon qruplara duran heterogen auditoriya; sərəştəsizlik səviyyəsi, sivilizasiyanın azalması; maşın texnikasının məhsulu kimi nəzərdən keçirilir.

Xalq kütlələrinin siyasi hakimiyyət subyekti məsələsi mübahisəli olaraq qalır. 1908-ci ildə **R.Mixelsə** göndərdiyi məktubda **M.Veber** yazırdı: “Xalqın iradəsi”, “həqiqi xalq iradəsi” kimi anlayışlar artıq çoxdan mənim üçün mövcud deyil, onlar uydurmadırlar”.

Eyni zamanda politologiyada yeni *qrup nəzəriyyəsi* formalaşdı. Bu nəzəriyyə qrupları siyasi hakimiyyətin əsas subyektlərindən biri hesab edir (təsisatlı qruplar, assosiasiyalaşmamış qruplar, anomik qruplar, spontan qruplar və s.).

Məlumdur ki, *xalq* hakimiyyətin ilkin subyekti və mənbəyi kimi formal olaraq çıxış edir, lakin hakim funksiyalarını öz rəsmi nümayəndəsinə - *dövlətə* - ötürür. Dövlət isə, öz səlahiyyətləri “üfiqi” (qanunverici, icraedici, məhkəmə) və “şaqli” olaraq (hakimiyyətin mərkəzi, regional, yerli orqanları) daşıyıcıları arasında paylaşdırır və cəmiyyət adından bütün ölkənin əhalisini idarə edir.

Yoxlama sualları və tapşırıqlar

1. “Hakimiyyət” anlayışının mahiyyəti nədən ibarətdir? İnsan cəmiyyəti hakimiyyətsiz keçinə bilərmi?
2. Qədim mütəffəklərin və sonrakı alim-tədqiqatçıların hakimiyyət haqqında baxışlarını müqaisə edin. Onların görüş sahəsində hansı ümumi problemlər vardır?
3. Hakimiyyətin əsas ünsürləri hansılardır?
4. Müasir siyasi həyatda hakimiyyətin hansı mənbələri və resursları ən çox büruzə verir?
5. Bu fikri siz necə başa düşürsünüz: “Hər bir hakimiyyət yoldan çıxardır, qəti hakimiyyət isə qəti yoldan çıxardır”? Misal çəkin.
6. Müxtəlif meyarlara görə hakimiyyətin təsnifatları hansılardır?
7. Hakimiyyəti öyrənmək üçün hansı metodoloji yanaşmalar mövcuddur?
8. Siyasi hakimiyyətin spesifik xüsusiyyətlərini göstərin.
9. Hakimiyyətin legitimliyi nə deməkdir, nə ilə və necə təmin olunur?
10. M.Veber hakimiyyətin hansı legitim növləri və tiplərini göstərirdi? Misal çəkin.
11. Siyasi hakimiyyətin mexanizmi nəyi ifadə edir?
12. Siyasi və dövlət hakimiyyətin səlahiyyətlərinin mahiyyəti nədən ibarətdir?

Təvsiyə olunan ədəbiyyat və mənbələr

1. Dövlət idarəçiliyi. İzahlı lüğət. – B., 2006
2. Elitalar və hakimiyyət. – B., 1999
3. Əfəndiyev M.Ə. Politologiya. – B., 2011
4. Ələkbərova N. Siyasi elmin müasir problemləri. – B., 2013
5. Hacıyeva V.C. Siyasi orqanizm: elementlər, əlaqələr, proseslər. – B., 2008
6. İbrahimli X. Politologiya. – B., 2008
7. Qubatoğlu B. Politologiya. – B., 1999

-
8. Mehdiyev R.Ə. Fəlsəfə. – B., 2010
 9. Rzayev Ə. Hakimiyyətlərin bölgüsü: genezisi və onun dövlət qulluğunun təşkilində rolu // Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə, 2010, № 1
 10. Şirəliyev H., Əhmədov Ə. Politologiya. – B., 1997
 11. Антропология власти: хрестоматия. В 2-х ч. – СПб., 2007
 12. Вебер М. Избранные произведения. – М., 1990
 13. Желтов В.В. Теория власти. – М., 2008
 14. Луман Н. Власть / Пер. с нем. – М., 2004
 15. Тоффлер Э. Третья волна. – М., 2010
 16. Schmitter Ph.C. Transitions from authoritarian rule: tentative conclusions about uncertain democracies. – Baltimore, 1986, № 4

1.8. SIYASƏT ELM VƏ SƏNƏT KİMİ

Siyasət elm kimi. Siyasət sənət kimi.

Yoxlama sualları və tapşırıqlar.

Tövsiyə olunan ədəbiyyat və mənbələr.

1. Siyasət elm kimi

Siyasət ictimai inkişaf qanunlarına əsaslanan və nəzəriyyə tərəfindən öyrənilən elmdir. Siyasi elm siyasi inkişafın qanunlarını, obyektiv məntiqi başa düşmək imkanı yaradır.

Siyasi elm siyasət haqqında elm olsa da siyasətlə bağlı bütün bilikləri deyil, sırf elmi və bütövlükdə empirik üsula əsaslanan bilikləri özündə ifadə edir.

Məhz bu mənada *siyasi elm* siyasət haqqında biliklərin məcmusu olub siyasi reallıqları, siyasi hadisə və prosesləri, siyasi təsisatları öyrənən elmdir.

Siyasi elm cəmiyyətin siyasi sahə haqqında nizama salınmış, kompleks biliklərinin əldə edilməsinə istiqamətlənir, onun qanunlarını dərk etməyə yönəlir. O, təbii olaraq *siyasət haqqında elm* kimi çıxış edir. Bu mənada siyasi elm həyat fəaliyyətinin müəyyən sahəsi haqqında elmə aid edilə bilər.

Siyasi elmin başlıca *məqsədi* – cəmiyyətin siyasi sisteminin quruluşunu və fəaliyyətini tədqiq etməkdən ibarətdir. Buradan çıxış edərək demək olar ki, siyasi elminin predmetini həm də sistemin, siyasi münasibətlərin təşkilini və fəaliyyətini müəyyən-ləşdirən qanunları öyrənmək təşkil edir.

Məlumdur ki, *siyasi sistem* – cəmiyyətin ən böyük sahələrdən biridir. Siyasi sistem – sosial-siyasi təsisatların, təşkilatların, normaların məcmusudur və onların köməyi ilə siyasi hakimiyyət həyata keçirilir.

Siyasət işə fəaliyyətdir, özü də vacib, lazımi və mürəkkəb bir fəaliyyətdir. Onu cəmiyyətin siyasi sistemdən kənar başa düşmək

və anlamaq mümkün deyil. Müəyyən mənada siyasət siyasi sistemin işlənməsinin vasitəsi və mexanizmidir.

Elmi ədəbiyyatda fəaliyyət geniş mənada ətraf aləminə fəal münasibətin spesifik forması kimi başa düşülür. Bu aləmin məqsədyönlü dəyişməyələr və insanların maraqlara uyğun olan gerçəkliklərdir.

Siyasi fəaliyyəti fərdlərin və ya insan qruplarının sistemə şüurlu ictimai-siyasi münasibətlər sistemə müdaxiləsi kimi müəyyən etmək olar. Siyasi fəaliyyət cəmiyyətin siyasi sahəsinin bütün sistemaltı ilə yaranır. Bu fəaliyyətin sahəsi siyasi sistemin çərçivəsindən kənar çıxır. Siyasi təsir iqtisadi, sosial, mənəvi və bütün digər ictimai həyatın sahələri meyillidir.

Lakin siyasət aləmindən danışanda, söhbət insanların həyat fəaliyyətinin yenə də xüsusi sahəsindən gedir. Bu sahə hakim münasibətlərlə, dövlətlə, dövlət idarəçiliyi ilə bağlıdır.

Beləliklə, *siyasət* – sosial həyatın xüsusi tənzimləmə növüdür və inkişafın elə mərhələsində yaranır ki, fərdin həyat fəaliyyətinin formalaşması və tənzimlənməsi əxlaq normaları, adətlər, ənənələr əsasında kifayət olmamağı ilə müəyyən olunur. Bu vəziyyətdə cəmiyyətin vahidliyini saxlamaq üçün sərt normativ tənzimçilər lazımdır, onların işlənməsi daha ümumi olmayan ittihamnamə, qüvvə, məcburiyyətlə himayə edilir.

Siyasətin *əsas məqsədi* müxtəlif icmaların, təbəqələrin, qrupların maraqlarının, bütün cəmiyyət üzvlərinin məcburi qaydaların və normaların işlənməsinin reallaşdırmaq təminatını bu və ya digər idarəetmə obyektlərinin çərçivəsində (beynəlxalq arena, region, ayrı-ayrı ölkələr və s.) qapanmaqdır.

Buna görə siyasət – razılıq, təbəçilik, hökmranlıq, münaqişə və müxtəlif sosial icmaların arasında yarış daxil edən münasibətlər sistemidir.

Lakin bəzi tədqiqatçılar *siyasəti elm*, *digərləri isə sənət* kimi də qiymətləndirir. Onlar və digərləri düzgün söyləyirlər. Siyasət cəmiyyətə təsir təsisatı kimi eyni vaxta həm elmdir, həm də sənətdir.

Belə fikir hələ antik dövrdən məlumdur. **Platon, Aristotel** kimi ensiklopedik zəka sahibləri siyasəti məhz idarəetmə elmi, idarəetmə sənəti kimi anlamışdılar. **Aristotel** “Politika” əsərində qeyd edirdi: “Əgər hansı bir elmin və sənətin məqsədi rifahdırsa, onda ən əsas elm və sənət olan siyasətin məqsədi məhz *ali rifahdır*”.

Siyasətin belə səciyyələndirilməsi, xüsusilə böyük məqsədlərin əldə olunmasında və siyasi tədbirlərin reallaşmasında, daha aydın nəzərə çarpır. İctimai inkişafın hər bir mərhələsində ölkənin siyasi xəttini işləyib, hazırlayarkən elmi cəhətdən əsaslandırılmış prinsiplər rəhbər tutulmalıdır.

Belə *siyasi xəttin* işlənilib hazırlanması ölkə əhalisinin onu nə dərəcədə müdafiə edəcəyi reallığına əsaslanmalıdır. Siyasi xəttin ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsi və mövcud siyasi rejimlə əlaqələndirilməsi də vacib şərtidir.

Elmi sosiologiyanın əsasını qoyan **Karl Manheyim** (1893-1947) “Siyasət elm ola bilərmi?” sualı özündən uzun bir dövr sonra siyasi elmdə mübahisə yaratmışdır. O, siyasətçinin fəaliyyətinin hərtərəfli elmi bazaya söykənməsi zərurətini açıqlayır, bununla belə, siyasi hərəkətin, davranışın özünün nə dərəcədə elmi və nə dərəcədə subyektiv məzmunlu olması problemini qaldırır.

D.İstonun nəzəriyyəsi siyasəti dəqiq elm kimi öyrənir. O, siyasətə mürəkkəb əlaqələr şəbəkəsinə, ciddi quruluşa malik bir sistem kimi yanaşır. Siyasi sistemləri, siyasi prosesləri elmi obyekt kimi ciddi elmi standartlara salır, siyasi həyatın obyektiv qanunauyğunluqlarını öyrənməyə çalışır.

Siyasət – elmdir. Bunu təsdiq etmək üçün müasir dövlətlərdə islahatlar siyasətini göstərmək olar. Burada keçirilən siyasi kursun müvəffəqiyyətləri və nöqsanları elmi təminatı ilə şərtlənir.

Elmi ədəbiyyatda göstərilir ki, siyasətin hazırlanması mütləq elmi-analitik səciyyə daşımalıdır. Elmi təhlilsiz səmərəli siyasət ola bilməz.

Elm kimi siyasətin öz qanunauyğunları və prinsipləri vardır, o, siyasətin sahələri arasında əlaqələrin mexanizmlərini, onların qarşılıqlı hərəkətlərini funksional, zaman, regional və digər aspektlərini nəzərə alınması götürməklə araşdırır.

Bu səciyyə xüsusilə böyük məqsədlərin çatmasında və iri siyasi aksiyaların reallaşmasında özünü göstərir. Məsələn, ölkənin siyasi kursunun hazırlaşmasında elmi əsaslandırmanın hazırlanması tələb olunur.

Bu elmi əsaslandırma nişanlanmış iqtisadi proqramların maddi təminatını, ölkə əhalisinin bu kursunun tərəfdarı olmaq dərəcəsinin nəzərə alınması, yeni siyasi kursunun həyata keçirməsinin dünya qabaqcıl ölkələrin hökumətlərin münasibətlərinin kifayət etməsini daxil edir.

Bundan başqa, alimlər hesab edirlər ki, siyasi sistemin özünün məlum inkişaf qanunlarını, onun ictimai həyatın digər sahələri ilə qarşılıqlı əlaqələri və qarşılıqlı asılılığını hesabatla almaq vacibdir. Burada vacib məsələ ondan ibarətdir ki, ölkənin siyasi kursunu iqtisadi inkişafı ilə və onun daxilində müəyyənləşən siyasi rejimlə əlaqələndirmək lazımdır.

Siyasət – elmdir. Bunu təsdiqləmək üçün alimlər çoxlu sayda misal çəkirlər. Məsələn, islahatlar siyasəti bütün ölkələrdə keçirilir. Bu istiqamətdə olan müvəffəqiyyətlər, nöqsanlar və səhvlər əhəmiyyətli dərəcədə ayrıca götürülən hər dövlətin siyasi kursunun təminatının səviyyəsi ilə şərtlənir.

Müasir demokratik ölkələrdə vətəndaşlar dövlət səviyyəsində həyata keçirilən siyasətin elmi cəhətdən nə dərəcədə əsaslandırıldığına inanmaq imkanı əldə edirlər.

Məsələn, ABŞ-da prezidentliyə, qubernatorluğa və digər belə əhəmiyyətli vəzifələrə öz namizədliyini irəli sürən şəxslər seçkiqabağı kampaniyada öz proqramlarında irəli sürdükləri vədlərin həyata keçirilə biləcəyinə seçiciləri inandırmağa müvəffəq olurlar.

Yada salmaq lazımdır ki, hələ qədim vaxtda **Aristotel** “Politika” əsərində ideal polisın son vəzifəsi kimi nəzəri

quruluşunu vermişdir. Əsərdə **Aristotelin** nəzəri fikrin quruluşunun siyasi realılıqla əlaqələndirməsinin cəhdi görünür.

Rusiya leksikoqrafı **V.İ.Dal** siyasəti dövlətin idarəetmə elmi kimi müəyyən edirdi. O, idarəetməni siyasətin mahiyyəti kimi göstərirdi. Bu istiqamətdə **M.Veber** yazırdı ki, siyasət anlayış kimi “çox geniş mənə kəsb edir və fəaliyyətin bütün növlərini müstəqil rəhbərliyi ilə əhatə edir”.

İsveç sosioloğu **R.Çellen** (1864-1922) geosiyasi elmin əsasını qoyanlardan biridir. O, “Dövlət həyat forması kimi” əsərində gücün anatomiyasının və onun coğrafi əsasını təhlil etmək təşəbbüsü göstərmişdir. **R.Çellen** siyasətin beş qarşılıqlı əlaqədə olan ünsürlərin təbii uyğunlaşdırmasının ehtiyacından yazırdı. Dövlətin həyat formalarının vəhdəti kimi aşağıdakı *həyat sahələrindən* ibarətdir:

- coğrafi məkan kimi;
- xalq kimi;
- təsərrüfat kimi;
- cəmiyyət kimi;
- idarəetmə kimi.

Beləliklə, başa düşmək lazımdır ki, *siyasət - fəaliyyətdir*, onun kökləri cəmiyyətin siyasi sistemindədir və o, hakimiyyət uğrunda mübarizə ilə, cəmiyyətin bütün həyatının təşkili və idarəedilməsilə əlaqədardır.

Bir cəhəti də yadda saxlamaq lazımdır ki, siyasət elm olmaqla yanaşı həm də ehtimal xarakteri daşıyır. Belə ki, siyasi proseslərin gedişində gözlənilməz şərait yarana bilər, bəzi siyasi proseslərə nəzarət etmək olmaz və s. Bütün bunlar siyasətin elmi cəhətdən əsaslandırılmasını zərurətə çevirir.

Lakin siyasət təkcə elm deyil. Siyasi proseslərin həqiqətə uyğun olan xarakteri, gözlənilməyən vəziyyətlərin meydana gəlməsinin ehtimalı, informasiyanın qıtlığı, son nəticələrin qeyri-müəyyənliyi, bir sıra siyasi proseslərin nəzarətdən çıxması – bunlar hamısı siyasəti fəaliyyət kimi xarakterizə edir.

Məhz bunlar siyasətin elmi əsaslandırılmasını qeyri-qənaətbəxş edirlər. Elm tərəfindən siyasətdə nəyisə etməyə gücü çatmayanda kompensasiya kimi sənət çıxış edə bilər.

2. Siyasət sənət kimi

Məlumdur ki, hər bir siyasət – siyasətçilərin özlərinin şüurlu seçiminin nəticəsidir. Onlar yaxşı və ya pis ictimai tələbatları və cəmiyyətdə qüvvələrin yerləşdirilməsini nəzərə alaraq, vaxtı çatmış xeyli tələbatların təmin edilməsinin ən yaxşısını seçməyə çalışırlar.

Antik mütəfəkkirləri öz vaxtında siyasəti həm elm, həm də dövləti idarəetmə sənəti kimi başa düşürdülər. Yada salmaq lazımdır ki, **Demokrit siyasəti sənətin ali növü kimi** hesab edirdi. **Platonun** anlamında siyasət *çar sənəti* olub, **Aristotel** üçün siyasət – *dövləti idarəetmə sənətidir və s.* Siyasət ictimai inkişaf qanunlarına əsaslanan və nəzəriyyə tərəfindən öyrənilən elmdir. Siyasi elm siyasi inkişafın qanunlarını, obyektiv məntiqini başa düşmək imkanı yaradır.

Deməli, *siyasət həm də sənətdir*. O, fəaliyyət olmaq etibarilə konkret siyasi qərarların qəbul olunması zamanı incə manevr etməyi, psixoloji mülahizələri, mürəkkəb şəraitdə siyasi kompromislərə getmək bacarığını, milləti təhlükədən uzaqlaşdırmaq naminə yeganə düzgün qərarın qəbul olunmasını tələb edir.

Siyasi sənət mövcud olan imkanlardan istifadə etməkdən, ruhlanma ilə, təsəvvürlə, yaradıcı cəsarət və xəyalla nəzəri biliklərin, məntiqi fikirlərinin uyğunlaşması əsasında düzgün qərar qəbul etməkdən ibarətdir.

Sənət kimi siyasət yüksək bacarığı və ustalıq tələb edir. Bu düşünülmüş addımların, tədbirlərin, kompromislərin, manevrələrin, güzəştlərin və s. sənətidir. Bu həm hiyləgərlik, həm oynaqlaşma, həm də təzyiqdir.

Siyasət sənət kimi fəaliyyətdə, intuisiya ilə bağlı, özünü göstərir. İntuisiya isə siyasətə mürəkkəb vəziyyətlərdə siyasi kompromisləri və ya gözlənilməyən (lakin yeganə düzgün) qərarları qəbul etməsinə imkan yaradır.

Siyasət fəaliyyət kimi çox mürəkkəbdir və siyasətçilərdən konkret siyasi qərarlarda incə manevr, psixoloji hesabat almağını tələb edir.

Beləliklə, *siyasətin sənət olması* onun intellektual, rasional və intuitiv başlanğıca malik olmasını səciyyələndirir, bunların məcmusu isə insanları siyasətə cəlb olunmağa, ona inanmağa təhrik edir. Bu sintezdə siyasi harizma, inam təlqin etmək bacarığı meydana gəlir.

Siyasi mübarizənin, kompromislərin, insanlarla işləməsi, qərarın qəbulu və siyasi fəaliyyətin digər formaların sənəti, onların əhəmiyyətinə baxmayaraq, siyasətin dərin rasional başlanğıcının üzərində hakim olmamalıdır.

Ölçüsüz sənət – hökmlərlik ambisiyalara, hakimiyyətpərəstlik və intriqalar siyasətin tamamilə dəyişməsi həmçinin risklidir.

Siyasət sənət kimi fəal və emosional - iradəli siyasi həyatının vacib komponentidir, o, onun səmərəliliyini, üsullarının xarakterini, taktikanın seçimini və siyasi xadimin peşəkarlıq qabiliyyətini əhəmiyyətli sürətdə müəyyənləşdirir.

Siyasətdə sənətin rolu siyasi proseslərin ehtimal səciyyəsi ilə qabaqcadan müəyyən olunur. Nəzərə alsaq ki, siyasi proses heç vaxt tam rasional ola bilməz, irrasional, nəzarətsiz proseslər siyasətdə arzu edilməzdir, siyasi prosesin təşkilində və həyata keçirilməsində və ümumiyyətlə müxtəlif siyasi hərəkətdə ikili vəzifəni meydana gətirir.

Birinci vəzifə - zərərin yerini doldurmaq şübhəsizliyi, baxmayaraq ki, nisbi və o qədər də dəqiq biliyini və eyni vaxta şüursuz qərarların və hərəkətlərinə yol verməməyidir. O zaman ki, sənət diribaşlığa və insanlarla və baxışlarla manipulyasiyaya keçir, onda siyasəti siyasətbazlığa tamamilə dəyişməsindən danışmaq olar.

İkinci vəzifə - irrasional sahəsinə keçməmək. Bu vəzifə bütün nəzarətsiz, düşünülməmişdən, gözlənilməyəndən imtina etmək bacarığı, mövhumatlardan və meyllilərdən, şəxsi saymağından imtina etməkdir.

Bu vəzifələrin həll edilməsi siyasətçinin intellektini onun emosional duyulan siyasi həyatla yaxınlaşdırır. Biliyin və instinktiv seçimin sərhədində siyasət artistizmə çata bilər, köhnə əməkdən emosional yüksəkliyə qədər sənətin güclü təzahür etməsindən biri – *parlaq nətiqlik nitqi* – formalaşır.

“Siyasət” anlayışı ilə birgə ən müxtəlif xarakteristikalar istifadə edilir – “yüksək siyasət”dən “siyasət çirkin iş”ə qədər.

Təcrübə göstərən kimi, *yüksək siyasət* üstünlük təşkil edir. Yəni siyasi fəaliyyət cəmiyyətin rifahına, demokratiyanın inkişafına, ictimai həyatın bütün sahələrdə tərəqqiyə yönələn, siyasətçilərin kompromislərə getməyi qabiliyyəti və cəmiyyətə layiqincə xidmət etməsidir. Bəşəriyyət sivilizasiyası digər vəziyyətdə sadəcə yaşaya bilməzdi.

Bəzən deyirlər ki, “*siyasət çirkin işdir*”. Belə tərifdə xeyli həqiqət var. Bu, ilk növbədə, siyasi sistemin həyatında praktiki daimi fenomeni - siyasi hakimiyyət uğrunda, yüksək dövlət vəzifələrə mübarizədir ki, onun hərəkət zamanı sərhədlərdən kənar və əxlaq, etika, borc, məsuliyyət hissi çərçivəsindən çıxış faktları ilə bağlıdır.

Siyasətdə çox vaxt yalan, bilə-bilə çirkin oyunla rastlaşmaq olar. Siyasətdə səmimilik və yüksək mənəviyyət cəmiyyətdə böyük əməklə yeni şəraitlə uyğunlaşır. Lakin məhz mənəviyyət, siyasi mədəniyyət bir qayda olaraq, məqsədlərə çatmaq üçün insanpərvər üsulların və vasitələrinin seçimini müəyyənləşdirir.

Buna görə cəmiyyətdə dağıdıcı, ekstremist hərəkətlər, şantaj, qorxutma, siyasi alverlər tez-tez olur ki, onlar siyasətçilərin fəaliyyətinin həm nəticələrini, həm məqsədlərini, həm də mənasını təmin edirlər.

Siyasətdən danışanda deyirlər ki, o, *hüduzsuzdur*. Bu da düzdür. Müxtəlif cinslilik, keyfiyyətlik, səviyyəlilik, müəyyən

məqsədə yönəldilmə və s. kimi belə xarakteristikalar bu fəaliyyətin növünün təhlilində ədalətlidir.

Bir tərəfdən, siyasət həyata qayda-qanun və ədalət gətirir, siyasi hakimiyyət xalq üçün rifahını təmin etməyə imkan yaradır, ayrı-ayrı qrupların şəxsi maraqlardan neqativ təsirdən qoruyur. Lakin digər tərəfdən, siyasət çox vaxt bu vəziyyətə gətirə bilər ki, burada kim hakimiyyətə sahib olur, ictimai maraqlara zərər vuraraq öz şəxsi maraqlarını həyata keçirir.

Məhz siyasətin bu səciyyəsinə görə, görkəmli fransız sosioloğu **M.Dyuverje** onu “ikiüzlü Yanus” adlandırdı. Öz əsərlərində **M.Dyuverje** xüsusi siyasət nəzəriyyəsini hazırlamışdır.

M.Dyuverje siyasəti “ikiüzlü Yanus” ilə *iki mövqedən* müqayisə edir: bir tərəfdən, siyasət münaqişə kimi təsvir olunur; digər tərəfdən – cəmiyyətin həyatına qayda və ədalət gətirmək cəhdi, şəxsi maraqların təsirini əksinə ümumi maraqlarını həyata keçirməsinə zəmanət verir.

Elmi ədəbiyyatda siyasət bacarıq, funksiyaların bölüşdürməsinin qabiliyyət kimi ifadə olunur, o zaman ki, onların qarşılıqlı hərəkətini və sistemin vahidliyini saxlamaq imkanı olsa. Bu haqda hələ **Platon** öz “Politik” əsərində yazırdı ki, siyasət çar sənətidir, çünki adamları idarə etmək bacarığı və bilik tələb edir.

Siyasətdə elmi təhlil mütləq sənət, improvizasiya, incəsənət ilə qarşılıqlı fəaliyyətdə olmalıdır. Lakin siyasi mübarizəsinin, siyasi kompromislərin, insanlarla siyasi işlərin, qərarların qəbul etməsi sənəti siyasətin rəşional başlanğıcının üstündə hakim olmamalıdır. Hüdudsuz sənət – siyasətin siyasətbazlığa çevrilməsinə gətirib çıxara bilər.

Siyasətdə sənət intuitiv, rəşional və intellektual başlanğıcları özündə birləşdirir, bunlar isə siyasətçiyə insanları cəlb etmək, inandırmağa imkan yaradır.

Alim - tədqiqatçılar antik mədəniyyətdən *üç əsas ənənələrini* qeyd edirlər və onlara uyğun adlar verdilər. *Birincini* texniki adlandırdılar (yun. sözündən “texne”- sənət, peşə, məhz hakimlik

etmə sənəti deməkdir). *İkincini* epistem (yun. sözündən “episteme”- bilik-bacarıq deməkdir), yəni “toxunma sənəti”. Və nəhayət, *üçüncünü* praktika, təcrübə (yun. sözündən “praktios” – fəaliyyət deməkdir), insanların qarşılıqlı hərəkətlərini, fəaliyyətini müstəqil və öz-özünü qiymətləndirməsidir.

Məlumdur ki, hər bir siyasət – siyasətçilərin özlərinin şüurlu seçiminin nəticəsidir. Onlar yaxşı və ya pis ictimai tələbatları və cəmiyyətdə qüvvələrin yerləşdirilməsini nəzərə alaraq, vaxtı çatmış çoxlu tələbatların təmin edilməsinin ən yaxşısını seçməyə çalışırlar.

Bu istiqamətdə *siyasət* ehtimal sənət, siyasi vəzifələri düzgün müəyyən etmək, vasitələri seçmək, lazım olan qərarları qəbul etmək peşə bacarığı (və ya bacarıqsızlıq) kimi çıxış edir.

Siyasət sahəsi sənət kimi təhlil prosesində siyasətin, siyasi münasibətlərin, qərarların və hərəkətlərin bütün tərəflərini əhatə edir. Lakin o, onları öz xüsusi nəzər nöqtəsindən – qiymətləndirmə mövqeyindən, siyasi imkanlarından, siyasətçinin seçimindən, qəbul olunan qərarların reallaşmasının uğurlardan və uğursuzluqlardan araşdırır.

Beləliklə, *siyasət həm elmdir*, onun mənbəyi ictimai inkişafın qanunlarıdır. Buna baxmayaraq, *siyasət həm də sənətdir*. Siyasətdə elmi təhlil nəzəri biliklər intuisiya, yaradıcı cəsarət və fantaziya ilə uyğunlaşdırılmalıdır.

Yoxlama sualları və tapşırıqlar

1. Siyasi sistemin işlənməsində siyasət vasitə və mexanizm kimi nədir?
2. Niyə görə siyasət həm elm, həm də sənətdir?
3. “Siyasət elmdir” vəziyyəti əsaslandırın.
4. Mütəfəkkirlər siyasəti elm kimi necə təyin edirlər?
5. Niyə görə antik mütəfəkkirlər siyasəti sənət adlandırırdılar?
6. Siyasi sənətinin mahiyyəti nədən ibarətdir?
7. “Siyasət ehtimal sənətidir” ifadəsinin mənasını açın.

8. Niyə görə siyasəti “çirkin iş” hesab edirlər?
9. Alim - tədqiqatçıların tərəfindən antik mədəniyyətinin əsas ənənələrini qiymətləndirməsini siz necə qəbul edirsiniz?
10. “Siyasət birlikdə yaşamaq” tezisinin müasir anlamını açıqlayın.

Tövsiyə olunan ədəbiyyat və mənbələr

1. Əfəndiyev M. Politologiya. – B., 2011
2. Hacıyeva V. Siyasətin tədqiqinə sistemli yanaşma. – B., 2007
3. Politologiya / Red. M.Ə.Teymurlu. – B., 2005
4. Politologiya: ensiklopedik lüğət. – B., 2008
5. Tağıyev Ə. Siyasət və zaman. – B., 2005
6. Вебер М. Политические работы. 1895-1919. – М., 2003
7. Курс политологии / Общ. ред. А.Г.Грязновой. – М., 2002
8. Манхейм К. Избранное. Диагноз нашего времени. – М., 1994
9. Политика как научная дисциплина по Д.Хелду // Политические исследования, 1991, № 5
10. Челлен Р. Государство как форма жизни. – М., 2008
11. Duverge M. Regimes de la science politique. – Paris, 1973

1.9. SİYASƏTDƏ ŞƏXSİYYƏTİN ROLU

“Şəxsiyyət” anlayışının mahiyyəti. Şəxsiyyət siyasətin subyekti kimi.

Siyasi liderlik.

Yoxlama sualları və tapşırıqlar.

Təvsiyə olunan ədəbiyyat və mənbələr.

1. “Şəxsiyyət” anlayışının mahiyyəti

İnsanın mənəvi siması, sosial varlığı, siyasi mahiyyəti, azadlığı və məsuliyyəti kimi məsələlər müxtəlif mövqelərdən araşdırılmış və qiymətləndirilmişdir.

Qədim yunan fəlsəfəsinin görkəmli nümayəndəsi **Aristotel** insanı “siyasi heyvan”, XVIII əsrin fransız filosofu **J.Lametri** “düşünən maşın”, alman filosofu **G.Hegel** isə “mənəvi fəaliyyətin subyekti” adlandırmışlar.

İnsan zahiri xüsusiyyətlərlə yanaşı, həm də məcmu halda insan obrazını formalaşdıran “*şəxs*”, “*fərd*”, “*fərdiyyət*”, “*şəxsiyyət*” anlayışlarında əks olunan daxili xüsusiyyətlərə də malikdir.

“*Fərd*” anlayışı sosial təminat, insan növünün ayrıca götürülmüş hər bir nümayəndəsini bildirir. Fərd ayrıca götürülmüş insanın real antropoloji və sosial xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq insan deməkdir. Anadan olmuş uşaq fərddir, lakin o, hələ insan fərdiyyəti deyil.

Fərd cəmiyyətdə özünün mövcudluğunun nisbi müstəqilliyini, sosiallığını əldə etdikcə fərdiyyətə çevrilir. *Fərdiyyət* insanı bu və ya digər spesifik keyfiyyətlərinin daşıyıcısı kimi xarakterizə edir. Fərdiyyət bir insanı başqalarından fərqləndirən, onu fərdi ictimai varlığa çevirən, xüsusi, spesifik, səciyyəvi varlıqdır. Bu anlayış həm təbii, həm də sosial keyfiyyətlərini ehtiva edir.

“*Fərdiyyət*” və “*şəxsiyyət*” sözlər yaxın və qarşılıqlı əlaqəli anlayışlardır. Onlar çox vaxt sinonim və eyni mənalı anlayışlar kimi işlədilir. *Şəxsiyyətin* ayrılmaz xarakteristikaları hesab edilən fərdiyyət və təkraredilməzlik özlüyündə mövcud deyildir.

Şəxsiyyət səciyyəvi insan fərdiyyətidir. Şəxsiyyət azad olmaq tələbatını hiss edir və onun şəxsiyyət olması da azadlıqdan başlanır.

Şəxsiyyət onu əhatə edən gerçəkliyin əvvəlcədən müəyyən edilmiş şəraitinə sadəcə uyğunlaşmır, həmin şəraitə fəal təsir göstərir, onu öz məqsədlərinə uyğun olaraq dəyişdirir.

“Şəxsiyyət” anlayışı qədim yunan teatrlarında maska mənasını daşıyırdı. Başqa sözlə, aktyorların geydiyi maskalar real həyatdakı bu və ya digər insan tipini təsvir edirdi. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, “şəxsiyyət” anlayışı insanların simasında və davranışda sosial əhəmiyyətli xüsusi cəhətdən səciyyələndirilməsi tələbi kimi meydana gəlmişdir.

Məlumdur ki, “şəxsiyyət” anlayışı şəxs və ya fərd ilə eyniləşdirmək olmaz. Şəxs bioloji və sosioloji xüsusiyyətlərin məcmusudur, ayrı-ayrı nümayəndəsi kimi başa düşülür. Şəxsiyyət isə insanın malik olduğu yalnız sosioloji keyfiyyətlərin birliyi. Bu keyfiyyətlər təbii və ictimai amillərin, habelə tərbiyəvi təsirlərin sayəsində təşəkkür tapır və inkişaf edir.

“Şəxsiyyət” anlayışı çox vaxt insanın müəyyən “qərarlaşmış” vəziyyəti ilə əlaqələndirilir. Bu halda bəzən insanın inkişafının erkən mərhələlərində, uşaqlıq dövründə baş verən şəxsiyyətin təşəkkülü prosesində özünü unudur. Uşaq əvvəlki nəsillərin nailiyyətlərini tədricən mənimsəyir və nəticədə o, ictimai qabiliyyətlərini təkrar edə bilir.

Şəxsiyyət uşağın ictimai qabiliyyətlərini özündə təkrarlama fəaliyyətinin prosesində formalaşır. Bu fəaliyyət, ilk növbədə, uşağın yaşlılarla birgə həyatı, onun tərbiyə edilməsi və öyrədilməsi sayəsində mümkündür. Tərbiyə və təhsil uşaqların psixoloji inkişafın ən ümumi və zəruri forması, bu inkişafın təşkili forması kimi çıxış etməyə başlayır.

Şəxsiyyət tarixi inkişafın məhsuludur. Hər bir şəxs dünyaya şəxsiyyət kimi yox, insan, fərd kimi gəlir. İnsanın şəxsiyyətə çevrilməsi həyatda əməli, sosial, siyasi, əxlaqi və intellektual

fəaliyyəti prosesində baş verir. Şəxsiyyət yalnız tərbiyənin deyil, həm də özünütərbiyənin məhsuludur.

Bu mənada şəxsiyyət fərdi istedad, qabiliyyət və mənəvi məsuliyyətlə yanaşı yüksək sosial keyfiyyətlərini özündə birləşdirən ictimai varlıqdır. İnsanın şəxsiyyətinin fərdiliyi isə hər hansı bir adamı başqalarından fərqləndirən spesifiklikdə və özünəməxsusluqda təzahür edir.

Şəxsiyyət çoxmənali bir anlayışdır. Bir tərəfdən o, fəaliyyətin subyekti kimi konkret fərddir. Digər tərəfdən isə, şəxsiyyət fərdin sosial xüsusiyyətidir, integrasiyaya məruz qalan sosial əhəmiyyətli keyfiyyətlərinin məcmusudur.

Fərd tərəfindən sosial - siyasi biliklərin, normaların, dəyərlərin və bacarıqların fəaliyyətinin mənimsənilməsi prosesi, onun nəticəsində də, öz üzərinə müəyyən siyasi rolunu qəbul etməsi şəxsiyyətin *siyasi sosiallaşması* adlanır. Siyasi sosiallaşma prosesi mürəkkəb səciyyə daşıyır (obyektiv və subyektiv tərəfləri).

Siyasi sosiallaşma prosesi XX əsrin 20-ci illərindən başlanmışdır. Politologiyada siyasi sosiallaşma prosesinin mahiyyətini başa düşməyə aid uzun müddət vahid konsepsiya mövcud olmamışdır.

“Siyasi sosiallaşma” termini siyasi elmə ilk dəfə Amerika sosioloğu **Q.Haymen** (1900-1986) gətirmişdir. O, “Siyasi sosiallaşma” kitabında (1959) qeyd edirdi ki, siyasi sosiallaşma fərdin siyasi sistemə daxil etmə prosesidir.

Şəxsiyyətin siyasi sosiallaşmasının ilk sanballı nəzəriyyəsi **D.İston** rəhbərliyi altında ABŞ-ın Çikaqo şəhərində fəaliyyət göstərən bir qrup alim tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. **L.Koen, R.Lipton, T.Parsons** və b. siyasi sosiallaşmanın mahiyyətində insanın siyasi sistemlə və onun təsisatları ilə qarşılıqlı fəaliyyətini başlıca cəhət kimi əsaslandırmağa çalışırdılar.

Məlumdur ki, müxtəlif insanların siyasi proseslərə cəlb etməsinin dərəcəsi olduqca eyni deyil. Politologiyada *siyasi rolların* müxtəlif təsnifatları mövcuddur. Siyasi rollar siyasətə cəlb etməsinin asılılığından aşağıdakı kimi *bölinə bilər*:

1. siyasətə heç bir təsir etməyərək cəmiyyətin sırası üzvüdür;
2. ictimai təşkilatın, hərəkatın üzvüdür;
3. seçki orqanın və ya siyasi təşkilatın fəal üzvüdür;
4. ictimai xadim və xüsusilə, siyasi xadimdir;
5. professional siyasətçidir;
6. siyasi liderdir.

Şəxsiyyətin *başlıca xüsusiyyətləri*: özünüdərkətmə; sosial əhəmiyyətli fəaliyyət; məqsədəuyğun pozitiv siyasi davranış; cəmiyyətə münasibətdə nisbi müstəqilliyə malik olmaq; məsuliyyət hissi; əxlaqi tələbkarlıq; ləyaqətli ünsiyyət; yüksək mədəni səviyyəsidir və s.

Şəxsiyyət məhz sosial mühitdə ictimai-siyasi ideallara yönəlir, cəmiyyət, dövlət və digər təsisatlar barədə təsəvvürə malik olur, fəaliyyəti və davranış normaları formalaşdırır. Deməli, cəmiyyət və şəxsiyyət bir-birindən təcrid olunmuş iki əlahiddə fenomen deyildir. Onlar qarşılıqlı sürətdə bir-birini şərtləndirirlər. Bir sözlə, *şəxsiyyət* hər şeydən əvvəl, sosial-siyasi fəaliyyətinin, tarixi prosesinin və idrakının subyektidir.

Müasir şəraitdə şəxsiyyətin və dövlətin qarşılıqlı münasibətləri məsələsi prioritet əhəmiyyət kəsb edir, çünki nəticə etibarilə bu məsələ insanın cəmiyyətdə və ətraf aləmdə mövqeyi ilə bağlıdır. İnsanın əsas hüquq və vəzifələrini məhz dövlət təmin etməlidir.

Şəxsiyyətin *sosial-siyasi münasibətləri* insanın fəaliyyətində və davranışda üzə çıxır. Deməli, şəxsiyyət insanların simasında və davranışda sosial, siyasi və əxlaqi cəhətdən əhəmiyyətli xüsusi keyfiyyətlərinin təşəkkülü prosesində formalaşır.

Əgər *şəxsiyyətin* siyasi mədəniyyəti onun siyasi şüurunu, siyasi təcrübəsini, siyasi meyllərini, mənimsənilmiş siyasi davranış nümunələrini, siyasi fəallığının müəyyən səviyyəsini ifadə edərsə, əxlaqın prinsipləri birləşdirici funksiyasını yerinə yetirərək insanın şüurunu, əqidəsini, onun təhsil səviyyəsini, mədəni inkişafını, hərəkət və davranışını bir yerdə cəmləşdirir.

2. Şəxsiyyət siyasətin subyekti kimi

Siyasi sistemin hərtərəfli və dərin öyrənilməsi yalnız cəmiyyət və onu təşkil edən sosial təbəqə, qrup və birliklər mövqeyindən deyil, həm də şəxsiyyət, ayrı-ayrı fərdlər baxımından həyata keçirilməlidir.

Siyasi sistemin mövcudluğunu, fəaliyyətini, demokratiyanın mexanizminin şəxsiyyətsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Hər bir şəxsiyyət isə müəyyən sosial qrupu, kollektivi, xalqı, milləti və s. təmsil edir.

Cəmiyyətin siyasi sistemində *şəxsiyyətin statusu* müxtəlif elmlərin, ilk növbədə, fəlsəfənin, sosiologiyanın, hüququn, psixologiyanın tədqiqat obyektidir. Bu problemin hüquqi elm tərəfindən tədqiqinin başlıca xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, şəxsiyyət yalnız hüquq və dövlət ilə sıx əlaqədə öyrənilir. Lakin şəxsiyyətin statusu məsələsinin elmi təhlili təkcə şəxsiyyət-dövlət münasibətlərinə deyil, həmçinin şəxsiyyətlə siyasi sisteminin digər ünsürlərinin əlaqəsinə istiqamətlənməlidir.

Cəmiyyətdə şəxsiyyətin sosial statusu, siyasi sistemdə şəxsiyyətin statusunun fəaliyyətinin ümumi və spesifik qanunauyğunluqları kimi vacib probleminin müasir aspektində tədqiq olunmasına ciddi ehtiyac duyulur.

“*Şəxsiyyətin sosial statusu*” geniş və çoxcəhətli anlayışdır. Şəxsiyyətin sosial statusu (lat. dil. “status” – vəziyyət, hal deməkdir) geniş mənasında ayrı-ayrı fərdlərin rolu ilə sosial nüfuzunun vəhdətini ifadə edir.

“Sosial status” termini ilk dəfə ingilis tarixçisi **H.Meyn** tərəfindən hüquqi vəziyyətini ifadə etmək üçün işlətməmişdir (1885). “Siyasi vəziyyət” anlayışından fərqli olaraq, tarixçi “status” anlayışına fərdin (qrupun) cəmiyyətdə öz yerini, digər tərəfdən isə cəmiyyət tərəfindən fərdin (qrupun) qiymətləndirməsini daxil etmişdir.

Şəxsiyyətin sosial statusunun özü artıq onun fərdi siyasi mövcudluğunun əsaslarını şərtləndirir. Əgər hər hansı bir şəxs

özünü siyasətdən کنار hesab etmiş olsa da, o, bu və ya digər bir səviyyədə siyasi münasibətlərə cəlb olunmuş olur. Bütün bunlar şəxsiyyətin siyasi fəallıq səviyyəsindən heç də az asılı deyildir. Məhz bunun əsasında ayrı-ayrı şəxslər bu və ya başqa bir siyasi partiyanın və hərəkətinin işində iştirak edir, yaxud fərdi qaydada siyasətə qoşulurlar.

Siyasi münasibətlər sahəsinə qədəm qoyan hər bir insan, ilk növbədə, öz şüuru və davranışı ilə həmin münasibətlərə müəyyən təsir göstərir və bununla da sanki “siyasəti yaradır”. Bu mənada, *insan siyasətin subyekti* kimi çıxış edir.

Şəxsiyyətin *siyasətə təsirini* aşağıdakı kimi şərh etmək olar:

1. şəxsiyyət dövlət siyasəti məsələlərini həll edən ictimai qrup və təşkilatda yaxından iştirak edir;
2. ölkədə keçirilən bütün seçkilərdə iştirak edir;
3. mitinq, nümayiş və tətillərdə fəaliyyət göstərir;
4. kütləvi informasiya vasitələrinin işində yaxından iştirak edərək, təbliğat aparır və s.

Siyasətin subyekti kimi insanın rolu və əhəmiyyəti haqqında ideya-siyasi fikir tarixində əhatəli şəkildə öz ifadəsini tapmışdır (Konfutsi, Platon, Aristotel, N.Makiavelli, T.Hobbs, C.Lokk və b.).

Siyasətin subyektləri – siyasəti yaradan, onda fəal, şüurlu və məqsədyönlü iştirak edən və bu zaman müəyyən nəticələrə nail olan şəxs, sosial qrup, sinif, xalq və bəşəriyyət başa düşülür.

Politologiyada siyasət subyektləri və hakimiyyətə təsir üsulları birlikdə “*siyasətdə iştirak*” adlanır. Siyasətdə iştirak, *birincisi*, global səviyyədə (BMT, AI, AŞ və b.), *ikincisi*, dövlət idarəçiliyində və nəhayət, *üçüncü*, yerli idarəetmədə iştirakını əhatə edir.

Siyasətdə iştirak siyasət subyektlərinin mövqeyi və fəaliyyətinə təsir etmək məqsədi ilə siyasi hadisələrə, proseslərə və s. cavab reaksiyası olan hərəkət və ya hərəkətlər məcmusudur.

Siyasətdə iştirak fərdi ya kollektiv, təşkil olunmuş ya kortəbii, müntəzəm ya təsadüfi, dinc ya zorakı, qanuni ya qeyri-

qanuni ola bilər. Öz növbəsində, dövlətin idarə edilməsi işində vətəndaşların cəlb olunmasının *üç əsas forması* geniş yayılmışdır:

1. seçkilərdə iştirak;
2. dövlət orqanlarının və yerli orqanların idarə olunmasında iştirak;
3. istehsalın idarə etməsində iştirakıdır.

Siyasətdə iştirak *iki formada* olur: 1. müvafiq prosesin, yaxud hadisənin tərəfdarı kimi iştirak etmək; 2. etiraz hərəkətində iştirak etməkdir. Siyasətdə iştirak hər bir vətəndaşın özünüifadə və özünütəşdiq formasına çevrilir.

Ümumiyyətlə, *siyasi iştirak* – vətəndaşların birbaşa və dolayısı ilə siyasi qərarların qəbul edilməsində, kursun müəyyənləşdirilməsində, siyasi liderlərin fəaliyyətinə təsir göstərməkdə müəyyən imkanlara sahib olmasıdır.

Qərb politoloqları siyasi iştirakının müxtəlif formalarını işləyib hazırlayıblar. Amerikalı sosioloq və politoloqu **Semuel Hantiqton** (1927-2008) fəaliyyət motivlərindən asılı olaraq siyasi iştirakının *iki növ* olduğunu bildirir:

1. fərdi siyasətə bağlayan şüurlu və avtonom fəaliyyət;
2. dövlətin təzyiqi altında qorxutma və digər qeyri-siyasi üsullarla müxtəlif siyasi proseslərə səfərbər olunmasıdır.

Birinci növ siyasi iştiraka əsasən qərb ölkələrində, *ikinci növ* siyasi iştiraka isə totalitar və avtoritar rejimlərinin mövcud olduğu ölkələrdə təsadüf olunur.

Vətəndaşların ilk dəfə siyasətdə və dövlətin idarə olunmasında iştirak etməsi məsələsi insan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannaməsinin 21-ci maddəsində təsbit olunmuş və BMT-nin Baş Assambleyasının 10 dekabr 1948-ci il tarixli toplantısında yekdillikdə qəbul edilmişdir. Belə ki, həmin maddədə qeyd olunur ki, "Hər bir şəxs dövlətin idarə olunmasında bilavasitə və ya azad şəkildə seçilmiş nümayəndələr vasitəsilə iştirak etmək hüququna malikdir".

Sonralar bu hüquq digər beynəlxalq sənədlərdə daha təkmil şəkildə öz ifadəsini tapmışdır. İnsan hüquqları üzrə Milli Fəaliyyət

planlarının konsepsiyası 1993-cü ildə Vyana da keçirilmiş Ümumdünya konfransının tərkib hissəsi kimi işlənilib hazırlanmışdır. Bu konfransda Vyana bəyannaməsi və fəaliyyət proqramı qəbul edilmişdir. Bəyannamənin II hissəsinin 69-cu bənddə tövsiyə olunur ki, insan hüquqlarına tam riayət edilməsinə və hüququn aliliyinin qorunub saxlanmasına bilavasitə təsir edən müvafiq milli qurumları yaratmaq və dövlətlərə kömək məqsədi ilə BMT çərçivəsində əhatəli proqram təsis olunsun.

71-ci bəndində isə deyilir ki, hər bir dövlətin insan hüquqlarının təşviqi və müdafiəsi sahəsində vəziyyətin yaxşılaşdırılması üzrə insanları müəyyən edən milli fəaliyyət planının hazırlanmasının məqsədə müvafiqliyini nəzərdən keçirilməsini tövsiyə edir.

3. Siyasi lider

Hər hansı bir tarixi dövrdə insanların siyasi davranışının lazımi səviyyədə tənzim edilməsi, onların siyasi səylərinin əlaqələndirilməsi, siyasi proseslərə insanların təsirinin artırılması və s. bir çox cəhətdən müvafiq insan birliyinə, məhz kimin (və ya kimlərin) rəhbərlik etməsindən asılı olur. Bu zaman *lider* məfhumu yaranır. Lider yüksək nüfuza malik olan, şəxsi keyfiyyətləri ilə bütün təşkilat üzvlərinə təsir edə biləcək şəxsdir.

Lider (ing. dil. "aparıcı, irəlidə gedən" deməkdir) və *liderlik* problemi psixologiya (liderin şəxsi xüsusiyyətlərini öyrənir), sosiologiya (sosial sistem baxımından liderliyi öyrənir), sosial psixologiya (liderliyi sosial və psixoloji amillərin qarşılıqlı təsir prosesi kimi öyrənir, onun mexanizmlərini tədqiq edir) və digər elmlər tərəfindən öyrənilir.

"Lider" anlayışı hələ qədim zamanlardan mövcuddur. Belə ki, bir çox mütəfəkkirlər onun mənasını açmağa çalışmışlar. **Plutarx və Herodot, Platon və Aristotel** monarxları, qəhrəmanları və sərkərdələri tarixi fəaliyyətinin mərkəzində dayanan simalar hesab

edirdilər. **Platona** görə, hökmdar – adi vətəndaşlardan fərqli olaraq daha iri və çoxölçülü planda insandır.

Zaman keçdikcə mütəfəkkirlər lider haqqında fikirləri söyləməyə davam edirdilər. Liderlik hadisəsinin dərk edilməsində **N.Makiavellinin** xüsusi xidməti olmuşdur. Onun fikrincə, lider rolunu hakimiyyəti əldə, insanları isə itaət altında saxlamaq üçün bütün vasitələrdən istifadə etməyi bacaran hökmdar oynaya bilər.

Fridrix Nitsşe (1844-1900) ali bioloji tipin yaradılmasını əsaslandıraraq qeyd edirdi ki, o, böyük həyatı qüvvəyə və hakimiyyət iradəsinə malikdir. O, əxlaq normaları ilə məhdudlaşmır, xeyrin və şərin o biri tərəfində dayanır. **F.Nitsşe** güman edirdi ki, liderliyə can atmaq insanın “yaradıcı instinkt”dir; lider əxlaqi “zəiflərin silahını” saymamaqda haqlıdır.

Lider dedikdə bu və ya başqa bir siyasi birliyi öz ətrafında birləşdirən ideyanı nisbətən tam ifadə etməyə, ümumi mənafeələrə cavab verən məqsədləri qısaca və dürüst müəyyən etməyə, insanların həmin məqsədə doğru daha qısa və düz yolla aparmağa qadir olan şəxs başa düşülür. Bu zaman mühüm əhəmiyyətli məsələlərdən biri insanların bir şəxsiyyət və siyasi xadim kimi liderə inanması və onun ardınca getməsidir.

Cəmiyyətin ictimai-siyasi inkişafında mürəkkəb və ziddiyyətli proseslərdən çıxış yolu tapılmasında siyasi liderə ehtiyac duyulurdu. Siyasi lider şəxsiyyətlər və sosial qruplar arasında münasibətləri nizamlayan bir subyektdir. Onun mahiyyətini rəhbərlik və idarəçilik, istiqamət vermək və ya təsir etmək, hadisələri qabaqcadan görmək və s. təşkil edir.

Qanunların aliliyinə hörmət edən, vətəndaşların hüquq və mənafeələrin qoruyan, dövlət hakimiyyətini ədalətlə idarə edən, yüksək mənəvi keyfiyyətlərə və siyasi mədəniyyətə malik olan şəxs siyasi liderdir.

Siyasi lider siyasi fəaliyyətinin subyekti kimi çıxış edir. Siyasətdə mühüm rol oynaya biləcək siyasi lider, müəyyən böyük ictimai qrupu təmsil edən, ondan yardım alan, yeri gəldikdə

müstəqil hərəkət etmək, hakimiyyət, səlahiyyət hüquqi olan şəxs kimi həqiqətən fəal təsir imkana malikdir.

Müasir politoloji ədəbiyyatda *siyasi liderlik* probleminə də böyük diqqət yetirilir. Liderlik sosial həyatda ümumi fenomen kimi çıxış edir. O, hər yerdə, insanın həyat fəaliyyətinin bütün növlərində: sahibkarlıq və dini sahələrində, partiyaların və həmkarlar ittifaqının fəaliyyətində, dövlət müəssisələrində və qeyri-formal təşkilatlarda, ailə həyatında və kütləvi fəaliyyətdə mövcuddur.

"Liderlik" anlayışı liderlə idarə olunanların qarşılıqlı münasibətlərinin mürəkkəb mexanizmini əks etdirir. Liderlik şəxsiyyətin qrupa, təşkilata, cəmiyyətə və ya onun böyük hissəsinə daim prioritet təsiridir. Liderlik insanların birgə fəaliyyətinin təşkilinin obyektiv qanunauyğunluğudur.

Buradan bir nəticəyə gəlmək olar ki, lider təşkilatın və ya sosial qrupun avtoritar üzvü olmaqla, onun şəxsi təsir qabiliyyəti sosial-siyasi proseslərdə əhəmiyyətli rol oynamağa, eləcə də kollektivdə, qrupda, cəmiyyətdə qarşılıqlı münasibətlərinin tənzimlənməsinə imkan yaradır.

Polotologiya liderlik problemini *iki əsas səviyyədə* öyrənir:

1. müxtəlif fəlsəfi-tarixi və politoloji konsepsiyaların köməyi ilə həmin problemin ümumnəzəri həllini tapmağa cəhd edən ideoloji səviyyədə;

2. problemi empirik tədqiqatlara münəcər edən, praktik tövsiyələr işləyib hazırlamaqla məşğul olan utilitar səviyyədə.

Liderliyin ən müxtəlif növləri arasında siyasi liderliyi fərqləndirən *başlıca cəhət* - onun hakimiyyət fenomeni ilə sıx əlaqə kəsb etməsidir. Siyasi liderlik hakimiyyətin xüsusi növü kimi çıxış edir və buna görə də son dərəcə geniş səciyyə daşıyır.

Siyasi liderlik insanların siyasi fəaliyyətinə şəxsi təsir göstərmək qabiliyyətini ifadə etməklə, qrupda, təşkilatda, cəmiyyətdə sosial-siyasi və psixoloji qarşılıqlı münasibətlər və oriyentasiya sistemi ilə şərtlənir.

Siyasi liderliyə aparan şərtlər *iki istiqamətdə* müəyyənləşir. *Birincisi*, siyasətçinin xüsusiyyətləri ilə bağlıdırsa, *ikincisi* cəmiyyətin siyasətçini lider kimi qəbul edən tələblər və həmin tələbləri formalaşdıran ictimai dəyərlər, göstəricilərdir. Hər iki tərəf arasında harmoniyanın olması liderliyin uğurunu təmin edir.

Siyasi lideri səciyyələndirən bütün keyfiyyətlər və parametrlər önəmlidir. İlk növbədə, siyasətçinin lider kimi qəbul edilməsi onun qarşısına qoyduğu məqsəd və amalin cəmiyyət tərəfindən qəbul edilməsi ilə bağlıdır. Bu da, öz növbəsində, siyasətçinin ictimai məqsəd və mənafeyə uyğunluq dərəcəsi ilə müəyyənləşir.

Siyasi liderin harizmatik nüfuzu onun görəcəyi bütün işlərdən, etdiyi bütün səhvlərdən güclüdür və uzun müddət hakimiyyətdə qalmağın ən əsas göstəricisidir. Siyasi liderin fəaliyyəti dövründə ən çox təsirlər və təzyiqlər mərkəzinə çevrilməsi də hakimiyyətə gəlidiyi andan başlayır.

İnsanları siyasətə, xüsusilə də liderliyə, gətirən müxtəlif səbəblər ola bilər. Optimal halda bunlar şəxsiyyətin dəstəklədiyi ideoloji prinsiplər, ictimai ideallar və şəxsi mənafeələr çıxır. Lakin ambisiyalar olmadan tək prinsiplər və ideallar heç kəsi liderliyə gətirə bilməz. **M.Veber** göstərirdi ki, gerçək siyasi fəaliyyətinin aparılması üçün hakimiyyət ehtirasını soyuqqanlılıq və məsuliyyət tamamlamalıdır.

Məlumdur ki, liderliyi haqqında aparılan çox saylı tədqiqatlar **M.Veber** tərəfindən hazırladığı tipologiyaya əsaslanır. O, liderliyin *üç qrupunu göstərir*:

1. ənənəvi – liderliyə haqq, elitaya məxsus olması, ənənələrə inam;

2. harizmatik (yun. dil. – mərhəmət, ilahi bəxşiş) – rəhbərin qabiliyyətinə inam, onun müstəsnalığı;

4. rəşional-leqal – mövcud olan qayda-qanuna inam, bürokratik liderlik, müəyyən dövlət funksiyasının agentidir.

M.Veber hesab edirdi ki, ənənəvi liderlik inama, adət-ənənələri gözləməyə əsaslanır; harizmalı lideri rəhbərin, gələcəyi görünən xüsusi, fəvqəltəbii qabiliyyəti doğurur; bürokratik liderlik

qanuna və hüquqi normalara əsaslanır, buna görə də onun təbiətində inam və qanun başlıca yer tutur.

M.Veber xüsusi yeri harizmatik liderliyə diqqət yetirirdi. Ümumilikdə, dövlətin çoxların tarixində liderliyinin tiplərin dəyişməsində müəyyən ardıcılıq müşahidə olunur. Rəhbər-bani, harizmatik (**Napoleon, Hitler, Stalin, Mao Tsedun, Q.Abdel Nasir** və b.) ənənəvi lider-mühafizəçi ilə dəyişilir, o da, öz növbəsində, yerini islahatçı-qanunvericiyə (**F.Ruzvelt, M.L.Kinq, M.Tetçer** və b.) verir. Məhz belə lider tipi müasir siyasi sistemə xasdır.

İlk dəfə siyasi liderlərin “yeni tipin” yetişən rolu (lider-demaqoq) 20-30-cu illərdə faşist rejimlərin təşəkkülü və inkişafı prosesində özünü büruzə verdi. 30-cu illərdə “*əlamətlər nəzəriyyəsi*” əsasında yaranmış xeyli miqdarda tədqiqatlar meydana gəlir.

Liderliyinin fenomeni çoxlu sayda nəzəriyyələr izah etməyə çalışırlar. Bu hadisənin quruluşunda *üç əsas komponenti* göstərilir:

- liderin fərdi xüsusiyyətlər;
- əldə olunan resurslar yaxud alətlər;
- fəaliyyəti göstərən və ona təsir edən vəziyyətdir.

Qeyd olunan hər bir komponent özünə məxsus nəzəriyyədə əsaslandırılıb. Belə ki, 30-cu illərdə “*əlamətlər nəzəriyyəsi*” əsasında xeyli miqdarda tədqiqatlar meydana gəldi. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları (**H.Xill, R.Stoqdill, U.Benis**) iddia edirdilər ki, müxtəlif fəaliyyətinin səmərəli yerinə yetirməsinin məqsədlərini yaxşı seçilmiş icra edənlər lazımdır.

Məsələn, 1948-ci ildə Amerika sosioloğu **R.Stoqdill** bütün tədqiqatların məlumatlarını ümumiləşdirəndən sonra liderliyin 124 əlamətini göstərdi. Lakin daha o vaxt xüsusiyyətlərin arasında uyğunsuzluq, bəzən də bir-birini inkar edən cizgilər nəzərə çarpmışdır.

Liderliyin “*amil -analitik nəzəriyyəsi*”i liderin fərdlilik-psixoloji keyfiyyətlərini və davranışın üslubunu fərqləndirir. Bu iki qrup xüsusiyyətlərinin arasında çox böyük fərqlər ola bilər.

Liderin davranış üslubu və məqsədyönlü istiqamətlənməsi siyasi vəziyyətin, şərtlərin dəyişməsinin əsasında əvəz edilir.

Çıxış tapmaq üçün bəzi sosioloqlar şəxsiyyətin yeni bir nəzəriyyəsini irəli sürüblər – “*vəziyyət konsepsiyası*”-nı (F.Fidler, T.Xilton, V.Reytman). Onlar belə hesab edirdilər ki, lider – müəyyən vəziyyətin funksiyasıdır. Liderin davranışı bir vəziyyətdə qəbul olsa da, digər vəziyyətdə yararsızdır. Ümumilikdə, liderə əsasən müəyyən məqsədə doğru yönəldilmə, bu və ya digər vəzifəni həll etmək üçün məsuliyyəti öz boynuna götürmək, onda başqa səriştəlilik lazımdır.

Müasir dövrdə siyasətçidən təkcə güclü xarakter, cəmiyyətin tələbinə xas olan şəxsi keyfiyyətlər yox, həm də dərin, hərtərəfli bilik tələb edir. Burada siyasətçinin siyasi təcrübəsi, professional vərdisləri, nətiqlik qabiliyyəti vacibdir.

Ümumiyyətlə, elmi ədəbiyyatda siyasi liderin ən çox aşağıdakı keyfiyyətləri göstərilir:

1. bu və ya digər qrupun baxışlarını, maraqlarını izah və müdafiə etmək;

2. cəmiyyətin maraqları şəxsi maraqlardan üstün olmaq;

3. səmərəli fəaliyyət təşkil etmək;

4. nitq qabiliyyəti və kommunikaбельlik;

5. siyasi mədəniyyətdir.

Siyasi liderin *əlamətləri*:

- əlində siyasi proqram olmalıdır;
- proqramı yerinə yetirmək üçün mübarizə aparmalıdır;
- əhali və öz təşkilat arasında məşhur olmalıdır;
- etdiyi işi sübut etmək üçün vaxt və imkan əldə etməlidir.

Bütün bunlar siyasi fəaliyyət üçün vacib olan göstəricilərdir. Lakin siyasətçinin siyasi fəaliyyətinin mahiyyətini dərk etmək üçün daha çox onun sosial mənşəyini, həyat təcrübəsini və psixoloji durumunu diqqətə almaq lazımdır.

Bu amillər yuxarıdakı keyfiyyətlərlə birgə onun siyasi mədəniyyətini formalaşdırır. Bu da siyasətçinin ideoloji təmayülünün izahını verir. Alman filosof və sosioloqu

K.Manheym insan düşüncəsini məişətlə şərtləndirərək onun köklərinin müəyyən sosial sahəyə getdiyini bildirir.

Belə ki, siyasətçinin ideoloji təmayülü öz başlanğıcını onun sosial mənşəyindən alır. Bəzən mədəni kapital onun sosial durumunu və həyat tərzini tamamilə dəyişdirməyinə, yəni elitar təbəqəyə mənsub etməyinə baxmayaraq məhz sosial mənşə onun hansı siyasi qanada mənsub olmasını müəyyənləşdirir.

Siyasi liderin fəaliyyəti dövründə ən çox təsirlər və təzyiqlər mərkəzinə çevrilməsi də hakimiyyətə gəldiyi andan başlayır. Bu təzyiqlərin qarşısında durmaq üçün təkcə şəraitin verdiyi imkanların olması və ya hansınsa digər imkanların olmamağı kifayət deyildir. Bunun üçün iradə lazımdır ki, bu təsirlər və təzyiqlərin qurbanı olmayıb, əksinə, lazım gəldikdə, onlardan qərarların rəsonallığı üçün istifadə etməklə qrupun və cəmiyyətin gözündə bir harizma formalaşdırmaq mümkündür.

Siyasi liderin harizmatik nüfuzu onun görəcəyi bütün işlərdən, etdiyi bütün səhvlərdən güclüdür və uzun müddət hakimiyyətdə qalmağın ən əsas göstəricisidir. Xüsusilə də yüksək siyasi və hüquqi mədəniyyəti olmayan, azadlığa vərdiş etməyən, müəyyən mənada demokratiyaya tam və birdən-birə keçidə ehtiyatla yanaşan xalqlarda harizmatik nüfuza ehtiyac daha böyükdür.

Belə xalqlar daim güclü lider axtarışında olur, siyasi problemlərin həlli yolunu yalnız liderlə, "möhkəm əllə" bağlayırlar. Bu da onu göstərir ki, siyasi liderin siyasətdə rolu, onun hərəkət tərzlərinə və şəxsi keyfiyyətlərinə ehtiyac müxtəlif ölkələrdə, müxtəlif zamanlarda eyni deyil. Siyasətçilərin uğurları bu müxtəliflikdən asılı olduğu üçün onlar fəaliyyət prinsiplərini buna uyğun qurmalıdırlar.

Siyasət bir fəaliyyət sahəsi kimi olduqca ciddi və çətin olmaqla siyasətçidən böyük enerji, məsuliyyət, bilik, təcrübə və peşəkarlıq tələb edir. Fransız filosof və sosioloqu **Pyer Burdye** (1930-2002) hesab edir ki, siyasi məsələləri məhz siyasi məsələ kimi qəbul etmək, dərk və izah etmək üçün sosial agentlər peşəkar və səlahiyyətli olmalı, dövrün siyasəti nəbzini tuta bilməlidirlər.

Yalnız bundan sonra onlar insanları siyasi məsələlərlə fəal məşğul olmağa, siyasi prosesləri qiymətləndirməyə, onun gedişi və həllində dəyişdirici və qurucu kimi iştiraka dəvət edə bilər.

Siyasətçinin, xüsusilə də, siyasi liderin professionallığı təkcə təmsil etdiyi siyasi qurumun və elektoratın fəaliyyəti üçün deyil, bütövlükdə dövlət və cəmiyyət üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Siyasətçinin professionallığının ictimai səmərəsini sanballı siyasi qüvvə cəmiyyətin önəmli bir hissəsini təmsil etdiyindən və dövlətin həyatında az və ya çox dərəcədə rol oynadığında liderin fəaliyyət dairəsi və təsiri ölkə əhəmiyyətli bir məsələyə çevrilir.

Müasir demokratik ölkələrdə *siyasi liderin* rolu və siyasətdəki xüsusi çəkisi önəmli olaraq qalır və hələ də uzun müddət qalacaqdır. Bu gün hər bir dövlətin mənafeyini təmin edərək, beynəlxalq miqyaslı global proseslərə nüfuz imkanlarını qoruyub saxlaması, milli təhlükəsizliyi üçün əlverişli təminat mexanizmləri formalaşdırılması, ilk növbədə, lider amili ilə bağlıdır.

Yoxlama sualları və tapşırıqlar

1. “Şəxs”, “fərd”, “şəxsiyyət” anlayışlarının mahiyyəti nədən ibarətdir?
2. Şəxsiyyətin siyasətin subyekt rolunu yerinə yetirilməsi şərtləri nədədir?
3. Şəxsiyyətin “siyasi hərəkət” və “siyasi fəaliyyət” anlayışlarının münasibətlərini təhlil edin.
4. Siyasi iştirak nöqteyi-nəzərindən şəxsiyyətin əsas tipləri hansılardır?
5. Siyasi sosiallaşmanın mahiyyəti nədən ibarətdir?
6. “Lider” və “liderlik” anlayışlarının ətraflı tərifini verin.
7. Niyə görə “siyasi liderlik” anlayışı digər formalardan genişdir?
8. Siyasi liderin tipologiyasının həyata keçirilməsinin əsas meyarlarını sadalayın.
9. Liderlik fenomenin təsnifatı nə cürdür?

10. Liderlik fenomeninin əsas komponentlərini sadalayın.
11. Liderin əsas xüsusiyyətləri və keyfiyyətləri hansılardır?
12. Siyasi liderliyin inkişafında müasir tendensiyalar hansılardır?

Tövsiyə olunan ədəbiyyat və mənbələr

1. Bjezinski Z. H.Əliyev şərsiz liderdir // Dirçəliş – XXI əsr, 2003, № 63
2. Əfəndiyev M. Politologiya. – B., 2011
3. Əhmədov Ə. Şəxsiyyətin fəal həyat mövqeyi siyasi və əxlaqi
4. mədəniyyətin vəhdəti kimi / Ekologiya. Fəlsəfə. Mədəniyyət. Elmi məqalələr məcmusu. – B., 2003
5. İnsan hüquqları üzrə Milli Fəaliyyət Planlarına dair məlumat kitabçası. Nyu-York, Cenevrə, 2002
6. Mehdiyev R. XXI əsrdə milli dövlətçilik. – B., 2003
7. Mehdiyev R. Fəlsəfə. – B., 2010
8. Politologiya / Red. M.Ə.Teymurlu. – B., 2005
9. Xəlilov S. Lider, dövlət, cəmiyyət. – B., 2001
10. Бурдые П. Социология политики / Сост.- ред. Н.А.Шматко. – М., 1993
11. Манхейм К. Диагноз нашего времени. – М., 1994
12. Фромм Э. Душа человека. – М., 1992
13. Hyman H. Political Socialization: a study in the psychology of political behavior. - Glecoe, 1959

FƏSİL II

CƏMİYYƏT VƏ SİYASƏT: QARŞILIQLI TƏSİR MEXANİZMİ

2.1. SİYASƏTİN CƏMİYYƏTİN DİGƏR SAHƏLƏRİ İLƏ QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ. İQTİSADİYYAT VƏ SİYASƏT

Siyasətin cəmiyyətin digər sahələri ilə əlaqələrin əhəmiyyəti. Siyasətin ictimai həyatın digər sahələri ilə münasibətlərinin xarakteri.

İqtisadiyyatın və siyasətin qarşılıqlı əlaqələri və münasibətləri.

Yoxlama sualları və tapşırıqlar.

Təvsiyə olunan ədəbiyyat və mənbələr.

1. Siyasətin cəmiyyətin digər sahələri ilə əlaqələrin əhəmiyyəti

Cəmiyyət insan birliklərini əhatə edən özünəməxsus sistem olmaqla, bir-biri ilə əlaqə kəsb edən, bir-birinə keçən və nisbi müstəqilliyə malik olan yarım sistemlərdən ibarətdir (iqtisadi, sosial, siyasi, mədəni və s.).

İnsan cəmiyyətin hər bir yarım sisteminin həyat qabiliyyətini və fəaliyyətini o halda saxlaya bilər ki, digər yarım sistemlər öz funksiyalarını layiqincə və müntəzəm sürətdə yerinə yetirəlsinlər.

Siyasət ictimai həyatın qırılmaz sürətdə bütün sahələri ilə bağlıdır. O, iqtisadiyyat, əxlaq, hüquq, din və mədəniyyətin təsirini hiss etməklə, özü də yeni xüsusiyyətləri və keyfiyyətlərini qazanaraq, onlara təsir edir. Siyasətin spesifik xüsusiyyətləri və təbiətinin anlamı onun ictimai həyatın digər sahələri ilə əlaqələrin və münasibətlərin dərk etməyə imkan yaradır.

Siyasətin əsas funksiyası – ictimai həyatının müxtəlif sahələrinin integrasiyasının, müxtəlif imperativlərinin arasında maraqların, kompromislərin balanslarını axtarmaq bazasında cəmiyyətin tamlığının təminatı və onun sabitliyidir.

Siyasətdən danışanda, söhbət insanların xüsusi həyat fəaliyyətindən (siyasi sahədən), hakimiyyət münasibətlərilə, dövlətlə və dövlət quruluşu ilə əlaqələrdən gedir. İctimai həyatın siyasi sahəsinin spesifikasiyası ondan ibarətdir ki, o, bütün digər sahələrinin xüsusiyyətlərini əks etdirməklə, siyasi səviyyədə onların arasında kompromislərə nail olmaqdır.

Cəmiyyətin *siyasi sahənin* təxsis etməsi, iqtisadi, sosial, mədəni və başqa sahələrindən fərqli olaraq, cəmiyyətin bütövlükdə idarəetməsinin təşkili və yerinə yetirməsidir. Siyasi systemsiz cəmiyyətin həyatı brounov hərəkətinə bənzəyərdi və o, sadəcə mövcud ola bilməzdir.

Siyasi fikrin inkişafında siyasəti digər sosial həyatının təşkilatı formalardan o qədər də fərqləndirmirdilər. Qədim Yunanıstandan başlayaraq XVII əsrə qədər elə baxışlar hökm sürürdü ki, siyasət insan fəaliyyətinin bütün formalarını əhatə edir.

Yalnız Yeni dövrün mütəfəkkirləri (N.Makiavelli, T.Hobbs, C.Lokk və b.) siyasət və vətəndaş cəmiyyəti anlayışlarının arasında fərq görəndən sonra, cəmiyyətin digər sahələri ilə münasibətlərini dəqiq anlamına əsas verdi. Daha sonra yaranan nəzəriyyələrin sayəsində, siyasət insan həyatının bir sahəsi olub, insan fəaliyyətinin digər sahələrə spesifik daxili xüsusiyyətlərlə, imkanlarla təsir etməklə təqdim olundu.

Hər bir elmin, müxtəlif sahələrdə dərk etməyinin *məqsədi* – obyektin bütün tərəflərin arasında olan əlaqələrin meydana çıxarmasıdır. Siyasi elm tədris fənni kimi siyasi münasibətlər sahəsində olan qanunauyğunları öyrənməyə çalışır.

Siyasi elm tərəfindən öyrənilən qanunauyğunluqlar *üç əsas qrupa bölünürlər*: siyasi-iqtisadi; siyasi-sosial; siyasi-psixoloji.

Birinci qrupa aid olan siyasi-iqtisadi qanunauyğunluqlarını gözədən keçirmək vacibdir. Həmin qanunauyğunluqlar cəmiyyətin

iqtisadi bazis və siyasi hakimiyyət (üstqurum ünsürü kimi) arasında əlaqələndirmələrin əks etməsidir.

Bu qrupun əsas qanunauyğunluqları **K.Marks** tərəfindən aşkar edilib. Onun fikrincə, siyasət və müvafiq olaraq siyasi sistem, dövlət hakimiyyətini iqtisadi proseslərin inkişafının determinantlığı ilə (lat. dil. – təyinetmə) bağlıdır.

Lakin məlumdur ki, *siyasi hakimiyyət* nisbi müstəqilliyə malikdir. Bu müstəqillik ona imkan yaradır ki, o, iqtisadi proseslərə siyasi təsir göstərsin. Bu isə siyasi hakimiyyətin ibadətinə (kultuna) çevrilməməlidir, çünki iqtisadi qanunların inzibati məcburi “ötməsi” qarşıya qoyulan məqsədə çatmağına aparmır.

Siyasi-sosial qanunauyğunluqlar *ikinci qrupa* aiddir. Onlar siyasi hakimiyyətin inkişafını səciyyələndirirlər. Burada əsas qanunauyğunluq siyasi hakimiyyətin sabitləşməsinin möhkəmlənməsi ilə bağlıdır.

Üçüncü qrupunu siyasi-psixoloji qanunauyğunluqlar təşkil edir. Onlar şəxsiyyət və hakimiyyət arasında mövcud olan kompleks əlaqələri və münasibətlərini əks etdirirlər. Bu qrupun ən çox maraq doğuran elə qanunauyğunluqlardır ki, onlar siyasi lider tərəfindən hakimiyyəti ələ almaq və saxlamaqla bağlıdırlar.

Buna baxmayaraq, siyasi elmdə siyasətin qarşılıqlı əlaqələrin digər ictimai hadisələrə müxtəlif baxışlar mövcud idi. Bir qrup tədqiqatçılar siyasəti elə sahə kimi təsvir edirdilər ki, o, bütöv halında başqa ictimai münasibətlərdən tam törəmədir. Digərləri, əksinə, onu insan cəmiyyətinin əsas sahəsi kimi hesab edirdilər.

Birinci ifrat vəziyyətin nümunəsi kimi *iqtisadisentrizmi*, ikincisi isə - *siyasisentrizmi* göstərmək olar. İqtisadisentrizm siyasəti bütöv halında iqtisadiyyatdan asılılığını qəbul edir.

İlk dəfə siyasətin iqtisadiyyatdan asılılığını **Aristotel** göstərmişdir. O, qeyd edirdi ki, siyasət insanlar arasında əmlak və sosial bərabərsizliklə şərtlənir. Məlumdur ki, ilk dəfə o, siyasi prosesləri vətəndaşların əmlak və sosial vəziyyətinin şərtləndirməsini öz “Politika” əsərində verir.

Bir çox mütəfəkkirlər siyasi münasibətlərin iqtisadi nəzəriyyəsinin şərtləndirmənin tərəfdarı olmuşdular. Lakin absolyut vəziyyətinə o, marksizm tərəfindən çatdırılmışdır. **K.Marks** deyirdi: "Ümumiyyətlə həyatın sosial, siyasi və mənəvi prosesləri istehsal üsulu ilə şərtlənir". **F.Engels** bu barədə söyləyirdi: "Siyasi hakimiyyət iqtisadi hakimiyyətin məhsuludur". **V.Lenin** isə yazırdı ki, siyasət "iqtisadiyyatın ən toplanmış ifadəsidir".

Siyasisentrizm mövqeyindən siyasət digər sosial amillərin təsirinə meyilli olan əsla müstəqil sahədir. Siyasəti müstəqil fenomen kimi göstərməsi **N.Makiavellinin** adı ilə bağlıdır. Bu yanaşma çərçivəsində siyasətin muxtariyyəti siyasi hakimiyyətə əsaslanır və cəmiyyətə təsirində ən səmərəli vasitə kimi çıxış edir.

Beləliklə, hakimiyyət müstəqil bir dəyərə çevrilir; onun əldə etməsi varlığa, sosial statusunun tanınmasına imkan yaradır. Siyasisentrizm paralel olaraq digər sosial amillərə praktiki əhəmiyyət verməyərək, siyasətin rolunu qeyri-təbii artırır.

Həm iqtisadisentrizm, həm də siyasisentrizm iki əks olan zərurətdir. Elmi ədəbiyyatda başqa mülahizələr göstərilir və bunlar müvafiq olaraq sosial prosesləri bir sıra amillərlə (siyasi, iqtisadi, mədəni, dini və s.) qarşılıqlı fəaliyyətdə şərtləndirirlər.

Ümumiyyətlə, *siyasət* sosial təsisatlardan biri kimi bərabər gözdən keçirilir və onlar bir-biri ilə daimi qarşılıqlı fəaliyyətdə olurlar. Burada siyasəti səciyyələndirən bir xüsusiyyət var ki, o da, praktiki olaraq cəmiyyətin digər sahələri ilə bilavasitə əlaqə saxlayır.

2. Siyasətin ictimai həyatın digər sahələri ilə münasibətlərinin xarakteri

Müasir alimlər siyasətin digər sahələri ilə münasibətini ikili xarakterli kimi göstərirlər: *səbəb-nəticə və funksional*.

Səbəb-nəticə münasibətləri siyasət determinantlığının səviyyəsini iqtisadi, hüquqi, mənəvi və başqa amillərin köməyi ilə

açıqlanır. Bu *kauzal* (lat. dil. – səbəb) asılılığını hələ **Aristotel** göstərmişdir. O, qeyd edirdi ki, siyasi hadisələr həyatın iqtisadi formaları ilə müəyyənləşdirilir.

Buna bənzər ideyaları əsrlər boyu başqa alimlər inkişaf edirdilər. Belə ki, **A.Smit** siyasi münasibətləri iqtisadi quruluşa uyğun israr edirdi, **T.Hobbs** siyasətin əhəmiyyətli dərəcədə asılılığını hüquqda görürdü.

Bu fikirləri təcrübə təsdiqləyir və buna xeyli miqdarda misal çəkmək olar: əhalinin iqtisadi həyat səviyyəsinin inkişafı siyasi nizam-intizamı sabitləşdirir; hüquqi dövlətin yaradılması siyasi etirazın radikal formaları istisna edir və s. Lakin çox vaxt belə əlaqələr mütləqləşdirilirdi. Belə ki, **İ.Kant** təsdiq edirdi ki, siyasət “hər zaman hüquqa tətbiq” edilməlidir.

Elmdə başqa bir ideyalar da müəyyənləşdi. Bu da siyasətin özünəməxsus determinantlığıdır (həyatın başqa sahələrdən praktiki müstəqilliyi).

Siyasətin *funksional* əlaqələri və münasibətləri həyatın digər sahələri ilə bir-birindən qarşılıqlı asılılığını göstərir. Ehtiyatların və sərvətlərin bölüşdürülməsi ilə bağlı münaqişələrin həlli və nizama salınması üzrə məqsədyönlü kollektiv fəaliyyətinin olduğu hər yerdə siyasət mövcuddur. Siyasət digər sahələri ilə bir yerdə, sosial problemlərin həllində spesifik bir üsul kimi çıxış edir və onun özünəməxsus üsulları, texnikası və prosedurları var.

Ümumiyyətlə, müasir dövrdə sabit demokratik dövlətlərdə sosial münaqişələrin tənzimlənməsində siyasi üsulların rolunun aşağı düşməsinin tendensiyası formalaşır, onun yerinə hüquqi üsullar, əxlaqi normalar, həyatın özünüidarəedilməsi və özünün təşkili yüksəlir.

Eyni zamanda siyasi proseslərdə keçid dövrdə və ya avtoritar tendensiyaların yüksəlməsində sosial problemlərin tənzimlənməsində siyasi üsulların rolu yüksəlir. Totalitar tipli dövlətlərdə isə, siyasət ictimai ziddiyyətlərin nizama salınmasında bütün digər üsullarını aradan götürür. Cəmiyyətin sahələri arasında belə

praktiki funksional əlaqələrinin mütləqləşməsi, ümumiyyətlə, siyasəti və sosial həyatını ciddi deformasiyalara gətirir.

İngilis alimləri **C.Pantan** və **P.Gill** yazırlar ki, siyasət “xüsusilə defisit ehtiyatların bölgüsünə aid olan ictimai işlərin aydınlaşdırılması və qaydaya salınması üsuludur. Bu o deməkdir ki, siyasət hər şeydən əvvəl insanların müxtəlif sahələrdən müxtəlif cür ifadə olunan və zaman keçdikcə daim dəyişən sosial və maddi qarşılıqlı münasibətlərini tənzim edən ictimai fəaliyyətdir”.

Siyasət haqqında müasir konsepsiyaları şərh edərək siyasətdə cəmiyyətin digər sahələri ilə əlaqələrini və münasibətlərini araşdırmaq vacibdir. Belə ki, *siyasətlə hüququn* nisbəti haqqında müzakirələr başlanğıcını **Platondan** götürülüb. Bir cərəyanın tərəfdarları siyasəti dominant hesab edərək hüququn siyasətə tabe olması haqqında müddəalar irəli sürürlərsə, digər cərəyanın tərəfdarları əksini iddia edirlər. Onlara görə, hüquqi dövlətdə prosesləri və təsisatları siyasi aktorlar yox, qanunlar tənzimləyir.

Siyasi sistem hüquqi sistemi yaradır ki, o, onun məqsəd və hədəflərinin reallaşması üçün cəmiyyəti təşkilatlandırın, təsisatları formalaşdırsın, fəaliyyətləri və prosesləri tənzimləsin, siyasi sistemin qanuniliyini və legitimliyini təmin etsin.

Hüquqi dövlətdə hüquqi norma və proseduralar, qanun və sərəncamlar siyasi davranışı istiqamətləndirir, maraq, məqsəd və strategiyaların müəyyənləşməsində əsas çəkiyə malik olur.

Hər biri ayrılıqda əsas ictimai şüur formaları olan *siyasət və əxlaqın* nisbəti problemi qədimdən bu günə qədər filosofların və politoloqların diqqət mərkəzindədir, problemə dair bir sıra konsepsiyalar da irəli sürülmüşdür.

Siyasət və əxlaqla bir-birindən tamamilə asılı olmayan şüur formaları kimi konsepsiyaların təmsilçiləri siyasəti əxlaqdan, məqsədin və vasitənin əxlaqdan asılı olmayaraq lazım olan nəticəni verəcək “rasional” siyasətə haqq qazandıрмаğa çalışırlar.

Əxlaqın siyasətə tabeliyinin və ona xidmətinin zəruriliyindən qaynaqlanan konsepsiyalar çoxdur. Bu konsepsiyalar öz

mənbəyini **Aristoteldən** götürür. O, fərdə, ailəyə və dövlətə, siyasətə və əxlaqa bir tam kimi baxırdı.

İntibah dövrünün realist siyasi nəzəriyyəçisi, dövlət xadimi olan **N.Makiavelli** tərəfindən əxlaqın siyasətə tabe etdirilməsi, siyasi məqsəd üçün istifadə olunması bütöv bir siyasi konsepsiyaya çevrilmişdir.

N.Makiavelli siyasətin qanunlarını, qaydalarını, siyasi məqsədə optimal şəkildə çatma yollarını açıq göstərir. O, özünün siyasi idealını - bütöv milli, dünyəvi dövlət qurmağın real obyektiv tarixi şərtlər çərçivəsində mümkünlüyü yollarını soyuq-qanlıqla bir filosofa və ya şairə yox, daha çox bir sərkərdəyə və siyasi xadimə xas müdrikliklə açıqlayır.

Məlumdur ki, əxlaq da, siyasət də cəmiyyətdə müəyyən davranış və fəaliyyətləri nizamlayır. Bu baxımdan onlarda təmas nöqtələri çoxdur. Lakin bununla belə, onlar eyniləşdirilə, bir-birinə aid edilə bilməz. Lider-siyasətçinin başlıca keyfiyyətlərindən biri siyasətdə əxlaqın yerini və rolunu dəqiq və düzgün qiymətləndirməkdən ibarətdir.

Siyasət və iqtisadiyyatın qarşılıqlı əlaqələri ilə bağlı problem əsrlər boyu gündəmdə olmuşdur. Antik dövrün mütəfəkkirləri **Platon, Aristotel**, sonralar isə siyasi səhnənin ideoloqları siyasətlə iqtisadiyyatı bir-birindən ayrı, bir-birinə nüfuz etməyəcəyi fəaliyyət sahəsi etmək təklifində və təşəbbüsündə olsalar da, təcrübə göstərir ki, onlar simbioz halında olan varlıqlar kimi bağlılıqlarını saxlayırlar.

Siyasətin məzmununun müəyyənləşdirilməsində iqtisadiyyatın rolunu araşdırarkən, ilk növbədə, qeyd etmək lazımdır ki, bu rol həm daxili, həm də xarici siyasət çevrələndə reallaşır. Göstərilən bu iki çevrədə iqtisadiyyatın oynadığı rolun ümumi cəhətləri ilə yanaşı fərqli cəhətləri də nəzərə cəpır.

Dünyanın hər bir ölkəsində siyasətə mövcud iqtisadi qurumlar təsir göstərir. İnkişaf etmiş demokratik ölkələrdə siyasi qüvvələrin mövcudluğu və fəaliyyəti üçün normal şərait yaradılsa da həmin ölkələrdə adlarını çəkdiyi qurumların siyasətə təsiri aşkar görünür.

İqtisadi qurumların siyasətə nüfuz etməsinin *legal və qeyri-legal yolları* mövcuddur. Qeyri-legal yolların yasaqlanması istiqamətində müxtəlif tədbirlərin görülməsinə baxmayaraq, bu və ya digər ölkədə keçirilən seçkilərin nəticəsində aşkarlanan bəzi faktlar təsirin irimiqyaslı olduğuna dəlalət edir.

Dövlətin gücündən, regionda və dünyadakı siyasi, hərbi və iqtisadi çəkisindən asılı olaraq siyasi sistem qlobal sistemlə bağlı aparılır. Ona görə də güclü dövlətlərdə bu prosesdə norma və qaydalar ixrac olunduğu halda, kiçik dövlətlərlə vəziyyət fərqli olur.

Siyasi sistemin digər sistemlərlə harmoniyası pozulduqda, sistemlər arasında "anlaşılmazlıqlar" problemi yarandıqda ictimai sistemə iqtisadi, mədəni, sosial, regional və qlobal sistemə isə siyasi və iqtisadi böhranlar gətirir. Böhranlar və problemlər isə böyüdükcə, dərinləşdikcə hakimiyyətin, sonra dövlətin, ardınca siyasi sistemin təhlükəsizliyinə təhdid törədir.

Bəzən sistemdə böhranlar kənarda süni şəkildə yaradılır. Regional və ya qlobal sistemin bir və ya bir neçə subyekti cəmiyyətin mədəni sisteminə təsir edib, onun istiqamətini dəyişməyə və ya dağıtmağa çalışır.

3. İqtisadiyyatın və siyasətin qarşılıqlı əlaqələri və münasibətləri

Siyasətin iqtisadi əsası onu iqtisadiyyatla daha sıx əlaqələndirir. Bu əlaqə hakimiyyət vasitəsilə reallaşır. Siyasətin quruluşunun subyektə malik olması onun mütəşəkkilliyini, təşkiləddici qabiliyyətini xeyli artırır. Bu cəhət isə cəmiyyəti birlik kəsb edən siyasət obyektinə çevirir. Belə birlik məhz xeyli dərəcədə *iqtisadiyyatla siyasətin* qarşılıqlı təsiri sayəsində yaranır.

İqtisadiyyatın siyasətlə qarşılıqlı əlaqələrini təhlil etməkdən əvvəl, ilk növbədə, iqtisadiyyat sözünü araşdırmaq lazımdır.

İqtisadiyyat geniş mənada bütün iqtisadi bilik sahələrin, eləcə də iqtisadi nəzəriyyənin öyrəndiyi, araşdırdığı obyektidir.

Elm tarixində, ilk dəfə, “iqtisadiyyat” sözünü qədim yunan filosofları işlətməmişlər. Bu söz **Ksenofontun** (e.ə. 430-355) “Ev təsərrüfatı” və “Ev iqtisadiyyatı” deyilən əsərin adından götürülmüş, sonra **Aristotel** tərəfindən geniş şərh edilmişdir.

Yunan sözü olan “oykonomiya” iki sözdən “oykos” (ev, təsərrüfat) və “nomos” (qayda, qanun) söz birləşmələrindən yaranmışdır. Bu mənada “ekonomika” antik dövrün qul əməyinə əsaslanan ailə təsərrüfatının, ən çox natural təsərrüfat münasibətlərini ifadə edirdi.

Hazırda dünyanın əksər ölkələrində, müxtəlif dillərdə “ekonomiks” geniş anlamı bir kateqoriya kimi işlədilməkdədir. Elmi ədəbiyyatda “*iqtisadiyyat*” məfhumunu “təsərrüfatı idarəetmə”, “təsərrüfatçılıq”, “qənaətçilik”, “iqtisadi elm” kimi anlayışları ifadə edirlər.

Bu gün dünyanın hər yerə sirayət edən yaradıcılıq, iqtisadiyyatın yaranması ilə bağlı olan kreativ islahatlar dövrünə qədəm qoyması elmi dairələrdə etiraz doğurmur, inkişafın amili kimi qəbul olunur.

Kreativlik özünü iqtisadi həyatının mühüm əlaməti, yeni texnologiyaların, sənayenin, uğurların və bir çox digər iqtisadi səmərələrin mənbəyi kimi göstərməyə başlamışdır.

Yaradıcılıq resursları yeni, son dərəcə qiymətli əlavə dəyər generasiya edir, iqtisadi artımın və sosial inkişafının mühüm amilinə çevrilir. Nəticə etibarilə, kreativ iqtisadiyyatın yaradılması intellektin, insanın yaradıcılıq potensialının, iqtisadi artımın və milli rəqabət qabiliyyətinin mühüm amili deməkdir.

Elmi ədəbiyyatda *kreativ iqtisadiyyat* yaradıcı sektor iqtisadiyyatı kimi nəzərdən keçirilir. O, elmi tədqiqat, istehsalat, sahibkarlıq, incəsənət, dizayn və s. sahələrdə innovasiya və yeni yanaşmaların əsas hərəkətverici qüvvəsi sayılan kreativ zümrənin yüksək xüsusi çəkisinə söykənir, çünki iqtisadi və sosial

məsələlərin həllini tapmağa, humanitar və yaradıcılıq resurslarını cəlb etməyə imkan verir.

Innovasiya iqtisadiyyatına keçid müasir dünyada inkişafın əldə edilməsinin alternativini olmayan üsuludur. Dövlətin innovasiya siyasətinin *əsas məqsədi* - ölkənin elmi-texniki potensialının səmərəli şəkildə təkmilləşdirilməsi, inkişafı üçün sosial-iqtisadi, təşkilati və hüquqi şərtlərin yaradılması ekoloji cəhətdən təmiz, təhlükəsiz enerjiyə və resurslara qənaət edən müasir texnologiyanın tətbiqini təmin etmək, rəqabət qabiliyyətli yeni növ məmulatların istehsalı və reallaşmasıdır.

Ümumiyyətlə, innovasiya haqqında dünya tədqiqatçılarının müxtəlif fikirləri mövcuddur. İlk dəfə XIX əsrdə mədəniyyət üzrə elmi tədqiqatlarda “innovasiya” sözünə rast gəlinir və bir mədəniyyət yenisi ilə əvəz olunduqda istifadə olunur.

İqtisadiyyat elmində “innovasiya” sözü ilk dəfə avstriyalı və amerikalı iqtisadçısı, sosioloq **İozif Şumpeter** (1883-1950) tərəfindən işlədilmişdir. Onun “İqtisadi inkişaf nəzəriyyəsi” (1911) kitabında yeniliklər bilavasitə “innovasiya” adlandırılmış, “inkişafda yeni kombinasiyalar”, “yeni kombinasiya” kimi işlədilmişdir. **İ.Şumpeterə** görə bu yeniliklərin idarəetmədə, istehsalatda və bazarda tətbiqi olduqca zəruridir.

Sonralar bu sahədə tədqiqat aparan alimlər **İ.Şumpeterin** ideyalarını dəstəkləyərək, belə bir yekdil nəticəyə gəlmişlər ki, *innovasiya* – texniki iqtisadi proses olub, ideya, ixtiraların və elmi tədqiqatın nəticələrindən təcrübədə istifadə etməklə yeni texnikaya, yeni əmtəə istehsalına, yeni idarəetməyə keçirilir və iqtisadi cəhətdən əlavə gəlir əldə edilir.

İngiltərə iqtisadçısı **Con Meynard Keyns** (1883-1946) iqtisadiyyatın dövlət tənzimləməsinin nəzəriyyəsinin banisi sayılır. Bu nəzəriyyə XX əsrin 30-cu illərin ikinci yarısında meydana gəlir və “*keynsianlıq*” adını alır. **C.Keyns** makroiqtisadiyyatın müstəqil elmin yaradıcılarından biri sayılır.

C.Keynsin proqramı – kapitalizmin “sosialaşma” proqramı kimi qəbul olunur. Keynsianlıq ABŞ, Böyük Britaniya və digər

ölkələrin iqtisadi siyasətinə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Belə ki, **C.Keynsin** fikirləri əsasında, ABŞ-nın 32-ci prezidenti **F.D.Ruzvelt** (1882-1945) öz “Yeni kursunda” iqtisadiyyatını sağladırmaq üçün tədbirlər sistemini elan etmişdir. Hökumətin yanında “Sənayeni bərpa etmək üçün milli administrasiya” yaranmışdı. Onun başında görkəmli iqtisadiyyatçılar və sənayeçilərdən ibarət “beyin trest” şura durmuşdur.

C.Keyns “Məşğulluğun, faizin və pulun ümumi nəzəriyyəsi” (1936) kitabında dövlətin tənzimləməsinin modelini açıqlayır. Burada büdcə siyasətinin köməyi ilə səmərəli tələblərin həvəsləndirilməsinə əsas rol ayrılır. Bu nəzəriyyənin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bu cür iqtisadiyyat ya işsizliklə, ya da inflyasiya ilə nəticələnə bilər, və öz gücü ilə bu problemlərdən çıxıbilməz. Buna görə dövlət müdaxilə etməlidir və işsizliyi və inflyasiyanı aradan qaldırılması üçün iqtisadi siyasətini aparmalıdır.

Dövlətin iqtisadiyyata qarışması, buna müvafiq olaraq, cəmiyyətin iqtisadi həyatının siyasətləşməsi də vətəndaşların iqtisadi azadlıqların və hüquqların müdafiəsi siyasi vasitələrlə qurtarmır.

1929-1933-cü illərin böhranından sonra aydın olub ki, kapitalist geniş təkrar istehsalatının mexanizmlərinin normal işlənməsi həyatın iqtisadi sahənin qanunauyğunluqlarının əsasında böyük sosial fəlakətləri əmələ gətirir. Onun nəticəsində iqtisadiyyat üzrə nəzarətin üsulları geniş yayılmışdır.

Ümumiyyətlə, *siyasət və iqtisadiyyatın* qarşılıqlı əlaqələri ilə bağlı problemlər əsrlər boyu gündəmdə olmuşdur. Antik dövrün mütəfəkkirləri **Platon** və **Aristoteldən** başlayaraq siyasətlə iqtisadiyyatı bir-birindən ayrı, birinin digərinə təsir etməyəcəyini fəaliyyət sahəsi kimi təklif etmişdirlər. Lakin təcrübə göstərir ki, onlar simbioz halında varlıqlar kimi bağlılıqlarını saxlayırlar.

Siyasətlə iqtisadiyyat arasındakı münasibətlər heç zaman xətti və birmənalı qiymətləndirilə bilməz. Başqa sözlə, bunlar arasındakı münasibətləri *korrelyativ* (gec lat. dil. “correlatio” –

nisbət) münasibətlər kimi qiymətləndirmək düzgün olmaz. Tarix göstərir ki, müxtəlif ölkələrdə ayrı-ayrı məqamlarında siyasət iqtisadiyyatdan ya dala qalırdı, ya da onu ötüb gedirdi.

İqtisadiyyat siyasətə münasibətdə maddi baza kimi çıxış edir. *Siyasət* isə iqtisadi qanunlardan şüurlu, məqsədyönlü istifadə olunmasını təcəssüm etdirir.

Siyasət iqtisadi fəaliyyətini siyasi ideyalarla zənginləşdirir. O, iqtisadi qanunlardan nə dərəcədə şüurlu istifadə edirsə, iqtisadiyyata bir o qədər fəal təsir göstərir.

Bu fəal təsir *üç istiqamətdə* təzahür edir:

1. iqtisadiyyat hansı istiqamətdə fəaliyyət göstərsə siyasət də həmin istiqamətdə fəaliyyət göstərir və onun inkişafına imkan yaradır;

2. siyasət iqtisadiyyata əks istiqamətdə fəaliyyət göstərir. Belə halda gec-tez həmin siyasət iflasa uğrayır;

3. siyasət müəyyən istiqamətlərdə iqtisadiyyatın inkişafına mane ola bilər.

Nəticədə həmin siyasət ya sosial tərəqqiyə kömək edə bilər və ya ictimai inkişafın meylinə uyğun gəlməz.

Siyasətin formalaşmasında və fəaliyyətində iqtisadi amillər təsirli rol oynayır, iqtisadi fəaliyyətin və əlaqələrin yaradılmasının arxasında siyasi məqsəd və maraqlar durur.

O da, bunu göstərir ki, siyasət ölkənin iqtisadi durumuna, iqtisadi amillərin inkişafına müsbət və ya mənfi təsir göstərə bilər. *İqtisadiyyata siyasi təsirinin xarakteri üç cür ola bilər*: pozitiv, neqativ və neytral.

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, əgər ölkənin daxili və xarici siyasəti optimal qurulmuşsa, onda onun iqtisadiyyatı da optimal qurulacaq və uğurla inkişaf edəcək.

Bu məsələyə *iki səviyyədə* yanaşmaq mümkündür:

1. *dövlət daxilində* iqtidar və müxalifət arasındakı siyasi münasibətlər normaldırsa, onların siyasəti və bu siyasətin həyata keçirilməsinin üsulları və formaları haqqındakı təsəvvürləri

antagonist deyilsə, ölkə iqtisadiyyatının normal inkişafına mane olacaq ciddi bir manilələr yaranmamalıdır;

2. *dövlətlərarası* münasibətlər səviyyəsində o ölkənin iqtisadiyyatına investisiya qoyular ki, orada ədalət prinsipinə söykənən siyasi sabitlik olsun, qoyulan investisiyaların müdafiəsi üçün kamil hüquqi baza yaradılmış olsun.

Deməli, ölkənin iqtisadiyyatının normal qurulması və inkişafı üçün, bir tərəfdən, dövlətdaxili siyasi maraqlar maksimum uyğunlaşdırılması – siyasi sistem daxili əlaqələrin harmoniyası, digər tərəfdən isə dövlətlərarası siyasi maraqların maksimum uyğunluğu – siyasi sistemin koordinasiyalarının harmoniyası zəruridir.

Siyasətin iqtisadiyyata mənfi təsirinin təzahürləri dövlətlərarası və dövlətdaxili sahələr arası iqtisadi əlaqələrin qurulması, iqtisadi quruluşun eybəcərləşdirilməsi, ölkənin maliyyə sisteminin pozulması və s. nəticəsində əhalinin maddi rifah səviyyəsinin son aşağı həddə enməsi kimi neqativ hallarda özünü göstərə bilər.

Ümumiyyətlə, iqtisadiyyata siyasi cəhətdən yanaşma iqtisadiyyatın siyasi baxımdan mənalandırılması heç də onun süni şəkildə siyasiləşdirilməsi deyil. Bu zərurət məhz dövlətin mənafeyi nöqtəyi-nəzərdən təhlil olunmalı və qiymətləndirilməlidir.

İqtisadiyyatın canlanması və inkişafı üçün maksimal şəraiti demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlətlər yaradır. Bu dövlətlərdə siyasətdə liberallaşma iqtisadiyyatın da liberallaşmasını zəruri edir.

Cəmiyyətin yarım sistemlərin qarşılıqlı əlaqəsinin zəruriliyi bu gün xüsusilə nəzərə çarpır. Hazırkı şəraitdə hiss edilir ki, iqtisadi islahatların uğurlu həyata keçirilməsi üçün köhnə, səmərəli olmayan üsulların və maddi nemətlərin bölüşdürülməsi sisteminin şüarlarla pislənməsi və aradan qaldırılması kifayət deyildir.

Hakimiyyət quruluşların demokratikləşdirilməsinə istiqamətlənən siyasi islahatlar iqtisadi və sosial sahələrdə real və geniş tədbirlər sistemi ilə möhkəmləndirilməzsə məhz yaxşı arzu kimi

qalar. Buna görə bazar iqtisadiyyatını, vətəndaş cəmiyyətini və demokratiyanı o halda tam formalaşdırmaq mümkündür ki, bunların qarşılıqlı əlaqəsi aydın və dəqiq dərk olunsun.

İqtisadi amillərin siyasətə müəyyən edici təsiri aşağıdakılarla ifadə olunur: birincisi cəmiyyətdə siyasi hakimiyyətin rolunun müəyyən edilməsində və paylamasında; ikincisi isə ölkədə siyasi sabitliyin qərarlaşmasında.

Bu gün bir sıra dövlətlərin siyasi sistemlərində gedən dəyişiklər bu proseslərin iqtisadi inkişafı ilə əlaqəsini göstərir. Belə ki, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə orta illik milli gəlir çox yüksəkdir və buna görə də burada sosial, siyasi inkişaf da aydın görünür.

Siyasi hadisələr və proseslər bu və digər böyük sosial qrupların iqtisadi maraqların qatılaşdırılmış ifadəsidir. Yüksək inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, siyasətin əsas funksiyalarını başa düşmək üçün *aşağıdakı amilləri nəzərə almaq vacibdir:*

1. böyük sosial qrupların hakimliyi iqtisadiyyatın mürəkkəb quruluşunun maraqları ilə bağlı olması;
2. böyük sosial qrupların qısa, orta və uzunmüddətli maraqları arasında münaqişələrin yaranması;
3. böyük sosial qruplarda əsas təbəqə və qruplar arasında ziddiyyətlərin mövcudluğu;
4. dövlətin özünün öz iqtisadi maraqlarının sahibkarı kimi çıxış etməsidir.

Siyasət və iqtisadiyyat sistemi ictimai əlaqələrin əsasıdır. Buna görə də onların qarşılıqlı fəaliyyəti hər hansı bir cəmiyyətdə böyük rol oynayır. Siyasət cəmiyyətin iqtisadi mühitlə, iqtisadi münasibətlərlə və iqtisadi maraqlarla dərin vasitə ilə ifadə olunur. Orada ki, iqtisadiyyat siyasətdən üstündürsə, inqilaba çevrilən qəti sarsıntılar, ümummilli böhranlar olmayıb. Öz növbəsində, siyasətin cəmiyyətin iqtisadi həyatına təsiri çoxcəhətlidir.

Müasir şəraitdə bazara keçid zamanı *siyasət* özünü tənzimləmə üçün geniş sahəni açan alətdir, əmək fəaliyyətinin, işgüzarlığının,

mülkiyyətin müxtəlif formaları arasında rəqabətliklik səbəbləri olmalıdır. *İqtisadiyyatın* yenidən qurma tipinin mövcudluğu siyasi sistemin yenidən qurmasını – plüralizmini, çoxpartiyalığı, hüquqi dövlətini, vətəndaş cəmiyyətini və s. - tələb edir.

Yoxlama sualları və tapşırıqlar

1. Siyasətin cəmiyyətin digər sahələri ilə qarşılıqlı təsirinin mahiyyəti nədədir?
2. Siyasi elm tərəfindən öyrənilən qanunauyğunları göstərin. Siyasi-iqtisadi qanunauyğunluqları açıqlayın.
3. “Ekonomikosentrizm” və “politikosentrizm” anlayışları altında nəyi başa düşürsünüz?
4. Siyasətin digər ictimai həyatın sahələri ilə qarşılıqlı təsir hansı xarakter daşıyır? Onları açıqlayın.
5. İqtisadi hakimiyyətin siyasi hakimiyyətə çevrilməsini necə və hansı vəziyyətdə olmasını izah edin.
6. Dövlətdə iqtisadi və siyasi sistemlərin qarşılıqlı təsirinin spesifikasiyası hansı səbəblərlə izah edilir?
7. İqtisadi proseslərin siyasi proseslərə və əksinə olan təsirini misallarla çəkin .
8. Niyə görə siyasətin və iqtisadiyyatın qarşılıqlı təsiri obyektiv sürətdə lazımdır?
9. Cəmiyyətdə iqtisadiyyatın və siyasətin qarşılıqlı təsiri hansı rol oynayır?
10. Niyə görə müasir dövlətlərdə demokratik proseslərin tənzimlənməsinin siyasi üsullarının aşağıya enməsinin tendensiyası formalaşır?

Təvsiyə olunan ədəbiyyat və mənbələr

1. Əliyeva R.Ə. İnnovasiyalı iqtisadiyyat və onun dövlət tənzimlənməsinin prioritetləri // Korporativ idarəetmə və

- iqtisadiyyatın innovasiyalı inkişaf. Beynəlxalq elmi-praktiki konfrans. Bakı, 31 mart 2011-ci il
2. Hacıyeva V. Siyasi orqanizm: elementlər, əlaqələr, proseslər. – B., 2008
 3. Mehdiyev R. XXI əsrdə Azərbaycan ideyası kreativ millət kontekstində // Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə, 2012, № 2
 4. Muradov Ə., Hüseynov A. Dünya iqtisadiyyatının inkişafı perspektivləri // Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə, 2011, № 2
 5. Ключи Д. Государство, бизнес и экономика // США: экономика, политика, идеология, 1995, № 3,4
 6. Флорида Р. Креативный класс: Люди, которые меняют будущее. – М., 2011
 7. Шумпетер И. Теория экономического развития / Пер. с англ. – М., 1982
 8. World Economic Outlook // April 2011, World Bank
 9. www.comtrade.un.org
 10. www.eabr.org

2.2. SİYASƏT VƏ CƏMİYYƏTİN SOSIAL SAHƏSİ

"Sosial sahə" anlayışı və onun mahiyyəti. Cəmiyyətin sosial quruluşu.

"Sosial stratifikasiya" anlayışının mahiyyəti.

Yoxlama sualları və tapşırıqlar.

Tövsiyə olunan ədəbiyyat və mənbələr.

1. "Sosial sahə" anlayışı və onun mahiyyəti

Müasir cəmiyyətə baxış iki istiqaməti özündə birləşdirir. *Birinci* istiqamət dünyada gedən siyasi, iqtisadi və sosial proseslərə ümumi şəkildə yanaşmağı tələb edirsə, *ikinci* istiqamət ayrıca götürülmüş bir dövlət və ya müəyyən dövlətlər çərçivəsində həmin proseslərin öyrənilməsini zəruri edir.

Yeni dövlətlərin yaranması və dünyanın siyasi xəritəsinin dəyişməsi cəmiyyətdə yeni münasibətlər sisteminin qərarlaşmasını, onun idarə olunması və yaşamasını təmin edəcək qanunların qəbul olunmasını tələb edirdi.

İqtisadi sahədə, ictimai əməyin məhsuldarlığının yüksəlməsinə yönəldən, siyasətin *məqsədi* - insanların, cəmiyyətin azad həyat fəaliyyətinin maddi şərtlərini qurmaqdır. Bu siyasətin mərkəzində insan durmalıdır, özü də onun bütün tələbatları ilə. Beləliklə, iqtisadi inkişafın meyarı sosial mühitin ehtiyacları ilə şərtlənir.

Sosial (sosial münasibətlər) sahə insanların həyat tələbatlarının təmin etməsinin qarşılıqlı təsir nəticəsində əmələ gəlir. Bu tələbatlar – qida, geyim, mənzil, təhlükəsizlik, nəslin davamı, mənəvi inkişaf, yaradıcılıq və s.

Dövlətdə sosial proseslərin siyasi, iqtisadi və mənəvi proseslərlə bərabər götürülməsi onun mütləq ayrılması demək deyildir. Cəmiyyətin həyatının sosial sahəsi sosial münasibətlərin və şərtlərin məcmusu kimi çıxış edir.

Cəmiyyətin *sosial sahəsini* müxtəlif sosial birlik formaları (sosial qruplar və etnik birliklər) arasında qərarlaşmış nisbi sabit əlaqələr sistemi təşkil edir. Sosial sahə konkret-tarixi səciyyə

daşıyır. Bu o deməkdir ki, cəmiyyətin hər bir inkişaf mərhələsində ona uyğun sosial sahə qərarlaşır. Bir ictimai quruluş digərləri ilə əvəz olunduqda, sosial sahə də dəyişilir və inkişaf edir.

Sosial sahə nisbi müstəqildir. Onun inkişafında varislik əlaqələri özünü göstərir. Bunun nəticəsidir ki, hər bir dövrün sosial sahəsi ondan əvvəlkilərin müəyyən ünsürlərini özündə saxlayır. Eyniliklə onda gələcək sosial həyatın rüşeymləri bu və ya digər dərəcədə mövcud olur.

İnsanlar fəaliyyət prosesində öz sosial əlaqələrini daim istehsal və təkrar istehsal edirlər. Sosial fəaliyyətin özünəməxsus xarakterin və münasibətlərinin spesifik növü əsasında sosial sahə yaranır. Sosial sahənin bütün tərəflərinin mövcud vəziyyəti və inkişafda götürülməsi cəmiyyətin *sosial həyatını* təşkil edir.

Bu məcmu fəaliyyətin xarakter və məzmununa, insanların davranışına təsir göstərir və bütün sinifləri, sosial qrupları, etnosların maraqlarını, cəmiyyətin və şəxsiyyətin münasibətlərini, əmək və məişət şəraitini, sağlamlığını və asudə vaxtını əhatə edir. Beləliklə, *sosial sahə* müxtəlif maraqlarla, kollektivlərin gündəlik həyatı ilə, ayrı-ayrı ailələrin maddi rifahı ilə sıx bağlıdır.

Sosial sahə daim dəyişikliyə məruz qalır, siyasi və iqtisadi problemlər bu sahəyə birbaşa təsir göstərir. İqtisadiyyatda baş verən mühüm dəyişikliklər, iqtisadi resursların ixtisarı, iqtisadi inkişaf sürətinin aşağı düşməsi və ya artması nəticəsində cəmiyyətdə sosial göstəricilər də dəyişikliklərə uğrayır, yəni onlar aşağı düşür və ya yaxşılaşması üçün ehtiyatlar meydana çıxır.

Bu istiqamətdə sosial sahəyə aid qəbul olunan qanunların, dövlət proqramlarının, qərarların hazırlanması prosesi geniş tədqiq olunmalı, ölkənin sosial siyasətinin formalaşmasına təsir göstərən mühüm amillər açıqlıb göstərilməlidir.

Beləliklə, sosial sahənin spesifikliyi aşağıdakı *iki cəhətdə* çıxış edir. İlk növbədə, bu sahədə insanların başqa fəaliyyət növlərindən fərqli sosial fəaliyyət mövcud olur. Digər tərəfdən isə, sosial əlaqələrin və münasibətlərin xarakteri sosial sahəyə müəyyən özünə məxsusluq verir.

Sosial fəaliyyət bununla səciyyələnir ki, burada insanlar təkbəşinə, ayrıca bir fərd kimi deyil, həmçinin sosial birlik forması, sinif, sosial qrup, sosial təbəqənin, etnik birliyin nümayəndəsi kimi çıxış edir. Hər bir cəmiyyətdə sosial birlik formaları, kollektivlər və sosial özəklər arasında, habelə onların hər birinin daxili struktur ünsürləri arasında obyektiv əlaqələr formalaşır.

Sosial qarşılıqlı təsir – müntəzəm, daimi, fəaliyyət mübadiləsinin təzələnməsi, partnyorun cavab reaksiyasının istiqamətlənməsidir ki, sosial əlaqələrin mürəkkəbləşməsi ilə müşayiət edilir.

Bu qarşılıqlı təsirin nəticəsində sosial statuslar və rollar meydana gəlir və möhkəmlənir, dəyərlər və normalar yaranır, sosial təsisatlar təşkil olunur, cəmiyyətin sosial sistemi formalaşır.

Müasir Amerika tədqiqatçıları **Corc Xomans** (1910-1989) – “Sosial mübadilə” nəzəriyyəsinin yaradıcısı və **Piter Blau** (1918-2002) – “Müasir mübadilə” nəzəriyyəsinin nümayəndəsi, sosial qarşılıqlı təsirini maddi, mənəvi, emosional resurslarla və xidmətlərlə təsəvvür etdilər.

C.Xomansın dediyinə görə, insanların müvəffəqiyyətli qarşılıqlı təsiri ümumi prinsiplərə, oyunun qaydalarına və ya postulatlarına tərəfdar olmalıdır. O, beş belə postulatı ayırır – *müvəffəqiyyət, dəyərlər, təmin etmə, reallıq, bərabərlik*. **C.Xomansın** fikrincə bu postulatların toplusu insanın müxtəlif vəziyyətdə bu və ya digər hərəkət etdiyini izah edir.

Onun təqdim etdiyi sosial qarşılıqlı təsirin prinsipləri sosial reallığın formalaşmasının mexanizmini açıqlayır və burada hər bir fərd özünün və özgənin hərəkətlərini ölçüb-biçilməsini göstərir. Bu prinsiplər müxtəlif ictimai münasibətlərin formalaşması üçün əsas yaradır.

Əgər bütövlükdə cəmiyyətin sosial sahəsini səciyyələndirsək burada *iki qrup əlaqə və münasibəti* ayıra bilərik. *Birinci qrup* cəmiyyətlə şəxsiyyət arasında münasibətlərdir. İctimai və fərdi maraqların harmonik qovuşması cəmiyyət üzvlərinin normal həyat fəaliyyəti üçün lazım olan bütün amilləri nəzərə almağı tələb edir.

Buraya iş, qida, mənzil, geniş istehlak malları, tibbi xidmət təmin etməsi; mədəniyyət vasitələrindən istifadə etmək imkanları və s. daxildir.

İkinci qrup cəmiyyətdəki sosial qruplar, siniflər, etnoslar və digər insan birlikləri arasındakı münasibətləri özündə birləşdirir. Sosial sahənin hər bir subyekti onun cəmiyyətdəki rolunu və yerini əks edən spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Subyektlər cəmiyyətdə müxtəlif vəziyyətdə olurlar. Sosial sahədə münasibətlər isə subyektin rolunu və yerini saxlamaq və ya dəyişdirmək olan münasibətlərdir. Həmin münasibətlər *ictimai münasibətlər* subyektlərin özünün formalaşmasına və inkişafına yönəlib.

Məlumdur ki, cəmiyyətdə çoxlu müxtəlif statuslar və rollar mövcuddur. *Sosial statusunun* xüsusiyyətləri ondadır ki, bu vəziyyət, ilk növbədə, *sabitdir* (cəmiyyətin sosial quruluşunu təşkil edir). İkincisi isə, o *fərqləndiricidir*, yəni konkret fərdlə bağlı deyil, özü özünə mövcuddur və müxtəlif insanlar üçün açıqdır.

Əgər sosial status cəmiyyətin sosial quruluşunda vəziyyətdirsə, onda sosial rol – bu vəziyyətdə təqdim olunan tələblərin necə başa düşülməsinin sübutudur. *Sosial rol* – sosial statusun daşıyıcısı tərəfindən cəmiyyətin gözlənilən hərəkətdir.

Status-rol nəzəriyyəsinin yaradıcılardan biri Amerika sosioloğu **Piter Berqer** (1929) sosial rolu “səciyyəvi reaksiya, səciyyəvi gözləmələri” kimi müəyyən edir. Beləliklə, fərd və onun rol hərəkətinin arasında olan hissə var, bu da cəmiyyətin rol gözləmələridir.

P.Berqerin hesablamalarına görə, rol nəzəriyyəsi insanın sosial görüntüsünü verir: cəmiyyətin möhtəşəm pyesdə dramatik rollarını oynayır. Hər birinin şəxsi tərcümeyi-halı – teatr tamaşalarının fasiləsiz ardıcılığı, müxtəlif auditoriyaların qabağında oynayan və həmişə aktyordan tələb edir ki, kimi oynayırsan, o da olmalıdır.

Konkret statusa iddia edənlərin çoxlarının arasında daimi mübadilə olur. Bunun üçün iddiaçılar lazım olan qabiliyyətləri məcbur inkişaf etməlidirlər və zəruri olan davranış modellərini qəbul etməlidirlər.

Əgər şəxsiyyət və cəmiyyət mübadilə üçün lazımı resurslardan məhrumdur, onda nəticədə iddiaçıların tələbatları aşağı düşməlidir. **P.Berqer** bu vəziyyəti belə izah edir: “Düzgün deyil ki, hər cəmiyyət ona layiq olan insanlara malikdir. Daha doğrusu - cəmiyyət ona lazım olan insanları istehsal etsin”.

Elmi ədəbiyyatda qeyd olunur ki, sosial münasibətlər ictimai münasibətlərin subyektlərinin özlərinin formalaşmasına və inkişafına istiqamətlənir. Burada insan vasitə yox, fəaliyyətinin bütün növlərinin və formalarının məqsədi və ali mənasıdır. Bunlar maraqların və tələbatların kompleksi ilə əlaqədar olaraq meydana gəlirlər. Burada subyekt bütöv, tam və bilavasitə təqdim olunur. Çünki sosial münasibətlərin predmeti kimi həyat fəaliyyətinin müəyyən sahəsi yox, insan özüdür.

Sosial sahədə ayrı-ayrı fərdlərin, əmək kollektivlərin, ərazi və etnik qurumların, siniflərin və sosial qrupların maraqları qarşılıqlı əlaqəlidir.

Sosial proseslərdə üç əsas subyekt iştirak edir:

1. işləyən insanların özləri;
2. iş təqdim edən və müxtəlif qeyri-dövlət təşkilatları;
3. dövlət özü.

Birinci subyekt – insan başqalarına (iş təqdim edənə, dövlətə) arxalanmadan öz maddi rifahını yüksəltməlidir.

İkinci subyekt – işə gətirən öz müəssisəsində işçilərin sosial şəraitinin yaxşılaşmasında maraqlı olmalıdır.

Üçüncü subyekt – dövlətdir, onun rolu böyükdür və bu özünü aşağıdakılarda göstərir:

1. dövlət bilavasitə və həmkarlar vasitəsilə sosial təminata (pensiya, təqaüd, müavinət) qarantıya verir;
2. elmi, mədəniyyəti, təhsili, səhiyyəni, hüquq-mühafizə orqanlarını maliyyələşdirir;

3. dövlətin iştirakı ilə sosial inkişafın uzunmüddətli məqsədli proqramları reallaşdırır;

4. dövlət xeyriyyə təşəbbüslərini müxtəlif güzəştlərlə həvəsləndirir.

Sosial təsisatlar cəmiyyətdə status-rol qarşılıqlı fəaliyyətini nizama salırlar, tələbatların təmin etməyinin görünməyən "təmasını" yüksək səviyyədə qururlar. Lakin onlar cəmiyyətin *əsas siyasi təsisatının* - dövlətin güclü təsirini hiss edirlər. Bu isə dövlətin ictimai problemləri həll etmək üçün ən ali qabiliyyətinin fərqlənməsi ilə izah olunur. Öz növbəsində, onun sosial təsisatların xüsusi münasibətlərə qarışmayaraq, iqtisadi, mədəni, sosial siyasətin vacib prinsiplərin yaratmaq imkanı vardır.

2. Cəmiyyətin sosial quruluşu

Dövlət siyasətində sosial maraqları nəzərə almaq və həyata keçirmək üçün cəmiyyətin *sosial quruluşunu* dəqiq bilmək gərəkdir. Amerika politoloqu **R.Leynin** fikrincə, cəmiyyətin sosial quruluşu öz təsirini *iki yolla* göstərir: cəmiyyət üzvlərinin əsaslarına (mövqelər, məqsədlər, tələbatlar) və siyasi məqsədlərə çatmaq üçün onların əlində olan vasitələrə nüfuz etməkdir.

"*Sosial quruluş*" dedikdə sözün əsl mənasında sosial sistem kimi götürülən cəmiyyətin ayrı-ayrı sosial qruplara, kollektivlərə, etnik birliklərə diferensasiyası, onlar arasında qarşılıqlı təsir və funksiyalarla əlaqələr başa düşülür.

Məlumdur ki, *cəmiyyət* – insanların məcmusudur və o, fərdlərin adətlər, normalar və dəyərlərlə tənzimlənən qabiliyyətlərin, davranışın, hərəkətlərin, əlaqələrin və münasibətlərinin toplusu kimi yaranır. Başqa sözlə, cəmiyyət insanların ideyalarından, təsəvvürlərindən, dəyərlərindən və interpretasiyalarından asılı olmadan mövcud deyildir.

Cəmiyyət – insanların qarşılıqlı fəaliyyətinin ən mürəkkəb məhsuludur, mühüm universal təşkilatıdır. Lakin o, təkcə

insanların sadə məcmusu deyil. Cəmiyyət öz mürəkkəb quruluşu və geniş insani münasibətləri ilə də fərqlənir.

Xarakterinə, düşüncə tərzinə, fiziki və mənəvi qabiliyyətinə, istedadına və şəxsi meyllərinə görə müxtəlif insanların fəaliyyəti müəyyən sosisum üçün səciyyəvi olan iqtisadi, mənəvi, hüquqi, siyasi və digər münasibətlər çərçivəsində cərəyan edir.

İnsan artıq qərarlaşmış cəmiyyətə gəlir və bu cəmiyyətin üzvü kimi müxtəlif fəaliyyət formalarına, başqa insanlarla müəyyən münasibətlərə qoşulur. Bununla bərabər, insan üzləşdiyi halları passiv deyil, fəal şəkildə yaradıcılıqla qəbul edir.

“Cəmiyyətin sosial quruluşu” anlayışı öz məzmununa görə sosial tərkib anlayışından daha geniş və dolğun səciyyə daşıyır. Belə ki, o təkcə əhalinin sosial birliklərinin müxtəlif nisbətlərində tərkibini göstərməklə kifayətlənmir. Onun məzmununa bundan əlavə sosial sistemə daxil olan yarım sistemlərin və ünsürlərin nisbi sabit düzülüş qaydası, bir-biri ilə qarşılıqlı münasibətləri, oynadıqları funksional rol da daxildir.

Cəmiyyətin sosial quruluşunda baş verən dəyişikliklər cəmiyyətin ümumi inkişafına mühüm təsir göstərir. Qərb ölkələrində “sosial quruluş” anlayışı ciddi mübahisələr doğurur. Bu anlayışın mahiyyəti ilə bağlı müxtəlif, bir-birindən fərqli nəzəriyyələr irəli sürülür.

Məlumdur ki, quldarlıq cəmiyyətində, xüsusən də feodalizmdə, sosial quruluş özünün silki xarakteri ilə səciyyələnirdi. *Silk* dedikdə elə insan qrupları nəzərdə tutulur ki, onların cəmiyyətdə müxtəlif iqtisadi və hüquqi vəziyyəti yürüdərək qanunlar vasitəsilə təsbit olunur. Məsələn, quldarlıq dövründə azad vətəndaşlar arasında müxtəlif üstünlüklərə malik olan qrup seçilirdi (Afinada tamhüquqlu vətəndaşlar, Romada patrisilər və s.).

Feodal cəmiyyətdə isə zadəganlar və dini kahinlər yüksək silklər hesab olunurdu. Üçüncü silkə isə heç bir imtiyaza malik olmayan qruplar (məsələn, kəndlilər və sənətkarlar) daxil edilirdi. Vətəndaşların silki mənsubiyyəti irsən keçirdi. Bir silkdən

digərinə keçməyə demək olar ki, yol verilmirdi. Buna görə də silki quruluş qapalı səciyyə daşıyırdı. Ən çox əlahiddəliyi və qapalılığı ilə *kasta* (portuqalca - qəbilə, nəsil deməkdir) quruluşu seçilir.

Feodal cəmiyyətdə kastalar arasındakı fərqlərin saxlanılmasında dini adətlər, verdişlər və ənənələr mühüm rol oynayırdı. Kapitalizm quruluşunun yaranması prosesində əhalinin silklərə və kastalara bölünməsi tədricən öz əhəmiyyətini itirməyə başladı. Bu cəmiyyət möhkəmləndikdən sonra sosial strukturun ünsürləri xeyli dərəcədə sadələşdi. Burada *fəhlələr*, *kapitalistlər*, *kəndlilər* (bunlar bütün ölkələr üçün o qədər də səciyyəvi deyildir) və ziyalılar təbəqəsi əsas yeri tutur.

Əmək işçiləri *ziyalılar* ictimai əmək bölgüsü sistemində və cəmiyyətin sosial quruluşunda özünə məxsus yer tutur. Onun başlıca əlamətini professional surətdə əqli əməklə məşğul olması və bir qayda olaraq ali və ya orta ixtisas təhsilinə malik olması təşkil edir. Ziyalılar kateqoriyası daim öz tərkibini digər sosial qruplar hesabına tamamlayır. O müxtəlif sosial qrupların mənafelərinə xidmət edir. Ziyalılar xüsusi müstəqil sosial təbəqə kimi məhz kapitalizmdə yaranmışdır. *Ziyalı* (lat. "intelligens" sözündən əmələ gəlir – "başə düşən, düşünən, zəkali" deməkdir) təbəqəsi öz daxili məzmununa çox genişdir.

Cəmiyyətin sosial quruluşu dedikdə, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə və təsirdə olan sosial qrupların məcmusu, onlar arasındakı münasibətlərin müəyyən qaydası nəzərdə tutulur. Bundan başqa, əlaqəli olan və qarşılıqlı təsir göstərən sosial birliklərin və sosial təsisatların toplusudur.

Deməli, cəmiyyətin sosial quruluşun əsas ünsürləri aşağıdakılardır:

1. bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan fərdlər, yaxud insanlar;
2. insanlar tərəfindən yaranan sosial icmalar, qruplar;
3. cəmiyyətdə təşəkkül tapan sosial təsisatlardır.

Göstərilən ünsürlərin hamısı bir-biri ilə mürəkkəb və çoxlu qarşılıqlı əlaqələr və münasibətlərlə qarışıblar.

Cəmiyyətin sosial quruluşunun başlıca ünsürü müəyyən mövqeyə malik olan, müəyyən sosial funksiyaları yerinə yetirən *fərdlərdir*. Onlar isə sosial-ərazi, etnik və digər birliklər zəminində birləşərək, müxtəlif sosial qrupları təmsil edirlər.

Sosial icmalar – müəyyən ümumi əlamətlərə görə birləşən insan qruplarıdır. Məsələn, ümumi maraqlara, işlərə, dəyərlərə və s. əlamətlərə görə.

Əhalinin sosial tərkibində və bütövlükdə sosial quruluşda başlıca yeri sosial qruplar tutur. Bu anlayış ictimai həyat və ictimai münasibətlər sistemində keyfiyyətə bir-birindən fərqli yer tutan insanlar birliyini ifadə edir. Məhz müəyyən sosial qrupa mənsub olması sayəsində insanlar cəmiyyətdə özlərinin çox tərəfli funksiyalarını daha dolğun yerinə yetirə bilirlər.

Sosial qruplar insanların sosial əhəmiyyət kəsb edən əlamətlərini özündə birləşdirir. Onlar öz üzvlərinin qarşılıqlı fəaliyyət üsulları ilə bir-birindən fərqlənirlər. Sosial qruplar arasında yaranan müəyyən hədd şərti səciyyə daşıyır. Buna görə də bu qruplar bir-birini qarşılıqlı surətdə şərtləndirərək, hər biri digərinə keçə bilir, yəni integrativ mahiyyət daşıyırlar.

Sosial qruplar çoxcəhətli mahiyyətə malikdirlər. İctimai əlaqələr sistemi kimi səciyyələnən sosial qruplarda insanlar birgə fəaliyyət zamanı öz tələbat və maraqlarını reallaşdırırlar. Bu zaman onlar şəxsi keyfiyyətlərini inkişaf etdirməklə ictimai münasibətlərin formalaşması prosesində iştirak edirlər.

Sosial qruplar bütövlükdə ictimai həyatın, xüsusən də sosial sistemin, başlıca subyektlərindən biridirlər. Belə qruplar təkcə sırf sosial əlamətlərə görə deyil, həm də peşə, etnik, ərazi, demoqrafik və dini göstəricilər üzrə təşkil olunurlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, insan eyni zamanda bir necə sosial qrup əlamətlərini özündə daşıya bilir. Məsələn, öz ictimai vəziyyətinə görə (əsas qrup yaradıcı əlamətə görə) fəhlə olan hər hansı bir insan həm də əlavə olaraq çilingər, gənc, azərbaycanlı, müsəlman və s. əlamətlərə malik olmaqla müvafiq surətdə həmin əlamətlərə görə birləşən digər sosial qruplara da daxil olur.

Sosial qruplar bir-birindən çox müxtəlif göstəricilərə görə fərqlənirlər. Onlardan aşağıdakılar *mühüm yer tutur*: ictimai əməyin təşkilində rolu, həyat və məişət şəraiti, cəmiyyətin sosial-siyasi həyatında, idarəçilikdə iştirak etmə səviyyəsi, təhsil və mədəniyyət, şüurluluq dərəcəsi, ictimai psixologiya səviyyəsidir.

Məlumdur ki, "sosial təsisat" anlayışı elmdə mərkəzi yerlərdən birini tutur. Sosial təsisatlar cəmiyyətdə də hakim vəziyyət tutur, onun həyat fəaliyyətinin təşkilini, istiqamətlərini və nəzarətini yaradırlar.

Cəmiyyətdə insanların anadan gəlmə ölümə qədər davranışı sosial təsisatlar tərəfindən nizama salınır – ailə və məktəb qaydaları, dövlət qanunları və professional təlimatları ilə, dini icmalarla, polislə və s.

Sosial təsisatlar insanların müxtəlif tələbatlarını yerinə yetirmək üçün yaradılmışlar: ailə və nikah; iqtisadi (mülkiyyət, pullar); siyasi (dövlət, siyasi partiyalar, ictimai təşkilatlar); mədəniyyət və sosiallaşma (din, incəsənət, təhsil). Bu təsisatlar baş və ya əsas kimi qəbul olunurlar.

Sosial təsisatlar rəsmi statusa malikdirlər və bu status təyin olunan sənədlərə uyğundur (dövlətin əsas qanunu, hərbi nizamnamə, lisenziya və s.). Rəsmi xarakterinə görə bu təsisatları *formal* adlandırırlar.

Lakin tarixən birinci *qeyri-formal* təsisatlar yaranır. Bu termin ilə insanlar və ya da insan qrupları arasında sıx, müntəzəm, əhəmiyyətli münasibətlər ifadə olunur. Nümunə kimi qeyri-formal təsisatlardan aşağıdakıları qeyd etmək olar: dostluq, məhəbbət, mehribanlıq və qohumluq. Bu münasibətlər rəsmi tanınılmırlar, çünki buna onların ehtiyacları yoxdur.

Beləliklə, *sosial quruluş* inkişafın müəyyən pilləsində duran cəmiyyətin sosial birlikləri arasında qarşılıqlı münasibətləri, onların qarşılıqlı əlaqəsinin və qarşılıqlı təsirinin tarixən qərarlaşan nisbi sabit sistemini ifadə edir.

Sosial quruluş cəmiyyətin iqtisadi, siyasi və mənəvi mədəniyyət sistemləri, məişət münasibətləri ilə ayrılmaz

əlaqəlidir. O, bir tərəfdən özündə həmin tərəflərin güclü təsirini hiss edir, digər tərəfdən isə özü onlara fəal əks təsir göstərir.

Sosial quruluş öz daxili tərkibinə görə çox geniş anlayış olub, aşağıdakı *tərəfləri əhatə edir*:

1. əhalinin sosial tərkibi (sosial birlik formalarının, qurumların və təbəqələrinin ümumi əhali içərisində xüsusi əksi və bu münasibətdə bir-biri ilə nisbəti);

2. ayrı-ayrı sosial birliklərin ümumi sosial struktur daxilində yerləşməsi və rolu;

3. cəmiyyəti təşkil edən sosial qrupların və birliklərin funksional baxımdan qarşılıqlı münasibətləri;

4. sosial strukturun dəyişilməsi və inkişafın əsas meyilləridir.

Yuxarıda qeyd olunan dörd quruluş bölgüsünün hər biri öz daxilində bir sıra tərəflərə ayrılır. Bu münasibətdə birinci bölgü-sosial tərkib və birlik formasına diferensiasıyanı əks etdirir.

Sosial tərkibin daxilində aşağıdakı *əsas tərəflər* əhatə olunur:

- sosial-sinfi birliklər, sosial qruplar və təbəqələr. Bu bölgünün əsasında işçilərin əmək bölgüsündə tutduğu yerin müxtəlifliyi durur;

- işləyən əhalinin peşə tərkibi və kollektivlərə bölünməsi. Bunun əsasında işçilərin əmək bölgüsündə yeri ilə yanaşı digər amillər - peşə məşğuliyyəti, ixtisas dərəcəsi, mənsub olduğu kollektivlərin səciyyəsi durur;

- əhalinin sosial ərazi tərkibi. Bu bölgü üzvlərinin yaşayış məskənləri baxımından şəhərlərdə və yaxud kəndlərdə yerləşməsini ifadə edir;

- sinif və sosial qrupun öz daxilində mövcud olan daxili quruluş bölgüsü ünsürləri və təbəqələr;

- işçilərin əməyinin xarakterinə və məzmununa görə bölgüsü (fiziki əmək işçiləri və əqli əmək işçiləri);

- əhalinin sosial etnik birlik formalarına bölgüsü (millət, xalq, tayfa, qəbilə);

- əhalinin sosial-demoqrafik bölgüsüdür (ailə, cinsə görə və nəslə görə bölgü).

Deyilənlər göstərir ki, əhalinin sosial tərkibi son dərəcə geniş və rəngarəng ünsürləri əhatə edir. Onlar müxtəlif əsaslara görə bir-birindən fərqləndirilir və öz əhatə dairəsinə görə eyni deyildir. Əgər sonuncu qeyd olunan əlamətə görə (əhatə dairəsinə görə) onları sıraya düzsək, onda aşağıdakı ardıcılığı əldə edərik: ailə, kollektiv, peşə qrupu, sosial təbəqə, sosial qrup, sinif, şəhər və kənd əhalisi, fiziki və əqli əmək işçiləri, nəsillər, xalq, millət və bütövlükdə cəmiyyət.

Cəmiyyətin sosial quruluşunu *müxtəlif meyarlara* görə təyin etmək olar:

- üzvlərinin istehsal vasitələrinə münasibətdəki fərqlərə əsaslanan sosial birliklər (sinfi diferensiasiya);
- ictimai əmək bölgüsünə görə formalaşmış sosial birliklər (peşə diferensiasiyası);
- tarixi-mədəni xüsusiyyətlər zəminində yaranmış birliklər (etnik diferensiasiya);
- ərazi sosial birlikləri (ərazi diferensiasiya);
- sosial-demoqrafik birliklər (cins, yaş, ailə meyarlarına görə diferensiasiya);
- sosial-siyasi təsisatlar (dövlət, mülkiyyət, tərbiyə, təhsil, elm, hüquq və s. görə institutsional diferensiasiya);
- dini birliklər (xristian, müsəlman və s. din və etiqada görə diferensiasiya).

Müasir cəmiyyətin sosial quruluşu çox mürəkkəbdir. Mütərəqqi inkişaf prosesi yeni sosial qrupların yaranmasına səbəb olur, bu isə öz növbəsində, qarşılıqlı əlaqələrin mürəkkəbləşməsinə gətirib çıxarır. Məsələn, müasir dövrün yeni sosial birliklər arasında icarədarları, sahibkarları, səhmdar cəmiyyətlərinin üzvlərini, fərdi əmək fəaliyyəti ilə məşğul olanları və s. qeyd etmək mümkündür.

3. “Sosial stratifikasiya” anlayışının mahiyyəti

Sosiologiyada sosial quruluşunu öyrənməyə *iki cür yanaşma üsulu vardır*: sinfi və stratifikasiya. *Sinfi yanaşma* əsasən marksist metodologiyaya əsaslanır. Sinfi yanaşma nöqteyi-nəzərindən sosial quruluşda mərkəzi yeri əmək bölgüsü və istehsal vasitələrinə münasibətə görə fərqləndirilən ictimai siniflər tutur.

Marksizm təlimi öyrədirdi ki, siniflər istehsal sahəsində yaranır. Onların əsas əlamətlərini istehsal vasitələrinə olan münasibət, ictimai əməyin təşkilindəki rol, ictimai sərvətdən pay almaq üsulu və bu payın miqdarı təşkil edir. Buradan belə nəticə çıxarılır ki, kapitalizmdə proletariat və burjuaziya, sosializmdə isə fəhlə sinfi və kolxozçu kəndlilər əsas siniflərdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hələ *marksizmin* dəbdə olduğu dövrdə fəlsəfi fikirdə sinfin yeri və roluna dair təlimin müddəaları hamı tərəfindən qəbul olunmurdu. Bu məsələ barəsində mübahisələr gedirdi. Məsələn, qərbin bir çox filosof və sosioloqları sinfiliyin müəyyən olunmasında istehsal vasitələrinə münasibətin, mülkiyyət formalarının əsas götürülməsinə qarşı çıxaraq qeyd edirdilər ki, burada başqa göstəricilər də nəzərə alınmalıdır.

Bu baxımdan qərbin məşhur sosioloğu **E.Giddinsin** fikirləri diqqəti cəlb edir. O göstərirdi ki, siniflər ümumi iqtisadi imkanlara görə bir-birindən fərqlənirlər. Sinfi fərqlərin əsasını məşğuliyyət və sərvət göstəriciləri təşkil edir. Buradan çıxış edərək o, müasir qərb cəmiyyətlərində aşağıdakı *əsas siniflərin* olduğunu qeyd edirdi:

- yüksək sinif (istehsal ehtiyatlarına sahib olan, yaxud onlara bilavasitə nəzarət edən varlılar, iri sənayeçilər, rəhbərliyin yuxarı təbəqələri);
- orta sinif (“ağ yaxalılıq” işçilərin əksəriyyəti və peşəkarlar);
- fəhlə sinfi (“göy yaxalılar” və yaxud əl əməyi ilə məşğul olanlar);

• sənaye ölkələrində (məsələn, Fransada, Yaponiyada) mövcud olan kəndlilər sinfi (ənənəvi olaraq kənd təsərrüfatı istehsalında çalışan işçilər).

Başqa bir sosioloq **O.Raytın** fikrinə, müasir kapitalist istehsalında iqtisadi ehtiyatlar üzərində nəzarətin üç növünə uyğun olaraq *əsas siniflər* bunlardır:

1. investisiyalar və yaxud pul kapitalı üzərində nəzarət edən;
2. fiziki istehsal vasitələri üzərində (müəssisələr, torpaq, müxtəlif ofislər) nəzarət edən;
3. əmək və hakimiyyət üzərində nəzarət edənlərdir.

Tarixən müəyyənlanmış ictimai istehsal sistemindəki yerlərinə, istehsal vasitələrinə münasibətdə, ictimai əməyə, gəlirin miqdarına və əldə olunma üsuluna, ictimai istehsalında tutduqları yerə, bir qrupun digərinin əməyini mənimsəmə imkanına görə siniflər bir-birindən fərqləndirilir. Göstərilən iqtisadi amillər siniflər arasında sosial, mədəni, siyasi fərqlərin meydana çıxmasına səbəb olur.

Marksist sinfi yanaşma "*sinifəoxşar*" sosial qrupların ayrılmasına imkan verir. Ziyalılar əməyin xarakteri ilə yanaşı müxtəlif imtiyazlardan istifadə imkanına görə fərqləndikləri üçün xüsusi təbəqə kimi qəbul edilmişlər. Məhz buna əsasən sosializmdə fəhlə sinfi, kolxozçu-kəndlilər cəmiyyətin əsas sinifləri kimi qeyd olunurdu.

Dünya sistemində baş vermiş sosial-siyasi hadisələr, kommunist və fəhlə hərəkətindəki böhranlar marksizmin bir çox ideyalarını, o cümlədən, fəhlə sinfinin aparıcı rola malik olması və sosial fərqlərin aradan qaldırılması, sosial bərabərliyin yaradılmasına nail olmağın mümkünlüyü kimi nəticələrini şübhə altına aldı.

Lakin marksistlər iri sosial qrupların tərkibində təhsilə, gəlirin miqdarına, mədəni-məişət şəraitinə görə seçilən sosial qrupları ayırmışlar. Bu cəhət marksist yanaşmanın qərbdə mövcud olan sosial stratifikasiya üsuluna yaxınlaşmasını göstərir.

Sosial stratifikasiya sosial qeyri-bərabərliyin iyerarxiyalı mütəşəkkil quruluşu olub və cəmiyyətdə müəyyən tarixi zaman kəsiyində mövcud olur. Sosial stratifikasiya nəzəriyyəsi marksist təlimin irəli sürdüyü siniflərin cəmiyyətin sosial quruluşunun əsasını təşkil etməsi fikrini inkar edir. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları sinifləri keçmiş cəmiyyətlərin, xüsusilə kapitalizm cəmiyyətinin, tör-töküntüsü hesab edir və göstərirlər ki, bu siniflər cəmiyyətin sosial quruluşunu təhlil etmək üçün yaramır.

Müasir inkişaf tələb edir ki, cəmiyyətin sinfi təşkili nəzəriyyəsi sosial stratifikasiya nəzəriyyəsi ilə əvəz olunmalıdır. *Sosial stratifikasiya nəzəriyyəsi* belə bir ideyanı əsas tutur ki, cəmiyyətdə təbəqələr, yəni stratlar insanları həm ümumi mövqeyə, həm də ümumi işə görə birləşdirən, real empirik şəkildə təsdiqlənən birliklərdən ibarətdir.

“*Strat*” - latın dilindən “qat, lay”, “təbəqə” deməkdir. Başqa sözlə, strat ümumi sosial əlamətə (əmlaka, peşəyə, təhsil səviyyəsinə və s.) görə birləşən insanlar qrupudur. “Strat” anlayışı marksist ictimai “sinif” anlayışına qarşı qoyulur. Bir sıra qərb alimlərinin fikrinə görə siniflər ümumiyyətlə yoxdur. Digərləri isə sinifləri ayrıca stratlar kimi fərqləndirirlər.

Stratifikasiya yanaşma üsulu iqtisadi, istehsal münasibətlərini əsas və yeganə sosial diferensiasiya meyarı kimi saymır. Bu üsulda ən vacib meyar kimi çıxış edən *qruplardır*.

Cəmiyyətdə stratifikasiyanın belə geniş tətbiqi onun müxtəlif qruplara bölgüsünü irəli sürür. Son illər ərzində bu sahənin inkişafına xüsusi diqqət yetirən alimlər sosial stratifikasiyanın mahiyyətinin əlamətlərinin araşdırılmasına görə bir - birindən fərqlənirlər.

Belə ki, **T.Parsons** cəmiyyət üçün sosial stratifikasiyanın çox vacib olduğunu qeyd edərək, *üç qrup diferensiasiya əlamətini* göstərir. *Birinci qrup* - insanların doğulduğu andan malik olduqları xarakteristikalarla (etnik, mənsubiyyət, cins və yaş əlaməti, qohumluq, fiziki və fərdi xüsusiyyətləri) səciyyələndirilir. *İkinci qrup* - fəaliyyətlə bağlı olan rol əlamətidir. Buraya müxtəlif növ peşə-əmək fəaliyyətləri aiddir. *Üçüncü qrup* isə mülkiyyətə,

maddi və mənəvi sərvətlərə müəyyən imtiyazlara malik olmaqla bağlıdır.

P.Sorokin sosial stratifikasiyanın daha konkret amillərini qeyd edir. Bu hüquq və imtiyazlar, vəzifə və cavabdehlik, sosial sərvət və ehtiyac, hakimiyyət və təsirdir. P.Sorokin cəmiyyətdə stratifikasiyanın *üç növünü* göstərir: iqtisadi, siyasi və peşə növü. Bu belə bir qənaətdə gətirir ki, cəmiyyətdə müxtəlif meyarlar baxımından müxtəlif təbəqələr də mövcuddur.

M.Veber yuxarıda qeyd olanlarla yanaşı, həyat tərz, müəyyən növ təhsil və məşğuliyyət, dəyərlərə və etiqadlara, davranış qaydalarına, adət və ənənələrə əmələtmə kimi amilləri də əhatə edir.

Sosial stratifikasiya nəzəriyyəsinə əsasən, status qruplar cəmiyyətdə iyerarxik şəkildə yerləşirlər, yəni onlar daha yüksək və aşağı sosial vəziyyətə malik ola bilərlər. **P.Sorokin** bu barədə belə demişdir: "Sosial stratifikasiya əhalinin iyerarxik rütbəndə diferensiasiyasıdır. Bu, öz ifadəsini mövcud yüksək və aşağı təbəqənin varlığında tapır. Onun mahiyyəti hüquq və imtiyazların, vəzifə və cavabdehliyin, sərvət və ehtiyacın, hakimiyyət və təsirin olmasında və qeyri-bərabər bölünməsindədir".

Sosial stratifikasiyanın konkret formaları müxtəlif və çoxdur. Qərb cəmiyyəti sosial stratifikasiya nəzəriyyəsinə görə piramida şəkilli quruluşdan rombaoxşar quruluşa qədər təkamül yolu keçmişdir.

Rombaoxşar quruluşda orta təbəqə böyük çoxluğu təşkil edir. Burada identifikasiya əsasını, yəni özünün *yüksək, orta və aşağı təbəqəyə* aidliyini təyin etməyin, maddi-iqtisadi tələbatın minimal ödənməsi (gəlirin diferensiasiyası) təşkil edir.

Yüksək təbəqə özünə heç nədə korluq vermir. Orta təbəqənin gəliri zəruri ərzağı, mal və xidmətləri almağa imkan verir. Aşağı təbəqənin gəliri isə yalnız ərzaq almağa kifayət edir.

Bu nəzəriyyə əsas götürülərsə, güclü orta təbəqənin yaranması yoxsulluqla varlılıq arasındakı ziddiyyəti aradan qaldıra bilər. Ancaq hamını varlandırmaq olmadığı halda, yoxsulluğu da tam aradan qaldırmaq mümkün deyildir.

Stratifikasiya nəzəriyyəsinə görə insanların real bərabərliyini təmin edə biləcək cəmiyyət mifdir. Bütün bəşər tarixində belə cəmiyyət olmamışdır. Yada salmaq lazımdır ki, SSRİ-də cəmiyyətin siyasi və ideya birliyi, bütün siniflərin maraqlarının üst-üstə düşməsi elan olunmuşdu. Lakin onun sürətlə dağılması, millətlərarası münaqişələr və digər siyasi proseslər bu cəmiyyətdə siyasi və sosial sahədə ziddiyyətlərin dərin kök atdığını bariz şəkildə göstərdi.

Hər hansı ölkədə sosial sahənin inkişaf etməsi bu sahənin bütün subyektlərini müəyyən qədər bir-birinə daha da yaxınlaşdırır. Məsələn, elmi-texniki tərəqqi, əməyin xarakterində dəyişiklik müxtəlif sosial qrupların mədəni-məişət şəraitinə görə bir-birinə yaxınlaşmasına səbəb olur. Lakin elmi-texniki tərəqqi heç də gəlir və sosial imkanlara görə fərqləri aradan qaldırmır. Bu fərqlərin aradan qaldırılması praktiki cəhətdən mümkün deyildir.

İnkişaf etmiş demokratik cəmiyyətlərdə insanların hüquq və azadlıqlarının bərabərliyi diqqət mərkəzində saxlanılır. Lakin hər bir cəmiyyət iyerarxiyaya malikdir və stratifikasiya üsulunun tərəfdarları marksistlərdən fərqli olaraq, sosial bərabərsizliyin obyektiv hadisə olduğunu, onun qeyri-bərabər mövqedən doğduğunu qeyd edirlər.

Stratifikasiya nəzəriyyəsinə görə, sosial bərabərsizlik cəmiyyətdə mütəşəkkillik və qayda-qanun yaradır. Bütün sosial qruplar üçün maraqların, istehlakın bərabərlik şərtinin qoyulması cəmiyyətin məhvidir. Sosial quruluşa hər hansı şəkildə yanaşma cəmiyyətin tələblərini bu və ya digər dərəcədə ödəyəcək sosial siyasətin işlənməsini tələb edir.

Yoxlama sualları və tapşırıqlar

1. Cəmiyyətin sosial sahəsinin mahiyyəti nədən ibarətdir?
2. Mübadilə nəzəriyyəsinin nümayəndələri sosial qarşılıqlı fəaliyyətini necə təsvir edirdilər?

3. Cəmiyyətdə sosial status və rolunun xüsusiyyətləri hansılardır?
4. Sosial proseslərdə iştirak edən əsas subyektləri sadalayın.
5. Cəmiyyətin sosial quruluşu nəyi təsvir edir?
6. Sosial təsisatların müxtəlifliyi nə ilə izah olunur?
7. Cəmiyyətin sosial quruluşunun öyrənilməsində hansı yanaşmalar mövcuddur?
8. Sosial stratifikasiyanın hansı əsasları mövcuddur?
9. Əsas sosial siniflərin xarakteristikasını verin.
10. Sosial bərabərsizliyin mahiyyəti nədən ibarətdir?

Təvsiyə olunan ədəbiyyat və mənbələr

1. Əfəndiyev M., Şirinov A. Sosiologiyanın nəzəri problemləri. – B., 2001
2. Əhmədli C., Soqomonov Y. Sosiologiyaya dair söhbətlər. – B., 1972
3. Mehdiyev R. Fəlsəfə. – B., 2010
4. Rəcəbli H. Azərbaycan Respublikasının sosial siyasətinin transformasiyası və komparativ təhlil. - B., 2003
5. Rəcəbli H. Sosial müdafiə terminlərinin izahlı lüğəti. – B., 2000
6. Антонов И.А. Понятие «социальная структура» в современной политологии // Социологические исследования. 1997, № 7
7. Бергер П.Л. Приглашение в социологию: гуманистическая перспектива. – М., 1996
8. Вебер М. Основные социологические понятия // Западноевропейская социология XIX-н. XX вв. – М., 1990
9. Латышева В.В. Основы социологии и политологии. – М., 2005
10. Сорокин П. Человек, Цивилизация. Общество. – М., 1992
11. Социальная структура и социальная стратификация. – М., 1992
12. www.marketing.ucoz.org.

2.3. ƏXLAQLA SİYASƏTİN QARŞILIQLI MÜNASİBƏTİ

“Əxlaq” anlayışı və onun mahiyyəti. Siyasət və əxlaqın funksional ümumilliyi və onların arasında fərqlər. Əxlaqla siyasətin qarşılıqlı münasibətlərin başlıca yanaşmaları.

Yoxlama sualları və tapşırıqlar.

Təvsiyə olunan ədəbiyyat və mənbələr.

1. “Əxlaq” anlayışı və onun mahiyyəti

Əxlaqın kollektiv, ümumbəşəri xarakteri, əxlaqi sərvətləri şəxsiyyət daxili və mənəvi-psixoloji mexanizmin təsir xüsusiyyətlərini, eləcə də onun cəmiyyətdə insanın fəaliyyətini və davranışını humanistcəsinə tənzimlənməsi *əxlaqla siyasətin qarşılıqlı münasibətlərini* obyektiv surətdə şərtləndirir.

Hələ Qədin Roma vaxtlarından *“bölmək və hökm sürmək”* siyasəti öz təsir qüvvəsini sübut etmişdir. Bölmək və hökm sürmək Roma senatının düsturu, onun düşmənlərin çoxuna münasibətində xarici siyasətin prinsipi idi; dövlət hakimiyyətin prinsipini ifadə edirdi. Burada dövlət idarəçiliyində ən yaxşı üsul – dövlətin ayrı-ayrı hissələrinin arasında düşmənçiliyi qızışdırmaq idi. Bu prinsipin müəllifi dəqiq bilinmir. Lakin **Henrix Heyne** Parisdən yazan məktubunda (12 yanvar 1842), mənbə göstərməyərək, bu sözlərin müəllifi kimi Makedonlu İskəndərin atası **II Fillip** kralını göstərir.

Əxlaqın genezisini izləsək, görərik ki, o, sosial tənzimləmənin ilk formalarının yaranması ilə eyni vaxta düşür, şəxsiyyətin tayfa kollektivindən ayrılması dövrünə aiddir və onun özünüdərkinin təşəkkülü deməkdir. Lakin dövlətin və siyasi təsisatların yaranmasından sonra cəmiyyətin idarəetməsində siyasət və əxlaq arasında problem yaranır.

Bu iki anlayışların arasında problem hələ **Konfutsi**, sonralar **Platon**, **Aristotel**, **N.Makiavelli**, **T.Hobbs** və digər filosof və

mütəfəkkirlər tərəfindən qoyulmuşdur. Problemin mərkəzində həmişə hakimiyyətə mənəvi təsir məsələləri dayanırdı.

Erkən antik mədəniyyətdə əxlaq şəxsi həyatın qurulmasının mənəvi vasitə, **Platonda** və **Aristoteldə** isə həm də ictimai həyatın qurulması üçün mənəvi vasitə kimi çıxış edir. Onlar praktiki olaraq, siyasəti və əxlaqı fərqləndirmirdilər. **Platon** təsdiq edirdi ki, yüksək mənəvi keyfiyyətlər təkcə filoso - hökmdarlara xasdır, yəni cəmiyyətin ali təbəqəsinə.

Aristotel birinci olaraq əxlaqa mənəviyyatçı kimi deyil, alim və nəzəriyyəçi kimi yanaşmışdır. Dünya haqqında iki təfəkkür (*əxlaqi və fəlsəfi*) üsulunun tarixən bir-birindən ayrılması məhz **Aristoteldən** başlayır. **Aristotel** yazırdı: "Ədalət dövlətin rifahı olmalıdır, yəni ümumi mənfəətə xidmət etməlidir".

Siyasətlə əxlaqın bir-birindən ayrılığını ilk dəfə XV əsrin sonu – XVI əsrin əvvəlində **N.Makiavelli** əsaslandırmışdır. O, belə hesab edirdi ki, insanlar öz təbiətinə görə hiyləgərdirlər. Buna görə hökmdar öz hakimiyyətini əldə saxlamaq üçün lazım olan vaxt müxtəlif vasitələrdən istifadə edə bilər (o cümlədən, əxlaqsız yolla).

Bu proses yalnız XIX - XX yüzilliklərdə tam başa çatmışdır. Şüurun spesifik formaları və təfəkkür üsulları kimi fəlsəfə ilə əxlaq arasında mövcud olan fərq ictimai fikir tarixində onların qarşılıqlı münasibətlərini kifayət qədər rəngarəng və mürəkkəb etmişdir.

Müasir elmi ədəbiyyatda qeyd olunur ki, siyasət müxtəlif cür cəmiyyətə təsir edə bilər: hakim azlığın maraqlarına uyğun kütləvi zorakılığın silahı kimi xidmət etmək və ya vətəndaşların azadlıqlarını və hüquqlarını müdafiə edən alət rolunda çıxış etmək, cəmiyyətdə qayda-qanun, qanunilik və sosial ədaləti saxlamaqdır. Cəmiyyətdə siyasətin humanist rolu əxlaqın normalara müəyyən etməsi ilə təmin olunur. Humanist ideyaları əxlaqın ümumbəşəri mahiyyətini, məğzini təşkil edir.

Əxlaq - ictimai həyatın xüsusi, spesifik sahəsidir və öz daxilində şüuru, normaları və insanların real davranışını əhatə

edir. O, insanların müxtəlif hərəkətlərini və fəaliyyətlərini xeyir və şər, ədalət və ədalətsizlik və digər meyarların köməyi ilə qiymətləndirməyə çalışır.

Əxlaq insanın qabaqcadan təyinetməsinə, məqsədinə və mənanın mövcudluğunun başa düşməsinə əsaslanır. İnsanın əxlaqi davranışı ona heç bir şəxsi qazanc və ya xeyir gətirmir, o, qərəzsizlik, yüksək humanizm əsaslarına görə fərqlənir.

Əxlaq insanı təhlükəli hallardan qoruyur, fərdlə cəmiyyət arasındakı ziddiyyətlərin həllinə imkan yaradır. Bəşər sivilizasiyasının başlanğıcında kiçik insan kollektivləri (tayfa, qəbilə) müxtəlif adət-ənənələrin köməyi ilə insanlar arasındakı qarşılıqlı münasibətləri siyasətsiz də tənzimləyə bilirdi. Belə şəraitdə qeyri-siyasi tənzimləmənin üstünlük təşkil etməsi cəmiyyətdə bərabərliyin mühüm amili idi.

Əxlaq sahəsi özündə nəinki insanlar arasındakı əxlaqi münasibətləri, onların davranışını, eləcə də insanın hərəkətlərinin izah edən əxlaqi şüuru əks etdirir. Əxlaq digər nəzarətedici, təşkilati sahələrdən, məsələn, hakimiyyətdən, siyasətdən fərqli əşya formalarına malik deyildir, idarəetmə aparatında, hakimiyyət təsisatlarında maddiləşmir, əlaqə vasitələrindən məhrumdur. O, məhz dildə və nitqdə, digər ictimai hadisələrin əlamətlərində və xassələrində obyektivləşir. Əxlaq insanların cəmiyyətdə davranışının tənzimlənməsi funksiyasını yerinə yetirən *sosial təsisatdır*.

“Əxlaq” və “mənaəviyyat” anlayışları identik anlayışlar kimi işlədilir, lakin onlar mənaəvi şüurun və mənaəvi təcrübənin müxtəlif aspektlərini göstərə bilərlər. İctimai şüurun bir forması olan əxlaq həm də mənaəvi təcrübənin xüsusi növüdür. *Əxlaq* təkcə mənaəviyyatı deyil, həm də onu doğuran sosial şəraiti, insanın və cəmiyyətin ümdə tələbatını əks etdirdiyi üçün xeyir və şər, xoşbəxtliyə can atmaq, varlığın mənası və digər anlayışları təcrübədən təcrid olunmuş şəkildə təyin etmək qeyri-mümkündür.

Mənaəviyyatın tərəqqisinin başlıca şərti mənaəvi şüurun inkişaf etməkdə olan təcrübəyə adekvat olmasıdır. Məhz əxlaqi

münasibətlərin bu anlayışı fərdin öz davranışını müstəqil tənzimləməsinə və ətrafında baş verən bütün hadisələrin mənəvi əhəmiyyəti barədə mühakimə yürütməsinə kömək edir.

Əsas əxlaq dəyərləri *mütləqdirlər*. Onların yüksək statusu insanın özünün dəyərlənməsi ilə müəyyən olunur. Əxlaqın vicdanla uyğunlaşmasına əsasən şəxsiyyətin humanist davranışı əmələ gəlir.

Bundan əlavə, cəmiyyətdə əxlaq və mənəviyyat haqqında xüsusi elm olan *etika* mövcuddur. Etika elm olmaq etibarilə özündə ləyaqət, vicdan, borc, şərəf, yaxşılıq, şüur, davranış qaydalarını və s. haqqındakı təlimi əks etdirir. İnsanların hərəkətləri həmin keyfiyyətlərə uyğun gəlməlidir.

Etika - əxlaq, əməl edilməli mənəvi qanun, həqiqi insaniyyətin prinsipləri, həyatın ali, ideal dəyərləri haqqında elmdir. Etika aşağıdakı mühüm suallara cavab verməlidir: insanın mövcudluğunun mənası nədən ibarətdir? İnsan təbiətinin gerçəkləşməsi nədən ibarət olmalıdır?

Digər sosial elmlərlə yanaşı etika da həyatın insan qarşısında qoyduğu çoxlu problemlərin həllinə kömək etməli, yeni əxlaqi münasibətlərin formalaşmasına, insanın tərbiyə edilməsi işinə öz töhfəsini verməlidir.

Etika əxlaq şüurunun və əxlaqi münasibətlərin təbiətini öyrənməklə əxlaq normalarının və əxlaqi dəyərlərin səciyyəvi xüsusiyyətlərini, insanın davranışında başqa norma və qiymətlərlə müqayisədə onların tətbiq edilməsinin xüsusi üsullarını, insanın hərəkətlərinə görə cavabdehlik və məsuliyyətin xüsusi şərtlərini, insanın tərbiyəsində əxlaqın xüsusi rolunu aydınlaşdırır.

Əxlaq şüurunun *əsas anlayışları* – vicdan, borc, şərəf, yaxşılıq, xeyirxahlıq və s. Əxlaq həmin anlayışların rəşional əsaslandırılması, onların məzmunu cəmiyyətin və insanın inkişafının obyektiv tələblərinə müvafiqliyinin isbat edilməsi ilə məşğul olur.

“*Vicdan*” anlayışı etikanın ilk anlayışı, “*yaxşılıq*” – onun əsas anlayışıdır. Vicdan insan təbiətinin ifadəsidir. Vicdanın sayəsində

insan özünün insanlıq təbiətini qoruyur, hərəkətlərinə özü nəzarət edir və qiymət verir.

Vicdan həm edilən hərəkətlərin rəasional şüurunun mənəvi mənə formasında, həm emosional həyəcan formasında ("vicdan əzabı çəkmək" deyilən) özünü bürüzə verir, yəni idrakı və emosiyaları birgə əlaqələndirir.

Əxlaqi normalar cəmiyyətdə xeyir və şər, haqlı və haqsız olmaq qiymət təsəvvürlərini özünü ifadə edir. Baxmayaraq ki, **N.Makiavelli** və onun davamçıları siyasəti qeyri-mənəvi hadisə sayırdılar, qeyd etmək lazımdır ki, siyasi fəaliyyətində əxlaqi normalara saymazlıq göstərmək ayrı-ayrı siyasi subyektlərin məşhurluğunun xeyli aşağı salması kimi, eləcə də bütünlüklə siyasi təsisatların legitimliyə ciddi zərbə vurmaqdır.

Bununla belə əxlaq siyasətin mahiyyətini və bütün fenomenlərini əhatə edir. Əxlaqa xas olan bu xüsusiyyət onu siyasi etikadan xeyli fərqləndirir. Əxlaqlılıq və ya əxlaqsızlıq xassə deyil, haldır - insan müəyyən məqamda etdiyi hərəkətin xarakterindən asılı olaraq bir vəziyyətdən başqa vəziyyətə keçir. Tarix təcrübəsi göstərir ki, əxlaqsızlıq axırda təkcə şəxsiyyətin dağılmasına yox, ümumiyyətlə cəmiyyəti deqradasiyaya (tənəzzülə) gətirib çıxardır.

Bundan başqa, əxlaqi normalar digər sosial tənzimləmə gücü ilə (din, mədəniyyət və ya qanun) saxlanılır. Lakin aydındır ki, siyasət tam mənəviyyətə riayət edə bilməz; buna baxmayaraq o, daimi əxlaq normalarının təsirini öz üzərində hiss edir.

2. Siyasət və əxlaqın funksional ümumiliyi və onların arasında fərqlər

İctimai həyatın təcrübəsi göstərir ki, insanda siyasi reallıqları dərk etməsi üçün hər vaxt etik meyillər iştirak edirlər. Buna görə də, dövlət hakimiyyət sahəsində onun davranışın səbəblərinin meyillərin, qiymətlərin və koordinatların iki sistemini bir-biri ilə qarışdır: əxlaqi və siyasi.

Siyasət və əxlaq – siyasətin və cəmiyyətdə fəaliyyət göstərən mənəviyyat normalarının əsas və daha mürəkkəb olan münasibətlərindən biridir. Həm əxlaq, həm də siyasət cəmiyyətin *təşkiledici, tənzimləyici və nəzarətedici sahələr*idir. Lakin onların cəmiyyətdə mövcudluğu və fəaliyyəti bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir.

Siyasət insanların birgə yaşamasını və fəaliyyətini təşkil edir, o, əxlaq üçün bu və ya digər sərhədlərin real ifadə etmək imkanlarını reallaşdırır. *Əxlaq* isə, vətəndaşların siyasi mövqelərinin və hakim dəyər istiqamətlərinin kütlə şüurunun dəyişməsinin köməyi ilə siyasətə təsir edir. Siyasət və əxlaqın arasında ümumiliyi, ilk növbədə, ondan ibarətdir ki, *həm əxlaq, həm də siyasət insanların davranışını idarə etməlidirlər*.

Siyasət əxlaqın insanların davranışını, qarşılıqlı münasibətlərini kifayət qədər tənzimləyə bilməməsi nəticəsində yaranır. Siyasət əxlaqın spesifik formada tamamlanmasıdır. Bu iki sahə vahid bir mənbədən əmələ gəlir, bir tərəfdən, ziddiyyətlər insanın fərdliyin və nadirliyin arasında, digər tərəfdən isə onun kollektiv təbiəti, cəmiyyətdə “məhkum olma” vəziyyətdə yaşamağı, xoşbəxt olmaq, başqa insanlar olmadığı halda insan olmaq mümkün olmamasıdır.

Əxlaq insanı təhlükəli tamahdan saxlayır, icma və fərdin arasında ziddiyyətlərin həll olunmasında kömək edir. Əvvəlcə, sivilizasiyanın başlanğıcında cəmiyyətdə qeyri-siyasi tənzimlənmə sosial bərabərliyini, bu səbəbdən də, münaqişə etməsinin aşağı səviyyəsi və insanların ən sadə qarşılıqlı təsirinin formalarını nəzərdə tuturdu.

Cəmiyyətin mürəkkəbləşməsi və sosial nəzarətin ənənəvi formaların zəiflənməsi insanların davranışının mənəvi formaların kifayət qədər olmadığından, dövlət məcbur etmə xüsusi aparatının köməyi ilə insanların davranışının tənzimlənməsi üçün *siyasət* fəaliyyət növü kimi meydana gəlir.

Beləliklə, əxlaq və siyasətin başlıca ictimai funksiyaları bir - birinə uyğundur. Əxlaqla siyasətin təbii-tarixi “qohumluğu”

təsadüfi deyil. Siyasət və əxlaq cəmiyyətdə *ümumi rifahın və sosial ədalətin* qərarlaşmasına istiqamətlənən ictimai hadisədir.

Əxlaqla siyasətin ümumi cəhətlər kəsb etməsinə baxmayaraq bunlar bir-birindən *prinsipial surətdə fərqlənirlər*. Əxlaqla siyasəti fərqləndirən başlıca xüsusiyyət siyasətin *münaqişəli* təbiətə malik olmasıdır. Əxlaq isə insanlar arasında gündəlik *fərdi münasibətlərlə* səciyyələnir. Əxlaqın münaqişəli mahiyyət daşıması xüsusi hallarda nəzərə çarpır.

Siyasətin bilavasitə mənbəyi kimi iqtisadi və digər zəruri *mənaqətlər* çıxış edir. Əxlaqın mənbəyi isə *ümumbəşəri və kollektiv sərvətlərdir*, digər dəyərlərdir. Əxlaq həmişə fərdi mahiyyətə malik olmaqla onun subyektidir.

Siyasət həmişə *situativ* olur. Müvəffəqiyyətə yönələn, o, real vəziyyəti, məqsədlərə çatmaq üçün bütün amilləri nəzərə almalıdır. Əxlaqi tələbatlar isə öz əsasında *universaldır* və, bir qayda olaraq, konkret şəraitindən asılı olmamalıdır.

Siyasəti fərqləndirən ən mühüm xüsusiyyət onun *gücə arxalanmasıdır*, məcbur etməyə üstünlük verməsidir. **M. Veber** yazır: "Siyasət spesifik vasitənin – hakimiyyətin köməyi ilə zorakılıqdan istifadə etməsi ilə fərqlənir". Əxlaq isə prinsip etibarilə zorakılığı pisləyir və başlıca olaraq *vicdanın "hökmünə"* əsaslanır. Vicdan isə təkcə əxlaqi kateqoriya deyil, həm də sosial keyfiyyətdir.

Siyasət insanı *məcbur* edir, əxlaq isə *inandırır*.

Siyasət öz fəaliyyətində aşağıdakı əsasları rəhbər tutur: *faydalı və ya zərərli, zəruri və ya ikinci dərəcəli*. Əxlaq isə siyasi vasitələrə münasibətdə olan sualı *mahiyyətliyə, lazımlıya, xeyirxahlıya və yamanlıya* köçürür.

Siyasət əxlaqa nəzarət etməsə də konkret siyasi hərəkətlərin spesifik əxlaqına təsir göstərə bilər. Siyasət ideal əxlaqi şüurdan fərqli olaraq konkret situasiya səciyyə daşıyır. O, özü bu və ya digər ictimai, siyasi, eləcə də etik və əxlaqi şəraiti yaradır.

Siyasəti belə bir nəticələrə gəlməsinə istiqamətləndirməmək üçün əxlaqla siyasətin münasibətləri çərçivəsindən kənara çıxmaq

lazımdır. Bu münasibətlərə qeyri-siyasi və qeyri-əxlaqi amillərin nüfuz etməsi, əxlaqla siyasət arasındakı qarşılıqlı münasibətlərdə ziddiyyətlərin azaldılması daha məqsədəuyğundur.

Əxlaq və siyasət muxtar xarakter daşısa da, əxlaq siyasəti nəzarətsiz siyasi fəaliyyət azadlığını məhdudlaşdırır. Buna görə də siyasət əxlaqdan azad olmağa cəhd edir.

Yuxarıda qeyd olunan siyasətin əxlaqa qarşı münasibətinin xüsusiyyətləri bu iki sahənin həyat fəaliyyətinin muxtariyyətini göstərir və onların qarşılıqlı əlaqələri haqqında müxtəlif əsaslar verir.

3. Əxlaqa siyasətin qarşılıqlı münasibətlərinin başlıca yanaşmaları

Politoloji ədəbiyyatda siyasi və etik təlimlər tarixinə əsaslanaraq əxlaqla siyasətin qarşılıqlı münasibətlərinin *üç başlıca cəhəti* araşdırılır:

1. siyasətlə əxlaq arasında tam ayrılığın mövcudluğu;
2. əxlaqın siyasətə tam tabe olması;
3. siyasətlə əxlaqın qarşılıqlı əlaqələrinin saxlanmasına cəhd etməsidir.

Hər biri ayrılıqda əsas ictimai şüur formaları olan siyasət və əxlaqın qarşılıqlı münasibəti qədimdən bu günə qədər mütəfəkkirlərin diqqət mərkəzində olmuş, problemə dair bir neçə yanaşmalar mövcud olmuşdur.

Bunlardan *əsas yanaşmalara* nəzər yetirmək vacibdir.

1. Siyasət və əxlaq bir-birindən tamamilə asılı olmayan şüur formaları kimi baxan yanaşmanın nümayəndələri bu yolla siyasəti əxlaqdan, əxlaqın “tənbehindən” azad etməyə, məqsədin və vasitənin əxlaqlılığından asılı olmayaraq lazım olan nəticəni verəcək “rasional” siyasətə haqq qazandırmağa çalışırdılar.

Bu mövqe başlanğıcını **Platonun** nəzəriyyələrindən götürür. **Platon** ictimai ədaləti fərdlərə yönələn ədalətdən ayırmaqla ictimai ədalətə üstünlük verir və bununla da siyasəti əxlaqdan

ayırır. **Platona** görə, yüksək mədəni səviyyəyə malik, müdrik, əxlaqlı insan siyasətdə olmağa vicdanı ilə məsuldur. O, siyasətdən qaçarsa, ən böyük cəzası mənəviyatsız onu idarə etməsidir.

Platon “Qanunlar” əsərində qanunun aliliyini vacib saymaqla yanaşı siyasətin onun üzərində üstünlüyünü, dövlətin bütövlüyündən və təhlükəsizliyindən məsuliyyət daşması səbəbi ilə suverenliyini qəbul edir.

Mütəfəkkirin niyyəti cəmiyyətin rifahı olsa da, onun göstərilən ideyalarından qaynaqlanan bu mövqe sonradan vüsət alaraq şaxələnməmiş və müxtəlif çalarlarla bəzədilmişdir. **F.Engels** (1820-1895) siyasəti zorakılığa bağlıdır. O, göstərir ki, siniflər arasında mübarizəyə söykənən siyasət güc tətbiq etməklə mümkündür.

Bolşevizmin nəzəriyyəsi və təcrübəsində siyasət zorakılıqla əsaslandırılmış, kütləvi repressiyalar və qırğınlar ifrat həddə çatdırılmışdı. **V.Lenin** (1870-1924) bolşeviklərin əxlaqsız siyasətinə bəraət qazandırmaq üçün, əxlaqın yeni “sinfi” ideyanı nəzəri cəhətdən əsaslandırmaq çalışırdı.

2. Əxlaqın siyasətə tabeliyinin və ona xidmətinin zəruriliyindən qaynaqlanan yanaşmadır. Bu yanaşmanın mənbəyi **Aristoteldən** götürülüb. **Aristotel** fərdə, ailəyə və dövlətə, siyasətə və əxlaqa bir tam kimi baxır, həm də tamın (ailənin, dövlətin) mənafeələrinə üstünlük verir.

Aristotel əxlaqı siyasətə tabe etməklə əslində onu ağıla, rəşadətli düşüncəyə, səmərəlilik verəcək və yalnız bu yolla da ədalətin və gözəlliyin bərqərar olacağı konsepsiyaya (obyektiv şəraitin ən optimal dövlət quruluşunu elmi əsaslarla seçmək və orta təbəqəyə söykənən hakimiyyət qurmaq) həvalə edir.

Aristotelin patriarxal baxışı, əslində Fransa burjua inqilabi dövrünə qədər bütün dünyada siyasi nəzəriyyədə və təcrübədə hökmran etmiş və onun ciddi alternativini olmamışdır.

N.Makiavelli, J.Boden, F.Nitsşe və b. da problemə münasibətdə bu mövqedən çıxış etmişlər. Makiavellizm və bonapartizm ifadələri də bu zəmində yaranmışlar. **N.Makiavelli**

tərəfindən əxlaqın siyasətə tabe etdirilməsi, siyasi məqsəd üçün istifadə olunması bütöv bir siyasi konsepsiyaya çevrilmişdir.

Dövrünün sərt reallıqlarından çıxış edən **N.Makiavelli** siyasətin qanunlarını, qaydalarını, siyasi məqsədə optimal şəkildə çatma yollarını açıq göstərir. O, özünün siyasi idealını – bütöv milli, dünyəvi dövlət qurmağın real obyektiv tarixi şərtlər çərçivəsində mümkünlüyü yollarını soyuqqanlıqla, bir filosofa və ya şairə yox, daha çox bir sərkərdəyə və siyasi xadimə xas müdrikliklə açıqlayır.

Onun məşhur “məqsəd vasitəyə haqq qazandırır” kəlamı siyasi konsepsiyanın mahiyyətini və qayəsini aşkar surətdə nümayiş etdirir. Bu konsepsiyadan irəli gələrək, məqsədlər siyasətin mənəvi meyarı olmalıdır. İşin xeyrinə və dövlətin maraqlarına uyğun olaraq hökmdar tülkünün hiyləgərliyi və şirin gücünü ayrılmaz sürətdə özündə uyğunlaşdırmalıdır.

N.Makiavelli üçün dövlətin marağı ən yüksək siyasi dəyərdir, bunun qarşısında hər bir şəxsiyyətin dəyəri arxa planına keçməlidir. O, qeyd edirdi ki, siyasətdə məqsədəuyğunluq hökm sürməlidir.

3. Siyasətin əxlaqa xidmət etməsinin zəruriliyinə söykənən yanaşmadır. Bu yanaşma öz mənbəyini humanizm ideallarından alır. Avropada ilk humanistlər XV əsrdə **E.Rotterdamlı**, **T.Mor**, **T.Kompanella** və b. olmuşdur.

Humanizm ideallarının yayılması xristianlıqla protestantizm təriqətinin yaranmasına gətirib çıxarmışdır ki, bu da öz növbəsində, sahibkarlığın inkişafı və demokratik, dünyəvi dövlət quruluşlarının yaranması üçün əxlaqi, siyasi-ideoloji baza olmuşdur.

Sonrakı dövrlərdə **T.Hobbs** tərəfindən ictimai müqavilə yolu ilə dövlətin yaradılması ideyası meydana gəlir, **C.Lokk** hakimiyyətin bölünməsi ideyasını irəli sürür və bu ideyanı sistemləşdirir, **Ş.L.Monteskyö** siyasi azadlıqlara malik dövlətin – milli, demokratik, dünyəvi dövlətin qanunlar bazasını yaradır,

bunun ictimai səmərəlilik yollarını göstərir, **J.J.Russo** demokratik dövlət quruculuğunun prinsipləri və reallaşması yollarını verir.

Fransa burjua inqilabından sonra **J.J.Russonun** təliminin Fransanın dövlət ideologiyası elan olunması ilə siyasi fikir tarixində erkən humanizmlə başlayan siyasətin insana - əxlaqa xidmət etməsi nöqtəyi-nəzəri siyasi təcrübədə reallaşır.

Bundan sonra Avropada, Şimali Amerikada liberal dəyərlər yayılır və inkişaf edir. Liberalizm iqtisadi sahədə sərbəst iqtisadiyyatı, siyasətdə hakimiyyət bölgüsünü, plüralizmi, azad və ümumi seçki hüququnu, insan haqları və azadlıqlarını önə çəkir. Liberalizm əxlaqın təzahürünü insan azadlığında görür və onu siyasətə nisbətdə birinci hesab edir.

XX əsrin siyasi fikrində və təcrübəsində çox müxtəlif ideologiyaların mövcud olmasına, tarixən bəzi məqamlarında faşist, kommunist kimi ideologiyaların çox nüfuzlu olmasına baxmayaraq əsrin sonunda liberalizm önə çıxmış bir ideologiya olaraq daha çox vüsət almış və dünyanın qabaqcıl ölkələrində qəbul edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, siyasətlə əxlaqın nisbəti probleminə dair birinci nöqtəyi - nəzər bu ictimai şüur formasını müstəqilləşdirmək cəhdindən ibarətdir. Əlbəttə, bu fikir həqiqət ünsüründən xali deyildir. *Əxlaq və siyasət cəmiyyətdə müəyyən davranış və fəaliyyətləri nizamlayır.*

Bu baxımdan onlarda təmas nöqtələri çoxdur. Lakin bununla belə onlar eyniləşdirilə, bir-birinə aid edilə bilməzlər. Lider-siyasətçinin də başlıca keyfiyyətlərindən biri siyasətdə əxlaqın yerini və rolunu dəqiq və düzgün qiymətləndirməkdən ibarətdir.

Sosial həyatda siyasətlə əxlaqın qarşılıqlı münasibəti elmi ədəbiyyatda *dörd başlıca mövqedən qiymətləndirilir*:

1. nəsihətçilik – düzlük, saflıq, insanlara nəcib münasibət;
2. muxtar səciyyəlilik - bir-birinin səlahiyyətinə qarışmamağı;
3. barışmaz əksliklər - əxlaqın xeyir, siyasətin isə şər kimi səciyyələndirilməsi;

4. kompromis – siyasətin spesifikliyini nəzərə almaqla əxlaqın mənafeəyə təsirinin zəruriliyindən çıxış edir.

Siyasətin insan amilindən başqa dövlət amili də var və dövlət maraqlarının özü nəticə etibarı ilə bugünün və sabahın vətəndaş maraqları deməkdir. Lakin burada problem dövlət maraqlarının hər zaman vətəndaş maraqları ilə uzlaşıb uzlaşmamağıdır.

Dövlət maraqlarının daim vətəndaş maraqları ilə uzlaşması üçün dövlətin vətəndaş tərəfindən nəzarətdə olmasıdır. Həmin nəzarətin qurulması da hakimiyyət bölgüsünə, ümumi seçki hüququna, bir sözlə, demokratik rejimin prinsiplərinə söykənməlidir.

Siyasətin tarixi inkişafı prosesində onun optimallığı yollarının axtarılması siyasətlə əxlaqın nisbətində əxlaqın xeyrinə dəyişməsi ilə nəticələnir. Bu da, öz növbəsində, siyasi rejimin demokratikləşməsinə şərtləndirir.

Totalitar və ya avtoritar, bir sözlə, qeyri-demokratik rejimlərdə siyasət əxlaqdan “azad” olur, əxlaqı öz inhisarına almaqla istismar edir. Siyasət nə qədər çox “azad” olursa, əxlaq o qədər çox istismar olunur. Belə hallarda nə insan haqlarından, nə siyasətin ictimai, tarixi əhəmiyyətindən, nə onun inkişafından, nə də mənafeəyətinin yüksəkliyindən danışmaq olmaz.

Demokratik və hüquqi dövlətdə isə əxlaqın siyasətə nəzarəti mövcud olur və bu da siyasi etikanın köməyi ilə həyata keçirilir. *Siyasi etikanın* tədqiqat obyekti - siyasət aləmində və onun təsisatlarına aid olan əxlaqi dəyərlər və normaların, cəmiyyət üzvlərinin bu sahədə münasibətləri və davranışının məcmusu təşkil edir.

Siyasi etika ədalətli sosial quruluş, rəhbərlərin və vətəndaşların qarşılıqlı hüquq və vəzifələri, insanın və vətəndaşın köklü hüquqi, azadlıqların sağlam nisbəti, bərabərlik və ədalət, eləcə də bu kimi digər problemlərə toxunur.

Siyasi etika hakimiyyətin öz tələbatını məhdudlaşdırılmasını tələb edir, qanunların aliliyinə üstünlük verir, başqa sözlə, dövlətin qanunsuz fəaliyyətini qanunçuluqla əvəz edir,

hakimiyyətin, cəmiyyətin və vətəndaşların dövlətlə əlaqəli fəaliyyətinin istiqamət və normalarını müəyyənləşdirir.

Siyasi etika şəxslərin, qrupların, birliklərin parlamentdə və digər dövlət orqanlarında münəqişəli vəziyyətlərini, əxlaqını nəzarət altında saxlayır. Siyasi etikanın inkişafı öz növbəsində əhalinin siyasi mədəni səviyyəsinin inkişafı ilə müşayiət olunur ki, həmin vaxt siyasətin nəzarətdə olması vətəndaş maraqlarını qorumaqla yanaşı dövlət maraqlarına da xələl gətirmir, əksinə, onu subyektiv maraqlardan qoruyur.

Müasir dövrdə dünyada liberal dəyərlərin, insan hüquqlarının, demokratiyanın inkişafı, dövlətlərarası və beynəlxalq münasibətlərdə, ayrı-ayrı dövlətlərin qanunlarında təsbitməsi siyasi etikanın inkişafı və getdikcə siyasətin əxlaqlılığı minimal həddinin qalxması prosesi ilə müşayiət olunur.

Demokratik ölkələrdə siyasətin əxlaqlılığının minimal həddinin indiki durumu ciddi şəkildə əxlaqi siyasətin optimallığı şərtinə çevirməklə siyasətin mənəviyyatını onun elmiliyi səviyyəsinə qaldırır. Nəticədə isə, siyasətin optimallığı həm xarici, həm də daxili siyasətdə və siyasətin bütün səviyyələrində onun əxlaqlılığını və əxlaqlaşması prosesini tələb edir.

Dövlətin xarici siyasəti sahəsində bu istiqamətdə *qəbul olunan şərtlər*:

- beynəlxalq konvensiyalara qoşulması və onların tələblərini yerinə yetirməsi;
- daxili işlərə qarışmamağı;
- hüquqi prinsipləri üstün tutması;
- bərabərtərəfli və qarşılıqlı faydalı əlaqələr qurmağı;
- regionda sülhsevər siyasət yürütməsi;
- integrasiyaya açıq olması;
- demokratiyanın, insan hüquqlarının, sülhün inkişafına yardım etməsidir.

Siyasətin əxlaqi ən mürəkkəb, çoxçalarlı sahəsi siyasi subyektlərin hakimiyyət problemlərinin həlli ilə bağlı olan daxili

siyasətdir. Siyasətin əxlaqi meyarı müəyyən mənada hakimiyyət uğrunda mübarizənin imkanlarını daraldır, mübarizə üsulları və vasitələrinə tələbləri kəskinləşdirir.

Bunun nəticəsində də siyasi rəqabət siyasi qüvvələrin malik olduqları intellekt, dünyagörüşü, peşəkarlıq və mənəviyyətin rəqabət meydanına çevrilə bilər. Axırda, əgər rəqabətdə iştirak edən tərəflər “oyun qaydalarına” əməl edərlərsə, onda yuxarıda qeyd olunan keyfiyyətlərin üstün olduğu tərəf qalib gəlir, digər tərəf isə məğlub olduğu ilə razılaşmalıdır.

Müasir dövrdə real xarici və daxili siyasət əxlaqi-mənəvi meyarları nəzərə almağa və hüquqi normalara əməl etməyə çalışır. Lakin əgər siyasi maraqlar əxlaqi prinsiplərdən ayrılırsa, onda birincilik maraqlara verilir.

İngilis tarixçisi və siyasi xadimi **C.Aktonun** sözləri: “Hər bir hakimiyyət yoldan çıxardır, mütləq hakimiyyət qətiyyənlə yoldan çıxardır” məşhur prinsipə çevrilib və bütün dövrlərdə dayanmadan işləyir.

Yoxlama sualları və tapşırıqlar

1. “Əxlaq” anlayışının mahiyyəti nədən ibarətdir?
2. Siyasət və əxlaqın qarşılıqlı münasibəti filosof və alimlər tərəfindən necə araşdırılırdı?
3. Siyasət və əxlaq necə bir - biri ilə əlaqədə olurlar?
4. Sizə görə “mənəvi siyasət” anlayışı nə mənə daşıyır?
5. Siyasət və əxlaqın funksional ümumiliyi və fərqləri nədən ibarətdir?
6. Əxlaqla siyasətin qarşılıqlı münasibətlərinin başlıca yanaşmaları hansılardır?
7. Niyə görə siyasəti “çirkin iş” hesab edirlər?
8. “Əxlaqi kompromis” altında siz nəyi başa düşürsünüz?
9. Müasir dövrdə siyasəti və siyasətçiləri siz necə qiymətləndirirsiniz?

10. Keçmiş və ya hazırda olan siyasətçilərdən kim sizin idealara yaxındır və nəyə görə?
11. Məşhur düstur olan “siyasət sənət ehtimalıdır” hansı məzmunu nəzərdə tutur?

Təvsiyə olunan ədəbiyyat və mənbələr

1. Hacıyeva V.C. Siyasi orqanizm: elementlər, əlaqələr, proseslər. – B., 2008
2. Makiavelli N. Hökmdar / Tərc. edən F.Təbibbi. – B., 2008
3. Mehdiyev R.Ə. Fəlsəfə. – B., 2010
4. Məmməd zadə İ. Siyasi etika / Siyasi biliklərin əsasları. – B., 1997
5. Акто́н Дж. Очерки становления свободы / Пер. с англ. - Лондон, 1992
6. Антология мировой политической мысли. В 5 т. – М., 1997
7. Баку́нин М. Государственность и анархия. Полн. собр. соч.Т.2. - СПб., 1907
8. Вебер М. Избранные произведения. - М., 1993
9. Капустин Б.Г. Моральный выбор в политике. – М., 2004
10. Маликова Ю.О. Проблема соотношения политики и морали в философии Х. Арендт // Политические исследования, 2003, № 5
11. Мораль в политике: хрестоматия / Пер. с англ. – М., 2004
12. Пугачев В.П., Соловьев А.И. Введение в политологию. – М., 2002
13. Тавадов Г.Т. Политология. – М., 2010
14. Шапи́ро И. Моральные основы политики / Пер. с англ. – М., 2004

2.4. SİYASƏT VƏ MƏDƏNİYYƏT

“Mədəniyyət” anlayışı və onun mahiyyəti. Siyasət və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi. Siyasi mədəniyyətin xüsusiyyətləri.

Yoxlama sualları və tapşırıqlar.

Tövsiyə olunan ədəbiyyat və mənbələr.

1. “Mədəniyyət” anlayışı və onun mahiyyəti

Siyasi mədəniyyətin məzmunu və quruluşu barədə əhatəli və düzgün təsəvvürə yiyələnmək üçün “mədəniyyət” anlayışının mahiyyətinin təhlili vacibdir. Latınca “cultura” sözündən yaranmış “mədəniyyət” termini ilk dəfə Romada məşhur siyasi xadim, natiq və filosof **Mark Tulliy Siseron** tərəfindən “becərmə” mənasında işlədilmişdir. Bu onu göstərir ki, əvvəllər mədəniyyət dedikdə, insanın təbiətə məqsədyönlü təsiri nəzərdə tutulurdu.

“Mədəniyyət” sözü ərəb dilindən “mədhinə” sözü ilə də bağlıdır. Mədhinə şəhərində təmizlik, abadlaşma işləri yüksək səviyyədə keçirdi, şəhərin məişəti və ənənələri var idi. Sonralar bu termin şəhərin həyat tərzini ilə assosiasiya edilməyə başlamışdır.

Mədəniyyətə filosof və mütəfəkkirlər tərəfindən bir neçə yüz tərif verilmişdir. Onların böyük əksəriyyəti insan zəkasının, insanların aramsız fəaliyyətinin “vəhşi təbiətə”, onun cilovlanmayan mühitinə “qəhrəmancasına” qarşı durmasını əks etdirməklə özündə pozitiv, əsasən müsbət mənə daşıyır.

Zaman keçdikcə mədəniyyət öz ilkin mənası olan “torpağın emalı” kimi başa düşülən çərçivəsindən çıxıb, başqalaşmış və bitməz surətdə davam edən “yerin emalı” olmuşdur. Bu gün görünməmiş bir dərəcədə “özündən sonra səhra” qoyub gedən (**K.Marksa görə**) mədəniyyətin bu tipinin neqativ nəticələri görünür.

Ümumiyyətlə, mədəniyyətin *marksist konsepsiyası* onu bəşəriyyətin varlığının və şüurunun bütün sahələrində gerçəkliyin

dəyişdirilməsinə, bəşər tarixinin sərvətlərinin şəxsiyyətin daxili sərvətinə çevrilməsinə və inkişaf etdirilməsinə yönəlmiş yaradıcı fəaliyyəti kimi izah edir.

Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, mədəniyyət iqtisadiyyat, siyasət, hüquq, məişət, adət-ənənələr və incəsənətin qarşılıqlı təsirdə olduğu sistem hesab edilməlidir. Bundan başqa, mədəniyyət çox vaxt ideyaların, normaların, dəyərlərin məcmusu kimi integrasiya edilən *mənəvi istehsalın* xüsusi sahələri ilə bu və ya digər şəkildə əlaqələndirilir.

Bəzi mütəfəkkirlərin fikrincə, mədəniyyət insanın sosial ünsiyyət şəbəkəsindən yaranan tələbatının təmin edilməsi *üsullarının və məhsullarının məcmusudur*. Digərləri belə hesab edir ki, mədəniyyət hissiyyat, emosiyalar, mənəvi temperament və hissləri tənzimləyən *idrak sahəsidir*.

Mədəniyyət bir sosial təsisat kimi ictimai sabitliyi təmin etməyə, cəmiyyəti və dövləti mühüm məsələlərinin həlli uğrunda birləşdirməyə qadirdir. 1998-ci ildə Stokholm şəhərində keçirilən “İnkişafın xeyri üçün mədəni siyasətinin istifadə olunması” üzrə hökumətlərarası konfrans mədəniyyətinin məzmununu cəmiyyətini və sosial qrupunu səciyyələndirən maddi, mənəvi, intellektual və emosional xüsusiyyətlərin bütöv bir kompleks kimi müəyyənləşdirmişdir.

Mədəniyyəti insan fəaliyyətindən ayırmaq olmaz. İnsan mədəniyyəti yaratmaqla həm də özünü yaradır. Çox vaxt mədəniyyəti insanın fəaliyyətinin inkişafının universal vasitəsi, insanın təbiət üzərində həm xarici qüvvələrin, həm də təbiətinin özünün üzərində hökmranlıq həddi kimi hesab edirlər.

Amerika filosofu, sosioloq, cəmiyyətin postsənaye (informasiya) konsepsiyasının banisi **Deniel Bell** (1919-2004) mədəniyyəti müəyyən ruhi vəziyyət kimi səciyyələndirirdi. O, belə hesab edirdi ki, cəmiyyət, qrup və ya şəxsiyyət üçün mədəniyyət məntiqi cəhətdən davamlı estetik baxışlar, mənəvi “mən” konsepsiyası və bu konsepsiyasının insanı bəzəyən əşyalarda, onun yaşayışında, habelə zövqlərində ifadə edən həyat

tərzi sayəsində mümkün olan bütövlük vasitəsilə fərdiyyətin dəstəklənməsindən ibarət daimi prosesdir.

Müxtəlif kulturoloji konsepsiyaların məzmununun təhlili aşağıdakı məntiqini izləməyə imkan verir: insan maddi tərəqqiyə, bütün sosial-mədəni problemlərin elmi-texniki tərəqqi yolu ilə həll edilməsinin mümkünlüyünə qeyd-şərtsiz inamı mövcud dəyərlərin və əxlaq normalarının dəyişməsinə şərait yaratmış, bəşər cəmiyyətinin böhranının əsası kimi mənayyətin və mədəniyyətin böhranına səbəb olmuşdur.

İctimai inkişafın hər bir müəyyən konkret mərhələsi mədəniyyətin yeni tarixi tipini doğurur. Cəmiyyətin tarixi inkişaf mərhələləri dəyişdikcə mədəniyyətin məzmunu da dəyişir və təkmilləşir.

Mədəniyyət ictimai tələbatı ödəmək üçün əsrlər boyu bəşəriyyət tərəfindən yaradılan və yaradılmaqda olan *maddi* (texnika, texnologiya, maddi dəyərlər və s.) və *mənəvi* (elm, təhsil, əxlaq, incəsənət və s.) sərvətlərin məcmusudur.

Lakin mədəniyyət yalnız insanların fəaliyyətinin nəticəsi deyil, o, həm də insanların dəyişdirici fəaliyyət prosesidir. Maddi mədəniyyət hansı dərəcədə mənəvidirsə, yalnız həmin dərəcədə mədəniyyət hesab edilə bilər. Mənəvi mədəniyyət mənəvi istehsalı da əhatə edən daha geniş anlayışdır.

Mədəni tərəqqi prosesi yalnız maddi və mənəvi sərvətlərin toplanması mənasında başa düşülməməlidir. Bu proses həm də bəşər mədəniyyətinin irəliyə doğru inkişafı, insanların tarixən təşəkkül tapan mənəvi fəaliyyətinin təkmilləşməsi və yetkinləşməsi kimi çıxış edir.

Bütövlükdə mədəniyyət yalnız maddi və mənəvi sərvətlərin məcmusu olmadığı kimi, *mənəvi mədəniyyət* də ancaq mənəvi sərvətlərin toplusundan ibarət deyildir. Mənəvi mədəniyyət bu və ya digər dərəcədə ictimai həyatının bütün sahələrində nəzərə çarpır. Lakin mənəvi mədəniyyət daha əhatəli, geniş və çoxcəhətli şəkildə mənəvi həyat sahəsində öz əksini tapır.

Mənəvi mədəniyyət mənəvi həyatın bütün mədəni nəticələrini əhatə edir. “*Mənəvi həyat*” və “*mənəvi mədəniyyət*” anlayışları bir - birinin sinonimi kimi çıxış etmir. Mənəvi həyat daha geniş anlayışdır. Mənəvi mədəniyyət onun çox mühüm tərəflərindən biridir. Mənəvi mədəniyyət mənəvi sərvətlərin, ideyaların, biliklərin, görüşlərin, əxlaqi və fəlsəfi sərvətlərin, təhsilin, elmin, incəsənətin və s. məcmusudur.

Mədəni-tarixi prosesin şüurlu subyekti olan insanın inkişafı təkcə təhsil səviyyəsini, mütəxəssislərin, orta və ali məktəblərin, xəstəxanaların, qəzet və jurnalların sayını, kitabların tirajını, istehlak, bolluğun və asudə vaxtın miqyasını deyil, həm də mənəviyyatın, əxlaqi dəyərlərin, demokratiya vərdislərinin, insanların bir-birinə münasibətdə dözümlülüyünü, onların ictimai işlərin idarə edilməsində iştirakının səviyyəsini xarakterizə edir. İnkişaf ideyasının mənbəyi mənəviyyət, mədəniyyət, insanın mentalıq deyilən xüsusi sahədir.

“*Mədəniyyət*” anlayışını çox vaxt “*sivilizasiya*” anlayışı ilə eyniləşdirirlər. Mədəniyyət və sivilizasiya bir çox cəhətdən fərqlənmirlər, bir-birinə keçirlər, qarşılıqlı asılılıqdadırlar, amma eynilik təşkil etmirlər. Sivilizasiya mədəni proses üçün ilkin şərait yaradır, mədəniyyət isə yeniliyin yaradıcısı olmaqla sivilizasiyanın inkişafı üçün şərait yaradır.

Sivilizasiya bəşər cəmiyyətinin inkişafının qlobal səviyyəsini əks edir və bu prosesdə sosial sistemlərinin integrasiyası baş verir. Sivilizasiya “barbarlıq” əvəz edən tarixi mərhələni, başqa sözlə, bəşəriyyətin yüksək inkişaf mərhələsini təcəssüm etdirir. Alman filosofu, kulturoloq **Osvald Şpenqlerin** (1880-1936) fikrincə, sivilizasiya mədəniyyətinin inkişafının yüksək mərhələsidir, onun tənəzzülünün sonudur. Bəşəriyyət mövcudluğunun bütün tarixi ərzində sivilizasiya şəraitində zaman etibarilə iki faizdən artıq yaşamamışdır (“Avropanın sükutu”).

Mədəniyyətin *əsas funksiyası* – nəsillərin mənəvi təcrübəsini qoruyub saxlamaq, sonrakı nəsillərə çatdırmaq və mənimsəməkdir. Bundan başqa, mədəniyyət informativ və kommuni-

kasiya, idrakı və adaptasiya, tərbiyə funksiyalarını da yerinə yetirir. Bununla belə, mədəniyyət normativ, humanitar, etik, estetik və siyasi səciyyə daşıyan funksiyaları əhatə edir. Mədəniyyətdə ənənələr və novatorluq, irs və müasirlik, zamanların əlaqəsi də özünü göstərir.

Mədəniyyət dəyərləri istehsal edilən bir sahə kimi mövcuddur, o, həmin dəyərlər sayəsində cəmiyyəti istiqamətləndirir və tənzimləyir, gerçəkliyin predmet və hadisələrini qiymətləndirir, onları bəyənir, yaxud pisləyir.

Mədəniyyəti *iki ünsürə* bölmək olar: substansional və funksional.

Mədəniyyətin *substansional* ünsürlərinə aşağıdakılar aiddir:

1. dəyərlər (iqtisadiyyatın, siyasətin, fəlsəfənin, mədəniyyətin və s.);
2. təsisatlar (universitetlər, kinostudiyalar, kitabxanalar, kinoteatrlar, muzeylər və s.).

Mədəniyyətin *funksional* ünsürlərinə aiddir: mədəni dəyərlərin mənimsənilməsi, yaradılması, yayılması və işlənilməsi.

Müasir cəmiyyətin irəliyə doğru inkişaf edən bütöv bir sosial sistem, ayrı-ayrı sahələri sıx əlaqədə bir - biri ilə obyektiv qanunauyğunluqlar əsasında qarşılıqlı təsirdə olan mədəniyyətinin modeli formalaşır. Bu modelə təhsil və tərbiyə, elm və texnologiya, ədəbiyyat və incəsənət, din və etika, mətbuat və turizm, təşkilat və idarəetmə, dil və mədəni irs, ekologiya və səhiyyə, hüquq və həyat fəaliyyətlərini təmin edən digər sistemlər daxildir.

Oxşar ictimai - siyasi sistemləri olan ölkələr bir-birindən siyasət-mədəniyyət münasibətlərində fərqli ola bilərlər. Bu müxtəliflik ölkənin geosiyasi vəziyyətindən, tarixi inkişaf spesifikasiyası ilə qabaqcadan müəyyən edilir.

Beləliklə, *mədəniyyət* insanların və cəmiyyətlərin həyatının keyfiyyətinə təsir edir, sabit inkişafının rəhni olur, iqtisadi və sosial nemətlərinin artmasına gətirib çıxarır. Mədəniyyətə belə yanaşma YUNESKO və Avropa Şurasının məruzələrində,

mədəniyyətlə bağlı bir sıra digər beynəlxalq təşkilat və qurumlarının sənədlərində əks olunur.

2. Siyasət və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi

Mədəniyyət cəmiyyətin bütün sahələrini əhatə edir, *siyasət* isə mədəniyyətin xüsusi bir hissəsidir, spesifik ünsürüdür. Siyasi fəaliyyətdə müəyyən dəyərlər və davranışın müəyyən nümunələri öz yerini tapır.

Siyasət və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi siyasi, sosial və mədəni proseslərin qarşılıqlı əlaqələri kimi görünə bilər. Siyasi və sosial proseslər mədəni prosesləri qabaqlıya bilər və əksinə.

Siyasət fəaliyyət kimi müəyyən mədəniyyətini, bu cür fəaliyyətini yerinə yetirmək üçün müəyyən texnologiyanı nəzərdə tutur. Siyasi sahədə insanların fəaliyyəti siyasi ideyaların, davranış normaların və üsullarının sistemi ilə və spesifik təsisatlarla təqdim olunur.

Mədəniyyət – cəmiyyətin siyasi sistemə təsir edən vacib bir amildir. O, siyasi və dövlət təsisatlarının formalaşmasına və fəaliyyətinə böyük təsir göstərir, siyasi proseslərə əhəmiyyət verir, dövlət və vətəndaş cəmiyyətinin arasında qarşılıqlı əlaqələrinin xarakterini təyin edir.

Hər hansı bir vətəndaş öz biliklərini, dəyərlərini və inandırma söylərini cəmiyyətdə olan siyasi sistemlə uzlaşmalıdır. Bu isə siyasi sistemin onun şüuruna uyğunlaşması, təhlili və öyrənmək yolu ilə qiymətləndirilir.

Mədəniyyətin *siyasi sistemə təsiri* aşağıdakılardan ibarətdir:

1. vətəndaşlarda vacib olan ictimai-siyasi bilikləri, məsləkləri, baxışları və siyasi səlahiyyətlərini formalaşdırır;
2. siyasi həyatın sabitliyi əsasında formalaşır və idarəetmənin səmərəliliyini yüksəltməyə kömək göstərir;
3. siyasi prosesin iştirakçıları arasında əlaqələrin qurulmasına kömək edir;

4. siyasi mədəniyyətin ünsürlərini nəsildən nəslə keçməsinə və siyasi təcrübə toplamağa imkan yaradır;

5. ictimai şüurunda lazım olan vacib dəyərləri, məqsəd və davranış normalarını formalaşdırır və təsbit etdirir;

6. şəxsiyyət-vətəndaş formalaşmasında həlledici rol oynayır.

Hakimiyyət siyasətin mərkəzi hadisəsi olaraq, eyni vaxta mədəniyyətinin də bir hissəsi kimi çıxış edir. Siyasi hakimiyyətə mədəniyyət nöqteyi-nəzərindən baxışı dəyər kimi hansı hakimiyyət, nə dərəcədə, nə vaxt və kimin üçün başa düşməsinə imkan yaradır.

Hakimiyyət və mülkiyyət, hakimiyyət və nüfuz, hakimiyyət və əxlaq, hakimiyyət və incəsənət və s. dəyərlərin arasında qarşılıqlı münasibətlərini aydınlaşdırmamış əsl siyasi prosesi başa düşmək qeyri-mümkündür.

Siyasət və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi müxtəlif səviyyələrdə yerinə yetirilir: sivil, formasiya, coğrafi və s. *Sivil səviyyədə* siyasət və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi tarixə malikdir. Belə ki, XVII əsrdə **T.Hobbs** ibtidai insanın yaşamasını "sənətsiz, yazısız və cəmiyyətsiz", onun həyatını isə "tək-tənha, yoxsul, dəhşətli, vəhşi, qısa" kimi təsvir etmişdir. Fransız filosof - maarifçi **Volter** (1694-1778) elə güman edirdi ki, Maarifçilik dövrü bəşəriyyətin vəhşilikdən və barbarlıqdan tədricən mədəniyyətə doğru hərəkətin nəticəsi olub.

Y.Q.Herder, **L.Morqan**, **N.Danilevski**, **A.Toynbi** mədəniyyəti sivilizasiyasının əsası, onun daxili məzmunu kimi qəbul edirdilər, faktiki olaraq onları eyniləşdirirdilər. **İ.Kant** ilk dəfə olaraq bu anlayışları ayırdı.

XX əsrin əvvəlində **O.Şpenqler**, **N.Berdyayev**, **H.Markuse** onları bir - birinə qarşı qoydular, sivilizasiyanı texnika və texnologiyanın inkişafı ilə, mədəniyyəti isə insanın və cəmiyyətin mənəvi aləmi ilə bağladılar.

Elmi ədəbiyyatda sivil səviyyədə mədəniyyətin və siyasətin qarşılıqlı təsirinin iki yolu göstərilir: 1. *təkamül*; 2. *inqilabi*.

Birinci yol mədəniyyət və siyasətin sivilizasiyanın daxilində qarşılıqlı təsiri ilə bağlıdır. Bu proses mədəniyyətin özünün təbii dəyişməsi vasitəsi ilə keçir. *İkinci yol* isə, o vaxt mümkündür ki, siyasi dəyişiklər mədəni dəyişikləri qabaqlayır, siyasi sahə özü mədəni dəyişikliklərinin təşəbbüsçüsü olur.

Mədəniyyət və siyasətin qarşılıqlı hərəkəti *formasiya səviyyəsində* də baş verir. Hər ictimai-iqtisadi formasiya, mədəni irsin istifadə etməsi üçün öz siyasi xüsusiyyətləri vardır. Bu prosesin ümumi qanunauyğunluqlarını üzə çıxarmaqla, mədəniyyətin inkişaf yollarının müxtəlifliyini hər vaxt nəzərdə tutmaq lazımdır.

Mədəni fəaliyyət təkcə keçmiş mədəni dəyərləri mənimsəməklə qurtarmır, o, öz *əsas ünsürünü* (insanın yeni dəyərlərinin istehsalatına qabiliyyətini) ayırmaz surətdə işə salır.

Mədəni fəaliyyət prosesində *coğrafi səviyyəsində* mədəniyyət və siyasi hakimiyyətinin qarşılıqlı təsirinin xeyli modelləri vardır. Bunlar hamısı tarixi, sosial, siyasi, milli, dini və digər amillərdən asılıdır. Müxtəlif dövlət hakimiyyətləri mədəniyyətə öz münasibətini formalaşdıranda bir ya da bir neçə rolları seçir.

Elmi ədəbiyyatda bu istiqamətdə qeyd olunan üç anlayışı fərqləndirmək lazımdır: "*mədəniyyətin siyasəti*", "*mədəni siyasət*" və "*siyasi mədəniyyət*". XX əsrin İtaliya filosofu, tarixçisi, sosioloqu **Norberto Bobbionun** (1909-2004) yaradıcılığı bu baxımdan maraqlıdır. Liberalizm tərəfdarı olan **N.Bobbio** siyasi mübarizənin gücləndirməyini, kəskinləşdirməyini ziyalıların vəzifəsi sayırdı. Ziyalıların siyasi fəaliyyətini o, "*mədəniyyətin siyasəti*" hesab edirdi və onu "*mədəni siyasətə*" qarşı qoyurdu.

Mədəniyyətin siyasəti mədəniyyətin inkişafında böyük rol oynayır, çünki mədəniyyət siyasi amillərdən, dövlətin mədəni inkişafına təkan verən və ya ləngidən siyasi sistemindən asılıdır.

Mədəniyyətin idarə edilməsi mədəniyyətin inkişafının nəzəri modelinin kulturoloji yanaşma ilə qurulmasını və ölkənin mədəniyyətinin səviyyəsi barədə obyektiv məlumatın təhlili və

sistemləşdirilməsi əsasında müvafiq proqramların işlənməsini nəzərdə tutur.

Demokratik ölkələrdə mədəniyyətin siyasətinə inkişaf və rifahının artması siyasəti kimi baxılır. Belə siyasətin əsasında duran əsas motiv insan həyatının qorunub saxlanması və yaxşılaşdırılmasıdır. Kütlələrin davranışı onların fəaliyyətində təzahür edir və mədəniyyətin səviyyəsini təcrübədə göstərir.

Bununla əlaqədar olaraq, o, xalqın sosial inkişafı üçün intellektual potensialın qabaqlayıcı inkişafını və ağıllı istifadə olunmasını, xalqın ümumi mədəniyyətinin və həyat səviyyəsinin durmadan artmasını təmin etməlidir.

Mədəni siyasət cəmiyyətin mənəvi həyatında çoxcəhətli nəzəri və praktiki fəaliyyətini təqdim edir. Onu cəmiyyətin siyasi sistemin müxtəlif təsisatları yerinə yetirə bilər: dövlət, siyasi partiyalar, ictimai təşkilatlar və s. Mədəni siyasətin məqsəd və vəzifələri hər dövlətin hakim ictimai münasibətlərlə, onun inkişafının spesifik şəraiti ilə müəyyən olunur.

Mədəni fəaliyyətin prosesində ölkələr səviyyəsində mədəniyyətin və siyasi hakimiyyətinin çoxlu modelləri mövcuddur. Bunlar tarixi, sosial, siyasi, milli, dini və digər amillərdən asılıdır.

Mədəni fəaliyyət təkcə keçmiş mədəni dəyərlərinin mənimsənilməsi ilə bitmir, o, öz əsas ünsürünü – insanın yeni dəyərlərinin istehsalının qabiliyyətini – üzvü sürətdə daxil edir. Hər bir dövlətin mədəni siyasəti cəmiyyətin elmi sürətdə təşkil və idarə edilməsi əsasında ölkənin harmonik inkişafının əldə edilməsinə yönəlməsidir.

Mədəniyyətə öz münasibətini formalaşdıraraq, dövlət hakimiyyəti müəyyən bir və ya uyğun rolları seçir. Təxmini danışanda bu rollar *mühəndisə, köməkçiye, patrona və ya arxitektora aiddir*.

Dövlət - mühəndisdir, o, mədəniyyətin inkişafına aparan bütün vasitələri öz əllərində cəmləşdirir. Burada mədəni siyasət tam olaraq hakim elitanın rəsmi xəttindən asılıdır.

Dövlət – köməkçidir, bir qayda olaraq, o, mədəniyyətin ayrı-ayrı növlərini və janrlarını yox, ümumiyyətlə incəsənətə, mədəniyyətə tərəfdar çıxır.

Dövlət - patron modelində hökumət təkə ayrılmış məbləğinin ümumi miqdarını müəyyənləşdirir və onun paylamasına qarışmır. Bu funksionu xüsusi şura keçirir.

Dövlət - arxitektör rolunda mədəniyyəti və incəsənəti xüsusi təşkilatın vasitəsilə (nazirlik və ya mədəniyyət departamenti) maliyyələşdirilir, subsidiyalar (maddi yardım) isə məmurlar tərəfindən paylanılır.

Mədəni fəaliyyətinin mühüm mərhələsi mənəvi dəyərlərin yayılması və bölməsidir. Müasir dövrdə xüsusi əhəmiyyətin əldə etməsi təkə mədəniyyətinin cəmiyyətə verilməsi deyil, həm də cəmiyyətin mədəniyyətə nəyi verməsi, onun inkişafına və yayılmasına hansı şərait yaradılmasıdır.

Mədəni sərvətlərin işlətməsində siyasət həm keçmiş mədəni sərvətlərin mənimsənilməsinə, həm mədəniyyətin müasir sərvətlərinə yönəlməlidir.

3. Siyasi mədəniyyətin xüsusiyyətləri

Ümumiyyətlə, mədəniyyətin *bir neçə növü vardır*: ümumi, siyasi, milli, sinfi, ekoloji, dini və s. "*Ümumi mədəniyyət*" anlayışına daxil olan mənəvi mədəniyyətlə yanaşı siyasi mədəniyyət də mənəvi həyat hadisəsidir. Mənəvi həyatın bütövlüyünü və zənginliyini təmin edən amillər sırasında *siyasi mədəniyyət* spesifik yer tutur.

Siyasi mədəniyyət – ictimai münasibətlərinin dəyişməsinin subyektı olan şəxsiyyətin sosial inkişafının dərəcəsini səciyyələndirən cəmiyyətin, qrupların və fərdin fəaliyyətinin məqsədləri, vasitələri və nəticələridir.

Siyasi mədəniyyət ümumbəşəri mədəniyyətin tərkib hissəsi olmaq etibarilə siyasi mədəniyyət haqqında ilk təsəvvür hələ antik

Şərq ölkələrində, sonralar isə Qədim Yunanıstanda və Romada meydana gəlmişdir.

Qədim Çinin mütəfəkkiri, filosofu **Konfutsi**, antik Yunanıstan fəlsəfi fikrinin ensiklopedik zəka sahibləri **Platon**, **Aristotel** və b. siyasi mədəniyyətin məzmunu və bəzi ünsürləri barədə maraqlı fikirlər söyləmişlər. Lakin “siyasi mədəniyyət” termini elmi ədəbiyyata ilk dəfə alman filosof - maarifçi **İohann Qotfrid Herder** (1744-1803) XVIII əsrdə gətirmişdir.

XX əsrin 50-60-cı illərin sonunda bu ümumi anlayış prizmasından çıxan və siyasət aləmini öyrənən nəzəriyyə meydana çıxır. Sonra isə öz inkişafını Amerika politoloqu **Herman Faynerin** “Böyük Avropa dövlətlərinin idarəetmə sistemi” (1956) kitabında tapır.

Eyni vaxta siyasi mədəniyyətin daha dərin dərk etməsi Amerika alimi **Q.Almondun** “Müqayisəli siyasi sistemləri” əsərində öz yerini tapır. Onun fikrincə siyasi mədəniyyət hər bir siyasi sistemin spesifikliyini əks etdirən siyasi fəaliyyət istiqamətinin xüsusi tipidir.

Bundan sonra bu kateqoriya qərb siyasi-sosioloji və kulturoloji (**M.Veber**, **O.Şpenqler** və b.), rus (**N.Danilevski**, **V.Klyuçevski**, **P.Sorokin**, **N.Berdyayev** və b.) tədqiqatlarında fəal işlənmişdir. Siyasi-kulturoloji konsepsiya marksistlər tərəfindən də geniş istifadə edilmişdir.

Bununla belə siyasi mədəniyyətlə bağlı olan siyasi hadisələr haqqında nəzəriyyə geniş yayılması məhz XX əsrin ortalarından sonra təşəkkül tapmışdır. Siyasi mədəniyyət nəzəriyyəsinə sanballı elmi tövhə Amerika alimləri **Q.Almond**, **C.Pauell**, **S.Verba**, **A.Lipset**, ingilis - **R.Rouz**, **D.Kavanax**, alman - **K.fon Boyme**, fransız - **M.Dyuverje**, **M.Krozze** və b. tərəfindən bəxş edilmişdir.

Siyasi mədəniyyətin tərifinə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Bu məsələyə aid olan **C.Pauell** və **Q.Almond** tədqiqatlarının nəticələrinə xüsusi əhəmiyyət verilir. Onların siyasi mədəniyyət definisiyasını (tərifini) klassik saymaq olar: “Siyasi mədəniyyət

siyasi sistemin iştirakçılarının fərdi mövqelərinin və istiqamətlərinin məcmusudur. Siyasi təsir üçün əsasını təşkil edən və onlara əhəmiyyət verən subyektiv bir sahədir”.

Fərdi istiqamətlər *bir neçə ünsürlərdən ibarətdir*:

1. *idrak* – siyasi obyektlər və ideyalar haqqında həqiqi və ya yalançı biliklər;

2. *affekt* – siyasi obyektlərə münasibətdə əlaqə, cəlb etmə, əks-təsir və s. duyğular;

3. *qiymət* – siyasi obyektlər haqqında mövqelər və fikirlərdir.

Qabriel Almond (1911-2002) və **Sidney Verbanın** (1932) “Vətəndaş mədəniyyəti. Beş millətin siyasi məqsədləri və demokratiya” (1963) kitabında ABŞ, Böyük Britaniya, İtaliya, AFR və Meksikanın siyasi mədəniyyətinin müqayisəli təhlili qeyd olunur. Burada və eləcə də bəzi digər tədqiqatçıların mülahizəsinə görə, siyasi mədəniyyət özlündə mənəvi həyatın elə ünsürlərini təcəssüm etdirir ki, bunlar siyasi fəaliyyətinin istiqamətinin daha sabit məcmusunu ifadə edir.

Q.Almond və **S.Verbanın** konsepsiyasına görə, tədqiqat aparan bu beş ölkənin siyasi mədəniyyəti xüsusi, qarışıqlı mədəniyyəti təqdim edir və onlar onu “vətəndaşlıq mədəniyyəti” adlandırıblar. Vətəndaşlıq mədəniyyətinin səciyyəvi əlaməti vətəndaşların rəşional-fəal davranışdır ki, o da, demokratik siyasi sistemə uyğundur.

Əldə gələn nəticələrin əsasında üç “*təmiz*” siyasi mədəniyyətin tipləri ayrıldı: *patriarxal*; *təbəəlik*; *fəal (vətəndaşlıq) mədəniyyət*. Müəlliflər qeyd edir ki, təcrübədə siyasi mədəniyyətin bu tiplərin arasında qarşılıqlı əlaqə olur, bu və ya digər komponentlərin üstünlüyü ilə onların qarışıqlı formaları təşkil edilir. Məsələn, *patriarxal-təbəəlik*; *təbəəlik-fəal*; *patriarxal-fəal*. **Q.Almond** və **S.Verbanın** fikrincə məhz bunlar cəmiyyətlərin inkişaf tarixində üstünlük təşkil edirlər.

Elmi ədəbiyyatda “*siyasi mədəniyyət*” anlayışı geniş və dar mənada işlənir. *Geniş mənada* siyasi mədəniyyətə ölkənin mənəvi mədəniyyətin o hissəsini daxil edirlər ki, o, ictimai-siyasi

təsisatlar və siyasi proseslərlə bağlıdır, müxtəlif siyasət subyektlərinin arasında qarşılıqlı münasibətlər haqqında siyasi ənənələr, siyasi təcrübədə işləyən normalar, ideyalar, konsepsiyalar və məsləklərdir.

Dar mənada isə siyasi mədəniyyət – siyasi təcrübənin, biliyin, məqsədlərin, baxışların, stereotiplərin, davranış nümunələrin və siyasi subyektlərin fəaliyyətinin sistemidir; siyasi hadisələrin qiymətləndirilməsində vətəndaşların kamilliyi və səriştəliliyi; siyasi etikanın, insanların davranışının və hərəkətlərin formasıdır.

Siyasi mədəniyyət ümummilli mədəniyyətin ayrılmaz tərkib hissəsidir. İlk növbədə, bu bəşəriyyətin, sosial birliklərin, böyük və kiçik sosial qrupların, bütün tarixi inkişafının gedişində toplanan *siyasi təcrübə*dir.

Bu təcrübə insanların *şüurunun* formalaşmasına təsir göstərir, onların davranışını, hərəkətlərini təyin edir. Buna görə də, “siyasi mədəniyyət” anlayışını yada salanda mütləq üç qarşılıqlı əlaqə kəsb edən anlayışdan danışmaq olar: *siyasi təcrübə, siyasi şüur və siyasi davranış*.

Bəşəriyyətin siyasi tarixi təcrübəsi mədəniyyətin inkişafında əsas rol oynayır. Tarixi biliklərin əsasında insanların siyasi şüuru, siyasi davranışın nümunələri və istiqamətlər təsdiqlənir. Bu təcrübə insanlar tərəfindən çox və ya az dərəcədə siyasi sosiallaşma prosesində mənimsənilir.

Təcrübənin müxtəlif formalarının arasında *ənənələr* böyük yer tutur. Onlar insanların bir neçə nəslinin fəaliyyətindən əmələ gəlir, həyatının ən möhkəm əsaslardan biridirlər və davranışın nümunələrini təyin edirlər. Ənənələrin saxlanması və inkişafı cəmiyyətin sabitliyinin və inkişafının şərtlərindən biridir.

Politoloqların müəyyən qismi haqlı olaraq siyasi mədəniyyətin formalaşmasında mənəvi həyatın mühüm ünsürü olan siyasi şüurun roluna xüsusi üstünlük verirlər. Siyasi şüur siyasi mədəniyyətin formalaşdırılmasının ən mühüm ünsürü kimi çıxış edir. Bir çox nəsillərin və insanların siyasi fəaliyyəti siyasi təcrübənin əsasında siyasi şüurunu formalaşdırır.

Siyasi şüur – insanların biliklərini, idrak sistemini, dəyərlərini və ideya-siyasi məsləklərini təqdim edir. Bu isə insanlara cəmiyyətdə öz yerini tutmaq, möhkəm və əhəmiyyətli istiqamətlərinin əmələ gəlməsinə kömək göstərir.

Bilik, idrak - insanların həyat haqqında xəbərdar olmasının səviyyəsini əks etdirir. Vətəndaşların elə bilik səviyyəsi olmalıdır ki, cəmiyyətin üzvləri kimi onların hüquqları müqayisə olunsun.

Mənəviyyət dəyərləri – insanların həyat, məqsədlər haqqında mülahizələrin (etik və normativ) əsasında duran biliklərdir ki, bunların reallaşmasında insanın fəaliyyəti istiqamətləndirilir.

İnandırma – biliklər və dəyərlər əsasında formalaşan, şəxsiyyətin idealını səciyyələndirən təsəvvürlərin məcmusudur. Başqa sözlə, bu kütlələrin təsəvvürünə görə insan və ümumiyyətlə, cəmiyyət necə olmalıdır.

Dünya miqyasında hamı tərəfindən siyasi şüur siyasətin psixi ifadəsinin məcmusu, siyasətin subyektiv komponenti və müxtəlif şəraitlərdə çoxcəhətli səviyyədə təzahür edən ictimai şüur variantı kimi qiymətləndirilir.

Siyasi sistem haqqında təsəvvür etməsi nəticəsində insan öz istiqamətləri əsasında müəyyən siyasi davranışı formalaşdırır. *Siyasi davranış* – insanın siyasi mühitlə praktiki qarşılıqlı əlaqəsidir ki, onun bu və ya digər formada siyasi iştirakını ifadə edir. İnsanların siyasi davranışı onların siyasi fəaliyyətdə təqdim olunur və təcrübədə onların siyasi mədəniyyətinin səviyyəsini göstərir.

Əslində siyasi mədəniyyət özündə *siyasət, şüur və mədəniyyətin* əlamətlərini birləşdirir. Mədəniyyətin ümumi sistemində siyasi mədəniyyətinin xüsusi yer tutması ictimai hadisə olan siyasətlə şərtlənir. Cəmiyyətin sosial-siyasi təsisatları məhz maddi və mənəvi mədəniyyətin “qovşağında” yerləşir.

Müasir şəraitdə yüksək siyasi mədəniyyətin inkişaf səviyyəsi olan demokratik cəmiyyət üç əsas meyarla fərqlənir: *siyasi fəaliyyətə cəlb etməsi; mövqe fəallığı; rasionallıq*.

Bu cəhət siyasi mədəniyyətin *xüsusiyyətlərində* özünü aydın göstərir:

1. siyasi mədəniyyət ümumi əhəmiyyət kəsb edən siyasi biliklərin səviyyəsi və xarakterini səciyyələndirir, vətəndaşların siyasi təcrübə ilə şərtlənən fəaliyyətini və davranışını ifadə edir;

2. siyasi davranış və siyasi mədəniyyət arasında sıx əlaqə mövcuddur; siyasi mədəniyyət məhz siyasi davranış vasitəsilə reallaşır;

3. siyasi mədəniyyət cəmiyyətin siyasi sisteminin ən əhəmiyyətli cəhəti kimi çıxış edir; cəmiyyətin siyasi sistemi ilə siyasi mədəniyyət siyasi həyatın yarım sistemləri olduğuna görə bunların arasında kəskin fərq qoymaq qeyri-mümkündür.

Siyasi sistem və siyasi mədəniyyət bir-birindən ayrılıqda mövcud ola bilməz. Siyasi mədəniyyət siyasi sistemin fəaliyyəti prosesində siyasi münasibətlərin xarakteristikası kimi başa düşülməlidir. Ümumiyyətlə, hər bir siyasi sistemin sabitliyi və həyat qabiliyyəti vətəndaşların əksəriyyətinin siyasi mədəniyyətinin dərəcəsi ilə şərtlənir.

Siyasi mədəniyyətin inkişafı həyatı prosesdir ki, onun təşəkkülündə baş amil kimi ictimai həyatın əsas problemlərin həllində biliklərin əldə etməsində vətəndaşların praktiki və səmərəli iştirakıdır. Siyasi prosesdə iştirak etməklə həm vətəndaş, həm də ümumi cəmiyyət siyasi mədəniyyətin gələcək inkişafına yeni siyasi təcrübə toplayırlar.

Yoxlama sualları və tapşırıqlar

1. Mədəniyyət sosial varlıq kimi nə ifadə edir?
2. Mədəniyyətin əsas üsürlərini təhlil edin.
3. Mədəniyyətin və sivilizasiyanın qarşılıqlı təsiri necədir?
4. Mədəniyyətin və siyasətin qarşılıqlı əlaqəsi nədən ibarətdir?
5. "Siyasi mədəniyyət" anlayışının mahiyyətini izah edin.
6. Tədqiqatçı - alimlər tərəfindən mədəniyyət nəzəriyyəsi və siyasi mədəniyyət necə zənginləşir?

7. “Siyasi mədəniyyət” anlayışının geniş mənası dar mənadan nə ilə fərqlənir?
8. Siyasi mədəniyyətin formalaşmasına və inkişaf prosesinə təsir edən amilləri sadalayın.
9. Sorğu vasitəsilə öz tələbə qrupunda siyasi mədəniyyətin səviyyəsini öyrənin.
10. Sizə görə, müasir cəmiyyətin siyasi mədəniyyəti nədən ibarətdir?

Tövsiyə olunan ədəbiyyat və mənbələr

1. Ələkbərova N. Mədəniyyət və siyasət. – B., 2000
2. Əfəndiyeva S. Mədəniyyət və sivilizasiya / Ekologiya. Fəlsəfə. Mədəniyyət. Elmi məqalələr məcmusu. 34-cü bur. – B., 2003
3. Mehdiyev R. Fəlsəfə. – B., 2010
4. Антропология власти: политическая культура и политический процесс. Т.2 – М., 2007
5. Бабаев С. Роль политической культуры в минимизации деструктивного фактора в политике / Ekologiya. Fəlsəfə. Mədəniyyət. Elmi məqalələr məcmusu. 34-cü bur. – B., 2003
6. Инглхарт Р. Культура и демократия / Пер. с англ. – М., 2002
7. Латышева В.В. Основы социологии и политологии. – М., 2005
8. Лоусон Т., Гэррод Д. Социология. А-Я. Словарь-справочник / Пер. с англ. К.Ткаченко. – М., 2000
9. Тавадов Г.Т. Политология. – М., 2010
10. Хантингтон С. Грядущее столкновение цивилизаций? // США: экономика, политика, искусство, 1994, № 3
11. Шпенглер О. Закат Европы / Пер. с нем. А.Франковского. – М., 1993
12. Bobbio N. Politica e cultura. – Torino, 1977

2.5. SİYASƏTDƏ MÜNAQİŞƏ VƏ BÖHRAN VƏZİYYƏTLƏRİ

“Münaqişə” anlayışı və onun mahiyyəti. Siyasətdə münaqişələrin və böhran vəziyyətlərin əhəmiyyəti. Siyasi münaqişələrin tipləri və tənzimlənməsinin yolları.

Yoxlama sualları və tapşırıqlar.

Təvsiyə olunan ədəbiyyat və mənbələr.

1. “Münaqişə” anlayışı və onun mahiyyəti

Müxtəlif ictimai-siyasi quruluşa malik olan bütün cəmiyyətlərdə münaqişələr mövcud olmuşdur. Bu cəmiyyətdə patoloji hal kimi yox, təbii və normal hadisə kimi başa düşülməlidir. *Münaqişə və əməkdaşlıq* ictimai inkişaf prosesində həmişə qarşılıqlı əlaqə kəsb etmişdir.

Münaqişə “conflictus” sözündən əmələ qəlib “*toqquşma*” mənasını ifadə edir. İngilis dilindən “münaqişə” sözü “birlikdə bir - birini vurmaq” deməkdir. Bu təbii ki, mənfi mənada işlənir, zorakılığa yaxın, xoş olmayan bir hadisəni ifadə edir.

İnsanlar arasında sosial münasibətlərin təbiəti barədə fəlsəfi, sosial - psixoloji, politoloji konsepsiyalar münaqişələrin və zorakılığın mənşəyini iki aspektdə: *birincisi*, insanın davranışının fitri, instinktiv amilləri, *ikincisi* isə, sosial və tarixi inkişaf problemləri ilə əlaqədə izah edirlər. Bu konsepsiyaların müəllifləri münaqişələrin izahını insan və cəmiyyətin mahiyyəti anlamı ilə əlaqələndirməyə çalışırdılar.

Qədim dövrün filosofları **Konfutsi**, **Heraklit**, **Demokrit**, **Platon**, **Aristotel** və b. münaqişələrin meydana gəlməsinin köklərini insanların təbiətində və fərqli mülkiyyətə sahib olmalarında axtarırdılar.

Belə ki, **Konfutsinin** fikrincə, cəmiyyətdə sabitlik və dövlətdə qayda-qanun hər kəsin öz hüquqlarının və vəzifələrinin ciddi yerinə yetirilməsinin təmin olunması yolu ilə mümkündür. O,

iddia edirdi ki, qərəz və lovğalıq, bunlarla da münaqişə, ilk növbədə, insanların qeyri-bərabərliyi və oxşarlığı olmamağı səbəbdən əmələ gəlirlər.

Aristotel qeyd edirdi ki, öz təbiəti etibarilə ictimai varlıq olan insan düşmənçiliyə və zorakılığa meyli olur. O, münaqişənin mənbəyini insanların fərqli mülkiyyətə, xasiyyətə malik olmalarında, azadlıq və tabelik münasibətlərində axtarırdı.

Orta əsrlərdə isə bir qrup mütəfəkkirlər **A.Avqustin**, **F.Akvinski** və b. bəhs edilən məsələdə dini determinizmə, digərləri isə psixoloji-iqtisadi amillərə üstünlük verirdilər (**N.Makiavelli**, **T.Mor**, **E.Rotterdamlı**, **F.Bekon** və b.).

F.Akvinski hesab edirdi ki, Allah insanları və xalqları itaətdən boyun qaçırdıqlarına görə cəzalandırmaq məcburiyyətində qalır. Cəmiyyətdə müharibələrin baş verməsini təbii hal kimi qəbul edən **Akvianlı Foma** ədalətli müharibənin şərtlərini də müəyyənləşdirmişdir.

N.Makiavelli münaqişədən süni şəkildə qaçmağı düzgün hesab etmirdi və müharibəni siyasətin vacib, daha rəasional vasitəsi kimi qiymətləndirirdi. Onun fikrincə, cəmiyyətdə sabit və ya münaqişə vəziyyətləri insanlar arasında, hökmdar və ona tabe olan arasında əmələ gələn münasibətlər nəticəsində yaranır.

Yeni və Maarifçilik dövrlərinin mütəfəkkirləri (**T.Hobbs**, **C.Lokk**, **J.J.Russo**, **A.Smit** və b.) öz əsərlərində münaqişələr haqqında ideyaları irəli sürürdülər.

T.Hobbs hesab edirdi ki, insanlar təbiət etibarilə doğuluşdan eqoist, paxıl və tənbədlirlər. Onlar daim bərabərliyə can atırlar, digərləri kimi sərvətə malik olmaq istəyirlər. Bu cür istəklər insanları düşmən edir, cəmiyyətdə narazılıqlar baş qaldırır, münaqişə qaçılmaz olur. O, insan cəmiyyətinin başlanğıcını "hamının hamıya qarşı müharibəsi" kimi təsvir edirdi.

Ümumiyyətlə, münaqişə sosial hadisə kimi ilk dəfə **A.Smitin** "Xalqların varlanmasının təbiəti və səbəbləri haqqında tədqiqatlar" (1776) əsərində təhlil edilmişdir. **A.Smit** göstərir ki,

insan münasibətlərinin nüvəsini iqtisadi maraqlar təşkil edir. O, qeyd edirdi ki, insanların fərdi maraqlarının təmin edilməsi cəmiyyətdə ümumi rifahın əldə edilməsi yolunda əngəl olmamalıdır.

Etoloji konsepsiyalarda münaqişələrin genezisini insanın anadangəlmə təcavüzkarlığı ilə əlaqələndirirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, etologiya (yun.dilində “ethos”- adət, dəb, “logiya” – nəzəriyyə, elm) – təbii şəraitdə heyvanların davranışı haqqında bioloji elmdir. “Etologiya” termini 1859-cu ildə fransız zooloqu **İ.Joffrua Sent-İler** (1805-1861) tərəfindən elmə gətirilmişdir.

Sosial etologizm bunu əsas götürür ki, insanın davranışı onun heyvani instinktləri ilə determinant edilmişdir və bu instinktlər arasında əraziyə bağlılıq və təcavüzkarlıq instinktləri əsas rol oynayır. Ümumiyyətlə, elmi ədəbiyyatda münaqişə haqqında mülahizələr çoxdur.

Münaqişə - iki xalq və ya qrup arasında qəbul edilməyən bir məsələ, problem kimi ifadə olunur: üst-üstə düşməyən maraqlar, ehtiyaclar, dəyərlər və məqsədlər üstündə olan toqquşmalardır.

Münaqişə - bir-birinə uyğun gəlməyən, öz məqsədlərini həyata keçirmək naminə bir-birinə qarşı mübarizə aparan iki və daha çox tərəfin, əks mənafelərin, fikirlərin, görüşlərin, prinsiplərin toqquşmasıdır.

Münaqişə - ayrı-ayrı şəxslərin, siyasi partiyaların və ictimai təşkilatların, etnik qrupların, dövlət və təşkilatların, ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi sistemlərin qarşıdurmasının toqquşmasıdır.

Münaqişə - müxtəlif istiqamətli, yönümü qüvvələrin qarşıdurma şəraitində öz mənafelərini həyata keçirmək naminə bir-biri ilə toqquşmasıdır. Ciddi ixtilaf, hər iki qarşıdurma tərəfləri üçün mürəkkəb vəziyyət yaradan mübahisə deməkdir.

Beləliklə, *münaqişə* insanların fəaliyyətində müxtəlif obyektiv və subyektiv meyllərin toqquşması, ideyaların, nəzəriyyələrin, məktəblərin mübarizəsi, fəaliyyətin müəyyən sahələrində hökmranlıq uğrunda qarşıdurma nəticəsində əmələ gəlir.

Münaqişə sosial həyatın mühüm *ünsürüdür*. İnsanlar, onların müxtəlif səciyyəli birliklərinin təbiətində rəqabət, fikir ayrılığı və münaqişə subyektin özünü reallaşdırma vasitələrindən biri kimi önəmli rol oynayır.

Münaqişə (sosial münaqişə) - açıq qarşıdurma, sosial qarşı təsirin iki və daha çox subyektlərin (tərəflərin) toqquşmasıdır, onun səbəblərinin bir araya sığışmayan tələbatları, maraqları və dəyərləridir.

Alman sosioloğu **Qeorq Zimmel** (1858-1918) münaqişəni “mübahisə” kimi səciyyələndirərək onu insanların sosial proseslərə cəlb edilməsinin şərtlərindən biri hesab edirdi. O, özünün “Sosiologiya” əsərində ilk dəfə “sosial münaqişə” termini işlətməmişdir. **Q.Zimmel** hesab edirdi ki, münaqişə əslində psixoloji şərtlənmiş hadisədir.

Sosial münaqişənin strukturu aşağıdakı *ünsürlərdən ibarətdir*:

1. hansısa obyekt üçün münaqişədə iştirak edən iki və daha çox subyektlər (tərəflər);
2. obyekt – subyektlərin toqquşmasının konkret səbəbləri;
3. insident (hadisə) – açıq qarşıdurmanın başlanmasına formal bəhanə;
4. münaqişənin inkişaf etdiyi ətraf mühit;
5. münaqişədən qabaq münaqişə vəziyyətinin yaranması. Bu obyektə dair subyektlər arasında yaranan ziddiyyətlərdir.

Münaqişənin subyektinə aşağıdakılar daxildir: fərdlər, kiçik və böyük qruplar, qeyri-rəsmi əsasla yaranan və siyasi səciyyəvi məhdud ictimai təşkilatlar, siyasiləşdirilmiş sosial hərəkətlər və s.

Münaqişənin obyekt – tərəflər arasında ziddiyyətlərə səbəb olan dəyərlərdir. Məsələn, mübahisəli ərazi, tutulmamış vəzifə, müzakirə olunan qanun layihəsi və başqa ünsürlər. **K.Marks** iddia edirdi ki, sosial (klassik) münaqişə əsasında istehsalat vasitələrinə mülkiyyət münasibətləri durur, **L.Kozer** – əmtəə defisitini göstərirdi, **R.Darendorf** isə hakimyyəti qeyd edirdi.

Münaqişənin predmeti - qarşı durmanın səbəbi olan - real, mövcud, yaxud təsəvvür edilmiş problemdir. Münaqişə konkret

obyekt üzündən baş verir, mahiyyəti isə münaqişənin predmetində ifadə olunur. Münaqişənin predmeti tərəflərin mübarizə apardıqları və həll etməyə çalışdıqları əsas ziddiyyətlərdir.

Münaqişə və ziddiyyəti fərqləndirmək lazımdır. Ziddiyyət sisteminin daxili keyfiyyətinə, daxili hissələrinə aid olub, münaqişə qədəri mərhələni əhatə edir. Ziddiyyətlərin barışmaz, həlledilməz səciyyəsi münaqişələrə gətirib çıxarır.

Münaqişələr yetkinlik dərəcəsinə, səciyyəsinə və öz həllinin kəskinliyinə görə, ziddiyyətlərdən fərqlənir. Bütün münaqişələr ziddiyyətlərdən başlayır - gərginlik - mübahisə - münaqişə - hərbi zorakılıq - müharibə ilə qurtarır.

İnsanın təcavüzkar davranışı cəmiyyətdə və beynəlxalq münasibətlərdə münaqişə vəziyyətləri müxtəlif amillərin, insan psixikasının və cəmiyyətin böhranlı vəziyyətlərinin, qorxunun, təşvişin, ümidlərin puç olmasının, ideallara və dəyərlərə inamın itirilməsinin, siyasi liderlərin davranışının, ölkələr arasında münasibətlərin, tarazlığın pozulmasının, bütövlükdə beynəlxalq münasibətlər sisteminin konsensusunun, sabitliyin pozulmasının nəticəsidir.

Sosial və tarixi inkişaf problemləri münaqişələrin yaranmasının ciddi səbəbləridir. Vətəndaşların azadlıqlarını məhdudlaşdıran, insani fərdi muxtariyyətini, onun niyyət və tələbatının sərbəst ifadə və təmin edilməsi imkanlarını buxovlayan və əzən şərait yarandıqda münaqişələr və zorakılıq meydana çıxır.

Elmi ədəbiyyatında *iki cür münaqişələr* göstərilir: aqonist (barışan) və antaqonist (barışmaz). *Aqonist* münaqişələrin həllində yol verilən səhvlər nəticə etibarilə həmin münaqişələrin xroniki formaya keçməsinə imkan yaradır və hətta antaqonist münaqişəyə çevrilməsinə səbəb olur.

Eləcə də, münaqişə vəziyyətində olan tərəflərin qarşılıqlı sürətdə güzəştə getməsi, ilk növbədə, *antaqonist* münaqişənin kəskinliyini aradan qaldırır, sonra isə güzəşt taktikasının daha da inkişaf etdirilməsi həmin münaqişənin aqonist kəsb etməsinə gətirib çıxarır.

Münaqişələr ərazi və etnik səciyyəli ola bilər. Elə münaqişələr var ki, əvvəlcə ayrı-ayrı ölkələrin daxilində yaranaraq sonradan regional səviyyə, daha sonra region çərçivələrini aşaraq global beynəlxalq səviyyəyə çatırlar.

Politoloqlar sosial münaqişələrin tiplərini də göstərirlər. **L.Sanistiban** “Siyasət elminin əsasları” kitabında bir sıra siyasi məsələlərlə yanaşı sosial münaqişələrin təbiəti və tiplərini də araşdırır. O, münaqişənin iki tipini qeyd edir:

1. cəmiyyətin fundamental dayaqlarına toxunmayan münaqişələr;

2. həlli üçün cəmiyyətin bütövlükdə dəyişdirilməsi tələb olunan münaqişələr.

Birinci tip münaqişələr tərəflər arasındakı razılıq əsasında inkişaf edə bildiyi halda, *ikinci tip* münaqişələr cəmiyyəti barışmaz, bir-birini məhv etməyə çalışan qruplara bölür. Belə münaqişələrdə ən yaxşı halda müvəqqəti barışıq mümkündür, münaqişəli tərəflər başlıca məsələlərdə razılığa gələ bilmir.

Hazırda yaşadığımız zamanda vəziyyət bir qədər fərqlidir. Belə ki, münaqişələr iki ziddiyyətli mövqedən qiymətləndirilir. Bir tərəfdən onlar münaqişələrin neqativ və pozitiv cəhətlərini göstərirlər. Digər tərəfdən, münaqişələr indiyə kimi olmadığı bir formada, dərinliyinə qədər öyrənilir.

Beləliklə, *sosial münaqişə* subyektlər arasında elə sosial qarşılıqlı təsir etməlidir ki, əks istiqamət əsasında tələbatların, maraqların və dəyərlərin açıq qarşılıdırması ilə səciyyələndirilən münasibətidir.

2. Siyasətdə münaqişələrin və böhran vəziyyətlərin əhəmiyyəti

Müxtəlif səviyyələrdə təzahür edən sosial proseslərin, o cümlədən siyasətin daxili ziddiyyətliyi, münaqişəli səciyyəsini, onların inkişafını şərtləndirən və istiqamətləndirən amil keyfiyyətində çıxış edir.

Alman filosofu, sosioloq **Ralf Darendorfun** (1929-2009) təbirlə deyilsə, insan azadlığı və siyasi yol seçmək azadlığı yalnız münaqişələrdə tənzim olunan mühitdə mümkündür. Amerikalı sosioloqu **Lyuiz Kozer** (1913) iddia edirdi ki, müxtəlif tərkibli daxili münaqişələr bir-birini tamamlamağa, cəmiyyətin qlobal şəkildə parçalanmasının qarşısını almağa qadirdirlər.

Məlumdur ki, münaqişə insanların fəaliyyətində müxtəlif obyektiv və subyektiv meyllərin toqquşması, ideyaların, nəzəriyyələrin, məktəblərin mübarizəsi, fəaliyyətin müəyyən sahələrində hökmranlıq uğrunda qarşıdurması nəticəsində əmələ gəlir.

Bundan başqa, münaqişələrin iqtisadi, sosial, siyasi və dini səciyyəli ziddiyyətlərdən yaranması da elmi ədəbiyyatda təhlil olunur. Bəzi münaqişələrin dərin tarixi kökləri vardır və digərləri inkişafın müasir dövrünün ziddiyyətlərindən əmələ gəlməsidir.

Siyasi münaqişələrin köklərini siyasətin özündə, cəmiyyətin siyasi sistemində axtarmaq lazımdır. Siyasət cəmiyyətin toqquşan maraqlara malik olan sosial qruplara bölündüyü yerdə və zamanda meydana gəlir.

M. Veber qeyd edirdi ki, *siyasət* – müxtəlif sosial qruplar arasındakı münasibətlərlə bağlı olan fəaliyyət sahəsidir və həmin fəaliyyətin mahiyyəti dövlət hakimiyyəti uğrunda mübarizədən ibarətdir. Cəmiyyətdə müxtəlif sosial qrupların hakimiyyət uğrunda mübarizəsi isə özünü daim gizli və ya açıq münaqişə formasında büruzə verir.

Münaqişəli - konsensuslu ilə bağlı siyasət haqqında təsəvvür güman edir ki, real siyasət bir tərəfdən sosial münaqişəsiz, digər tərəfdən – ictimai rəyin tapılmamağı halda ola bilməz. “Siyasət” anlayışı özü müxtəlif maraqları və məqsədləri güdən subyektlərin mübarizəsidir. Bu mübarizənin nəticəsində müəyyən hüquqi qayda-qanun yaranır.

Siyasətin münaqişəli səciyyəsi, daxili ziddiyyətli ideyası elmdə XIX əsrdən başlayaraq təsdiq olunur. **A. de Tokvil**, **K. Marks**, **Q. Zimmel**, sonralar isə **K. Bouldinq**, **L. Kozer**,

A.Bentli və b. nəzəriyyəçilər münaqişəni siyasətin başlıca mənbəyi kimi göstərirdilər. Münaqişənin əsasında onun içərisində gedən dəyişiklər və ictimai həyatda həmin sahədə onu təyin edən sərhədlərin və səciyyəsinin mövcudluğudur.

E.Dyurkheym, M.Veber, C.Dyui və b. isə iddia edirdilər ki, siyasətin mahiyyətini anlamaq üçün münaqişə ikinci dərəcəli əhəmiyyətə malikdir. Həmin tədqiqatçılar münaqişələrin çoxunu siyasi proseslərin anomaliyası (qeyri-adiliyi), siyasətin özünü isə “sosial həmrəyliyin” müdafiəsi kimi qiymətləndirmişlər. Onların nöqteyi-nəzərindən idealların və sosiomədəni dəyərlərin vahidliyin mövcudluğu münaqişələri həll etməyə imkan yaradır və hakim rejimin sabitliyini təmin edir.

Sosial reallıq belədir ki, müxtəlif quruluşda siniflər və sosial təbəqələr cəmiyyətdə qeyri-bərabər vəziyyətdə olurlar və ictimai resurslara qeyri-bərabər yol tapırlar. Müxtəlif quruluşda insanlar hakimiyyət uğrunda mübarizə aparırlar və dövləti saxlamaq üçün *kompromislərə* getməyə məcburdurlar.

Ümumiyyətlə, siyasəti siyasi subyektlər arasında münasibətlər kimi təyin etmək olar. Bunun üçün isə permanent vəziyyətlər – (*münaqişə və razılaşma*) səciyyəvidir. Lakin bununla belə, siyasi sabitliyi siyasi qüvvələrin və tendensiyaların arasında olan “tarazlıq” sənəti kimi baxmaq olar (*kompromis sənəti*).

Məlumdur ki, münaqişə birdən birə meydana gəlmir. Siyasi təşkil olunmuş cəmiyyətdə münaqişə üçün hər vaxt obyektiv *zəminlər* olur. Bir araya sığışa bilməməyi, bəzən də sosial subyektlərin müxtəlif əks məqsədləri münaqişələrə gətirib çıxardır. Bu da cəmiyyətdə ən vacib obyektiv zəmin olur.

Cəmiyyətdə münaqişə üçün zəminlərin olması münaqişə vəziyyətinə uyğun deyil. Münaqişələr yetişmə mərhələsindən sonra reallaşırlar. Bu prosesin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, münaqişənin zəminlərindən əlavə aminlər daxil edilir. Həmin aminlər ziddiyyətləri kəskinləşdirir və sosial toqquşmanı qaçılmaz edir.

Bu mərhələdə yetişən münaqişənin tərəfləri tam öz maraqlarının ziddiyyətli olmasını dərk edirlər və bir - birinə öz məqsədlərinə çatmaq üçün əngəl kimi baxırlar. Subyektlər öz tələbatlarını reallaşdırmaq üçün imkanları daha görmürlər və münaqişə hərəkətlərinə başlamağa hazır olmağında möhkəmlənirlər.

Bu vəziyyətdə iki və daha çox tərəflərin arasında münasibətlər elə gərginləşir ki, onların arasında açıq toqquşma praktiki olaraq istər-istəməz olmalıdır. Bu mərhələdə tərəflər qarşılıqlı şəkildə zorakı vasitələrdən istifadə edirlər. Belə vəziyyəti "*münaqişə vəziyyəti*" adlandırırlar.

Sosial gərginliyin artmasının təsiri altında münaqişə vəziyyəti tədricən açıq sosial münaqişəyə çevrilir. Lakin gərginlik özü uzun çəkə bilər və münaqişəyə çevrilməyə də bilər. Münaqişənin real olmağı üçün *insident* (lat. dil. - hadisə) – formal bəhanə lazımdır. İnsident münaqişə tərəflərin açıq qarşıdurmasını şərtləndirən amildir. İnsident nəticəsində münaqişə subyektləri və onların mövqeləri tam aşkar olunur.

Rus alimi **V.P.Ratnikov** qeyd edir ki, münaqişə insidenti bəhanədən fərqləndirmək lazımdır. *Bəhanə* - konkret hadisədir və münaqişə hərəkətinin başlanmasına təkandır. Bəhanə hələ münaqişə deyil, insident isə artıq münaqişədir, onun başlanğıcıdır.

Siyasi nöqtəyi - nəzərdən münaqişənin *ən vacib səbəbi* - sosial dəyərlərin çatışmazlığının paylanması ilə bağlıdır. Bunlardan *əsas səbəblər*: maddi nemətlər, hakimiyyət və sosial nüfuzdur.

Münaqişəli vəziyyətə yaxın olan "*böhran vəziyyəti*" ya da "*siyasi böhran*" anlayışları durur. Ensiklopedik lüğətlərdə "*böhran*" termini (yun. dilindən "*krisis*") - qərar, dönüş yeri, nəticə) ağır, çətin keçidli vəziyyət, sərt dönüş kimi müəyyənləşir.

Elmi ədəbiyyatda ümumi sistemli, ümummilli, iqtisadi, ərzaq, hökumət, parlament, partiya və s. böhranları təhlil edilir. Bunlardan ən qorxulu *ümummilli* böhrandır. O, sosial-siyasi prosesin inkişafında dönüş şərtidir. Lakin ümummilli böhran,

hakim elitanın və ya hökmranlıq edən sosial qrupların dəyişməsinə mütləq gətirmir.

Ümumi sistemli böhranının vacib hissəsini məhz siyasi böhran təşkil edir. *Siyasətdə böhran* siyasi vəziyyətin bir keyfiyyətdən digər keyfiyyətə kəskin keçidini, siyasi prosesin inkişafında dönüş dövrünü ifadə edir. Mahiyyətinə görə, siyasi böhran siyasi sistemin funksiyalarda çəşqinlik, hakimiyyətdə olan qrupun və tabe olan təbəqələrin arasında ənənəvi qarşılıqlı münasibətlərin pozulması deməkdir.

Siyasi böhran zamanı siyasi hakimiyyət ictimai dəstəkdən məhrum olur və qəbul olunan qanunlar icra edilmir. Siyasi böhran ikili nəticəyə gətirib çıxara bilər. *Birinci* halda siyasi böhran hökumətin istefaya getməsi ilə nəticələnirsə, *digər* halda isə şəraitdən asılı olaraq hakim siyasi elitanın mövqeləri daha da möhkəmlənə bilər.

Böhran nəticəsində yaranan siyasi vəziyyət geniş sosial təbəqələrinin hakim qrupun hərəkətlərindən kəskin narazılığının gücləndirməsi ilə səciyyələnir. Hər hansı bir siyasi böhran münaqişə vəziyyətinə çevirə bilər. Bu mərhələdə gərginliyinin kəskin şəkildə artmasından sonra münaqişə vəziyyəti nisbətən səngiməyə başlayır və münaqişənin öz inkişafının növbəti mərhələsinə keçməsi üçün zəmin yaranır.

Vətəndaşların üst - üstə düşməyən mövqelərdən, ziddiyyətlərdən və fikir ayrılığından cəmiyyətə və hakimiyyətə xəbər verən münaqişələr, vəziyyəti nəzarət altında qoyur, siyasi prosesdə yaranan həyəcan hərəkətlərini stimullaşdırır.

Beləliklə, münaqişələrin təkamülün və inkişafın qanunauyğunluqların, onların sosial funksiyaların reallaşdırma mexanizmlərin, tənzimlənməsinin yollarının bilməsi müvəffəqiyyətli siyasi fəaliyyətin zəruri şərtidir.

3. Siyasi münaqişələrin tipləri və tənzimlənməsinin yolları

“*Siyasi münaqişə*” anlayışının müəyyən etməsində sosial münaqişəyə baxanda bu qədər fikirlərin və təsəvvürlərin müxtəlifliyi yoxdur. Bu onunla izah olunur ki, sosial münaqişə (geniş mənada) insanların bütün sahələrdə mövcuddur, siyasi münaqişə isə, bir qayda olaraq, siyasi sahədə əmələ gəlir və inkişaf edir.

Beləliklə, əgər *sosial münaqişə* maraqların mübarizəyə dair həyat təminatıdırsa, onda *siyasi münaqişə* - hakimiyyətə dair münaqişədir, hakim olma, təsir, nüfuz ya da hakimiyyət resursları uğrunda mübarizədir.

Siyasi münaqişə iki və daha çox tərəflərin (fərdlərin, qrupların, dövlətlərin) qarşı fəaliyyətin rəqabət müxtəlifliyi kimi ifadə olunur. Onlar bir birindən hakim səlahiyyətlərini ya da resursların paylanmasına iddia edirlər.

Siyasi münaqişəyə dair, onun təbiəti barədə elmdə müxtəlif maraqlı fikirlər mövcud olmuş və bu gün də müəyyən mübahisələri doğurur. Münaqişə nəzəriyyəçilərinin tədqiqatları **K.Marksın** özünün sinfi mübarizə nəzəriyyəsində təsvir etdiyi klassik tipli münaqişəyə müraciət edirdilər. Bütövlükdə araşdırılan problemdə **K.Marksın** xidmətini layiqincə qiymətləndirən qərb sosioloqları sosial-siyasi sistemlərin inkişafında baş verən yeni meyllərin təhlilinə söykənərək onun nəzəriyyəsinin ayrı-ayrı müddəalarını ciddi tənqid edirdilər.

Həmin dövrdə siyasi münaqişənin fundamental elmi araşdırmasının bariz nümunəsi olan **R.Darendorf** özünün “Sənaye cəmiyyətində sinif və sinfi münaqişə” (1957) əsərində vermişdir. O, öz “münaqişələr nəzəriyyəsini” marksizmin sinfi mübarizə nəzəriyyəsinə qarşı qoyur. Onun fikrincə, münaqişələrin səbəbləri aradan qaldırıla bilməsə də, liberal cəmiyyət fərdlər, qruplar, siniflər arasındakı rəqabət səviyyəsində bunu nizama sala bilər.

R.Darendorf sinfi münaqişələri sosial - siyasi münaqişələr kimi araşdırır. O, bunu belə əsaslandırır ki, sosial subyektlərin münaqişə maraqlara qarşılıqlı münasibəti öz söylərini reallaşdırmaq məqsədi ilə cəmiyyətin siyasi qurumları səviyyəsində baş verir.

Elmi ədəbiyyatda qeyd olunur ki, siyasi münaqişə bioloji, iqtisadi, sosial və mənəvi tələbatlar təmin edilməyəndə baş verir. Siyasi münaqişənin əsasında *siyasi maraq* durur. Maraqlar müəyyən məqsədyönlü hərəkətlərin mənbəyi, motivi kimi çıxış edirlər. Məlumdur ki, siyasi münasibətlər öz-özünə meydana gəlmir və müstəqil mahiyyət daşıyırlar. Onlar hansı bir obyekt ilə əlaqədar (maraq, məqsəd, dəyər və s.) yaranırlar.

Ümumiyyətlə, məhz maraqlar sosial qrupları, təsisatları, xalqları və dövlətləri birləşdirir və ayırır, onları “məcbur edir” rəqabət və münaqişə etsinlər. İngilislər beynəlxalq siyasətin prioritetləri müəyyən edəndə, deyilər: “Bizdə daimi rəqiblər və daimi düşmənlər yoxdur, bizim üçün daimi ancaq maraqlar var”. Amerika politoloqu **R.Dahl** qeyd edir ki, siyasət şəxsi və qrup maraqların mürəkkəb qarşı təsirdən başqa kimi heç nə deyil.

Münaqişəyə ictimai hadisə kimi müxtəlif sahələrdə rast gəlmək olur. Lakin o, hakimiyyət bölgüsü ilə bağlı siyasi fəaliyyətdə daha çox təzahür edir. Ona görə də siyasət nəzəriyyəsinin təməl anlayışı kimi hesab olunur.

Hakimiyyət və sosial - siyasi münaqişələrin məzmununun açıqlanması, onların modelləri və cəmiyyətdəki funksiyalarının analitik təhlili ilə məşğul olan bir çox konsepsiyalar mövcuddur. Məsələn, alman alimi **Karl fon Beyme** (1765-1838) hakimlik rejimləri ilə bağlı münaqişələrin modellərini işləyib hazırlamışdır. Fransız filosofu və publisisti **Emil Şartye** (1868-1951) deyirdi: “Hakimiyyəti izah etmək olmur – elə onun gücü də bundadır”.

Hakimiyyəti idarə edənlərlə idarə olunanların münasibəti kimi nəzərdən keçirən başqa bir fransız politoloqu **M.Dyuverje** hesab edirdi ki, hakimiyyətin köklərini təkcə insanın sosial təbiətində deyil, həmçinin onun bioloji xüsusiyyətlərində, keyfiyyətlərində

axtarmaq lazımdır. “Siyasət elminin metodu” əsərində o yazır ki, hakimiyyət, ilk növbədə, bioloji fenomendir.

XX əsrin mütəfəkkiri, alman hüquqşünası və siyasi filosofu **Karl Şmitt** (1888-1985) hesab edirdi ki, ümumi şəkildə “siyasi” anlayışını izah etmək üçün onun xüsusi meyarlarını müəyyən-ləşdirmək lazımdır. Onun fikrincə bu meyarların mərkəzində siyasi fəaliyyət və motiv dayanır.

Rus elminin tanınmış tədqiqatçılardan biri, sosioloq **A.Q.Zdravomislov** (1928-2009) qeyd edir ki, siyasi münaqişə problemini təhlil edərkən, onu konkret cəmiyyətdə hakimiyyət uğrunda daimi gedən mübarizə forması kimi başa düşmək lazımdır.

Beləliklə, *siyasi münaqişə* - müxtəlif istiqamətli siyasi məqsədlər və maraqlarla şərtləşdirilmiş fərqli ictimai qüvvələrin toqquşmasıdır. İnsanların siyasi maraqlarını həyata keçirilməsi cəmiyyətin, dövlətin siyasi həyatının mahiyyətini təşkil edir.

Siyasi münaqişə fərdlərin və qrupların davranışının əsasını təşkil edən, hakimiyyət quruluşunun dəyişməsinə və siyasi proseslərin inkişafını şərtləndirir. O, həm də siyasi subyektlərin qarşılıqlı fəaliyyətini reallaşdıran, bütün siyasi proseslərin səmərəliliyinə əlverişli təsir göstərən sosial hadisədir.

İqtisadiyyat üzrə Nobel mükafatı laureatı (2005) **Tomas Şelling** (1921) 1960-cı ildə “Münaqişənin strategiyası” adlı kitabını çap edir və burada bir tərəfin fəaliyyəti digər tərəfin fəaliyyətindən asılılığını münaqişənin qarşılıqlı fəaliyyət kimi izah edir. Münaqişədə tərəflərin qarşılıqlı asılılığı onları ümumi maraqları axtarmağa “məcbur edir”.

T.Şelling öz kitabında *müxtəlif nəzəriyyələri* araşdırır: 1. qarşılıqlı əlaqələrin qərarları; 2. dayandırmaq; 3. məhdud müharibə. Bu nəzəriyyələr müəyyən vəzifələrinin həllində həm ayrı-ayrı, həm də münaqişənin strategiyasının vahid sərhədlərində istifadə oluna bilər.

T.Şelling tərəfindən təqdim olunan nəzəriyyələrin əsas ideyası ondan ibarətdir ki, ən çətin münaqişə vəziyyətlərdə qarşı duran tərəfini mütləq düşmən kimi qəbul etmək olmaz (arzu edilməzdir).

Siyasi münaqişələrin subyektləri, yaxud siyasi maraqların subyektləri aşağıdakılardır: dövlətlər, siniflər, sosial və etnik qruplar, siyasi partiyalar və hərəkətlər, həmçinin subyektlərin şüurunda və davranışında müxtəlif səviyyələrdə və formalarda aşkar olunan sosial ziddiyyətlər kimi də xülasə edilir.

Siyasi münaqişə müxtəlif qüvvələrin irimiqyaslı toqquşmalarını, məsələn, inqilabları və əksinqilabları, dövlətlər və müttəfiq dövlətlər arasındakı qarşıdurmanı, müharibələri, partizan hərəkətini, bir sözlə, münaqişəli tərəflərin bütün münasibətlər sahəsini ehtiva edir.

Münaqişələr siyasi birliklər arasında və ya onların daxilində, ilk növbədə, *siyasi elita* ilə cəmiyyətin digər hissəsi arasındakı ziddiyyət kimi meydana çıxıb bilər. Belə hallarda cəmiyyətin geniş əhali kütləsi siyasi elitanın çoxluğun marağının ifadəçisi kimi yox, ilk növbədə, azlığın mənafeyinin təmsilçisi kimi qiymətləndirir. Bir sözlə, siyasi həyat *ən müxtəlif şəkildə*: açıq və gizli, dinc və zorakı səciyyə daşıyan münaqişələrin, ziddiyyətlərin təsiri altında inkişaf edir.

İnsanların bütün siyasi birlikləri (o cümlədən, dövlət) onların qarşılıqlı fəaliyyəti və rəqabəti şəraitində formalaşır və mövcud olur. Buna görə də, politoloqlar belə bir yekdil rəy ifadə edirlər ki, siyasi münaqişə hakimiyyət səlahiyyətləri və sərvətlər uğrunda mübarizə aparan iki və daha çox tərəfin (qrup, biliklərin, dövlətlərin) rəqabət məhiyyətli qarşılıqlı fəaliyyətdir.

Siyasi ədəbiyyatda siyasi münaqişələrin *mənbəyinin* müəyyənləşdirilməsinə mühüm diqqət yetirilsə də, hələlik bu məsələyə birmənalı yanaşma, eyni mövqə müşahidə olunmur. Alimlərin çoxu siyasi münaqişələrin mənbəyinin *sırf sosial amillərlə* şərtləndiyini iddia edir. Bu obyektiv amillər sırasında ictimai münasibətlərin müxtəlif formaları, siyasətin subyektinin

məqsədləri və funksiyaları, maraqlar və tələbatlar, müəyyən ehtiyatların azlığı başlıca yer tutur.

Sosial münaqişə siyasi sistemlərin inkişafına təkan verən amillərdəndir. Cəmiyyətdəki müxtəlif sosial qrupların və fərdlərin səy göstərdikləri müəyyən dəyərlərin çatışmazlığı siyasi münaqişələrin *mənbələrindən biridir*.

Siyasi münaqişələrin *ikinci mənbəyi*, insanların, onları təmsil etdikləri sosial qrupların, birliklərin, təşkilatların bəzi məsələlərdə fikir ayrılığı və bununla bağlı yaranan ziddiyyətlərdir. Siyasi münaqişələrin *digər mənbələrindən biri* isə vətəndaşların müəyyən sosial, etnik, dini və s. birliklərə mənsub olduğunu dərk etmələri ilə əlaqədardır.

Siyasi gərginliyin obyektiv mənbəyi hakim dairələrlə müxtəlif qüvvələrin maraqlarını təmsil edən ictimai təşkilatlar arasındakı ziddiyyətli və hakimiyyət sisteminin digər bütün siyasi subyektləri arasındakı siyasi gərginliyi şərtləndirir.

Siyasi münaqişələrin başlıca *səbəbləri* sırasında müəyyən sosial dəyərlərin çatışmazlığı da özünəməxsus rol oynayır. Həmin səbəblərdən ən önəmlisi hakimiyyət, maddi ehtiyatlar və ictimai nüfuzdur. Münaqişə siyasi subyektlərin qarşılıqlı təsirin imkan variantlarından biridir. Ən çox o, qrupların və fərdlərin davranışının, hakim strukturların transformasiyasının, siyasi proseslərin inkişafının əsasında durur.

Siyasi proseslərin dəyişməsinin xarakteri, sistemin təkamülü templərin və istiqamətlərin vasitəsiz olaraq siyasi münaqişələrin əsas tiplərdən asılıdır. *Siyasi münaqişələrin tipologiyası* probleminə müxtəlif tədqiqatçıların fərqli yanaşmaları mövcuddur. Elmi ədəbiyyatda siyasi münaqişələrin hamısı, ilk növbədə, daxili və xarici münaqişələrə bölünürlər.

Daxili münaqişələr, öz növbəsində, *iki növə bölünür*: üfüqi və şaquli. *Üfüqi münaqişələr* adətən eyni pilləli, eyni statuslu qüvvələrin arasında baş verir. Yəni, üfüqi münaqişələr zamanı hakimiyyət və ya hakimiyyət səlahiyyətləri uğrunda mübarizə mövcud siyasi rejim arasında baş verir. Bu cür münaqişələrin

məqsədi və səbəbləri – mövcud hakimiyyət sisteminin təkmilləşdirilməsidir.

Şaquli münaqişələr iki cür olur: status-rol və rejimli. Bu münaqişələr əsasən “yuxarılarla aşağılar” arasında meydana çıxan ziddiyyətlər ətrafında olan münaqişələrdir. *Status-rol münaqişələri* əsasən cəmiyyətin siyasi quruluşunda şəxsi və qrup statusunun yüksəlməsi uğrunda mübarizədə istifadə olunur. *Rejimli münaqişələr* isə mövcud olan siyasi quruluşunun devrilməsini və ya siyasi kursunun radikal dəyişməsinə məqsəd kimi qoyur.

Siyasi münaqişələr *iştirakçıların səviyyəsinə* görə müxtəlif olurlar:

1. dövlətdaxili (hakimiyyət budaqları, siyasi partiyalar, elita və cəmiyyətin aşağı təbəqəsi və s. arasında);
2. dövlətlərarası (dövlətlər və onların koalisiyaları arasında);
3. beynəlxalq, regional, lokal (yerli) münaqişələr.

Həyat fəaliyyəti sahələrinə görə, siyasi münaqişələr aşağıdakılara bölünürlər: sosial-siyasi, iqtisadi-siyasi, etnik-siyasi, dini-siyasi, hüquqi-siyasi və s. Bundan başqa, elmi ədəbiyyatda siyasi münaqişələrin digər növləri də göstərilir: dəyərlərin, maraqların, mədəniyyətlərin və eyniləşdirmənin (identifikasiyanın) münaqişələri.

Siyasi münaqişə çox müxtəlif formalarda təzahür edir. Onun ən geniş yayılmış növlərindən biri beynəlxalq münaqişələrdir. Beynəlxalq münaqişələr beynəlxalq münasibətləri daim müşayiət edən hadisə kimi qavranır.

Beynəlxalq münaqişələr – beynəlxalq münasibətlər zəminində meydana gələn, onun mövcudluq formalarını ifadə edən siyasi proses kimi təzahür edir. Onlar iki və yaxud bir neçə tərəflərin siyasi münasibətləridir ki, burada iştirakçılararası ziddiyyətlər kəskin formada yenidən hasil olunur.

Beynəlxalq münaqişələrin nüvəsini dövlətlər, xalqlar, millətlər, beynəlxalq təşkilatlar, assosiasiyalar arasında milli maraqlarının, ideoloji məqsədlərinin, dini, siyasi, regional

xüsusiyyətlərində irəli gələn vəzifələrin həyata keçirilməsi tələbləri ilə əlaqədar fikir ayrılığı və ziddiyyətlər təşkil edir.

Beynəlxalq münaqişələrin iştirakçıları arasında münasibətlərin *üç əsas formasını* bir - birindən fərqləndirmək mümkündür:

1. ənənəvi düşmənçilik meyillərini ifadə edən münasibətlər;
2. birtərəfli mənfəət qazanmaq məqsədi güdən münasibətlər;
3. kooperativ münasibətlər (bi - birinə hörmətlə yanaşmaq).

Siyasi elmdə ən çox diqqət siyasi münaqişələrin *tənzimlənməsi* probleminə yetirilir. **R.Darendorf** elə hesab edir ki, münaqişəyə qarşı "*tənzimlənmə*" terminin istifadəsi "*həll olunma*" terminindən daha dəqiqdir. Münaqişənin "*həll olunma*" anlayışı aldanmaqdır, çünki o, "sosioloji yanlış ideologiyayı əks etdirir, ona əsasən münaqişənin tam aradan qaldırılması mümkündür və arzu olunandır".

Siyasi münaqişələrin *tənzimlənməsi (idarə, nəzarət olunması)* - münaqişənin intensivliyin və miqyasının, onun yayılmasının məhdudlaşdırılmasına yönəldilmiş tədbirlər sisteminin işlənilib hazırlanması və tətbiqi kimi başa düşülür.

Konfliktologiya sahəsinin görkəmli tədqiqatçılarından biri olan rus alimi **Marina Lebedeva** (1955) qeyd edir ki, münaqişənin siyasi tənzimlənməsi mütləq mövcud hüquqi normalara əsaslanmalıdır. Bundan başqa, münaqişənin tənzimlənməsinin əsas vasitələrindən hesab edilən danışıqlar prosesi nəticəsində əldə edilən razılaşma hüquqi qüvvəyə malik olur. Əks təqdirdə, razılaşmanın şərtlərinə əməl olunmaya da bilər.

Münaqişənin tənzimlənməsi üzrə tədbirlərin qəbulu üçün başlıca əsas münaqişənin hər bir mərhələsində onun yayılmasına kömək edən və mane olan amilləri müəyyənləşdirmək, müvafiq olaraq birincinin zəiflənməsi və ikincinin güclənməsi üzrə tədbirlər görmək vacibdir.

Daha mümkün olan *tədbirlər* – münaqişələri genişləndirən resurslardan məhrum etmək, zorakılıq ərəfəsində, yaxud döyüş

zamanı münaqişə tərəflərinə silah və hərbi texnika verilməsini, onların hərbi personalını təlimləndirməyi qadağan etmək, yanacaq, müəyyən növ xammal, hərbi məqsədilə istifadə oluna biləcək texnologiyanın verilməsinə qadağa qoymaq da mümkündür.

Hələ Qədim Yunanıstanda belə bir fikir yayılmışdır ki, hər bir dövlət tədbirləri (hərbi, maliyyə, ideoloji, qanuni), ilk növbədə, onun daxili quruluşun möhkəmliyindən, ikincisi isə, birləşdirici ictimai ideyasının mövcudluğundan (bəzən dini, bəzən milli və s.) asılıdır.

Daxili münaqişələrin tənzim olunması üçün qanunsuz hərbi dəstələrinin buraxılması, ictimai əsəyişin qorunmasını gücləndirməsi, qanunsuz saxlanan silah və sursatın alınması, zorakılıq hallarının tez və effektiv yatırılması, hüquqa zidd fəaliyyətə məhkəmədə vaxtında və maneəsiz baxılması, fəvqəladə həyata keçirilməsi, düşmənçilik edən tərəfləri ayırması, təhlükəsizlik zonaları və “dəhlizlərini” yaratmasıdır və s.

Siyasi münaqişələrin tənzimlənməsində mühüm vasitələrdən biri hər iki tərəfin ekstremist (ifrat tədbirlərin tərəfdarları) qanadını zəiflətmək və mötədil ünsürlərin təsirini gücləndirməkdir (müsbət işıqlandırmaq, obyektiv informasiya vermək).

Tədqiqatçılar siyasi münaqişələrin *idarəetməsinin* əsas ünsürlərini göstərirlər: həll etmə, tənzimləmə, zəiflətmə, qarşısını alma. Bundan başqa elmi ədəbiyyatda idarə etməyi ilə bağlı bir neçə üsul da qeyd olunur: simptomatika (əlamətlərin müəyyənləşməsi), diaqnostika (təyin etməsi), proqnozlaşdırma (elmi nöqtəyi-nəzərdən gələcəyi görmə) və profilaktika (qarşısını alma tədbirləri).

Münaqişələrin idarəetməsi ilə məşğul olan mütəxəssislər, ilk növbədə, münaqişə vəziyyətində qərarların qəbulu proseslərinə və münaqişənin sülh yolu ilə həll olunmasına yönəldilmiş fəaliyyət prinsiplərinin hazırlanmasını xüsusi olaraq qeyd edirlər.

Siyasi münaqişənin tənzimlənməsi prosesində qəbul olunmuş saziş tərəflərin maraqlarını və məqsədlərini uyğunlaşdırılmış yolla həll olunmasını nəzərdə tutur. Belə saziş, bir qayda olaraq, danışıqların və vasitəçilərin köməyi ilə əmələ gəlir. Siyasi münaqişələri tənzimləmək məqsədilə siyasi qüvvələr əksər hallarda, onları *nəzarət etməyə* çalışırlar. Bu zaman ya tərəflərdən biri, ya da üçüncü tərəf münaqişəni idarə edən subyekt qismində çıxış edir.

Münaqişənin inkişafının idarə etməsi yolunda hakim qurumlar, dövlətin mərkəzi hakimiyyəti tərəfindən atılmış addımlar siyasi həyatda xüsusilə əhəmiyyətli rol oynayır.

Ziddiyyətli münasibətlərin tənzimlənmə texnologiyalarının axtarışı münaqişənin idarə olunma subyektindən asılı olmayaraq bir sıra *ümumi məsələlərin həllini* tələb edir:

- münaqişənin yaranmasının, onun inkişafının və böyük sosial itkilər hesabına başa gələn fazaya keçməsinin qarşısını almaq;
- nəzarətdən kənarda qalan prosesləri minimuma endirmək, bütün kölgə və latent münaqişələri üzə çıxarmaq;
- sosial gərginlik dərəcəsini minimuma endirməkdir.

Münaqişənin idarə olunmasının əsasını təşkil edən bu universal məsələlər iki məqsədə qulluq edir: *mübahisəli şəraiti ya tənzimləyir, ya da onu həll edir.*

Bu gün siyasi münaqişələrin dərk edilməsi və onların dəf edilməsi üçün dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların yeri və rolu artmaqdadır. Elmi ədəbiyyatda münaqişələrin dinc yolla tənzimlənməsinin üç qrup üsulları göstərilir. *Birinci* qrup münaqişənin zorakı mərhələsinin inkişafının qarşısını almağa istiqamətlənir. *İkinci* – münaqişəni gətirən ziddiyyətlərin həll etməsinə yönəlib. Və nəhayət, *üçüncü*, ən işlənilmiş – tərəflərin qarşı durmanın səviyyəsini azaltmağa, hər iştirakçının birtərəfli

hərəkət etməkdən imtina etməsi və problemi həll etmək üçün birlikdə axtarmağına keçməsidir.

Əsas səbəb kimi siyasi münaqişələrin dünya dövlətlərinin maraqlarına müxtəlif şəkildə təsir etməsi, dövlət təhlükəsizliyinə birbaşa təhdid olması, sabitliyə, inkişafa zidd olması və siyasi münaqişələrin dünya sülhünə mane olması dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların onların həll edilməsində və tənzimlənməsində rolu artmaqdadır.

Siyasi münaqişələrin həll edilməsinin ən səmərəli yollarının axtarış tapılması və müxtəlif üsulların işlənib hazırlanması müasir siyasi elmin başlıca vəzifələrindən birinə çevrilmişdir.

Yoxlama sualları və tapşırıqlar

1. “Münaqişə” anlayışının nəzəri inkişafının mərhələlərini təsvir edin.
2. “Sosial münaqişə” anlayışının mahiyyəti nədədir?
3. Sosial münaqişənin quruluşunu hansı üsurlər tərtib edir?
4. Münaqişəli və ya böhran vəziyyət nəyi ifadə edir?
5. İnsident münaqişədə hansı rol oynayır?
6. Siyasət haqqında münaqişəli - razılaşma təsəvvür nəyi nəzərdə tutur?
7. “Siyasi münaqişə” anlayışının tərifini ifadə edin. Siyasi münaqişənin spesifikasiyası nədən ibarətdir?
8. Siyasi münaqişələrin tipologiyasını göstərin.
9. Siyasi münaqişələrin tənzimləmə yolları hansılardır?
10. Münaqişələrin dinc yolla tənzimlənməsi hansı mahiyyət daşıyır?
11. Hansı müasir siyasi münaqişələri siz tanıyırsınız? Onların səbəblərini, inkişaf mərhələlərini və həlli yollarını təhlil edin.

Tövsiyə olunan ədəbiyyat və mənbələr

1. Abbasbeyli A., Darabadi Ə., İbrahimov Ə. Konfliktologiya. – B., 2006
2. Əliyev Q., Dayızadə H. Konfliktologiyaya giriş. – B., 1998
3. Konfliktlər və siyasət / Tərt.- müəll. H. Dayızadə. – B., 1998
4. Mehdiyev E. Sülh, münaqişə və münaqişə həlləri haqqında. – B., 2001
5. Məmmədov S. Beynəlxalq münaqişələrin həll olunmasında beynəlxalq təşkilatların rolu // Qanun, 2003, № 3
6. Mirbəşir Ə. Siyasi münaqişələr: mahiyyəti, quruluşu, həlli. – B., 2009
7. Münaqişə və sülh quruculuğu: problemə giriş. Müntəxəbat. – B., 2003
8. Şəfi Ü. Konfliktologiya. Siyasi-sosioloji təhlil. – B., 2002
9. Politologiya / Red. M.Ə. Teymurlu. – B., 2005
10. Алиева М. Этнические конфликты: причины и факторы возникновения // Сивилизасија, 2015, № 1
11. Лебедева М.М. Политическое урегулирование конфликтов: подходы, решения, технологии. – М., 1997
12. Шеллинг Т. Стратегия конфликта / Пер. с англ. - М., 2007
13. Boulding K. Conflict and Defence. A General Theory. N-Y., 1962
14. www.I-U.RU (Биб-ка учебной и научной литературы.
15. Конфликтология)
16. www.igc.org/igc/peacenet/

2.6. SİYASƏT VƏ ZORAKILIQ

Siyasətdə zorakılığın əhəmiyyəti. Xalqın zorakılığa hüququ.

Qeyri- zorakılıq siyasətin xüsusiyyətləri.

Yoxlama sualları və tapşırıqlar.

Tövsiyə olunan ədəbiyyat və mənbələr.

1. Siyasətdə zorakılığın əhəmiyyəti

Bəşəriyyətin bütün tarixi boyunca hər bir hakimiyyət və hakimiyyət sistemi, bu və ya digər dərəcədə zorakılıq aktına əsaslanır. İnsanların cəmiyyətdə davranışının nizamlanması mexanizmi kimi zorakılığın və məcburiyyətin zərurəti təkcə şövləndirmə və məzəmmət vasitələrinin yetərli olmadığı ilə müəyyən edilir.

Siyasət əzəldən *zorakılıqla* əlaqələndirilir və ya hətta da eyniləşdirilir. Məlumdur ki, onun əsas fərqləndirən əlaməti təşkil olunmuş (mütəşəkkil) zorakılığın tətbiq edilməsidir.

Öz ərazisində leqal (qanuni) siyasi zorakılıq yalnız dövlət tərəfindən həyata keçirilir, lakin onu siyasətin digər subyektləri də tətbiq edə bilər: partiyalar, terrorist təşkilatlar, qruplar və ya ayrı-ayrı şəxslər.

Zorakılıq nədir, onun mahiyyəti nədədir və siyasi zorakılığın xüsusiyyətləri nədən ibarətdir? *Dar mənada* zorakılıq insana fiziki və mənəvi xəsarətin yetirilməsinə assosiasiya edilir. *Geniş mənada* zorakılıq altında insana yetirilən hər hansı zərər və ya digər fərdlərin və sosial qrupların barəsində məcburiyyətin hər hansı formaları başa düşülür.

Zorakılığı sosial münəqişələrin ən qədim və ən primitiv həll etmə üsullarından biri kimi qiymətləndirmək olar. Bəşəriyyətin bütün tarixi bir fərdlərin və sosial qrupların digərləri tərəfindən məhv edilməsinə və əsarət altına salınmasına istiqamətlənmiş zorakılıq əməllərinin sırasından ibarətdir.

İnsanın digərləri üzərində hökmranlığı və hakim olması səyləri, həmçinin həyat resursları, o cümlədən, hakimiyyət uğrunda mübarizəsi, zorakılığın əsasını təşkil edir. Zorakılığın nəticəsi kimi fiziki və psixoloji xəsarətlər ola bilər (döyülmə, ağrı, ölüm, qorxu, ləyaqətin alçaldılması və s.).

Zorakılıq – bütün bəşəriyyət tarixinin ayrılmaz hissəsidir. Siyasi və ictimai fikirlərdə tarixdə zorakılığın ən müxtəlif qiymətləndirilməsinə rast gəlinir. Məsələn, alman filosofu **Evqeni Dürinq** (1833-1921) ictimai inkişafda, köhnənin qırılmasında və yenilərin təsdiq olunmasında ona həlledici rolü aid edirdi.

K.Marks zorakılığı “tarixin mamaşası”, sinfi cəmiyyətin ayrılmaz atributu kimi qiymətləndirirdi. Marksizmə uyğun olaraq, xüsusi mülkiyyətçi cəmiyyətin mövcudluğu boyu sinfi mübarizə tarixin hərəkətverici qüvvəsidir və onun ən ali təzahürü siyasi zorakılıqdır. Siniflərin ləğv olunması ilə, cəmiyyətin həyatından tədricən sosial zorakılıq da yox olacaq. Pasifistlər və zorakılığın tətbiq edilməməsinin tərəfdarları hər bir zorakılığın sosial rolunu neqativ qiymətləndirirlər.

Umumilikdə isə ictimai şüurda, o cümlədən alimlər və siyasətçilər arasında, zorakılığa qaçılmaz bəla kimi münasibət üstünlük təşkil edir. Bu isə insan təbiətinin qeyri-mükəmməl və ya sosial münasibətlərin qeyri-mükəmməl olmasından irəli gəlir.

Ümumi şəkildə, alimlər bu nəticəyə gəliblər ki, *zorakılıq* – humanizmin və əxlaqın antipodudur, çünki insana qarşı və ya onun ləyaqətinə qarşı yönəldilmiş hərəkəti ifadə edir. Zorakılığın sisteməlik tətbiqi cəmiyyətin əxlaq təməlini, insanların birgə yaşayışını – həmrəyliyi, etibarını, hüquqi münasibətlərini və s. məhv edir.

Zorakılığın təzahürü və onun miqyası bir çox *səbəblər* ilə müəyyən edilir: iqtisadi və sosial quruluşu; sosial münaqişələrin kəskinliyi və onun həll olunma ənənələri; əhəlinin siyasi və əxlaqi mədəniyyətdir. Əsrlər boyu zorakılıq kəskin sosial ziddiyyətlərin mühüm üsulu, onların tərs üzü kimi, xüsusən xalqlar arasında münasibətlərdə, çıxış edirdi.

Tarixdə zorakılığın geniş tətbiqi təkcə ayrı-ayrı insanlara deyil, həm də bütöv millətlərə məhvəedici təsir göstərirdi. Cəmiyyətin ən yaxşı nümayəndələrini məhv edərək və millətin genofondunu dağıdaraq onun məhvəedici təsiri olmuşdur. Lakin bu vaxta kimi bəşəriyyət zorakılıqsız keçinməyə bacarmır.

Beləliklə, *zorakılıq*, insanın məhv edilməsinə, ya da ona zərər verməsinə yönəldilmiş və onun iradəsinə zidd olaraq həyata keçirilən, qəsdən edilən bir əməldir. O, fiziki, iqtisadi, psixoloji, mənəvi, ideoloji və s. kimi ola bilər. Siyasətə aid edilərək, adətən həyata keçirmə vasitəsi kimi fiziki zorakılıq (və ya qeyri-zorakılıq) nəzərdə tutulur.

Zorakılığın ifadə edilməsinin son formaları müxtəlif növ müharibələr, soyqırım, terror, insanların kütləvi qətlidir. Bir sözlə, zorakılıq, insanların qarşılıqlı əlaqəsi formaları kimi müxtəlif tipologiyaya malikdir.

Siyasi zorakılıq digər formalardan təkcə fiziki məcburiyyətlə və insanın azadlıqdan, həyatdan tez bir zamanda məhrum edilməsi və ya düzəlməz bədən xəsarətləri yetirilməsi deyil, həm də mütəşəkkilliyilə, genişliylə, sistematikliylə və tətbiqin səmərəliliyinlə fərqlənir.

Nisbətən sakit zamanlarda onu silaha və məcburiyyətin digər vasitələrinə malik, ciddi təşkilatı intizamla və mərkəzləşdirilmiş idarəetmə ilə birləşdirilməsi, xüsusi hazırlanmış insanlar həyata keçirir.

Siyasət və zorakılıq *dövlət zorakılığı* və *zorakılığın birbaşa mənasında* qəbul edilir. *Birinci mənada* – hüquqa əsaslanan və onunla məhdudlaşdırılan dövlət hakimiyyətidir. *İkinci mənası* isə fəaliyyət subyektlərinə qəsdən zərəri yetirilməsinə və ya sonuncunun məhv edilməsinə yönəldilmiş hərəkət üsulunu əhatə edir.

Siyasi ekstremizmin əsas məqsədi hakimiyyətdir, ona malik olma insanlarla və resurslarla idarəetmə, qanuni olaraq zorakılıq tətbiq etmək imkanları verir. Nə qədər ki, hakimiyyət elitası böyük səlahiyyətə malikdir, az dərəcədə bu hakimiyyət vətəndaş

cəmiyyətinin strukturlarına tabedir, onun zorakılıq tətbiq etməyə bir o qədər də böyük imkanları var.

Dövlətin digər ictimai təşkilatlardan və təsisatlardan fərqi ondadır ki, o, *siyasi hakimiyyətin* əsas daşıyıcısıdır. Burada dövlətin *əsas məqsədi* – coşquların məhdudlaşdırılması, onları nizama salınmış maraqlara dəyişdirilməsi və bununla da gücün sui-istifadəsi qarşısında fərdin və cəmiyyətin azadlığının təmin edilməsidir.

Dövlətin, hakimiyyətin və siyasətin mahiyyətini ümumilikdə tamamilə hökmranlığa və tabeliyə aid etmək olmaz. Lakin hakimiyyət və hakimiyyət strukturları nöqtəy-nəzərdən bu münasibətlər siyasi olanı ictimai həyatın digər sahələrindən fərqləndirirlər.

Dövlətdə qəbul edilən qanunların məcburilik prinsip istisna olmadan, hamı üçün onunla təmin olunur ki, dövlət qanunun, hüququn və zorakılıq aparatının bütün gücünü ictimai münasibətlərin nizamlanması üçün tətbiq edə bilər. Buna görə də, dövlət tərəfindən qanuni və ya qanuniləşdirilmiş zorakılıq barədə danışılar. Dövlət sadəcə zorakılıq tətbiq etmək hüququna malik deyil, o, istisna hüququndan istifadə edir, yəni onun zorakılığı tətbiq etmək monopoliyası var.

Bu prinsipi əsaslandıraraq, **M.Veber** hesab edirdi ki, yalnız təqib etdiyi məqsədlərdən dövləti müəyyən etmək mümkün deyil. Bunun üçün, ilk növbədə, onun istifadə etdiyi vasitələrə nəzərə salmaq lazımdır. Məsələn, yuxarıda qeyd edildiyi kimi hər bir dövlət ümumi rifahın və ya onun bütün vətəndaşların maraqlarının həyata keçirilməsi üçün yaradılır.

Dövlət zorakılığı hakimiyyətin xüsusi hadisəsidir. Dövlətin əlində hakimiyyət münasibətlərlə əlaqəli cəmiyyətdə intizam zərurət və maraqlarının müxtəlifliyi arasında ziddiyyətlərin həlli vasitəsidir.

Alimlərin fikrincə dövlətdaxili zorakılıq üçün *aşağıdakı formalar səciyyəvidir*: qiyam, siyasi qruplaşmalar arasında

qarşıdurma, üsyan, vətəndaş müharibəsi, partizan müharibəsi, çevriliş, repressiya (cəza tədbirləri), terrorizm və s.

Hakimiyyət sosial fəaliyyətin iştirakçılarının davranışına təsir edərək hərəkət imkanındır. Zorakılıq hakimiyyətin mənbələrindən biri kimi çıxış edir. *Zorakılıq hakimiyyətin böhran əlamətidir.*

Zorakılıq siyasi hakimiyyətin işğalı, saxlanması və istifadə edilməsi vasitəsi kimi geniş istifadə edilir. Hər bir hakimiyyət onun istifadə etdiyi zorakılıq növlərini qanuniləşdirməyə, zorakılığı mədəniyyətin zəruri ünsürünə etməyə çalışır. Bunun üçün müxtəlif *vasitələr istifadə edilir*: inandırma, məcbur etmə, nüfuz etmə, stimullaşdırma, manipulyasiya və s.

Hakimiyyətin bu vasitələrinə “təsir” anlayışı da yaxındır. O, ümumi xarakterə malik olaraq, inandırmanın, məcburiyyətin, təzyiqin bütün formalarını əhatə edir. Əsas etibarilə siyasi hakimiyyəti və siyasi təsiri bir birindən ayırmaq çətindir. *Hakimiyyət* təsirin müəyyən formasıdır, *təsir* isə, öz növbəsində, səlahiyyətli komponentdən ibarətdir.

Hakimiyyət onunla seçilir ki, o, sanksiyalara əsaslanır, yəni əmrə tabe olmağa imtina halında zorakılığı və ya zorakılığı tətbiq etmək təhdidini istifadə edə bilər. Təsir isə bu və ya digər şəxs digər şəxsin məsləhətinə və ya nümunəsinə görə öz davranışını və ya həyat tərzini dəyişə bildiyini nəzərdə tutur.

Nüfuza gəlicə, bu bir növ elə təsirdir ki, insan, qrup, təşkilat onların təcrübəsinin, biliklərinin, yüksək əxlaqi keyfiyyətlərinin qəbul edilməsi nəticəsində əldə edir. “Qanun nüfuzu” ifadəsini işlədərək, təkcə nəzərdə tutulmur ki, bu hüquqi norma formal olaraq müəyyən edilmişdir, həm də onun zəruriyyəti, ədalətli olması cəmiyyət tərəfindən dərk edildiyi, ənənə ilə möhkəmləndirilmişdir və insanlar onun göstərişlərinə könüllü olaraq riayət edirlər.

Siyasi hakimiyyət heç vaxt hər şeyi istisna edən hakimiyyət olmur. Onun yanında, çox vaxt ona zidd olaraq bir çox digər mənbələr və hakimiyyət formaları və nüfuzənləri mövcuddur, onlar onu tarazlaşdırmaq və məhdudlaşdırmaq iqtidarındadır.

Bu, ailə, kilsə, universitetlər, biznes, ictimai rəy, kütləvi informasiya vasitələri, həmkarlar ittifaqları, maraq qrupları, cəmiyyətdə hökmranlıq edən əxlaq imperativləri kimi müxtəlif növ təşkilatların, birliklərin, vətəndaş cəmiyyətin təsisatların ənənələrin və adətlərin hakimiyyəti və nüfuzudur.

2. Xalqın zorakılığa hüququ

Həm ayrı-ayrı ölkələrin daxilində, həm də onların arasında olan münasibətlərə sosial zorakılığın həcminə, ifadə formasına və ictimai qiymətləndirməyə birbaşa təsir edən əhəmiyyətli amil *siyasi quruluşun xarakteri*: avtoritar, totalitar və demokratikdir.

İlk iki dövlət tipində hakimiyyətə, ali rəhbərliyə dövlət məcburiyyətinə qeyri-məhdud hüquqlar verilir, demokratiya isə qanuni məcburiyyətin mənbəyi kimi yalnız xalqı və onun nümayəndələrini qəbul edir. Qədim zamanlardan görkəmli mütəfəkkir-humanistlər *qarşılıqlı zorakılığı* xalqın ayrılmaz hüququ hesab edirdilər: müdafiə, ədalət müharibələri və zülmkarlara qarşı üsyan.

Liberalizmin banisi **C.Lokk** yazırdı: “Bütün mövqelərdə və vəziyyətlərdə özbaşınalıq gücünə qarşı ən yaxşı vasitə - elə bu güc ilə müqavimət göstərməkdir. Səlahiyyətsiz gücün tətbiq edilməsi hər zaman onu tətbiq edəni müharibə vəziyyətində təcavüzkar vəziyyətinə salır və onunla müvafiq qaydada rəftar etməyə haqq verir”.

Gücə əl atmaq **C.Lokk** qanuni və əxlaqi yalnız o halda hesab edirdi ki, əgər hökmdar və ya seçilmiş hakimiyyət xalqın etibarını doğrultmur, təbii, doğulandan insana məxsus həyata, azadlığa, mülkiyyətə haqqını pozur, hakimiyyəti qəsb edir və tabe olmayanlarla qəddarcasına hesablaşaraq, insanları əsarət altına salır. Bu halda hakimiyyət özünü xalq ilə müharibə vəziyyətinə salır və bununla da onun zülmkarlığa qarşı üsyana təbii hüququnu qanuniləşdirir.

Həmin ideyalara müvafiq olaraq demokratik ölkələrin konstitusiyaları adətən demokratik qaydaları zorla aradan qaldırmağa səy göstərənlərə güc tətbiq etməsini, müqavimət göstərməsini onun qanuni və xalqın mənəvi haqqı hesab edirlər. Lakin konstitusiyalı dövlətdə bu hüquq yalnız onda qüvvədə olur ki, həmin vaxta dövlət orqanları çevriliş cəhdlərinə qanuni vasitələrlə müqavimət göstərmək iqtidarında deyildir.

Demokratik quruluş zorakılığın məhdudlaşdırılması, münaqişələri *dinc yolla*, zor tətbiq olunmadan həll edilməsi üçün əhəmiyyətli ilkin şəraiti yaradır. Buna, ilk növbədə, dövlətin idarəedilməsində, öz maraqlarının ifadə edilməsinə və müdafiəsinə bütün vətəndaşların bərabər hüquqlarının qəbul edilməsi hesabına nail olunur. Demokratiya şəraitində hər bir ictimai qrupun öz fikrini azad ifadə etməyə və müdafiə etməyə, onun ədalətli qəbul edilməsinə nail olmağa və parlament və ya hökumət tərəfindən qəbul edilməsinə imkanı var.

Demokratik, hüquqi dövlətdə zorakılığın özü legitim, xalq tərəfindən qəbul edilmiş və məhdudlaşdırılmış olmalıdır. Belə ki, Almaniyanın Əsas qanununun 20 maddəsində (2 bənd) deyilir: "Hər bir dövlət zorakılığı xalqdan irəli gəlir. O, xalqın seçkilərdə verilən razılığı ilə xüsusi qanunvericilik və icra hakimiyyəti və ədalət məhkəməsi tərəfindən həyata keçirilir".

XX əsrin sonlarında bir çox avtoritar sosialist rejiminin iflası və humanizm, azadlıq və demokratiya ideallarının təsirinin genişləndirilməsilə əlaqədar bir çoxlarında tezliklə beynəlxalq və dövlətdaxili münasibətlərdən kütləvi zorakılığın (ilk növbədə, müharibənin) sıxışdırılıb aradan çıxarılmasına ümid yarandı.

Lakin kəskin millətlərarası münaqişələrin, separatizmin, terrorizmin və suveren dövlətlərin daxili işlərinə güc müdaxilə edilməsinə cəhdlərin alışıması ilə qeyd olunan sonrakı inkişaf bəşəriyyətin siyasi zorakılığın son formalarına və daha humanist, zorakılıq tətbiq edilməyən dünyaya hazır olmamağını göstərir.

Siyasətdə *qeyri-zorakılıq* ənənəvi olaraq hakimiyyətə aşağıdan təsirin spesifik vasitəsidir. Onu adətən zorakılıq vasitələrinə və ya

təsirin iri iqtisadi resurslarına malik olmayan insanlar tətbiq edir. Qeyri-zorakılıq ekoloji hərəkətlərin təsiri arasında mərkəzi yer tutur, onu sosial, milli və digər azlıqlar hakimiyyətin öz vəziyyətlərinə diqqətini cəlb etmək üçün istifadə edir.

Qeyri-zorakılığı görkəmli insanların kəşfi hesab etmək olmaz. O, insan varlığının bünövrəsində qoyulub. **M.Qandi** yazırdı ki, dünya sevgilə hərəkətə keçirildiyi üçün mövcuddur, çünki dünyanın hərəkətverici qüvvəsi düşmənçilik olsaydı, o çoxdan məhv olardı.

Qeyri-zorakılıq ideyası universaldır. O, müasir dünyanın mənəvi və mədəni müxtəlifliyini müəyyən edən, bütün dinlərə və mədəniyyətlərə xasdır. Bir neçə yüzilliklər ərzində bəşəriyyətin ən yaxşı zəkaları mövcud olan sosial münasibətlərin qeyri-zorakılıq yolla həllinin müxtəlif konsepsiyalarını işləyirdilər. İlk dəfə qeyri-zorakılıq ideyaları qədim zamanlarda buddizm, induizm, konfusiçilik, yahudi dini, xristianlığın və digər dinlərin fikrin dərinliyində əmələ gəlmişdir.

Avropa mədəniyyətində qeyri-zorakılığın ideyalarının mənimsənilməsinə və inkişafına həlledici təsirini *xristianlıq* göstərmişdir. Lakin bu digər mənbələrin təsirini istisna etmir və əsasən də qədim yunan stoizizm fəlsəfəsini.

Qeyri-zorakılıq siyasəti dərin dini-mənəvi əsaslara malikdir. Qeyri-zorakılığın birinci ideoloqu və peyğəmbəri kimi bəzi tədqiqatçılar könüllü olaraq qolqofaya çıxan və bəşəriyyətin xilas edilməsi üçün əzəbləri qəbul edən **İsa Peyğəmbərin** adını çəkirlər. Öz Dağüstü nəsihətində o, Avropa mədəniyyətinin tarixində dönüş nöqtəsi olan qeyri-zorakılığın idealını izah edib. Bu idealın əsasına bəlanın və günahın üzərində qələbənin yolunda insanın mənəvi təkmilləşdirilməsi ideyası qoyulub.

İsanın vəsiyyətlərində qeyri-zorakılıq fəlsəfəsinin ən vacib ideyalarını tapmaq olar – zorakılığın inkarı, pisliliyə müqavimət göstərməmək məsləhəti: “Mühakimə etməyin və mühakimə olunmayacaqsınız; qınamayın və qınanmayacaqsınız; bağışlayın və bağışlanacaqsınız”.

Qeyri-zorakılıq siyasətinin əsaslandırması pisliliyə müqavimət göstərməməklə məhdudlaşmır. Qeyri-zorakılığın fəlsəfəsi mənəvi-əxlaqi hakimiyyətin siyasi hakimiyyətin üzərində üstünlüyünə, onun cəmiyyətdə tətbiqinə əsaslanan fəal mövqeyi və şəxsiyyətin fəaliyyətini nəzərdə tutur. O, ondan irəli gəlir ki, *vicdanın* daxili səsi dövlət qanunlarından üstündür.

Qeyri-zorakılığın daha gec konsepsiyaları (**L.Tolstoy**, **M.Qandi**, **M.L.Kinq**, **C.Şarp** və b.) təkcə ideya və nəzəriyyə konstruksiyalarından deyil, həm də qeyri-zorakı mübarizənin praktiki təcrübəsindən ibarətdir. Bu konsepsiyalar orqanik olaraq ədalət uğrunda mübarizə ilə əlaqələndirirlər və öz tərəfdarlarının fikrincə bir çox sosial münaqişələrin həllində daha təsirli və səmərəli vasitədir.

Belə ki, qeyri - zorakılıq ideyası həyat proqramı kimi cəsuranə bəyan edilmişdir və mütəmadi olaraq, qeyri - zorakılığın müasir hərəkətinin banisi **L.N.Tolstoy** (1828-1910) tərəfindən hərtərəfli dərk edilmişdir. O, tarixi miqyasda şübhəsiz və uğurlu təcrübələrdən sınaqdan keçmişdir.

Sonuncular arasında **M.Qandinin** rəhbərliyi altında Hindistan millətinin mill - azadlıq mübarizəsini və **M.L.Kinqin** rəhbərliyi altında ABŞ-da vətəndaş bərabərliyi uğrunda mübarizəni xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Onlar XX əsrin qaranlıq və qanlı ictimai-siyasi fonunda iki işıqlı anı kimi çıxış edirlər.

Zorakılığın müasir izahı passiv seyr və ya pisliliyə tabe olunması deyil, qarşılıqlı zorakılıq tətbiq edilmədən ədalətsizliyə fəal müqavimətdir. Əgər zorakılıq pisliliyi törədən və artıran dağıdıcı qüvvədirsə, onda qeyri-zorakılıq münaqişənin səbəbini aradan qaldıran və gələcək əməkdaşlıq üçün şərait yaradan qüvvənin pozitiv ifadəsidir.

Rus filosofu **İ.A.İlyinin** (1883-1954) fikrincə, pisliliyə qalib gəlmək üçün həm məcburiyyət, həm də pisliliyə müqavimət göstərmək üçün vasitəsi və üsulu kimi aradan qaldırılması lazımdır. Lakin "onların məqsədləri həbsxanaları doldurmaq və edam etməkdən ibarət deyil, yaradılmasına, hüquq düşüncəsinin

daxili motivasiya qüvvələrinin bərqərar edilməsinə və dəstəklənməsinə yardım etmək üçündür”.

Məlumdur ki, neqativ funksiyalardan əlavə, zorakılıq cəmiyyətdə pozitiv funksiyaları da yerinə yetirə bilər. Zorakılıq həm tərbiyəvi məqsədlərlə, həm cinayətkarlıqla mübarizədə, həm də radikalizmin və siyasi ekstremizmin məhdudlaşdırılmasında zəruri olur.

Sosial reallığı nəzərə alaraq, müasir mədəniyyət (həmçinin, hüquq) zorakılığın cinayətkarlara, terroristlərə, qanunu ciddi pozanlara və s. qarşı cavab və ya preventiv (qabağını alan) tədbirlər kimi istifadə edilməsi hallarını mümkün hesab edir.

Hal - hazırda problem zorakılığı varlıq kimi istisna etmək deyil, onun cəmiyyətdə tətbiqini xeyli azaltmaqdır. Bunun üçün, ilk növbədə, zorakılığı törədən səbəbləri aradan qaldırmaq və elə şərait yaratmaq lazımdır ki, zorakılıq lazımsız və faydasız olsun.

3. Qeyri - zorakılıq siyasətinin xüsusiyyətləri

Siyasətdə *qeyri - zorakılıq konsepsiyasının* məğzi humanizm və mədəniyyət prinsipləri əsasında güc tətbiqindən imtinadan və mübahisəli məsələlərin nizama salınmasından ibarətdir. O, fiziki cəzalandırma və ya iqtisadi sanksiyaların qarşısında qorxuya deyil, insan davranışının daha yüksək motivlərinin təsirinə - ruhun gücünə, mədəniyyətə, inama, qəhrəmanlıq nümunəsinə hesablanır.

Qeyri - zorakılıq “fiziki silah kimi xəsarət yetirmir, dağıtmır və öldürmür, o sağaldır, birləşdirir və məzlumların və zülmkarların talelərinin yaxımlaşmasına yardım edir”. Sovet və Rusiya alimi, filosof **A.A.Hüseynov** (1939) qeyd edir ki, müasir insanın mədəni təcrübəsində bu tələbləri təmin edən vahid ideya – qeyri - zorakılıq ideyasıdır.

Elmi ədəbiyyatda münaqişəli vəziyyətlərin həll edilməsinin qeyri-zorakı üsullarının praktiki tətbiqinin müxtəlif variantları qeyd edilir. **A.A.Hüseynov** tərəfindən *təklif olunan bu variantlardan birini* gözdən keçirdək:

1. həqiqətən monopoliyadan imtina etmək, dialoq və kompromisslər üçün açıq olmaq;
2. öz opponentləri rolunda özünü dərk etməyi bacarmalı, öz davranışını təhlil etmək;
3. öz opponentlərində təkcə pis tərəflərini deyil, həm də yaxşı tərəflərini görmək və heç bir halda onları alçaltmamaq;
4. öz fikrində ısrar etməmək, qarşılıqlı qəbul oluna bilən qərarları qəbul edərək opponentlərin fikirlərini rədd etməmək;
5. düşmənləri dostlara çevirməyə cəhd göstərmək, şəx arxasında duran insanlarla deyil şərin özü ilə mübarizə aparmaqdır.

Qeyri-zorakılıq üsulları qeyri - zorakı əməllərin təsir edə biləcəyi mənəvi şüurun, vicdanın və dərrakənin mövcudluğu kimi insanların xüsusiyyətini nəzərə alır. Qeyri - zorakılıq fəlsəfəsi şəxsiyyətin üstünlüyünü, hakimiyyətə münasibətdə onun ruhi-mənəvi dünyasını təsdiq edir. Bu ondan irəli gəlir ki, daxili vicdan səsi dövlət qanunlarından üstündür.

Siyasi qeyri - zorakılığın fəlsəfəsi pasifizmdən, şəri passiv seyr edilməsindən, zorakılığa müqavimət göstərməməkdən xeyli fərqlənir. O, təkcə verbal, şifahi fəal fəaliyyəti deyil, həm də praktiki nəzərdə tutulmur, lakin bununla yanaşı təkcə fiziki təsir olmamalıdır, yəni insan bədəninə və ya məkanda hərəkətlərin azadlığın məhdudlaşdırılmasına (həbs) təsiridir.

Siyasətdə qeyri-zorakılıq hər hansı sosial - siyasi problemlərin həll edilməsində zorakılığın, ümumiyyətlə gücün istifadə edilməsindən imtina etmənin zəruriliyini, məqsədə uyğunluğunu və haqlılığını qəbul edən, siyasi fəaliyyətin əsasına ümumbəşər mənəviyyətin və əxalqın hümanizm prinsiplərini və tələblərini qoyan konsepsiyadır.

Qeyri - zorakılıq siyasətdə ənənəvi olaraq hakimiyyətə aşağıdan təsirin spesifik vasitəsi kimi xidmət edir. Onu adətən, zorakılıq vasitələrinə və iri iqtisadi resurslara malik olmayan insanlar tətbiq edirlər.

Qeyri-zorakılıq üsulları qeyri - zorakılıq fəaliyyətin təsir etdiyi insanlarda mənəvi şüurun, vicdanın və dərrakənin mövcudluğu kimi onların xüsusiyyətini nəzərə alırlar. Qeyri - zorakılığın səmərəli davranışın motivasiyasının daxili mexanizmlərinin və ilk növbədə, vicdanın, həmçinin ictimai rəyin, onun nüfuzunun və təsirinin istifadəsinə əsaslanır.

Qeyri - zorakılıq konsepsiyası qeyri-zorakı hərəkətlərlə həyata keçirilir. Qeyri-zorakı əməllər, sözün geniş mənasında – zorakılığı istisna edən hər hansı siyasi fəallıqdır (və ya qəsdən passivlikdir). Bu terminin *geniş mənasından* irəli gələrək, bütün siyasi əməllər qeyri-zorakı və zorakı olanlara bölünür.

Dar mənada “qeyri - zorakı əməllər” anlayışı hər bir qeyri-zorakı əməli daxil etmir, yalnız onu, hansı ki, hakimiyyətin əleyhinədir və vətəndaş itaətsizliyinin, qanun ruhunun hərfinin və ya inzibatin normaların pozulmasını nəzərdə tutur. Bu mənada anlaşılan qeyri-zorakı əməllər siyasi rəqabətin demokratik üsulları qanununa uyğun həyata keçirilənlərdən fərqlənir: təşkili-partiya və təbliğat işinin, seçki kampaniyaların, parlament mübarizəsinin və s.

Qeyri - zorakı əməllərin üsulları (vasitələri) müxtəlifdir. Onlardan bir çoxu artıq qədim zamanlarda tətbiq edilir. Belə ki, hələ bizim eradan əvvəl 494-cü ildə öz tələblərini yerinə yetirmək üçün Roma hökmdarlarını məcbur etmək üçün, orada yaşayan plebeylər öz işindən çıxıb, şəhəri tərk etmişdilər.

Amerikalı ictimai xadim, tarixçi və politoloq, qeyri - zorakılığın müasir problemlərinin tədqiqatçısı **Cin Şarp** (1928) bütün dünyada diktator rejimlə qeyri-zorakı üsulları üzrə öz kitabları ilə məşhur idi. “Qeyri - zorakı əməllərin siyasəti” adlı kitabında (1973) o, 198 qeyri-zorakı mübarizə üsulunu təsvir edir. Qeyri-zorakı mübarizəni aparən insanların sərəncamında “qeyri - zorakı silah” arsenalı var. Qeyri-zorakılıq mübarizə metodları *üç böyük kateqoriyaya* bölünür:

1. qeyri - zorakı etiraz və inandırma;
2. əməkdaşlıqdan imtina (sosial, iqtisadi, siyasi);

3. qeyr - zorakı müdaxilədir.

Onların arasında mitinqlər, ümumi çıxışlar, bəyanatlar, etiraz və ya dəstək məktubları, şüarların, deputat heyətlərin irəli sürülməsi, piketləşməsi, ayrı-ayrı insanların ostrakizmi, tətillər, qanunların yerinə yetirilməməsi, inzibati sistemin həddindən artıq yüklənməsi və s.

Siyasətdə mübarizənin qeyri - zorakı üsullarının ifadələrinin bəzi əsas spesifik cəhətlərini nəzərdən keçirək. *Miting* – bu və ya digər problemin müzakirəsinə həsr edilmiş, iştirakçıların tərkibi məhdud olmayan insanlar yığınağıdır. Miting – nümayiş, bir nəfər və ya qrup tərəfindən tutulmuş siyasi mövqeyinin üzə çıxarılmasıdır, bu və ya digər siyasi hakimiyyətin və ya siyasi liderin dəstəyi və ya pislənməsi vasitədir.

Lakin adətən mitinqdə nətiqlərin seçim meyarların olmamağı və bütövlüklə onun təşkilatçılarından asılı olması səbəbilə insanların əhvalı və davranışı ilə manipulyasiya imkanları xeyli artır. Bu anda mitinq müxtəlif siyasi qüvvələrin qarşıdurması və müqaviməti arenaya çevrilə bilər. Və burada çaxnaşma və ya xuliqanlıq kimi nəzarətsiz zorakılıq işıltısı, müxtəlif növ təhriklər və asayişin pozulması mümkündür. Buna görə də, mitinqin təşkilinin səviyyəsi həm onun təşəbbüskarları tərəfindən, həm də ona icazə verən və ona nəzarət edən hakimiyyət strukturları tərəfindən maksimum yüksək olmalıdır.

Nümayiş – konkret ideyanın, tələbin tərəfdarlarının kütləvi yürüşü, bu və ya digər siyasi hakimiyyətin aksiyasına dəstəyin və etirazın ifadə edilməsidir. Siyasi proses kimi, karnaval və ya mərasim funksiyalarını alaraq, nümayiş hər il təkrar olunan ənənə xarakteri daşıya bilər və hərəkəti siyasi deyil, yüngül siyasi effekti olan sitayişli və ya əyləncəli tədbirə çevirə bilər. Lakin o, çoxlu sayda insanların öz siyasi mövqelərinə malik açıq ifadəsi mənasına malik olub, dəstək və ya etiraz funksiyasını yerinə yetirə bilər.

Nümayiş onun iştirakçıları üçün öz məsuliyyətini hiss edərək müəyyən əməllərə hazır olmasının nümayişlə özünün kütlədən

seçilməsilə əlaqəlidir. Bu siyasi mobilliyin və təşviqatın güclü amildir və o, dəqiq təşkili və keçirilməsi zamanı öz tələbləri barədə, onları kütləvi dəstək ilə əsaslandıraraq, qəti şəkildə bəyan edə bilər. Kütləvi iştirakda və iri həcmdə nümayiş siyasi rəqibin qarşısının alınması və ya qorxudulması vasitəsi kimi çıxış edir.

Tətil - siyasi təzyiq, müəyyən tələblərin bəyan edilməsi və təkidi məqsədilə işin dayandırılmasıdır. Kütləvi siyasi əməlin bu formasına qısa zamanda fəal siyasi mövqeyə insanların, həm də müxtəlif regionlarda yerləşən böyük kütləsini cəlb etmək qabiliyyəti xasdır.

Tətil zamanı ayrı-ayrı insanların və ya sosial qrupların həyatı əhəmiyyəti olan və bütün cəmiyyətin maraqlarını əks etdirən problemlərin kəskin hiss olunan əlaqəsi yaranır. Lakin nümayiş öz hüquqları uğrunda mübarizə aparan insanların əl atmağa məcbur olduqları son vasitədir. Tətil nəticəsində özü ilə tez-tez xeyli əhəmiyyətli və uzunmüddətli təsərrüfat əlaqələrin qırılmasını çəkən iqtisadi fəaliyyətin pozulması baş verir.

Tətilə insanları ekstremal hadisələr və ya şərait sövq edir. Gələcəkdə dözülməsi mümkün olmayan; burada meydana gələn neqativ emosiyaların üstünlük təşkil etməsi hər növ pozulmasının, nizamsız hərəkətlərin, zorakılığın baş qaldırması ehtimalını artırır. Buna görə də, tətil – öz səmərəliyini təmin etmək üçün yüksək təşkilatçılıq, məqsədlərin dəqiq müəyyən edilməsini, tələblərin müddətini, iştirakçıların dəstək mənbələrini, tətil fəaliyyətindən arzuolunmayan zərərler çəkmiş insanlara mümkün ola biləcək kompensasiyaları tələb edən aksiyadır.

Bütün bu və bir çox qeyri - zorakı fəaliyyətin üsulları etik tərəfdən neytraldır və həm əxlaqi və qeyri - əxlaqi məqsədlərlə istifadə oluna bilər. Siyasətin qeyri-zorakı vasitələrinin əxlaqi istiqaməti bir çox halarda ictimai quruluşun xarakterindən asılıdır. Vətəndaşlara öz tələblərini azad ifadə etməyə imkan verməyən avtoritar və totalitar dövlətlərdə, mübarizənin qeyri - zorakı

vasitələrinin istifadə edilməsi, bir qayda olaraq, əxlaqi məqsədlərə xidmət edir.

Demokratik cəmiyyət əhəmiyyətli dərəcədə təkcə sosial zorakılığın tətbiq edilməsi deyil, həm də siyasi mübarizənin qeyri - zorakı vasitələri üçün əsas aradan qaldırır. Demokratiya şəraitində hər bir insana bunun üçün xüsusi ayrılmış təsisatların - dövlət orqanlarına seçkilərin, partiyaların, maraq qruplarının fəaliyyətində iştirakın və s. yardımı ilə açıq - aydın və qanuni əsaslarla öz fikrini izah etməyə və öz maraqlarını müdafiə etməyə formal bərabər imkan yaradılır.

Hər bir vətəndaşa belə hüququn verilməsinin əvəzində *hüquqi dövlət* şəxsiyyətdən müəyyən edilmiş minimum vəzifələrin yerinə yetirilməsini tələb edir. Başqa sözlə desək, hüquqi dövlət hər bir insanın ləyaqətinə hörməti və bərabərliyi nəzərdə tutan, başqalarından əxlaq tələblərini özünə şamil etməyə hazır olduğunu, qanuna tabe olmaq və verilən azadlığın istifadəsinə görə cəmiyyət qarşısında məsuliyyəti nəzərdə tutan cəmiyyətin mənəvi inkişafının müəyyən səviyyəsini tələb edir.

Bu *etik tələblər* həm də bir çoxu mənəvi ambivalent olan siyasi təsirin qeyri-zorakı vasitələrinə də tamamilə aiddir, yəni birbaşa əks məqsədlərdə istifadə oluna bilər. Məsələn, keçmiş sovet dövründə bir sıra yeni yaranmış respublikalarda bəzi işçi kateqoriyaları əhalinin ümumi səviyyəsinin aşağı düşməsi şəraitində tətillər vasitəsilə özləri üçün digər kateqoriya işçilər və pensiyaçılar üçün nəzərdə tutulan, büdcə hesabına olan müəyyən iqtisadi və sosial imtiyazlar əldə etdilər. Belə növ tətillər sosial ədalətə ziddir və iqtisadi zorakılıq, şantaj və qoparma vasitələridir.

Konkret vəziyyətdən asılı olaraq əxlaqi nöqtəyi-nəzərdən zidd olan dəyəri vətəndaş itaətsizliyi kampaniyaları da daşıya bilər. Onlar qanunların və hökumətin sərəncamlarını yerinə yetirilməməsini, bir çox hallarda isə nəqliyyatın və ya digər ictimai və dövlət xidmətlərinin və idarələrinin normal işini pozan etibar fəaliyyəti nəzərdə tutur.

Baxmayaraq ki, qeyri - zorakı vasitələr təkcə əxlaqı məqsədlərdə istifadə oluna bilər, həm də ümumilikdə onların tətbiqi müqayisə edilməz dərəcədə daha humanistdir, nəinki zorakılıqdan istifadə edilməsi. Müasir dünyada zorakılığın məhdudlaşdırılması və cəmiyyətin həyatından istisnası bir çox dini və kübar hərəkətlərin, beynəlxalq təsisatları, demokratik partiyaların və digər birliklərin ümumi məqsədi olmuşdur.

1986-cı ildə YUNESKO-nun konfransı "Qeyri - zorakılıq haqqında" Bəyanat qəbul etmişdir. Burada deyilirdi ki, müasir elm sübut edir ki, müharibə və ya digər zorakı fəaliyyət insan təbiətində genetik olaraq proqramlaşdırılmamışdır. İnsanın bioloji konstruksiyası onu zorakılığa və müharibələrə vadar etmir. "Necə ki, müharibələr insanların şüurunda başlanırsa", eləcə sülh də bizim şüurumuzda başlanır. Müharibəni icad edən o növ, sülhü də icad etməyə qadirdir. Məsuliyyət hər birimizin üzərindədir".

Yoxlama sualları və tapşırıqlar

1. Zorakılıq nədir və onun mahiyyəti nədədir?
2. Siyasətdə zorakılığın əhəmiyyəti nədən ibarətdir?
3. Zorakılığın əsas növlərinin adlarını çəkin.
4. Siyasi zorakılığın spesifikasiyası nədədir?
5. Zorakılığın təbiətinin müəyən edilməsində hansı konsepsiyalar mövcuddur?
6. Hakimiyyət və zorakılıq necə əlaqəlidir?
7. Dövlətin qanuni zorakılığa hüququnu əsaslandırın.
8. Xalqın zorakılığa hüququnu əsaslandırın.
9. Zorakılığın məhdudlaşdırılması üzrə hansı imkanlar mövcuddur?
10. Siyasətdə qeyri - zorakılığın nəzəriyyələrini açın.
11. Qeyri - zorakı mübarizə üsullarını təhlil edin.
12. Qeyri - zorakılığın hansı müasir üsulları sizə məlumdur?

Tövsiyə olunan ədəbiyyat və mənbələr

1. İnsan hüquqları haqqında Beynəlxalq bill. – B., 1998
2. Konfliktologiyanın gender aspekti / Tərt.-müə. M.Əliyeva. – B., 2005
3. Qadınlar və zorakılıq. – B., 2000
4. Çirkin V.Y. Xarici ölkələrin konstitusiyə hüququ. – B., 2000
5. Антология ненасилия. - М.- Бостон, 1992
6. Военное насилие в политической борьбе. – М., 1994
7. Гусейнов А.А. Этика ненасилия // Вопросы философии, 1992, № 3
8. Дмитриев А.В., Залысин И.Ю. Насилие: социально-политический анализ. - М., 2000
9. Капустин А.В. К понятию политического насилия // Политические исследования, 2003, № 6
10. Козырев Г.И. Политическая конфликтология. – М., 2008
11. Межуев В.М. Насилие и свобода в политическом контексте // Политические исследования, 2004, № 3
12. Пугачев В.П., Соловьев А.И. Введение в политологию. – М., 2002
13. Judy Roof Aulette. Changing Families. Belmont, California, 1994
14. Protest, power and Change: an Encyclopedia of Nonviolent Action. N-Y., London, Garland Publishing, YNC, 1997
15. www.religare.ru
16. www.politics.ellib.org.ua

2.7. BİZNES VƏ SİYASƏT

Biznes siyasətin subyekti kimi. Biznesin siyasi təminatı.

Yoxlama sualları və tapşırıqlar.

Təvsiyə olunan ədəbiyyat və mənbələr.

1. Biznes siyasətin subyekti kimi

Bazar iqtisadiyyatında dövlətin xüsusi rol oynamasının vacibliyi haqqında mübahisələr bu günə kimi davam edir. *Azad müəssisəyə* əsaslanan iqtisadiyyat, ümumiyyətlə, xüsusi mülkiyyət və təşəbbüskarıqla səciyyələnir ki, buna da hökumət nisbətən nadir hallarda qarışır.

Buna baxmayaraq, dövlətin, hökumətin *əsas məqsədi* - iqtisadiyyatı azad müəssisə prinsipi əsasında əmin-amanlıqla təsis etmək imkanı vardır. Eyni zamanda həm ayrı-ayrı insanların fərdi imkanlarını, həm də iqtisadiyyatın inkişafı və yüksəlişi üçün mümkün dərəcədə daha geniş imkanlar yaratmaqda hökumətin böyük rol oynadığını qəbul etmək vacibdir.

Real bazara, *biznesə* doğru gedişin başlıca cəhətləri bundan ibarətdir ki, iqtisadi islahatlar, prinsipial təlimatlar və vəzifələr, əldə ediləcək məqsədlərin strategiyası və taktikası əvvəlcədən müəyyən edilməlidir, təşkilatın üsulları, vasitələri və formaları, milli maraqlar nəzərə alınmaqla, hər bir qurum tərəfindən işlənib hazırlanıb, həyata keçirilməlidir.

Ümumiyyətlə, *biznes* - sahibkarlıq fəaliyyəti, iş deməkdir. Sahibkarlıq fəaliyyətinin makroiqtisadi tənzimlənməsi təkcə islahatlarda, sahibkarlıqda radikal addımlar atmaqda deyil, habelə bütövlükdə iqtisadiyyatın yeni prinsiplər əsasında inkişafın, ölkədə iqtisadi və siyasi sabitliyi təmin etməyin vacib şərtidir.

BMT ekspertlərinin məlumatına görə inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı ölkələrində əhalinin 50% sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olur və onlar ümumi daxili məhsulun (ÜDM) 60% istehsal edirlər.

Biznes – siyasətin subyektidir. O, dövlət siyasətinə, hökumətə müxtəlif formada təsir edir. Bu təsir aşağıdakı formalarda ola bilər:

- qanunverici orqanlara təsir göstərmək;
- maraqlandıran bütün informasiyanı əldə etmək;
- dövlət orqanları tərəfindən qəbul olunmuş qərarlara münasibət bildirmək;
- hakimiyyət quruluşunda təmsil olunan siyasi partiyaları maliyyələşdirmək;
- lobbicilik.

Lobbicilik (ing. sözündən - lobby) kuluar (qeyri - rəsmi, iclasdan xaric) mənasını ifadə edir. Lobbicilik – gizli siyasətin müxtəlifliyidir, o, müəyyən sosial təbəqələrin, qrupların və ya ayrı-ayrı fərdlərin maraqların təminatı məqsədi ilə hakim qurumlara real təsir etmənin xüsusi mexanizmidir.

Müasir dövrdə lobbiləşdirmə praktiki olaraq bütün inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı, demokratik siyasi rejimi olan dövlətlərdə siyasi həyatın vacib tərkib hissəsidir. Lobbiləşdirmə sistemi dövlət qərarlarında biznesin iştirakının vacib formasıdır.

Sahibkarlıq fəaliyyəti konkret işin başlanğıcından sonadək ardıcılıqla və paralel aparılan, biznes fəaliyyətinin konkret nəticəsi kimi, konkret vəsaitin qoyuluşundan mənfəətini alana qədər sahibkarlıq işinin məcmusunu ifadə edir. Bu cür sahibkarlığın qəbul edilən yekun dövrü *biznes - əməliyyat və ya biznes - saziş adlandırılır.*

İri uzunmüddətli qarşılıqlı əlaqələrin, böyük miqdarda gəlirin əldə edilməsi zamanı biznes-əməliyyatların keçirilmə şəraitində, qabaqcadan planın, fəaliyyət proqramının hazırlanması, fikrin əsaslandırmasının vacib şərtləridir.

Sahibkarlıq layihəni həyata keçirilməsinin planı “biznes-plan” adını alıb. *Biznes - plan* texniki-iqtisadi əsaslandırılmanın və aparılan işlərin proqramın birləşməsinin ifadəsidir. Bir qayda olaraq bu cür planlar kommersiya təşkilatlarının yaradılması və ya

restrukturizasiyası, gələcəkdə nəzərdə tutulmuş böyük layihələrin əsaslandırılması zamanı hazırlanır.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin nəzəri əsasları hələ XVIII - XIX əsrlərdə qoyulmuşdur. Onun ilk yaradıcıları – **R.Kantilyon, A.Tyurbo, F.Kene, A.Smit, Y.Sey**, sonralar həmin işin davamçıları **K.Marks, A.Marşall, Y.Şumpeter, F.Hayek, M.Veber. B.Zombart, P.Draker** və b. olmuşdur.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin nəzəriyyəçiləri qeyd edirlər ki, *sahibkarlıq* – qərarların qəbulu prosesidir, onların reallaşması və başlanmış hərəkətlərin nəticələrinin qiymətləndirilməsidir. Hazırlanan *biznes-plan* isə rəasional qərarların qəbuluna əsas verir.

“Bazar iqtisadiyyatının əsasları” adlı qısa izahlı lüğətdə *biznes* – hüquqi və fiziki şəxslərin yüksək gəlir (mənfəət) əldə etmələrinə yönəldilmiş fəaliyyət kimi qeyd olunur:

- iş, məşğuliyyət, iqtisadi fəaliyyət;
- saziş, ticarət əməliyyatı;
- işgüzarlıq, sahibkarlıq, kommersiya;
- kiçik müəssisə, kompaniya, firma, kəndli (fermer) təsərrüfatı, iqtisadi subyektlərdir.

Bəs işgüzarlıq nədir? İlk növbədə, *işgüzarlıq* – dövlət qulluğunda təşkilati mədəniyyətin ünsürü, müəyyən fərdi fəaliyyət üslubunun ən vacib inteqral əlaməti, rəasional təşkil edilmiş və işin xeyrinə olan fəallığın sinonimidir.

İkincisi isə, dövlət qulluqçusunu səciyyələndirən xasiyyət, şəxsi keyfiyyət, öz vəzifə borcuna işgüzar yanaşmaq qabiliyyəti, əmək fəaliyyətini rəasional həyata keçirmək və təbəçilikdə olanların əməyini təşkil edə bilmək bacarığıdır.

Beləliklə, işgüzarlıq iş üçün xeyir gətirəcək məqamların axtarib tapılması və ondan istifadə edilməsinə yönəlmiş psixoloji ovqat kimi də qiymətləndirilə bilər. İşgüzarlıq hər bir işçi, xüsusən də rəhbər üçün çox dəyərli keyfiyyətdir. İşgüzarlıq kollektiv fəaliyyətin təşkili baxımdan işlək, səmərəli sosial texnologiyalar və qaydalardan istifadəyə əsaslanır.

Sahibkarlıq – işgüzarlıq, sahibkarın məsuliyyəti öz üzərinə götürməklə həyata keçirdiyi fəaliyyətdir. Sahibkarlıq subyekti ayrı-ayrı vətəndaşlar, yaxud da onların müəyyən birliyi (sahibkar kollektivi) tərəfi müqabil ola bilər.

Sahibkar (mülkiyyətçi, biznesmen) – qazanc əldə etmək məqsədi ilə başqalarının ehtiyacını ödəyə biləcək mallar (xidmətlər) istehsal etməyə çalışan və bu məqsədlə də istehsal amillərini bir araya gətirməyi bacaran bir şəxsdir.

“Sahibkar” anlayışının meyarlarından biri sahibkar biznesi və yaxud təşəbbüsü təşkil edir, ona rəhbərlik edir və məsuliyyəti öz üzərinə götürür. Başqa fikir qeyd olunur ki, sahibkar həyatda mövcud olan hüququ qazanmış heç nədən biznes yarada bilən bir insandır.

Sahibkarının başlıca *funksiyaları* aşağıdakılardır:

1. riski öz üzərinə almaq;

2. mal və xidmət istehsal etmək məqsədi ilə istehsal faktorlarını ödəməkdir. Bu ikinci funksiya idarəetmə funksiyasıdır. Deməli, sahibkar həm də *idarəedicidir*.

Bizneslərin çoxu fərdi mülkiyyətdir, ayrıca bir şəxsə mənsub olan və onun idarə etdiyi firmalardır. Hər hansı bir şəxs müstəqil biznes açmağı qərara alırsa, onda həmin şəxsin özü biznesin uğurları və uğursuzluqları üçün tam məsuliyyət daşıyır.

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, onların inkişafının əsas səbəblərindən biri orada olan *kiçik biznesin* inkişaf etməsidir. Bu inkişaf isə kiçik biznesə göstərilən münasibətdən, qayğıdan və köməklikdən asılıdır.

Müəssisələrə, o cümlədən, kiçik biznesə edilən köməkliklər layihə, maliyyə, məsləhət xidməti və bu kimi digər istiqamətlərdə ola bilər. Bu sahədə lazımı səviyyədə təcrübə olmadığından, ilk növbədə, bazar iqtisadiyyatının yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmış ölkələrin təcrübəsini öyrənmək vacibdir.

Məlumdur ki, insanlar adətən sahibkarlığı *kiçik biznesdən* başlayırlar. Bu mağaza sahibi olmaq, həkimlik praktikası,

müstəqil sənəti ilə məşğul olmaq və s. kimi məsələlərə əhəmiyyət verməkdir.

Sahibkarlıq fəaliyyətinə başlamaq üçün başlıca problem maliyyə vəsaiti əldə etməkdir. Uğur qazanmaq arzusunda olan sahibkarlar şirkət yaratmağa başlayarkən, məqsədə nail olmaq üçün onlara lazım olan insanlar və mallar haqqında məlumat öyrənmək, planlaşdırmaq, təşkil etmək yolu ilə real riskləri minimuma endirmək üçün əllərindən gələni edən insanlardır.

Uğurlu sahibkarların işlərinə xas olan bir sıra *ümumi cəhətləri* var:

1. yorulmadan işləmək qabiliyyəti;
2. görülməli işləri tənzimləmə və qərarlar qəbul etmə bacarığı;
3. müştərilərlə, işçilərlə, təminat və təchizat qulluqçuları ilə, borc verdikləri və borc aldıkları müxtəlif şəxslərə yüksək səviyyədə davranma bacarığı;
4. aydın və effektiv şəkildə təmasda olmaq bacarığı;
5. rəqəmlərlə işləmək bacarığı;
6. biznes və şəxsi məqsədlər arasında ziddiyyəti qaydaya salmaq bacarığı;
7. şəxsi müsbət və mənfi cəhətlərini dərk etməsidir.

Bundan başqa, sahibkarlar dərk etməlidirlər ki, onlar təkcə özləri üçün deyil, həm də dövlət üçün fayda verməlidirlər. Bu isə onlardan məsuliyyət və işə yanaşmaqda əxlaqi keyfiyyətlər tələb edir.

Bazar iqtisadiyyatının xüsusi bölməsi olan kiçik sahibkarlığın yaradılması ilə bağlı geniş problemlərin həlli üçün dövlət tərəfindən kiçik biznesin inkişaf proqramı hazırlanmalıdır. Bu proqram xalq təsərrüfatı quruluşunun integral sahəsi, yəni iqtisadi, sosial, təşkilati, hüquqi maliyyə və s. kimi kiçik biznesin formalaşması və inkişafının bütün tərəflərini əhatə etməlidir.

İşgüzarlıq fəaliyyətinə, o cümlədən, kiçik biznesə göstərilən köməklik, ABŞ-da çox mürəkkəb quruluşa malik olan bir

mexanizmdir. Bu köməklik aşağıdakı *təşkilatlar vasitəsi ilə həyata keçirilir*:

- kiçik biznesin inzibati təşkilatlar;
- kiçik biznes işləri üzrə konqres komitələr;
- nazirlik və iri dövlət təşkilatlarının tərkibində olan xüsusi bölmələr;
- tərkibində kiçik biznesə aid xüsusi bölmələri olmayan, lakin bu məsələyə aid kifayət qədər səlahiyyəti olan digər konqres komitələri, nazirliklər və təşkilatlar;
- yerli özünüidarəetmə və ya icra hakimiyyəti orqanları tabeliyində olan geniş təşkilatlar şəbəkələridir.

Kiçik biznesin inzibati təşkilatı (KBİT) yalnız kiçik və orta müəssisələrin problemləri ilə məşğul olan müstəqil təşkilatdır. ABŞ-da belə təşkilat ilk dəfə 1954-cü ildə yaradılmışdır.

KBİT-nin qarşısında *üç əsas vəzifə* durur:

1. kiçik və orta müəssisələrə maliyyə yardımı göstərmək;
2. onların istehsal etdiyi məhsulları, yaxud yerinə yetirdikləri işi, göstərdikləri xidmətləri dövlət sifarişinə daxil etmək;
3. kiçik biznesə konsaltinq (idarəetmə üzrə məsləhət), audit (mühasibat üzrə məsləhət), trening (təhsil, maariflənmə) və bu kimi digər məsləhət xidmətləri göstərməkdir.

Qeyd olunanlardan əlavə, KBİT-in nəzdində xüsusi bölmə, yaxud şöbə yaradılır ki, o da tədqiqat işləri ilə məşğul olur, kiçik biznesə aid dövlət siyasətini işləyib hazırlayır və təkliflər verir.

Kiçik biznes bir çox hallarda yeni məhsulun və ya xidmətin inkişafı üçün başlanğıc nöqtəsi olur. Kiçik biznes bir çox hallarda böyüyərək ölkənin iqtisadi həyat tərzini yaxşılaşmasına xidmət edir. Bu biznesin tərəfdarları təsdiq edirlər ki, Amerika texniki yeniliklərinin 55% kiçik və orta həcmli bizneslərdən gəlir. Hansı ölçü ilə götürülsə - götürülsün kiçik bizneslər Amerika iqtisadiyyatına yeni güc verən əsasın, yaradıcılığın və rəqabətin bir hissəsidir.

Biznes və siyasətin qarşılıqlı təsiri problemi "*İctimai seçim*" nəzəriyyəsində öz əksini tapmışdır. "İctimai seçim" nəzəriyyəsi məktəbinin banisi Amerika alimi, iqtisadiyyat üzrə Nobel mükafatı laureatı **Ceyms Byukenen** (1919-2013) olmuşdur.

C.Byukenenə görə ictimai seçimi onunla müqayisə etmək olar ki, insanlar müəyyən oyunun gedişində nə isə edirlər. Əvvəlcə onlar oyunun qaydalarını seçir (konstitusiya qəbuluna qədər seçim), sonra isə oyunun strategiyasını müəyyən edirlər (konstitusiyadan sonrakı seçim).

Bu məktəbin tərəfdarları, ilk növbədə, siyasi - iqtisadi qərarların qəbul edilməsində və reallaşmasında yeni üsulları təklif edirlər. İkincisi isə, onlar bu üsulların əsasında çox çətin iqtisadi və siyasi problemləri izah etməyə iddia edirlər.

İctimai seçim məktəbinin nümayəndələri siyasəti iqtisadi fəaliyyətin müxtəlifliyi kimi qəbul edirlər. Buradan onlar belə nəticəyə gəlirlər ki, siyasəti iqtisadi sistemin qanunları və əsas kateqoriyaları əsasında (mal, ərz, tələb, qiymət, gəlir, razılaşma, mübadilə, investisiya, rəqabət və s.) öyrənmək lazımdır.

İctimai seçim məktəbin *çıxış tezis*i çox sadədir: əgər sahibkarlar, ilk növbədə, öz şəxsi maraqlarını güdürlərsə, onda dövlət qulluğunda olan insanlar da (siyasətçilər, qulluqçular) həmçinin öz şəxsi maraqlarını güdürlər. Fərq təkəcə ondadır ki, birincilər iqtisadi sahibkarlar, ikincilər isə siyasi sahibkarlar kimi çıxış edirlər.

Məktəbin nümayəndələri bu və digər sahibkarların *məqsədlərini* də açırlar. Əgər iqtisadi sahibkarlar maksimum gəlir əldə etmək istəyirlərsə, onda sahibkarlar - siyasətçilər öz hakimiyyətini maksimuma qaldırmaq və bu hakimiyyəti əldə saxlamaq üçün elektoratı öz tərəfinə çəkməyə çalışırlar.

Təcrübə bu mülahizəni təsdiqləyir. Hakimiyyətini maksimuma qaldırmaq cəhdi – cəmiyyətin siyasi sisteminin inkişafının qanunauyğunluğudur. Hər bir siyasətçi hakimiyyəti ələ alandan sonra öz səlahiyyətlərini hərtərəfli genişləndirməyə cəhd edir.

Elektoratı istila etmək üçün böyük miqdarda maliyyə resurslar tələb olunur. Söhbət mövcud olan qanunlar çərçivəsində işləyən sponsorlardan gedir. *Sponsorlar*, ilk növbədə, biznes nümayəndələridir (hüquqi və fiziki şəxslər). Elə şəxslərdir ki, onlar qazanan pulları sərf etmirlər, amma kapital qoyuluşunu (investisiya) qazanc əldə etmək məqsədilə yerləşdirirlər. Beləliklə, sponsorlar bu və ya digər siyasətçiyə seçkilərdə maddi cəhətdən köməklik edirlər, lakin sonra müəyyən qulluqla onu əvəz etməsini tələb edirlər.

Siyasətçilərin qulluğa tələbatı iş dairələri tərəfindən çox böyükdür. Bu, ilk növbədə, iş dairələrinin öz maraqlarını dövlət kontrakt sistemində hakim strukturlarında, vergi və gömrük tənzimlənməsi sistemində həyata keçirmək cəhdidir və s. Siyasətçilər qanun çərçivəsində fəaliyyət göstərərək, lobbicilərin maraqlarının spektrində çox şey edə bilirlər.

Yuxarıda qeyd olunan və digər ictimai seçim məktəbinin əsasları, əlbəttə, diskussiyalıdır. Lakin bu məktəbin iqtisadiyyat və siyasətin, biznes və siyasətin qarşılıqlı təsirinin mühüm məsələlərini qoyması və hazırlamaq bacarığı heç kim inkar edə bilməz. Yəni:

- öz qrup maraqlarını həyata keçirmək üçün hansı qüvvələr hakim strukturlarına təsir edir;
- bu təsir konkret olaraq nədə özünü büruzə verir;
- ümumilikdə, cəmiyyətə o, nə kimi təsir göstərir.

2. Biznesin siyasi təminatı

Bazar iqtisadiyyatının subyektləri olan sahibkarlarla dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş ümumi-məcburi normalar, hüquqi tənzimləmə vasitələrin arasında xüsusi diqqət tələb edən münasibətləri yaradır.

Belə ki, bir tərəfdən iqtisadi münasibətlərin sabitliyi, "*bazar qaydaları*" sistemində sərbəst hərəkətə təminat verilməsi, tərəfmüqabilinin sahibkarlıq fəaliyyətini ədalətli üsullarla aparması,

rəqibinin ona zərər vura bilən, yaxud onun işgüzarlıq nüfuzuna xələl yetirən hərəkətlərdən inzibati qaydada çəkindirilməsi, eləcə də qəfil təbii fəlakətdən, qarşısıalınmaz sosial hadisələrdən, haqsız rəqabətdən, inhisar fəaliyyətindən və s. qorumaq üçün *sahibkara hüquqi-normativ tənzimetmə* hava və su kimi lazımdır.

Digər tərəfdən isə sahibkarın şəxsi gəlir əldə etməsi məqsədilə özünün cavabdehliyi və əmlak məsuliyyəti ilə həyata keçirdiyi qanunvericiliklə qadağan olunmayan təsərrüfat fəaliyyətinin bütün növlərini, o cümlədən, məhsul istehsalı, satışı və xidmətlərin göstərilməsini əhatə edən ziddiyyətlər ortaya çıxır.

Bütün bu cəhətlərinə görə, müstəqil təşəbbüskarlıq fəaliyyəti kimi səciyyələndirilən və “dinamik hadisə” kimi səciyyə olunan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə hüquq normaları arasında yuxarıda qeyd olunan həmin ziddiyyətlər özünü göstərir.

Dövlət tərəfindən qorunan ümumi - məcburi sosial normalar sistemi kimi hüquq iqtisadi dövriyyədə, cəmiyyətdə və dövlətdə sahibkarın hüquqi vəziyyətini əks etdirir, onun maraqlarının qorunması vasitəsinə çevrilir.

Hüquq sahibkarlıq fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini, prinsiplərini, sahibkarlıq fəaliyyətin iştirakçılarının hüquqlarını və vəzifələrini, onun dövlət tərəfindən müdafiə olunması və həvəsləndirilməsinin forma və üsullarını, sahibkarın dövlət orqanları ilə qarşılıqlı münasibətlərini müəyyən edir.

Əgər əvvəllər dövlət sahibkarın iqtisadi fəaliyyətinə bilavasitə qarışmadan bazar münasibətlərinə riayət olunmasına nəzarət edirdisə, müasir dövrdə dövlət iqtisadi və sosial siyasət yeritməklə bazar münasibətlərinə təsir etməsi, həmin münasibətləri nizama salması, tənzimləməsi zəruridir.

Sahibkarlığın inkişafı üçün dövlətin qarşısında duran *əsas vəzifələrdən* biri - siyasi mühitin yaradılmasıdır. Dövlətin iqtisadi siyasəti, iqtisadiyyatı idarəetmə üsulları və siyasi sabitlik xüsusilə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azad sahibkarlığın yaranması, istehsal aktivlərinin xüsusi sahibkarlara verilməsi, mülkiyyətçilərin maraqlarının müdafiə olunması, müasir və səmərəli maliyyə sistemin, infrastrukturun

idarə edilməsinin yeni prinsiplərin tətbiqi, sosial təminat sisteminin yenidən qurulması əsl bazar münasibətlərinə keçid üçün zəruri olan əsas dəyişiklikdir.

Bazar münasibətləri istehsal münasibətlərinin bütün sahələrini – istehsal, bölgü, mübadilə və istehlak münasibətlərini dialektik vəhdət halında özündə birləşdirir.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin makroiqtisadi tənzimlənməsi təkcə islahatlarla, sahibkarlıqla radikal addımlar atmaq deyil, habelə bütövlükdə iqtisadiyyatın yeni prinsiplər əsasında inkişafın, ölkədə iqtisadi və siyasi sabitliyi təmin etməyin vacib şərtidir.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin *məqsədi* - iqtisadi və sosial səmərəsini, qərar qəbulu və biznes planlaşdırılmasını rəqabət mühitində həmin fəaliyyətin dayanıqlılığını və səmərəliliyini artırmaqdır.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkili bazar qanunlarına uyğun inkişaf edirsə də, ona dövlət proqramları əsasında məqsədyönlü təsir vacib bir şərait kimi formalaşır. Strateji məqsədlər üçün sahibkarlığın inkişafının dövlət proqramlarının həyata keçirilməsində himayədar *dövlət siyasəti* reallaşır.

Belə ki, sahibkarlığı stimullaşdıran vergi, güzəştli kredit, dövlət sifarişi ilə istehsal məhsulunun bazarına şəriklik, təminatlı resurs təchizatı, kadr hazırlığı tədbirləri həyata keçirilir.

Sahibkarlığı və bazar rəqabətinin təşkili üçün mülkiyyət münasibətlərinin formaların yaradılması və tənzimlənməsində *dövlət proqramı* xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Özəlləşdirmə proqramı, sahibkarlığa maddi maliyyə köməkliyi və investisiya proqramları strateji məqsəd olaraq siyasətin iqtisadi əsasını təşkil edir. Özəlləşdirmənin əsas prinsipləri və istiqamətləri, əmlakın istifadəsinin sonrakı səmərəliliyi meyarına uyğun təşkil olunmalıdır.

Dövlət iqtisadiyyatında aparılan islahatların səmərəliliyi hər bir sahədə yeni iş yerlərinin açılması, ölkə iqtisadiyyatında iqtisadi artım və əhalinin həyat səviyyəsi ilə müəyyən olduğunu nəzərə alaraq, iqtisadi sərbəstlik, təşəbbüskarlıq və ətraf mühitin qorunması meyarlarına uyğun təşkilati idarəetmə quruluşunu

planlaşdırmaq vacibdir. Ölkədə strateji plan - proqramlar tətbiq olunmaqla *marketing idarə sisteminin* təşkili və idarə edilməsi vacib bir üsuldur.

Sahibkarlıq fəaliyyəti sahibkar azadlığı, bazar azadlığı, qarşılıqlı təsərrüfat əlaqələri azadlığı ilə birbaşa bağlıdır. Bütün bunlar isə yalnız sahibkarlıq mühiti formalaşdıqda həyata keçirilə bilər. Sahibkarlıq mühiti isə iqtisadi, siyasi, hüquqi, sosial, mədəni, texnoloji, coğrafi, infrastruktur və s. amillərlə bağlıdır. Bu amillər sahibkarlıq fəaliyyətinin təşəkkülünə və inkişafına bu və ya digər dərəcədə təsir göstərir.

Sahibkarlıq mühiti, ilk növbədə, *iqtisadi sistemlə* müəyyən olunur. İqtisadi mühitin formalaşması üçün əhalinin pul gəlirləri (ilkin kapital), iş yerlərinin mövcudluğu və məşğulluq səviyyəsinin yüksək olması müstəsna rol oynayır.

Bundan başqa dövlətin sahibkarlığı müxtəlif *maliyyə güzəştləri və yardımları* sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli mühit yaradır. Sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafını təmin etmək üçün dövlət tərəfindən sahibkarlığın *həvəsləndirilməsinin* geniş bir sisteminin yaradılması da böyük yer tutur.

Yəni, sahibkarlığın inkişafı üçün dövlət təşkilatı, qanunverici, inzibati-hüquqi, büdcə, vergi, gömrük və s. sahələr üzrə kompleks həvəsləndirmə tədbirləri həyata keçirməlidir. Belə ki, cəmiyyət qarşısında duran problemlərin həllinə sahibkarları cəlb etmək və xüsusi bölməsinin formalaşması üçün əlverişli şərait yaratmaqdan ibarətdir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatının ən vacib ünsürlərindən biri olmaqla aşağıdakı mühüm *funksiyaları* yerinə yetirir:

1. iqtisadiyyatın lazımi çevikliyi, istehsalın ixtisaslaşmasını və kooperativləşdirməsini təmin edir ki, bu da yüksək səmərəliliyin nail olunmasına xidmət edir;

2. bazar rəqabətinin yaranması konyunkturasının dəyişməsinə təmin edir;

3. istehlak bazarında yaranmış qıtlığı tez bir zamanda aradan qaldırmağa şərait yaradır;

4. istehsal sahələrində yeni məhsuldar maşın və avadanlıq tətbiq etməyə və onların qısa müddətdə öz xərcini çıxarmalarına şərait yaradır;

5. işçilərin maddi marağının artmasına və işgüzar münasibətlərin tez bir zamanda formalaşmasına təkan verir;

6. əhalinin məşğulluq imkanlarını genişləndirir və bununla da sosial gərginliyi azaldır;

7. istehlak bazarında bolluğun yaradılmasına, iqtisadiyyatın sabit inkişafının təmin edilməsinə, maliyyə-kredit sisteminin sağlamlaşdırılmasına, büdcə kəsirinin aradan qaldırılmasına və inflyasiyanın qarşısının alınmasına xidmət edir.

İqtisadi inkişafın əsas meyli sahibkarlığın daha intensiv iqtisadi artımda rolunun yüksəlməsi ilə nəticələnməlidir. Sahibkarlıq iqtisadi potensialın maddi əşya və resurs quruluşuna uyğun olaraq bazar tələbatına müvafiq formalaşır və inkişaf edir.

Tərəflərin bərabərliyinə, qarşılıqlı maraqlarına uyğun mülki, hüquqi əlaqə formaları yaranır, bölgüdə bərabərlik prinsipindən, gəlirin əməyin nəticələrindən asılı olaraq *sosial ədalət* mexanizmləri vasitəsilə bölgüsünə keçməsi təmin edilmədən iqtisadiyyatın potensial imkanlarını reallaşdırmaq, sahibkarlıq fəaliyyətini, təsərrüfatçılıq fəallığını artırmaq, milli sərvətlərdən və təbii ehtiyatlardan daha səmərəli istifadə etmək qeyri-mümkündür.

Dünyanın bütün ölkələrində bazar münasibətləri bu və ya digər dərəcədə dövlət tərəfindən tənzimlənir, ümumi "davranış qaydaları" müəyyənləşdirilir və həmin "qaydalar" daxilində bazar subyektlərinə azadlıq verilir.

İqtisadiyyatın idarə olunmasında dövlətin rolunun artması, bazar subyektlərinin fəaliyyətinin istiqamətləndirilməsi və onların fəaliyyət azadlıqlarının dövlət tərəfindən müəyyən olunmuş "bazar qaydalarına" tabe edilməsi ümumdünya ənənəsinə çevrilməkdədir.

Dünya təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi milli iqtisadiyyata dövlət tərəfindən ümumi, vahid rəhbərliyin zəruriliyini alternativ olmayan istiqamət kimi ön plana çəkir. Bunun ən parlaq nümunələrindən biri ABŞ-n prezidenti **F.D.Ruzveltin** həyata keçirdiyi "*Yeni kursun*" siyasəti olmuşdur.

Ötən əsrin 30-cu illərində, **F.D.Ruzveltin** nəticə etibarilə, ABŞ-ı dünyada lider mövqelərə çıxaran bu kursunu həyata keçirmək üçün o vaxt ideoloji sahədə hakim olan klassik liberal ideologiya çərçivəsindən kənara çıxmaq lazım oldu. Yeni ideoloji əsasda maliyyə elitasının bir hissəsinin, iri, kiçik və orta biznesin, fermerlərin və əhəlinin digər qrupların nümayəndələrinin daxil olduğu geniş siyasi koalisiya yaradıldı.

ABŞ-n həmin müsbət təcrübəsi sonradan Qərbi Avropa, Yaponiya və bir sıra digər ölkələrin iqtisadiyyatında özünün geniş tətbiqini tapdı. Həmin dövlətlərin dünyanın digər ölkələrinə iqtisadi sahədə nisbətən daha sürətlə inkişaf etməsinin zəruri amilinə çevrilməsinə imkan yaratdı..

Beləliklə, *biznesin siyasi təminatı* dövlət siyasətinin reallaşmasının zəruri çoxplanlı, mürəkkəb prosesidir ki, milli sahibkarlığının təşəkkülünə və fəaliyyət sistemində optimal şərtlərinin yaradılmasına yönəlmişdir.

Bu prosesdə biznes dövlət siyasətinin *obyekti* kimi çıxış edir. Lakin dövlətin hakimiyyət orqanlarının tədbirləri ilə yanaşı, bu istiqamətdə biznes nümayəndələri tərəfindən də çox iş görülür.

Biznes mühitinin daha da təkmilləşdirilməsi, xüsusi iqtisadi zonaların, sənaye şəhərciklərinin, biznes inkubatorlarının yaradılması, məsləhət, informasiya təminatının, sahibkarlığa dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi və işgüzar əlaqələrin inkişaf etdirilməsi yolu ilə sahibkarlığın və regionların inkişafını daha da sürətləndirəməyə imkan verir.

Hazırkı dövrdə sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə biznes mühitinin daim yaxşılaşdırılması, yerli və xarici investisiyaların cəlb edilməsi yolu ilə yüksək keyfiyyətli, rəqabət qabiliyyətli məhsulların istehsal edilməsi, bu sahədə

qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi hər dövlətin müəyyən etdiyi inkişaf strategiyasının prioritetlərindəndir.

Müasir reallıqlar şəraitində insanın, onun intellektin və vərdişlərin, yeni mənalara, innovativ sistemlər yaratmaq qabiliyyətinin, gələcəyini kreativ əsasda modelləşdirmək və qurmaq bacarığın sosial-iqtisadi tərəqqinin əsas hərəkətverici qüvvəsinə, ümumi modernləşmə, innovativ iqtisadiyyatın yaradılması kimi tarixi məsələlərin həllinin vacib mənbəyinə çevrilməsi xeyrinə dəyişir.

Elmi ədəbiyyatda qeyd olunur ki, inkişaf etmiş sənaye ölkələrində *innovativ iqtisadiyyatın* yaradılması cəmiyyətin qruplar və yeni siniflər üzrə bölgüsünə güclü təsir göstərmişdir. *Innovativ iqtisadiyyatı*, yaradıcı fəaliyyət prosesində iqtisadi dəyərlər istehsal edən insanlardan ibarət zümrə formalaşdırır. İstehsalın yeni texnoloji üsullarının yaranması ilə əlaqədar cəmiyyətin aparıcı zümərəsinin rolu yeni sosial subyektə keçir.

Beləliklə, belə qənaətə gəlmək olar ki, postsənaye dövründə, innovativ modernləşmə məsələlərinin həllinə keçid şəraitində *kreativ zümrə* sosial subyektə çevrilir. Burada kreativ zümrə innovasiyanın əsas gücü, insan kapitalının təkrar istehsalının subyektə, mədəni və informasiya resurslarının sahibi rolunu oynayır.

Kreativ zümrə yaradıcılıq prosesində iqtisadi dəyərlər istehsal edən insanlardan ibarətdir. Bunun nəticəsi olaraq, ölkənin inkişafı üçün aktual sosial, iqtisadi və siyasi çağırışlar əhalinin müxtəlif təbəqə və sosial qruplarından bacarıqlı insanları səfərbər edir – intellektual və digər elitaların yeniləşməsinə təmin edən “sosial lift” yaradır.

Qeyd etmək lazımdır ki, kreativ zümrəyə “yüksək texnologiyalar, maliyyə, hüquq və səhiyyə, biznesin idarə olunması kimi biliklərə əsaslanan bir sıra sahələrdə” çalışan kreativ mütəxəssislərin böyük qrupu daxildir. Bu isə, *yüksək təhsil səviyyəsini, yüksək insan kapitalını nəzərdə tutur*.

Odur ki, müasir dövrdə dövlətin qarşısında duran ciddi vəzifə - cəmiyyətin əsas istehsal qüvvəsi olan kreativ zümrənin təkrar istehsalı məqsədi ilə dövlət, biznes və vətəndaşlar arasında

maraqlar balansını tapmaq üçün tədbirlər sistemi hazırlayıb həyata keçirməkdir.

Yoxlama sualları və tapşırıqlar

1. Sahibkarlıq fəaliyyətinin mahiyyəti nədən ibarətdir?
2. Biznes siyasətin subyekti kimi nə mənə daşıyır?
3. Biznesin və siyasətin qarşılıqlı əlaqəsi “İctimai seçim” nəzəriyyəsində necə əks etdirilir?
4. İctimai seçim məktəbinin nümayəndələri iqtisadiyyatın və siyasətin hansı suallara cavab verməyə cəhd edirlər?
5. Sahibkarlıq fəaliyyətinə təsir göstərən siyasi amilləri sadalayın.
6. “Siyasi sabitlik” anlayışının mənasını açıqlayın.
7. Siyasi sabitliyini təmin edən şərtlər nədən ibarətdir?
8. Sahibkarlığın inkişafına dövlət dəstəyi nədən ibarətdir?
9. Kiçik biznesin inkişafı üçün şərtləri sadalayın.
10. Biznes dövlət siyasətin obyektı kimi nə ifadə edir?

Təvsiyə olunan ədəbiyyat və mənbələr

1. Axundov Ş, Axundov M. Bazar iqtisadiyyatının əsasları. Qısa izahlı lüğət. - B., 2001
2. Ekologiya. Fəlsəfə. Mədəniyyət. Elmi məqalələr məcmusu. 34-cü bur. B., 2003
3. Əliyev H.A. İnnovasiya biznesin təşkili və onun ölkə iqtisadiyyatının inkişafına təsiri // Korporativ idarəetmə və iqtisadiyyatın innovasiya inkişafı. Beynəlxalq elmi-praktiki konfrans, Bakı, 31 mart 2011-ci il
4. Əliyeva R. Azərbaycanın innovasiyalı iqtisadi inkişafının infrastruktur təminatı // Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə, 2012, № 2

5. Mehdiyev R. XXI əsrdə Azərbaycan ideyası kreativ millət kontekstində // Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə, 2012, № 2
6. Mikayılova S. Sosial-iqtisadi inkişaf iqtisadi təhlükəsizliyə təminatıdır // Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə, 2013, № 2
7. Пелих А.С. Бизнес-план или как организовать собственный бизнес. - М., 2005
8. Флорида Р. Креативный класс: Люди, которые меняют будущее. – М., 2011
9. Pollack M.A. The New Institutionalizm and Evroopen Integration. Evroopen Integration Theory, United Kingdom? Oxford University Press, 2004
10. www.economy.gov.az

2.8. SİYASƏT VƏ DÖVLƏT İDARƏÇİLİYİ

“Dövlət idarəçiliyi” anlayışı və onun mahiyyəti. Siyasət və idarəetmənin qarşılıqlı əlaqələri. Siyasi idarəetmənin mexanizmləri. Yoxlama sualları və tapşırıqlar. Təvsiyə olunan ədəbiyyat və mənbələr.

1. “Dövlət idarəçiliyi” anlayışı və onun mahiyyəti

Belə bir aforizm mövcuddur “Biz siyasətlə məşğul olmasaq, onda siyasət bizimlə məşğul olar”. Müasir şərait bu sözlərin ədalətliliyini təsdiq edir. İctimai həyatın əksəriyyət sahələri və təsisatları siyasətlə, siyasi münasibətlə bağlıdırlar. Bunu *dövlət idarəçiliyinə* də tamamilə aid etmək olar. Bəşəriyyətin, hər bir dövlətin qarşısında duran problemlərin mürəkkəbliyi dövlət idarəçiliyinə yeni yanaşmanı tələb edir.

Məlumdur ki, xeyli müddət siyasi elmin problemi praktiki olaraq dövlət ətrafında cəmləşmişdir. Ümumiyyətlə, siyasətin, dövlətin təhlilini ondan başlamaq lazımdır ki, bu və ya digər vəziyyətdə hansı növ idarəetmə vəzifələri həll olunmuşdur.

Analitiklərin sırasında çox geniş fikir yayılıb ki, dövlət idarəçiliyi, dövlət qulluğu siyasətdən kənar olmalıdır. Buradan nəticəyə gəlmək olar ki, dövlət qulluqçusuna əsaslı siyasi hazırlıq lazım deyil. Lakin Qərbin təcrübəsi göstərir ki, idarəedənlər və dövlət idarəçiliyi üçün ali orqanlara yol açan ixtisaslaşdırılmış məktəblərdən biri Fransada Siyasi elmin azad məktəbi olmuşdur (1872).

Müasir dövrdə Fransanın elitar Milli inzibati məktəbinin müdavimlərinin əksəriyyətinin (75%) baza politoloji təhsili vardır. Fransada inzibati hüquqda idarəetmə ilə bağlı *iki ideya* üzərində dayanırlar. *Birinci*, idarəetmə icra hakimiyyətinin yeganə vəzifəsi sayılır, *ikincisi isə*, idarəetmə icra hakimiyyətinin müstəsna vəzifəsidir. Belə misalları başqa ölkələrdən də gətirmək olar.

Yeni siyasi və iqtisadi sistemin formalaşmasına maneçilik törədən başlıca səbəb dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyinin aşağı olması və bir sıra hüquqi normalara etinasız yanaşmaqdan ibarətdir. Buna görə də, idarəetmə sisteminin köklü təkmilləşdirilməsi, iqtisadiyyatda dövlətin iştirakına yenidən baxılması, dövlətin təsərrüfat subyektləri üçün qanunilik, qayda-qanun, davranış normaları baxımından zamanətçiyə çevrilməsi tələb olunur.

Dövlət idarəçiliyinin zəruriliyinin dərk olunması sahəsində, onun aktual sistemli ictimai hadisə kimi formalaşmasını şərtləndirən köklü iqtisadi böhran (1929-1933), totalitar eksperimentlərin, ikinci dünya müharibəsinin və onun nəticələrinin təsiri altında yaranmışdır.

Yalnız sənaye inqilabi nəticəsində sənayenin cəmiyyətə keçməsi bu gün “idarəetmə” anlayışı ilə səciyyə etdiyi biliklərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Cəmiyyətdə idarəetmə müəyyən qruplarda, kollektivlərdə, siniflərdə birləşən və müxtəlif maraqları olan insanların fəaliyyətinə qarşılıqlı təsir göstərmək formasıdır.

İdarəetmə insanların özləri tərəfindən yaşamaq tələbatı kimi yaranmış və mədəni cəmiyyətin bütün inkişaf mərhələlərində mövcud olmuşdur. İdarəetmə insanların həyat fəaliyyətini məqsədyönlü tənzimləmək, onların maraqlarını və tələbatlarını ödəyən üsul və vasitələrinin məcmusudur.

“Dövlət idarəçiliyi” izahlı lüğətdə “idarəetmə” anlayışına belə tərif verilir: “Ən geniş mənada subyektin obyektə məqsədyönlü təsiridir. Bu təsir obyektin xüsusiyyətlərini, keyfiyyətini, mövqeyini, davranışını dəyişir. Burada subyekt və obyekt bölgüsü müəyyən mənada şərtidir. Belə ki, subyektin özü digər idarəetmə subyekti üçün obyektə çevrilə bilər. “İdarəetmə” anlayışı həm texniki, həm bioloji, həm də sosial sistemləri əhatə edir”.

Beləliklə, cəmiyyətin və fərdlərin praktiki olaraq bütün işlərin idarəedilməsi *dövlət idarəçiliyi* olur, idarəetmə özü isə elmi biliyin səhəsi kimi hüquqi elmin ağışuna keçir.

İdarəetmə elminin pionerləri sırasında ilk dəfə bilikləri, texnikanı və insanı mürəkkəb dinamik sistemdə birləşdirməyə nail olmuş **Fridrix Teylor** (1856-1915), **Anri Fayol** (1841-1925), **Maks Veber** (1864-1920) və b. istehsal təşkilatçılarının adları çəkilir.

Bunlar ilk menecerlər olmuş və klassik məktəblərin banilərindərlər. Belə ki, elmi idarəetmə (menecment) məktəbin **F.Teylor**, inzibati məktəbin **A.Fayol** və **M.Veber** olmuşdular. Menecment elmi bütünlüklə iqtisadi və istehsal prosesləri çərçivəsində yaranmışdır.

Dövlət idarəetmənin müstəqil professional sahə olmasının **Vudro Vilson** (1856-1924) məşhur “Dövlət idarəetmə elmi” (1887) əsəsində söyləmişdir. Burada **V.Vilson** Qərbi Avropa alimlərinin ideyalarına (ilk növbədə **M.Vebera**) əsaslanaraq, demokratik hökumətin və səmərəli dövlət idarəetmənin uyğunlaşdırmasının imkanları barədə öz fikirlərini söyləyir. Bunun üçün o, səmərəli professional dövlət qulluğunu yaratmaq təklif etmişdir. **V.Vilson** iddia edirdi ki, dövlət idarəçiliyi elmi əsaslara söykənməlidir və ənənəvi siyasətdən ayrı olmalıdır. O yazırdı: “Siyasət dövlət qulluğundan kənar olmalıdır”.

V.Vilsonla parallel və ondan tamam müstəqil olaraq **F.Teylor** zavodda idarəetmə sahəsində öz sınaqlarını aparırdı. Məhz **F.Teylor** “elmi menecmentin atası” sayılır. O birinci olaraq vaxtının və hərəkətlərin sərf etməsi ətrafında tədqiqatlarla məşğul olmağa başlamışdır. Onun tədqiqatları barədə ictimaiyyət “Elmi menecmentin prinsipləri” (1911) kitabından məlumat aldı.

Bəs menecment nədir? *Menecement* - menecer (ing. “manager” – idarəedən) sözündən əmələ gəlir. “Menecment” anlayışının aşağıdakı *tərifləri vardır*:

1. prinsip, üsul, prosedura sisteminə əsaslanaraq səmərəliliyi artırmaq məqsədi ilə əmək fəaliyyəti sahəsində istifadə olunan idarəçilik;

2. əmək prosesi zamanı kollektivlərin və insan münasibətlərinin idarə edilməsi barədə elm;

3. müvafiq əmək kollektivində iyerarxiyanın bütün səviyyələrində həyata keçirilən idarəçilik üsullarının toplusudur.

Müasir menecment elmi səriştə və təcrübənin vəhdəti ilə səciyyələnən peşəkar idarəetmə sistemi, idarəetmə texnologiyalarıdır. İdarəetmə texnologiyaları aşağıdakı kimi təsvir etmək olar:

- idarəetmə prosesinin həyata keçirilməsi üsulları və qaydalarının məcmusunun özünəməxsus toplusu;

- təşkilatın məqsədlərinə nail olmaq üçün idarəetmə fəaliyyəti üsullarının, o cümlədən idarəetmə qərarlarının elmi şərhidir.

Dövlət idarəçiliyinin müasir vəzifələrini göstərmək və dövlət sektorunda münasibətləri vurğulamaq üçün “public management” və ya “dövlət menecmenti” termini getdikcə daha çox istifadə edilir. Dövlət qulluğunda “menecment” anlayışı altında həm dövlət orqanları çərçivəsində idarəetmə prosesi, elmi idarəetmə, həm də heyətin idarəetmə məharəti və dövlət idarəçiliyində müvafiq vərdişlər toplusu başa düşülür.

Dövlət menecmenti dövlət idarəçiliyinin yeni şərti kimi XX əsrin 70-ci illərində “dövlət siyasəti məktəbinin” inkişafı ilə birlikdə yaranmışdır. Dövlət idarəetməsində dövlət menecmentinə keçid ənənəvi institusional yanaşmadan idarəçilik qərarlarının və onların konkret proqramlar vasitəsi ilə reallaşma təcrübəsinin müasir vasitələrindən istifadə etməklə öyrənilməyə yönəlməsini göstərir.

İdarəetmənin tarixi – planlaşdırın, təşkil edən, kadrları seçən, rəhbər və nəzarət edən insanların tarixidir. Bu gün obyektiv şərait yeni düşüncə tərz, insanların davranışın və əməkdaşlığın yeni formalarını tələb edir.

Buna uyğun olaraq subyektiv amil də yeni qaydada inkişaf etməli və təşkil olunmalıdır. Bütün bunlar real olaraq yalnız hər bir dövlət daxilində inkişaf etmiş dövlət idarəçiliyi və dövlətlərin beynəlxalq aləmdə fəaliyyətlərin bərabər hüquqlu əlaqələndirilməsi şəraitində mümkün olacaqdır.

Dövlət idarəçiliyin mahiyyətini aşağıdakı kimi göstərmək olar:

- dövlətin öz hakimiyyət gücünü əsaslanaraq insanların ictimai həyat fəaliyyətini nizamlamaq (qaydaya salmaq), qoruyub saxlamaq, dəyişdirmək məqsədi həyata keçirdiyi tətbiqi, təşkiledici, tənzimləyici təsirdir;
- dövlətin hakimiyyət təsisatı kimi öz funksiyalarını həyata keçirmək üsulu; müvafiq idarəetmə qurumları vasitəsi ilə dövlət hakimiyyətinin həyata keçirilməsini təmin edən fəaliyyət formalarından biridir.

Dövlət idarəçiliyində hər zaman həm kənar təsir (dövlət qurumları tərəfindən), həm də şüurlu yanaşma (dövlət rəhbərləri, dövlət qulluqçularının məqsədləri müəyyən etməsi) qarşılıqlı əlaqədədir. Dövlət idarəçilik sisteminin qarşısında duran *əsas vəzifələr və problemlər* aşağıdakı kimi ifadə edilə bilər:

- dövlət siyasətin formalaşdırılması konsepsiyasının işlənib hazırlanması və dövlət aparatının əməli fəaliyyətində sosial ədalətin öncüllüyünün təmin edilməsi;
- dövlət siyasətinin formalaşdırılması və reallaşdırılmasında xarici təcrübənin nəzərə alınmasının təmin edilməsi;
- dövlət siyasətinin reallaşdırılması prinsipləri, formaları və üsullarının işlənib hazırlanması;
- dövlət siyasətinin formalaşdırılması və reallaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin əsaslandırılması;
- maddi nemətlər istehsalı sahələrinin idarə edilməsinin dövlət tənzimlənməsi mexanizminin işlənib hazırlanması və reallaşdırılmasının təmin edilməsidir.

Elmi ədəbiyyatda idarəetmə funksiyaları geniş təhlil olunur. *İdarəetmə funksiyası* – idarəetmə sistemində əmək bölgüsünə əsaslanan möhkəm nizamlanmış əməliyyatlar toplusudur. Dövlətin və dövlət idarəetmənin *birinci funksiyasını* cəmiyyətin təhlilini və qoruyub saxlanmasının təminat funksiyası kimi qeyd etmək olar. Məlum mənada bu siyasi funksiyadır, çünki obyektiv

əsasında siyasətin sonuncu məqsədi - cəmiyyətdə dinc və harmonik inkişafı üçün şərait yaratmaqdır.

Dövlət idarəetmənin *ikinci funksiyası* - ölkənin bütün ərazidə hər bir insanın və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarını yerinə yetirməkdir. Çünki insanlar əslində dövləti buna görə yaradıblar və ona mənəvi və maddi cəhətdən tərəfdar olurlar. Dövlət öz aparatı ilə insanların müdafiə qaranlı kimi çıxış edir.

XX əsrin ikinci yarısı dövlətin azad bazar iqtisadiyyatına münasibətini kəskin dəyişdirdi. Müxtəlif ölkələrdə 50-75% pul resursları dövlət qurumlardan keçir. Buna görə müasir dövlət öz iqtisadi funksiyasını (*üçüncü*) gücləndirir. Bu funksiyanın əsas məqsədi – cəmiyyətdə səmərəli və qaydaya salınmış iqtisadi fəaliyyəti üçün təşkili - hüquqi zəmin yaratmaqdır.

Dövlət sosial idarəetmənin köməyi ilə digər funksiyayı yerinə yetirir – azadlığın, suverenliyin və dünya birliyinin çərçivəsində öz ölkəsində xalqın tarixi varlığını qorumaqdır (*dördüncü*). Xalqın nüfuzu onunla müəyyən olunur ki, o, necə həyatını öz evində təşkil edir və hansı dəyərlərin əsasında dünya birliyinin digər xalqları ilə öz münasibətlərini qurur.

Qədim tarixdən məlumdur ki, dövlət strateji ölçülərdə öz xarici funksiyasını yerinə yetirmək, öz sərhədləri boyu qarşılıqlı münasibətləri qurmaq, çoxlu miqdarda dövlətlərlə əməkdaşlığı saxlamaq və möhkəmləndirmək, qlobal və regional səviyyədə sülh və əmin - amanlığı saxlamağını beynəlxalq qurumların inkişafına kömək etmək qabiliyyətinə malikdir (*beşinci*).

Ümumilikdə, dövlət idarəçiliyi insanlar üçün vacib olan aktual, geniş və vacib kompleks funksiyaları yerinə yetirir. Dövlət idarəçiliyi digər idarəetmə növlərini əvəz etmir, onları sıxışdırıb aradan çıxartmır, onlarla qarşılıqlı təmasda olur, onların təşəkkülünə və inkişafına kömək edir.

“Dövlət idarəçiliyi” anlayışı çoxnövli və mürəkkəb olduğundan inzibati hüquqda onun vahid tərfi yoxdur. İdarəetməyə geniş mənada təşkilati fəaliyyət və idarə olunan obyektə məqsədyönlü təsir kimi baxılır. Dövlət idarəçiliyinin

məqsədini onun qarşısına qabaqcadan düşülmüş və hazırlanmış siyasət qoyur. Dövlət siyasətinin əsasında dövlətin uzunmüddətli məqsədlərini və onların reallaşması istiqamətlərini müəyyən edən strategiya durur.

Dövlət idarəçiliyinin əsas və birinci əlaməti inzibati hüquq predmeti kimi onun ümumi səciyyəli olmasıdır. Bu əlamətə görə ümumi idarəetmə özündə başqa idarəetmə sahələrindən fərqləndirən təşkilati, funksional və hüquqi aspektləri birləşdirir.

İctimai hadisələri əhatəsinin həcminə və səciyyəsinə görə idarəetmə cəmiyyətin idarə olunmasına, dövlət idarəetməyə, xalq təsərrüfatı sahələrin, müəssisə, təşkilat və firmaların idarə olunmasına və s. ayrılır.

Bütün idarəetmə növləri içərisində (dövlət, ictimai, menecment) dövlət idarəçiliyi mərkəzi yer tutur ki, bu da yalnız ona məxsus olan xüsusiyyətlərlə izah olunur. Belə *üç xüsusiyyəti* göstərmək olar:

1. idarəetmə növündə məqsədyönlü, təşkilədici və tənzimləyici təsirin səciyyəsinə həlledici amil onun subyektivi olan dövlətdir, dövlətin hakimiyyət gücüdür;
2. onun bütün cəmiyyətə, hətta həyata keçirdiyi beynəlxalq siyasət çərçivəsində və digər dövlətlərə yayılmasından ibarətdir;
3. çoxtərəfli ictimai hadisə olmaqla və idarəetmənin subyektivi kimi çıxış etməklə dövlət idarəetməsinə sistemlilik xüsusiyyətini verir.

Yalnız sistemliliyin olması dövlət idarəçiliyinə zəruri razılaşdırılmaq, əlaqələndirilmək, subordinasiya, müəyyən məqsədyönlülük və səmərəlilik keyfiyyətlərini verir.

Beləliklə, dövlət idarəçiliyinə aşağıdakı kimi tərif vermək olar: *dövlət idarəçiliyi* – dövlətin vətəndaşların ictimai həyat fəaliyyətini nizamlamaq, qoruyub saxlamaq və dəyişdirmək məqsədi ilə etdiyi və dövlətin hakimiyyət qüvvəsinə əsaslanan praktiki, təşkilədici və tənzimləyici təsiri kimi başa düşülür.

Dövlət idarəçiliyi sistemində *islahatların aparılması* da çox vacib bir məsələdir. İslahatların əsas istiqamətlərindən biri dövlət

qulluğu və kadr siyasəti təsisatını formalaşdırmaqdan ibarətdir. Dövlət qulluğu sosial təsisat kimi vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının təmin olunmasına, onların təhlükəsizliyi və layiqli həyatı üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına yönəlmişdir.

Dövlət qulluğu tarixən hakim sinfin siyasi iradəsini reallaşdıran mexanizm olmaqla, dövlətin immanent ünsürü kimi onunla birlikdə meydana gəlmişdir. Siyasi hakimiyyət üçün dövlət funksiyalarını həyata keçirən xüsusi idarəetmə aparatı dövlət qulluğunun yaranmasına səbəb oldu.

Bu gün "*insan kapitalı*"nın formalaşdırılması prinsipinin bütün dünyada geniş tətbiq olunduğu bir dövrdə bütün sahələrdə, xüsusilə də dövlət idarəçiliyində, güclü milli kadr ehtiyatlarının düzgün idarə edilməsinin zəruriliyi və bu ölkənin sərvəti hesab edilməsi fakt kimi qəbul etmək lazımdır.

2. Siyasət və idarəetmənin qarşılıqlı əlaqələri

Məlumdur ki, icma quruluşunda *idarəetmə* "ictimai başlanğıc" əsasında və icmanın yaşlı üzvlərinin "baş hesabı" iştirakı ilə həyata keçirilirdi. İbtidai - icma quruluşunun inkişafı, ictimai əmək bölgüsü, icma üzvlərinin sayının artması və ərazidə yerləşməsi, sosial qurumun mürəkkəbləşməsi və icma daxilində müxtəlif əlaqələrin çoxalması ilə insan qrupların formalaşması başlamışdır. Siyasət də ibtidai icma cəmiyyətin dağılması və sosial cəhətdən qeyri - yekcins cəmiyyətin təşəkkülü ilə təzahür etmişdir.

Bu şəraitdə idarəetmə funksiyaları yerinə yetirmək üçün xüsusi təsisatların, "arbitr", "koordinasiyaçı", "tənzimçi"nin bir sifətdə mövcudluğu tələb olundu. Cəmiyyətdə bu funksiyaları reallaşdıran təsisatlar sisteminin yaradılması ilə dövlət formalaşır və siyasət meydana gəlir.

Məşhur mütəfəkkirlər özləri üçün dövlət nədir və o nə vaxt meydana gəlir məsələsini müxtəlif cür müəyyənləşdirirdilər. Belə ki, **C.Lokkda** və xüsusilə **J.J.Russoda**, dövlətin yaramasında

müqavilə başlanğıcı birinci yer tutur. İnsanlar özləri “paritet” başlanğıcda öz təbii hüquqlarını müdafiə etmək və ümumi təhlükəsizliyi ilə bərabər hamı və hər kəsin təhlükəsizliyinin təminatı üçün bir orqan yaratmağa razılaşıblar, o da - *dövlət orqanıdır*.

F.Engels qeyd edirdi ki, dövlət qarşı duran siniflər faydasız müharibədə bir birini udmamaq üçün yaranır. Marksizmdə dövlət arbitr kimi həmişə qərəzkarlıqla və faktiki olaraq bir ictimai qrupun (sinfin) iradəni yerinə yetirir. Bu, ilk növbədə, *zorakılıq orqanıdır*.

Cəmiyyətin müəyyən inkişaf mərhələlərində burada olan qruplar öz vacib strateji (siyasi) maraqlarını dövlətin köməyi ilə reallaşdırırlar və bir biri ilə qarşılıqlı münasibətlərin xəttini qururlar. **V.Lenin** deyirdi ki, “siyasət – dövlət işində iştirakdır, dövlətin istiqamətini, dövlət fəaliyyətinin formalarını, vəzifələrini, məzmununu müəyyən etməsidir”.

Dövlətin mahiyyəti ümumiləşdirilmiş şəkildə onun yürütdüyü siyasətdə, yeni məqsədlərinin və həyata keçirdiyi məsələlərin toplusunda və bu zaman istifadə etdiyi vasitələrdə öz əksini tapmışdı. Lakin bütün Qərb dünyasında XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəlində dövlət öz erkən olan vəziyyətini itirir. Siyasi elmin mərkəzində dövlət və dövlət quruluşu deyil, *siyasi sistem* öz yerini tapır.

Məlumdur ki, dövlət müəyyən ərazidə ali hakimiyyət səlahiyyətlərə malik olan və cəmiyyətin idarə edilməsi üçün bu hakimiyyətdən istifadə edən siyasi sisteminin əsas təsisatıdır. Siyasi sistemin demokratikliyini müəyyənləşdirən əsas göstərici siyasi sistemlə dövlət arasındakı nisbətidir.

Əvvəlcədə siyasətə “dövlətə hamısı aid olanı” baxılıbsa, sonralar isə ondan da müasir başa düşməsi, bu anlayışın tərifini vermək imkan yaradıb. *Siyasət* – qruplar arası xüsusi növ münasibətlərdir ki, insanların böyük qrupların öz vacib həyatı maraqlarını reallaşdırmaq üçün ictimai - siyasi (dövlət) hakimiyyəti ilə bağlı istifadə etməsidir.

Siyasət və idarəetmənin qarşılıqlı əlaqəni aydın təsvir etmək üçün, idarəetmə nədir məsələni bütöv təfəssilatı ilə təhlil etmək lazımdır. *İdarəetmə* - dövlət orqanlarının təşkiləddici, icraedici fəaliyyətidir ki, ölkədə işləyən qanunlar və hüquqi normalar əsasında həyata keçirilir. İdarəetmə - ictimai-iqtisadi münasibətlərin konkret məqsədəuyğun təşkil edilməsi üsuludur, bütöv, tam bir sistemin ayrı-ayrı hissələri, ünsürləri arasındakı əlaqəni təmin edən bir prosesdir. İdarəetmə əvvəlcədən nəzərdə tutulmuş və dərk edilmiş məqsədə nail olmaq, nəticələr əldə etmək üçün hər hansı konkret obyektə məqsədəuyğun təsir etmək vasitəsidir.

İdarəetməni aşağıdakı kimi də *göstərmək olar*:

1. mürəkkəb sistemlərin funksiya, ünsürdür ki, fəaliyyət rejimin saxlanması, sistemin inkişafın yollarını və quruluşun qaydaya salınması;

2. cəmiyyətə təsiri, qeyri-mütəşəkkil ya da ictimai təsisatların köməyi ilə xüsusi aksiyaların keçirilməsi;

3. idarəetmə subyektlərin fəaliyyətinin proqram və məqsədlərin təyin etməsi, qərarların hazırlanması, icra etməsinin təşkili və nəzarəti;

4. idarəetmənin məzmunu, mexanizmləri, sərhədləri və məqsədləri ictimai-siyasi quruluşdan, siyasi rejimdən, konkret-tarixi şəraitdən asılması;

5. bu proseslərdə adi vətəndaşların iştirakı;

6. cəmiyyətdə bir sahənin idarəetməsi digər sahələrdə dəyişməsi ilə bağlıdır.

Bunlar hamısı siyasətin və idarəetmənin ayrılmazlığı haqqında fikrini təsdiq edir. Bu isə *siyasi idarəetmə* sahəsində nəzəri və praktiki tədqiqatlar haqqında danışmağa imkan yaradır. V.Vilson yazırdı ki, əgər siyasətdə dövlətin məqsədləri təyin olunursa, onda idarəetmə bu məqsədlərin həyata keçirilməsi ilə məşğul olmalıdır. Yəni, idarəetmə siyasətdən asılıdır, ancaq öz xüsusi inkişaf qanunlarını da əldə edir.

Qərb, ilk növbədə, anqlosaks və fransız, elmdə ictimai-siyasi idarəetmə (*public administration*) xüsusi idarəetmədən (*private administration*) və biznesin idarədilməsindən (*business administration*) fərqlənir. İctimai-siyasi idarəetmənin nümayəndələri siyasi elm sahəsində elmlik dərəcəsini almışdılar. Onların arasında **Lyuter Qulik, Frits Marks, Ceyms Març, Herbert Saymon** və b. qeyd etmək olar. Və əksinə, belə görkəmli politoloqlar **Qabriel Almond, Robert Dahl, Pendlton Xerring, Devid Trumen** və b. öz böyük əməyini ictimai idarəetmə nəzəriyyəsinin inkişafına sərf etmişdirlər.

Amerika siyasi elmdə ictimai - siyasi idarəetmənin mahiyyətini təsdiqləyən odur ki, ABŞ-nın ilk on bir prezidentindən beşi bu sahədə mütəxəssis olmuşdurlar. Məlumdur ki, onlardan ən məşhuru **V.Vilson** təkcə ABŞ-n 28-ci prezidenti seçilməsi deyil, həm də müasir amerikan ictimai-siyasi idarəetmənin yaradıcısı kimi sayılmasıdır.

V.Vilson və onun davamçıları idarəetməni (ictimai-siyasi və xüsusi), ilk növbədə, texniki proses kimi araşdırırdılar. Burdan da, onlar tərəfindən biznesdə yaranmış elmi idarəetmə texnologiyasını ictimai-siyasi idarəetməyə tətbiq etməsidir. Buna görə, ictimai-siyasi idarəetmənin ideali partiya və siyasi idarəetmə yox, **F.Teylor** üslubunda - menecment elan olunurdu.

Sonralar bu istiqamətdə daha ətraflı tədqiqatlar aparan Amerika alim-hüquqşünası, politoloq **Frenk Qudnau** (1859-1939) olmuşdur. Onun fikirləri "Siyasət və dövlət idarəçiliyi" əsərində öz yerini tapmışdır (1900). Qeyd etmək lazımdır ki, **F.Qudnau** dövlət idarəçiliyi və inzibati hüquq sahəsində əhəmiyyətli erkən alimlərdən biri sayılır. O, hesab edirdi ki, siyasət və dövlət idarəçiliyi arasında sərhəd qoymaq lazımdır, "dövlətin iradəsinin ifadə edilməsi və onun həyata keçirilməsinin" arasında olduğu kimi.

Dövlət bürokratiyasının və bürokratların sistemli təhlilini isə ilk dəfə **M.Veber** etmişdir. Onun klassik tədqiqatı "Təsərrüfat və cəmiyyət" (1921) müasir inzibati - dövlət idarəçiliyini öyrənmək

üçün çıxış nöqtəsidir. **M.Veberin** təhlili Almaniyanın bürokratik modeli əsasında olmuşdur, lakin işlənmiş prinsiplər universal səciyyə daşıyırdı və hər yerdə istifadə edilə bilərdi.

Beləliklə, Qərbin siyasi elmində əsas yer tutan baxışların və nəzəriyyələrin nöqte-i nəzərindən ictimai-siyasi idarəetmə siyasətlə ayrılmaz sürətdə bağlılığını göstərir. Amerikanın təcrübəsi Qərbi Avropada siyasətlə ictimai - siyasi idarəetmənin arasında mövcud olan *kontinuum* (lat. “continuum” – fasiləsiz) qarşılıqlı münasibətləri bunu göstərir; burada bu qarşılıqlı münasibətlərin bütün elmi izahatları verilir.

Onun bir tərəfində siyasətin və ictimai-siyasi idarəetmənin kəskin *dixotomiyası* (yun. “dichotomies” – iki hissəyə bölünmə) var ki, burada qeyri-partiya və qeyri-siyasi idarəetmə ideal kimi elan olunur, yəni, siyasətdən kənar olan idarəetmə. Kontinuumunun digər tərəfində isə bir qrup mütəxəssislər yerləşir və onların hesab edirlər ki, idarəetmə siyasətlə müəyyən olunur.

Amerikanın görkəmli alimləri **C.Rebin** və **C.Bauman** qeyd edirdilər ki, “siyasəti və idarəetmənin bölməsi həm elmi, həm də siyasi münasibətdə fəlakətli olmuşdur... Amerika ictimai-siyasi idarəetməsində böhran nəticədə siyasi nəzəriyyənin problemi; idarəetmə nəzəriyyəsi – siyasət nəzəriyyəsidir”.

Buna oxşar yanaşma XX əsrin 70-ci illərin sonu – 80-ci illərin əvvəlində sovet elmində də formalaşmağa başlamışdır. Burada elmi biliyin xüsusi sahəsi – *dövlət idaeəçiliyi nəzəriyyəsi* (DİN) öz təşəkkülünü tapır və təsdiq olunur. Bu nəzəriyyə çərçivəsində idarəetmə dar mənada (inzibati və inzibati-hüquqi təsir) daha işlənilmir, o, dövlət və cəmiyyət arasında qarşılıqlı münasibətlərin çoxamilli sistemi kimi ifadə olunur.

Bununla əlaqədar olaraq, politologiyanın həm nəzəri məsələləri, həm də tətbiqi, idarəetmə texnologiyaları ilə bağlı problemləri öyrənmək vacibdir. Bu idarəetmə predmetinə siyasi təsirin problemi haqqında ümumi təsəvvürü yaradır. Bunlar hamısı isə siyasi idarəetmənin elmi əsasını təmin edir.

3. Siyasi idarəetmənin mexanizmləri

Dövlət idarəciliyi - siyasi idarəetmənin ali formasıdır və o, varlı siniflərin, təbəqələrin hökmranlığını təmin edir. Məlumdur ki, kimin əlində var-dövlət, mülkiyyət daha çox cəmləşibse, hakimiyyət də onun əlindədir. Əgər hakimiyyət çoxdursa – onda müstəqillik də yüksəkdir.

Obyektiv qanunların insanların tərəqqisinin maraqlarına uyğun istifadəsi üçün onların kütləvi hərəkətinin təşkili vacibdir. Bu vəzifəni yerinə yetirmək üçün sosial, ilk növbədə, *siyasi idarəetmə* böyük rol oynayır. Siyasi idarəetmə siniflər peyda olandan meydana gəlir və onların arasında münasibətləri tənzimləmək üçün dövlət yaranır. O, siyasətin subyekt və obyektin arasında münasibətlərini maddiləşdirən güc kimi çıxış edir.

Siyasi idarəetmədə subyekt – obyekt münasibətlərinin *üç əsas forması* mövcuddur:

1. idarəetmənin subyektini kimi çıxış edən dövlət qulluqçuları və dövlət orqanları ilə əhalinin, sosial qrupların, təbəqələrin arasında yaranan idarəetmə münasibətləridir;

2. dövlət orqanlarının və siyasi təşkilatların daxilində idarəetmə münasibətləri tənzimlənir. Dövlət orqanlarında və siyasi təşkilatlarda idarəetmə fəaliyyəti, idarəetmənin subyektinin səlahiyyətləri cərgəsində aparılır;

3. idarəetmə subyektini siyasi məqsədə nail olmaq üçün məcburi hüquqi tənzimləməni həyata keçirə bilmədiyi üçün başqa tənzimləmə üsullarından istifadə etməli olur.

Siyasi idarəetmə siyasi subyektlərdə müxtəlif ziddiyyətli maraqların mövcudluğu ilə əlaqədardır, o da rəqabət uğrunda mübarizədə bu və ya digər qərarların və ya daxili və xarici siyasətin kursunun qəbul etməsinə gətirib çıxarır. Başqa sözlə, siyasət-hakimiyyət münasibətləri vəziyyəti yaranır. Bu vəziyyətin iştirakçıları nəinki üst-üstə düşməyən maraqlara, məqsədlərə, həm də müxtəlif resurslara malikdirlər.

Siyasi idarəetməyə dar və geniş mənada baxmaq olar. *Dar mənada* – siyasət sahədə olan idarəetmədir (siyasətlə idarəetmə). *Geniş mənada* (siyasi menecment) – ictimai həyatın müxtəlif sahələrə təsir etmək üçün siyasi prinsiplərin, üsulların, vasitələrin və formaların məcmusunun istifadəsidir.

Belə idarəetmə münasibətləri siyasi menecment adlanır. *Siyasi menecment* – müstəqil elm sahəsi kimi siyasi idarəetmə fəaliyyəti haqqında elmi-nəzəri baxışlara, metodoloji prinsiplərə, elmi anlayışlar sisteminə və özünəməxsus üsullara malikdir.

Cəmiyyətin bir elm sistemi kimi sosial-siyasi münasibətlərinin kompleks şəkildə araşdırılmasında və tənzimlənməsində bu elmin özünün tədqiqat obyekti və predmeti mövcuddur. Siyasi menecmentin araşdırdığı tətbiqi siyasi problemlərdən müxtəlif siyasi kampaniyaların səmərəli aparılması üçün siyasi və seçki texnologiyalarının işlənilib hazırlanması, imicmeyking, lobbizm və psixoloji münasibətlər kimi öyrənilir.

Siyasi menecmentin siyasi məqsədlərə çatmağın ən səmərəli yollarının və siyasi texnologiyalarının hazırlanmasında rolu böyükdür. Səmərəli *siyasi texnologiyalar* dedikdə, insanların siyasi şüuruna və əqidəsinə, siyasi davranışına və motivinə təsir edərək onlarda siyasi subyektin və siyasi təşkilatların maraqlarının məqsədləri ilə üst-üstə düşən siyasi fəallığa nail olmaq üçün hazırlanmış səmərəli üsulların və vasitələrin seçilməsidir.

Siyasi menecmentin nəzəri baxışları, metodoloji prinsipləri və üsulları bir sistem kimi *iki əsas qrupdan* ibarətdir. *Birinci qrupa* siyasi idarəetmə prosesi haqqında ümumi nəzəri biliklər, baxışlar daxildir. *İkinci qrupa* siyasi sahədə qarşıda duran idarəetmə vəzifələrinin konkret həlli üçün zəruri olan empirik informasiya və tətbiqi problemlər daxildir.

Siyasi idarəetmə - hakimiyyətdə olan qüvvələrin maraqlarına uyğun siyasi münasibətlərə dövlət vasitəsilə siyasət subyektinin təsiridir. *İdarə etmək* – münasibətləri düzgün qurmaq deməkdir. Lakin o, təkcə siyasi münasibətlərlə məhdudlaşmır. Nə qədər ki, siyasət ictimai həyatın bütün tərəflərinin cəmlənmiş vəziyyətdə

ifadəçisi kimi çıxış edirsə, siyasi idarəetmə bunlara qarşı münasibətdə ilk siyasət kimi özünü göstərir və cəmiyyətin bütün iqtisadi və mənəvi məsələlərinin siyasi qərarlarını təmin edir.

Siyasi idarəetməni həyata keçirmək üçün təkə hakimiyyəti ələ almaq azdır. Bu hakimiyyətdən istifadə etmək bacarığı lazımdır. Bacarıq nədən əmələ gələ bilər? İlk növbədə, obyektivlik və subyektivliyin harmonik uyğunlaşdırılmasından. Bunlar vahid bir prosesin (materiya hərəkətinin sosial forması) iki tərəfidir. Siyasi idarəetmənin mahiyyəti və vəzifəsi – *sosial tərəqqini təmin etməkdir*.

Siyasi idarəetmənin təbiiliyini aşağı salmaqla, müəyyən məqsədə yönəlmiş sosial inkişafını yüksəldir və bununla da tərəqqini sürətləndirir. Nə qədər ki, obyektivlik (ilk növbədə, iqtisadiyyat) sosial inkişafda təyinedici kimi çıxış edirsə, obyektiv və subyektivin harmonik vəhdəti mülkiyyətin həddlərində təmin olunur.

Siyasi idarəetmə texnologiyasını həm siyasi idarəetmə sənəti, həm də siyasi elmin sahələrindən biri kimi səciyyələndirmək olar. Siyasi idarəetmə bütün obyektiv qanunlar sistemin tələblərinin, habelə müasir cəmiyyətə xas olan ictimai, kollektiv və şəxsi mənafeələrinin həyata keçirilməsi mexanizmidir.

Siyasi idarəetmə mexanizmində əsas yerini idarəetmə qərarların (proqramlar, qanunlar, planlar, normativlər, qərarlar, sərəncamlar və s.) hazırlanıb, qəbul edilməsi və icrası tutur. Əgər qanunların təsir mexanizmi cəmiyyətin funksiya göstərməsinin və inkişafının əsasını ifadə edirsə, onların istifadə mexanizmi idarəetmə subyektini kimi dövlətin təşkilatı fəaliyyətinin əsasını təşkil edir.

Qanunlar həm idarəedici, həm də idarəolunan olduğu üçün bərabər səviyyədə məcburi olmalıdırlar. Dövlətdə və cəmiyyətdə qanunun aliliyin təminatının əsas şərti – *hər bir orqan və vəzifəli şəxsin qanuna tabe olmasıdır*. Qanunların qəbulu mürəkkəb proses olaraq özündə bir - birini əvəzləyən *mərhələlərdən* ibarətdir: 1. məqsədin müəyyən edilməsi; 2. məlumatların

kəmiyyət və keyfiyyətə uyğun yığılması və sistemləşdirilməsi; 3. alternativlərin qiymətləndirilməsi; 4. meyarların seçilməsidir.

Siyasi idarəetmənin mexanizmləri daha çox demokratik siyasi sistem şəraitində inkişaf edir. Burada vətəndaşlar idarəetmədə və siyasətdə həm birbaşa (bilavasitə), həm də dolayısı ilə (vasitəli) iştirak edirlər. Ən səmərəli və kütləvi birbaşa iştirak formaları *seçkilər və referendumlar* sayılır.

Demokratiya şəraitində siyasi idarəetmə proseslərə sorğu, kütləvi informasiya vasitələri və müxtəlif siyasi iştirakın formaları (yürüşlər, nümayişlər və s.) ilə ifadə edilən *ictimai rəy* təsir edir.

Xalq tərəfindən seçilən nümayəndələr (ilk növbədə, deputatlar) vətəndaşlarla idarəetmə qurumları arasında vasitə kimi çıxış edirlər. Həmin əlaqənin yaranmasında həmçinin siyasi partiyalar, digər ictimai təşkilatlar və hərəkatlar xüsusi rol oynayırlar.

Dövlət idarəçiliyinin siyasi mexanizmlərini *üç aspektdə təhlil etmək olar*:

1. normativ – siyasi - hakimiyyət münasibətləri subyektlərin qarşılıqlı təsirinin qayda - qanunun məcmusu kimi;
2. resurs – siyasi-hakimiyyət münasibətlərini reallaşdırması, imkanlar və resurslar, həyata keçirmə üsullar, subyektlərin özlərinin nöqte-i-nəzərindən keçirilməsi kimi;
3. dinamik – siyasi mexanizmlər statik deyil, bu və ya digər siyasi-hakimiyyət qərarların hazırlanmasında, qəbul etməsində, həyata keçirilməsində və nəzarət prosesində öyrənilməsi kimi.

Elmi ədəbiyyatda qeyd olunur ki, “*siyasi idarəetmə*” və “*dövlət idarəetmə*” anlayışları fərqləndirmək lazımdır. *Birinci*, onlar həcmə görə üst-üstə düşümlər. Cəmiyyət özünü qurmaq və özünü tənzimləmək təkan əldə edəndən sonra, öz vacib vəzifələrin bir hissəni həyata keçirmək üçün dövlətin funksiyalarına müraciət etməməyə özünə imkan yaratdı. *İkinci* isə, eyni bir predmeti (hüquq normaları, davranış normaları) politologiya və dövlət idarəçiliyi nəzəriyyəsi müxtəlif mövqedən gözdən keçirirlər.

Belə ki, *dövlət idarəçiliyi nəzəriyyəsi* nöqte-i nəzərdən müxtəlif qrupların və ictimai təsisatların hüquq normalara münasibəti prioritet məsələ deyil. Politologiya, siyasi idarəetmə nöqte-i nəzərdən isə bu mərkəzi məsələlərdən biridir. Əyani bunu belə təsvir etmək olar: dövlət idarəetmə nəzəriyyəsi üçün prioritetlər belədir: *dövlətdən - vətəndaş cəmiyyətinə - vətəndaşa*; siyasi idarəetmə üçün isə *vətəndaşdan - vətəndaş cəmiyyətinə - dövlətə qədər*.

Göründüyü kimi siyasi idarəetmənin mexanizmlərinin təşəkkülündə vətəndaş cəmiyyətinin qurumlarının inkişafı xüsusi rol oynayır, ilk növbədə, kütləvi informasiya vasitələri, siyasi partiyalar. *Kütləvi informasiya vasitələri* təcrübədə insanın fundamental hüquqlarını (informasiyaya, azad siyasi seçimə, öz mövqeyini açıq elan etməsini) reallaşdırır. Ümumiyyətlə, informasiya idarəetmənin mühüm hissəsi, onun atributudur. İdarəetmə prosesi, idarəetmə təsiri təkcə müəyyən idarəetmə informasiyasının olması ilə mövcuddur. İnformasiyanın köməyi ilə idarəetmə obyektini lazım olan istiqamətinə yönəltmək olar.

Siyasi partiyalar vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasında real göstəricidir, vətəndaş cəmiyyəti və dövlət orqanları arasında vasitəçi rolunu oynayırlar. Bunun üçün onlar vətəndaş cəmiyyətinin qurumlarında, azad həmkarlarda, kooperativlərdə, özünüidarəetmə komitələrində, müxtəlif profilli özfəaliyyət assosiasiyalarında, kütləvi hərəkatlarda və s. öz işini möhkəmləndirirlər.

Vətəndaş cəmiyyəti – vətəndaş və siyasi hüquqlara malik olan, dövlətin idarəetməsində fəal iştirak edən azad, suveren şəxslərin cəmiyyətidir. Vətəndaş cəmiyyətin hər bir üzvü, ilk növbədə, hüququn subyekti, sonra isə dövlətin vətəndaşıdır. Belə ki, vətəndaş cəmiyyəti - insan hüquqlarını, dövlət isə vətəndaş hüquqlarını müdafiə edir.

Cəmiyyətin sosial quruluşunun mürəkkəbləşməsi, müxtəlif vətəndaş birliklərinin və təşəbbüslərinin meydana gəlməsi dövlət hakimiyyət orqanlarının əhali ilə, onların maraqlarını müdafiə

edən təşkilatlarla qarşılıqlı münasibətlərinin yeni mexanizmlərini axtarmağa vadar etmişdir.

Burada inkişaf *iki istiqamətdə baş verir*: bir tərəfdən dövlətin əhaliyə göstərdiyi xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə səylər edilir; digər tərəfdən isə vətəndaşları dövlət qərarlarının qəbulu və reallaşdırılması prosesinə cəlb edən yeni mexanizmlər formalaşdırılır.

Müasir ictimai sistemlərin sosial qurumları vacib ünsürü olan vətəndaş cəmiyyətinin təsisatlarını dövlət qulluğu ilə əlaqələrinin əhəmiyyətini önə çəkmədən, onun sosial səciyyəsinə bütövlükdə üzə çıxarmaq mümkün deyil.

Baxmayaraq ki, *vətəndaş cəmiyyətin* təsisatların nisbətən zəif olmasını müşahidə olunur, demokratik dəyişiklər özünü büruzə verir. Müasir dövrdə vətəndaşların geriye döndərilməsi, bürokratik maşının itaətli vintlərinə çevrilməsi mümkün deyil. Buna görə də, dövlətdə həm demokratiyanın formalaşması, siyasi idarəetmənin mexanizmlərin problemlərinin mürəkkəbləşməsi, həm də əldə olunan müvəffəqiyyətlərini konkret qiymətləndirmək lazımdır.

Yoxlama sualları və tapşırıqlar

1. “İdarəetmə” və “dövlət idarəçiliyi” anlayışlar hansı mənə daşıyırlar?
2. Dövlət idarəçiliyinin funksiyaları hansılardır?
3. Elmi idarəetmə pionerlərinin adlarını çəkin. Onlar elmə nə gətiriblər?
4. Hansı mənada idarəetmə sistemi siyasətin həyata keçirilməsinin alətidir?
5. “Siyasət” anlayışı hansı mənə daşıyır?
6. Siyasət və idarəetmə hansı qarşılıqlı əlaqələrlə bağlıdırlar?
7. “Siyasi idarəetmə” anlayışı deyəndə nə başa düşülür?
8. Ən səmərəli siyasi idarəetmə mexanizmlərini təhlil edin.

9. Siyasi idarəetmənin dövlət idarəçiliyindən fərqi nədən ibarətdir?
10. Dövlət idarəetmə nəzəriyyəsinin və siyasi idarəetmənin prioritetlərini sadalayın.
11. Siyasi idarəetmə mexanizmlərinin formalaşmasında vətəndaş cəmiyyəti hansı rol oynayır?

Tövsiyə olunan ədəbiyyat və mənbələr

1. Bədəlov Ə., Mehtəliyev A. Dövlət idarəetməsinin informasiya təminatı // Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə, 2004, № 1
2. Dövlət idarəçiliyi. İzahlı lüğət. - B., 2006
3. Dövlət idarəçilik nəzəriyyəsi. - B., 2010
4. Əfəndiyev M. Politologiya. – B., 2011
5. Ələkbərov U. İnnovativ dövlət idarəçiliyi davamlı inkişaf kontekstində // Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə, 2012, № 4
6. İsgəndərzadə M. Dövlət idarəçiliyində “siyasi menecment” fenomeninin yeri və rolu // Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə, 2011, № 2
7. Hacıyeva V. Siyasi orqanizm: elementlər, əlaqələr, proseslər. - B., 2008
8. Rozenfeld R. Dövlət siyasətinə dair mühazirələr. – B., 2006
9. Rzayev Ə. Dövlət idarəetmə mexanizmi: mahiyyəti və prinsipləri // Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə, 2008, №3
10. Rabin D., Bowman S. Introduction / Politics and Administration // W. Wilson and American Public Administration. N.Y., 1984
11. Hogood B.W., Qunn L.A. Policy Analysis for the Real World Oxford, 1990

2.9. YERLİ ÖZÜNÜİDARƏETMƏ VƏ SİYASƏT

“Yerli özünüidarəetmə” anlayışı və onun əhəmiyyəti.

Yerli özünüidarəetmə siyasi idarəetmə kimi.

Yoxlama sualları və tapşırıqlar.

Təvsiyə olunan ədəbiyyat və mənbələr.

1. “Yerli özünüidarəetmə” anlayışı və onun əhəmiyyəti

Məlumdur ki, dövlətin ərazisi inzibati-ərazi vahidlərinə bölünür. Bunların arasında *ikihəlqəli bölünmə*: vilayətlər (quberniya dairələri, provinsiyalar) – icmalar (munisiplər, kommunalar); *üçhəlqəli bölünmə*: vilayətlər – rayonlar - icmalar; *dördhəlqəli bölünmə*: regionlar – vilayətlər – rayonlar – icmalardır.

Hər bir belə vahiddə ya təyin olunmuş vəzifəli şəxs, onu idarəedən (qubernator Finlandiyada, voevoda Polşada), ya təyin olunmuş vəzifəli şəxs və vətəndaşlar tərəfindən seçilmiş şura (prefekt və departamentdə baş şura Fransa), və ya seçilmiş şura, sədr və mer (Böyük Britaniyanın qrafları, Fransanın kommunaları) fəaliyyət göstərirlər.

Yerlərdə yerinə yetirən idarəetmə orqanlarının xarakteri *iki amillə* müəyyənləşir: 1. “*dövlət hakimiyyəti və ərazi kollektivin ictimai hakimiyyəti*” anlayışına müxtəlif yanaşma; 2. *Inzibati - ərazi vahidlərin “təbii” və “süni”* bölünməsinin doktrinası ilə.

Birinci yanaşma. Dünya dövlətlərinin çoxunda bu istiqamətdə konsepsiya qəbul olunub. Bu konsepsiyasının əsasında dövlət hakimiyyətinin orqanları *təkcə mərkəzi orqanlardır* (parlament, dövlətin başçısı, hökumət), yerlərdə onların nümayəndələri (komissarlar, prefektlər, qubernatorlar), həm də məhkəmələrdir.

İkinci yanaşma. Ölkələrin çoxunda qəbul olunan doktrinalı konsepsiyanın əsasında “*təbii*” və “*süni*” inzibati-ərazi vahidləri

fərqlənirlər. Birincilər müxtəlif məskun yerlərini, kəndləri, şəhərləri əhatə edirlər, burada insanlar birgə yaşamaq üçün qruplaşırdılar. Müasir hüquqda bu forma *icma (kommunal) özünüidarəetməsi* adını almışdır.

Dövlət orqanları tərəfindən aktlar əsasında ölkənin rayonlara bölünməsi "*süni*" *inzibati - ərazi vahidləridir* (voyevodalar, quberniyalar, vilayətlər, rayonlar). Bu vahidlərdə özünüidarəetmə seçki orqanlar yarana bilər və ya yuxarıdan təyin olunan məmurlar fəaliyyət göstərilər.

Müasir dövrdə bütün dövlətlərin idarə quruluşu əsasən *iki ünsürdən ibarətdir: mərkəzi idarələr və yerli özünüidarələr*. Hər bir ölkədə mərkəzi idarə adı altında həmin ölkənin *dövlət idarəetmə aparatı* başa düşülür.

Dövlət milli sərhədlər daxilində yaşayan əhəlinin ortaq ehtiyaclarını ödəyir, mənafeələrini qoruyur və təmsil edir. Dövlət bu vəzifələrini mərkəzi idarə adı verilən bir təşkilat vasitəsi ilə yerinə yetirir. Bu təşkilatın formalaşdırdığı iri-xırdalı xidmət subyektləri (icra hakimiyyətləri) ölkənin hər yanına yayılır və iyerarxiya prinsipinə uyğun olaraq onlara verilən vəzifələri yerinə yetirirlər.

Yerli özünüidarələr dövlət sərhədləri daxilində iri - xırdalı yaşayış məskənlərinin (kənd, qəsəbə, şəhər və s.) ortaq və yerli səciyyəli ehtiyaclarını ödəmək məqsədi ilə müəyyən bir hüquqi sistem daxilində formalaşdırılmış konstitusiyalı quruluşlardır.

Göründüyü kimi mərkəzi idarə bütövlükdə ölkə miqyasında, yerli özünüidarələr isə özlərinin yerləşdikləri coğrafi ərazi daxilindəki, başqa sözlə, regional ehtiyacları ödəyir və xidmətlər göstərir. Lakin o demək deyil ki, dövlət xalqın bütün ehtiyaclarını öz mərkəzi idarəsinin vasitəsilə ödəyə bilmir.

Bu o deməkdir ki, dövlət problemlərini müəyyənləşdirir, araşdırır və əhaliyə daha yaxın olan yerli özünüidarə orqanlarına onları həll etməyə həvalə edir. Əhali öz ehtiyaclarını daha dolğun

olaraq seçdikləri nümayəndələr vasitəsilə çatdırır və həm də problemlərin həllinə daha yaxşı nəzarət edir. Bu zaman həm xidmətin keyfiyyəti yüksək olur, həm vaxt itkisinə, həm də resurs israfçılığına yol verilmir.

Dövlət konstitusiyaya və qanunlarının qəbulu vasitəsilə *yerli özünüidarəetmə* təsisatlarını kütləvi hakimiyyət səlahiyyətləri ilə təmin edir, qanunla müəyyən olunmuş həddüdlərdə yerinə yetirilməsinin məcburi olan aktların qəbulu, öz büdcəsini müəyyən vergilərlə formalaşdırılmasının və s. kimi səlahiyyətləri verir.

Bir çox ölkələrin konstitusiyalarda xalqın öz hakimiyyətinin həyata keçirməsinin *formaları* da göstərilir:

- bilavasitə (referendum və azad seçkilər);
- dövlət hakimiyyət və yerli özünüidarəetmə orqanlarının

vasitəsilə.

Yerli özünüidarəetmənin fəaliyyətinin xüsusi predmeti dövlət idarəetməsindən fərqli olan xüsusi fəaliyyət rejimini əvvəldən müəyyənləşdirilməsidir. Yerli əhəmiyyətli məsələlərin dövlət orqanlarının iştirakı olmadan, müstəqil həllinin məqsədə uyğunluğu bir tərəfdən müəyyən fəaliyyət azadlığını, digər tərəfdən isə əhali qarşısında əlavə məsuliyyət yükünü və asılılığını şərtləndirir.

Bütün bunlar dövlət idarəetmə orqanları ilə müqayisədə *yerli özünüidarəetmə orqanları* tərəfindən idarəetmə vəzifələrinin həllini mürəkkəbləşdirir, eyni zamanda idarəetmə prosesinə yerli əhalinin həyat şəraitinin çoxçeşidli və diferensial olmasının nəzərə alınması üçün zəruri olan impuls və imkanlar verir.

İnkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi tərəqqi tarixi və təcrübəsi göstərir ki, insanların mütərəqqi və yaradıcı əməyə cəlb olunmasının və iqtisadi dirçəlişə nail olmağın əsas yolu qanunvericilik əsasında onlara özünüidarəetmə imkanlarının

verilməsi və demokratik prinsiplər əsasında *yerli özünüidarəetmənin* genişləndirilməsindən ibarətdir.

Yerli özünüidarəetmənin xalqın özü - özünü idarəetməsi olduğundan demokratiyanın bütün prinsiplərini özündə əks etdirir. Yerli özünüidarəetmənin əsas mahiyyəti yerli əhəmiyyət daşıyan bütün məsələlərin həllini və məsuliyyəti əhalinin öz üzərinə götürülməsi, konkret inzibati ərazidə yaşayan vətəndaşların iqtisadi, sosial, mədəni inkişafına təminat verilməsidir. Bu işi inzibati-ərazi vahidləri üzrə təşkil olunacaq *yerli özünüidarəetmələr və ya bələdiyyələr* görməlidirlər.

Bələdiyyələrin yaranması və tətbiqi tarixi çox qədimdir. “Bələdiyyə” (lat. “municipium” – özünüidarə edən icma) anlayışı 3000 il bundan əvvəl Romada və İtaliyanın başqa iri şəhərlərində meydana gəlmişdir.

Orta əsrlərdə şəhərlərin çoxu “azad olmuşdur” və bu şəhərlərin özünüidarə etməsi aristokratlar tərəfindən aparılırdı. Yeni dövrdə, burjua inqilablarından sonra “üçüncü” təbəqə yerli özünüidarəetməsinin hüquqları uğrunda fəal çıxış edib və bu istiqamətdə dövlətdən xeyli güzəştlər əldə ediblər.

Belə ki, Fransada yerli özünüidarəetmə orqanları haqqında ilk hüquqi sənəd 1790-cı ildə, İngiltərədə 1835-ci ildə qəbul edildi. ABŞ-da və Almaniyada XIX əsrin əvvəllərindən yerli orqanların səlahiyyət dairəsi və fəaliyyət istiqamətini müəyyən edəcək “şəhər nizamnamələri” qəbul edilməyə başlandı. İlk dəfə yerli özünüidarəetmə öz konstitusiya əsasını 1831-ci ildə Belçika krallığının konstitusiyasında tapdı. Bu sənəddə hakimiyyətin ənənəvi üç qolu ilə yanaşı dördüncüsü – *bələdiyyə hakimiyyəti* də tanınırdı.

Yarandığı dövrdən bu günə kimi öz keyfiyyətini tamamilə dəyişmiş bu quruluş müasir dövrdə dünyanın bir çox ölkələrində öz yerini tapmış və yerli özünüidarəetmə sistemi kimi qurulmuşdur. Dünyanın bir sıra ölkələrdə yerli özünüidarəetmə

təsisatları yaranmışdır. Fransa, İngiltərə, ABŞ, Almaniya, Türkiyə, Misir və digər ölkələrdə bu təsisatlar mükəmməl hesab olunurlar.

Bələdiyyələr idarəetmənin aşağı pilləsi olub, demokratik dövlətin ayrılmaz bir əlaməti hesab olunur. Real hakimiyyətə malik yerli özünüidarəetmə orqanlarının mövcudluğu səmərəli və eyni zamanda, vətəndaşa daha yaxın olan idarəetmə sistemini təmin edir. Yerli özünüidarəetmə inkişaf etmiş ölkələrdə vətəndaş cəmiyyətinin əlamətlərindən biridir.

Geniş mənada bələdiyyələr məhdud ərazidə məskunlaşmış əhalinin insan hüquq və azadlıqlarının qorunmasına, yerli problemlərin həllində fəal və mütəşəkkil qaydada qoşulmasını təmin edən demokratik prinsip və yerli əhalinin fəaliyyətinin təşkili sistemi kimi vətəndaşların rifahının yaxşılaşdırılması naminə yaradılır.

Yerli özünüidarəetmənin hər bir demokratik quruluşun əsasını təşkil etdiyini, dövlətin görməli olduğu bir sıra işlərin bilavasitə yerli özünüidarəetmə orqanları vasitəsilə həyata keçirilməsinin həm siyasi, həm də iqtisadi baxımdan daha əlverişli olduğunu indi əksər tədqiqatçılar qəbul etməkdədirlər.

Yerli özünüidarəetmənin *əsas məqsədlərindən* biri - insanları birləşdirmək, onların hər birinə yaxın olan məqsədlər əsasında bu birlikləri müəyyən bir sosial topluma çevirməkdir. *Yerli özünüidarəetmə* dedikdə əhalinin rifahının təmin edilməsi naminə yaradılmış yerli əhalinin fəaliyyətinin təşkili sistemi nəzərdə tutulur.

Demokratik cəmiyyətin formalaşması şəraitində nəzəri əsasların şüurlu qəbul etməsi lazımdır ki, burada yerli özünüidarəetmə qanunvericiliyini və təcrübəni yönəldilmiş olsun. Onların içərisində *yerli özünüidarəetməni* aşağıdakı kimi göstərmək olar:

- demokratik dövlət quruluşunun ayrılmaz ünsürü olmaqla bilavasitə əhalinin həyat şəraitinin təmin olunmasına yönəldilmiş hakimiyyət səviyyəsidir;

- vətəndaşlar yerli əhəmiyyətli məsələləri yerli özünüidarəetmə təsisatları vasitəsilə müstəqil həll etmək üçün dövlət tərəfindən zəmanət verilmiş hüquqlara malikdirlər;

- əhalinin tarixən məskunlaşdığı sərhədlər daxilindəki ərazidə və yerli əhalisinin həyat şəraitinə aid məsələlərin kompleks həllini təmin imkan olan digər ərazilərdə həyata keçirilir;

- milli və tarixi xüsusiyyətlər, eləcə də yerli şərait nəzərə alınmaqla həyata keçirilir;

- xüsusi səlahiyyətlərə malikdir və bu səlahiyyətlər çərçivəsində müstəqildir;

- həyata keçirilməsinin hüdudları dövlət səviyyəsində qanunvericiliklə müəyyənləşdirilir;

- qanunçuluğun təmin olunmasına dövlət orqanları nəzarət edir, dövlət orqanlarının qanunları pozan yerli özünüidarəetmə orqanlarının və onun vəzifəli şəxslərinin fəaliyyətini dayandırmağa qədər məcburi dövlət tədbirləri həyata keçirməyə ixtiyarı vardır.

Yerli özünüidarəetmə haqqında dünya, regionlar, dövlətlər səviyyəsində qanunlar, normativ aktlar və digər sənədlər qəbul edirlər. Bu istiqamətdə Avropa Şurası tərəfindən 15 oktyabr 1985-ci ildə *“Yerli özünüidarəetmə haqqında” Avropa Xartiyasının* rolu böyükdür.

Müasir Avropada bu sənədi yerli özünüidarəetməni nəzərdə tutan yolların inkişafı ilə bağlı bələdiyyə hüququnun əsas mənbələrdən biri kimi göstərmək olar. Sənəddə qeyd olunur ki, *yerli özünüidarəetmədə* hüquq – mühüm vətəndaş hüquqlarından biridir, əsl xalq hakimiyyətini mərkəzi hakimiyyətdə axtarmaq lazım deyil, çünki o, yerlərdə yerləşdirilib və onlara verilibdir.

Avropa ölkələrinin idarəetmə sistemində dövlət orqanları ilə yerli özünüidarəetmə orqanları arasında qarşılıqlı əlaqələrin aydınlaşdırılması məqsədi ilə səlahiyyət dairələrinin fərqləndirilməsi zamanı *subsidiarlıq* (lat. söz. “subsidium”- kömək, saxlamaq) – “maddi yardım etmə” klassik prinsip kifayət qədər geniş yayılmışdır. Avropa sosial fəlsəfəsində hələ orta əsrlərdə öz yerini tapmış bu prinsip idarəetmənin aşağı səviyyədə həll oluna biləcəyi məsələləri yuxarıya göndərmək mənasının olmamağını göstərir.

Xartiyanın özündə “subsidiarlıq” anlayışı belə ifadə edilir: “dövlət səlahiyyətlərini yerinə yetirilməsi əsasən vətəndaşlara yaxın olan hakimiyyət orqanlarına həvalə edilməsidir”. Subsidiarlıq prinsip hakimiyyətin vətəndaşlara maksimal yaxınlığını ehtiva edir və mərkəzi hakimiyyətin səlahiyyətlərinə yalnız yerli səviyyədə həlli mümkün olmayan çox az problemlərin yuxarıya göndərməsini nəzərdə tutur. Həmin prinsipə uyğun olaraq bələdiyyələr sakinlərin ehtiyac və tələbatlarını təmin etməklə ictimai xidmətlər göstərə və hər hansı fəaliyyəti həyata keçirə bilirlər.

Xartiyanın *məqsədi* – yerli özünüidarəetmə orqanların hüquqlarının təmin və müdafiə etməsidir. Bu məqsədin müəyyən etməsi çox vacibdir, çünki məhz yerli özünüidarəetmə vətəndaşlara gündəlik həyatına malik olan qərarların qəbulunda iştirakına imkan yaradır

Xartiyanın 3-cü maddəsində qeyd edilir ki, *yerli özünüidarəetmə* dedikdə yerli hakimiyyət orqanlarının yerli əhəmiyyətli məsələləri əhalinin maraqları baxımından qanun çərçivəsində və öz məsuliyyəti altında tənzimləmək və idarə etmək hüququ nəzərdə tutulur. Bu halda bələdiyyələrə yerli icma vətəndaşlarının və onların yaratdıqları orqanların yerli idarə etmək hüququ kimi baxılır.

Bütün inkişaf etmiş ölkələrdə yerli özünüidarəetmə konstitusiyalı quruluşunun əsaslarından biri kimi tanınır və ləğv oluna bilməyən bir təsisat kimi qanuniləşdirilir. Yerli özünüidarəetmə orqanlarının konstitusiya və qanunlar çərçivəsində, öz səlahiyyətləri daxilində və yerli əhalinin marağına uyğun dövlət işlərinin bir hissəsini real surətdə rəqlamentləşdirərək idarə etmək bacarığı nəzərdə tutur.

Bu hüquq azad, bərabərhüquqlu, hamılıqla və birbaşa, gizli səsvermə yolu ilə seçilmiş *şuralar və ya iclas üzvləri* tərəfindən həyata keçirilir. Şura və ya iclasların nəzdində hesabatlı orqanlar və ya icra orqanları fəaliyyət göstərə bilər. Belə hal vətəndaşların birbaşa referendum, iclas və ya qanunla müəyyən olunmuş başqa formalardan istifadəsini istisna etmir.

Yerli özünüidarəetmə təsisatlarda işlədilən *əsas anlayışlar* aşağıdakılardır: bələdiyyə qurumu, yerli əhəmiyyətli məsələlər, yerli əhali, yerli referendum, yerli özünüidarəetmə orqanları, bələdiyyə mülkiyyəti, yerli vergilər və rüsumlar və s.

Yerli özünüidarəetmə – bələdiyyə qurumlarına (yerli əhali birliklərinə) daxil olan əhali tərəfindən yerli əhəmiyyətli məsələlərin konstitusiya və dövlətin qanunları çərçivəsində müstəqil və öz məsuliyyəti altında, fəaliyyətin təşkili sistemləri vasitəsilə xalq hakimiyyətinin həyat keçirilmə formasıdır.

Bələdiyyə qurumu – bəlli sərhədlər daxilində müəyyən səlahiyyətləri, bələdiyyə mülkiyyəti, yerli büdcəsi, yerli özünüidarəetmə orqanları olan şəhər, kənd və birləşmiş bir neçə kənd, yaşayış məntəqəsinin bir hissəsi və digər yaşayış məntəqəsi ərazisində həyata keçirilən yerli özünüidarəetmə formasıdır.

Yerli əhəmiyyətli məsələlər – bələdiyyə qurumunun konstitusiyaya və dövlət qanunlarına uyğun hazırlanmış əsasnaməsində nəzərdə tutulan, bələdiyyə qurumu əhalisinin bilavasitə həyatı təminatı, yaşayışı üçün zəruri olan məsələlərdir.

Yerli özünüidarəetmə orqanları – yerli əhalinin öz iradəsini birbaşa ifadə etməsi yolu ilə formalaşan, yerli əhəmiyyətli

məsələləri həll etmək səlahiyyətinə malik olan və dövlət hakimiyyəti orqanları sistemində daxil olmayan xalq hakimiyyətinin orqanlarıdır.

Xarici dövlətlərin konstitusiyaya hüququnda yerli hakimiyyətinin demokratik təşkilinin *dörd sistemi*: İngiltərə - Amerika, Avropa, İberiya və Sovetlər sistemi nəzərdə tutulur. Bu dörd sistem arasında bir sıra prinsipial fərqlər vardır.

Belə ki, *İngiltərə - Amerika sistemi* (ABŞ, Böyük Britaniya, Avstraliya və s.) dövlətdən, federasiya subyektindən və ya muxtar dövlət quruluşunda bütün aşağı təbəqələrdə yerli özünüidarəetmənin mövcudluğu ilə fərqlənir. Bu halda ümumi səciyyəli inzibati ərazi vahidliyi mövcud deyil. Burada yerli özünüidarəetmə orqanları ilə dövlət idarəetmə orqanları arasında əlaqələndirmə xüsusi bir qurumun və ya konkret problemdən asılı olaraq müxtəlif *mərkəzi icra orqanlarının* köməyi ilə aparılır.

Avropa sistemi (Fransa, İtaliya, Türkiyə və s.) isə yerli özünüidarəetmənin yerli idarəçilik əlaqəliyi ilə səciyyə olunur ki, bu da təcrübədə müxtəlif formalarda həyata keçirilir. Bu halda yerli icra hakimiyyəti orqanlarının üzərinə bələdiyyə orqanına qarşı müəyyən funksiyalar qoyulur. Bu sistemə malik ölkələrdə yerlərdə özünüidarə orqanları üzərində *inzibati himayə* funksiyasını həyata keçirən mərkəzi hökumət nümayəndələri mövcuddur.

Avropa ölkələrinin idarəetmə sistemində dövlət orqanları ilə yerli özünüidarəetmə orqanlarının arasında qarşılıqlı əlaqələrin aydınlaşdırılması məqsədi ilə səlahiyyət dairələrinin fərqləndirilməsi zamanı maddi yardım vermə (subsidiya) prinsip kifayət qədər geniş yayılmışdır.

İkinci mühüm fərq - yerli özünüidarəetmə orqanlarının səlahiyyət dairəsinin müəyyən olunması ilə bağlıdır. İngiltərə - Amerika sistemində malik olan dövlətlərdə yerli orqanlar yalnız

qanunla birbaşa onların səlahiyyətinə aid edilən məsələlərlə məşğul ola bilərlər.

Avropa sistemə malik olan dövlətlərdə isə əksinə, yerli özünüidarəetmə orqanlarının onların səlahiyyət dairəsindən çıxarılmayan və başqa orqanların səlahiyyət dairəsinə aid edilməyən hər bir fəaliyyəti qanunauyğun hesab olunur.

İberiya sistemində Braziliya, Latın Amerikanın ispan dilli ölkələr aiddir.

Sovetlər sistemində isə Çin, Kuba və digər ölkələr daxildir.

Beləliklə, hər hansı bir ölkədə yerli özünüidarəetmə orqanları yaradılan zaman, ilk növbədə, həmin dövlətin tarixi, coğrafi, demoqrafik və milli-psixoloji xüsusiyyətləri, eləcə də buradakı siyasi və hüquqi sistemləri nəzərə alınmalıdır.

2. Yerli özünüidarəetmə siyasi idarəetmə kimi

İnkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi tərəqqi tarixi və təcrübəsi göstərir ki, insanların mütərəqqi və yaradıcı əməyə cəlb olunmasının və iqtisadi dirçəlişə nail olmağın əsas yolu qanunvericilik əsasında onlara özünüidarəetmə imkanlarının verilməsi və demokratik prinsiplərə arxalanan *yerli özünüidarəetmənin* genişləndirilməsindən ibarətdir.

Məlumdur ki, yerli özünüidarəetmə siyasi demokratiyanın və xalq hakimiyyətinin ən vacib təsisatıdır. O, yerlərdə vətəndaşlara siyasi hüquqlarını və azadlıqlarını təmin etmək iqtidarındadır. Buna görə təbiidir ki, yerli özünüidarəetmə orqanları bələdiyyənin bütün yaşa dolmuş sakinlərinin *azad, gizli, bərabər, bilavasitə və ümumi səsvermə yolu ilə seçilirlər*.

Yerli özünüidarəetmə orqanlarının hüquqi statusu, səlahiyyətləri, vəzifələri, funksiyaları və fəaliyyətin formaları hər bir konkret ölkədə konstitusiya ya da yerli özünüidarəetmə haqqında xüsusi qanunlarla müəyyənləşir. Demokratik ölkələrin

çoxunda konstitusiyalarda bu prinsiplərin qanuniləşdirilməsi üçün xüsusi maddələr var. Belə ki, AFR-nın Əsas qanunun 28-ci maddəsində deyilir ki, “icmalara qanun çərçivəsində öz məsuliyyəti əsasında yerli icmalarının bütün işlərini tənzimləmək üçün hüquqlar verilməlidir”.

Bu istiqamətdə qeyd etmək lazımdır ki, yerli özünüidarəetmə kənd və şəhərlərdə məskunlaşan əhalinin öz həyat məsələlərinin aparılmasının qanuni yolla tənzimlənən formasını təmsil edir. Bu isə onları ərazi icmallarında birləşdirir.

Bəs ərazi icma nədir? Bunun üçün bir neçə problemi araşdırmaq vacibdir. *Birinci problem* – sosiolojidir. Özünü ərazi icmalara aid etmək üçün təkcə bu ərazidə yaşamaq azdır. Belə icmaların üzvü olmaq üçün müəyyən sosial - psixoloji şərtlər lazımdır. İlk növbədə, bu şəxsi və ailəli maraqlılıqdır ki, bu da ərazi icmalarında nə baş verir və nəticədə onların həyatına necə təsir etməkdən ibarətdir. Bunun üçün insanlarda hər biri üçün güclü, əyani və hiss olunan birgə marağının olmasıdır.

Burada başqa məsələnin vacibliyi də ortaya çıxır – icma üzvlərinin birgə maraqlarını, imkanlarını və onların yerinə yetirilməsinin haqqında *məlumatlanmasıdır*. Çox vaxt insanlar öz maraqlarının həyata keçirilməsi üçün təşkilatı resurslardan mənbə kimi az məlumatlanırlar və buna görə də vəziyyəti dəyişdirmək üçün tədbirlərdə iştirak edə bilmirlər.

Yerli özünüidarəetmə - məskun yerinin sakinlərinin öz işidir. Buna görə də, onlar öz həyat məsələlərini səmərəli və şüurlu həll etməyə hazır olmalıdırlar və bu məsələdə isə *səlahiyyətlik, səriştəlik* vacibdir. Çünki yerli özünüidarəetmə məsələlərinin həllinə çoxlu sayda icmanın sırası sakinləri cəlb olunurlar.

Çox vacib olan bir cəhəti də nəzərdə saxlamaq lazımdır ki, məskun yerin sakinlərinin (xüsusilə, şəhər) *əlaqə, kommunikativ* vasitələrinin işlənməsidir. Problem ondan ibarətdir ki, sakinlər bir birini yaxşı tanımırırlar, kollektiv formalarda hamı ünsiyyət

yaratmaq istəmir, çox vaxt onları maraqlandıran məsələləri müzakirə etmək üçün toplaşmağa yer də yoxdur.

İkinci problem – iqtisadidir. Yerli özünüidarəetmənin maliyyə - iqtisadi təminatı kimi baxmaq lazımdır. Bu böyük problemdir və onu ərazi icmanın təkcə öz büdcəsini və onun mənbələrinin artırması ilə bağlamaq olmaz. Onun əsasını *şəxsi mülkiyyət* təşkil edir və o, hər insanın müstəqil həyat fəaliyyətini keçirmək üçün kifayət qədər olmalıdır.

Növbəti ilk şərti kimi ərazi icmada iqtisadi fəaliyyətin fəallaşdırılması çıxış edir, çünki təkcə sahibkarlığın yüksək səviyyəsi insanları ərazi icmasında birləşdirmək və ona lazımı resurslarını gətirmək qabiliyyəti var. Müasir şəraitdə və gələcəkdə yerli özünüidarəetmə üçün təşkil olunan *bələdiyyələrin mülkiyyəti* olmalıdır.

Dünya təcrübəsində bir neçə səbəb var ki, yerlərdə bələdiyyələrə digər idarə təşkilinin formalarına üstünlük verilir. *Birinci*, yerli özünüidarəetmə müəyyən sayda fərdlərə və qruplara hüquqlar və azadlıqları verir. *İkinci*, o, ən çox dərəcədə bərabərliyinə zəmanət verir. Bu da vətəndaşlar üçün idarəçilik fəaliyyətində ən yaxşı şəraitlər yaradır. *Üçüncü*, yerli özünüidarəetmə nisbətən səmərəli idarəetməsinə kömək edir.

Məlumdur ki, səmərəli yerli özünüidarəetmə sistemi yaradılmadan dövlət hakimiyyətinin dayanıqlığını təmin etmək mümkün deyil. Bu baxımdan yerli özünüidarəetmə sisteminin yaradılması həm də çox vacib *siyasi məsələdir*.

Yerli özünüidarəetmə, onun orqanları dövlət idarəetmə mexanizminin əsas hissəsi sayılmır. Lakin dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanları bir-biri ilə sıx bağlılığa malikdirlər, çünki onların hər ikisi vahid mənbədən – *xalq hakimiyyətindən* qaynaqlanırlar. Həm dövlət, həm bələdiyyə orqanları kütləvi hakimiyyətin həyata keçirilməsinin müxtəlif, lakin bir-birini tamamlayan formalarıdır.

Digər tərəfdən dövlət orqanlarının və yerli özünüidarəetmənin fəaliyyəti eyni subyektin - *əhalinin maraqlarının* təminatına istiqamətlənmişdir ki, bu da onların fəaliyyətinin əlaqələndirilməsində çox vacib bir amildir.

Dövlət hakimiyyət orqanları ilə yerli özünüidarəetmə orqanları arasındakı münasibətlər qarşılıqlı hörmət və qarşılıqlı məsuliyyət prinsiplərinə əsaslanmalıdır. Dövlət hakimiyyətinin yerli özünüidarəetmə orqanlarına təsir imkanlarını qiymətləndirmək üçün bələdiyyələrinin əsaslandığı *prinsiplərin* müəyyənləşdirilməsi məqsəda uyğundur.

Bunların arasında, ilk növbədə, "*qanuna tabeçilik*" prinsipi qeyd etmək lazımdır. İkincisi, "*ayrılmaz səlahiyyətlər*" prinsipdir ki, bələdiyyələr bu səlahiyyətlər çərçivəsində müstəqildirlər. Üçüncü prinsip – "*resurs təminatı*"dır ki, bələdiyyələr kifayət qədər məxsusi ehtiyatlara malik olmalıdırlar. Dördüncüsü – "*seçkilik*" prinsipidir ki, o hökmən seçkili nümayəndəli orqanların olmasını tələb edir.

Yerli özünüidarəetmənin təşkilatı baxımdan dövlət aparatı orqanları sisteminə daxil olmamağı prinsipinin qanunvericiliyində əks etdirilməsi regional məsələlərin həllində bələdiyyə orqanlarının daha müstəqil fəaliyyətini təmin etmək məqsədini güdür. Lakin yerli özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyətində müstəqilliyin özü dövlət hakimiyyətində olduğu kimi müəyyən hüdudlar çərçivəsindədir.

Özünüidarəetmənin xüsusi səmərəliliyi – yerli icmanın daxilində maraqlarının uyğunlaşmasını (koordinasiyasını) digər təşkilat tiplərindən fərqli olaraq daha çox əlverişli şərait yaratmaqdan ibarətdir. O, elə bir məkandır ki, burada vətəndaşlar siyasi hərəkət etmək bacarığını öyrənirlər, öz məsələləri xalq iclaslarında, referendumlar vasitəsilə həll edirlər. Bələdiyyə orqanları ictimai rəyi öyrənirlər. Dövlətdən ayrı olmadığından dövlətin qanunlarının hüquqi qüvvəsindən kənarda ola bilməz.

Yerli özünüidarəetmə və idarəetmə orqanları arasında əsas fərq ondan ibarətdir ki, *yerli özünüidarəetmə siyasi idarəetməni təmsil edir, yerli idarəetmə isə - idarəetmənin inzibati formasıdır.*

Bələdiyyələr, ilk növbədə, elə qurumlardır ki, mərkəzi hökumətdən asılı deyil və ondan müəyyən dərəcədə muxtar olurlar; yerli miqyasında onların idarə edilməsi *vətəndaşlar tərəfindən seçilmiş nümayəndələr yerinə yetirir.* Əsasən, bu axıncı tələb yerli özünüidarəetməni siyasi idarəetmə kimi göstərir.

Bəzi tədqiqatçılar yerli özünüidarəetməni quruluş kimi "siyasətdən kənar" göstərirlər. Bu konsepsiyaya görə, bələdiyyə orqanları siyasətə qarışmamalı və siyasətdən kənar da dayanmalıdırlar. Onlar yalnız cəmiyyətə xüsusi qayğı göstərən xidməti aparat olmalıdır. Yerli özünüidarəetmənin rolunu ya yerli birlik ərazisində yaşayan vətəndaşların ehtiyaclarını, ya da mərkəzi hökumətin tələblərini yerinə yetirməkdə görürlər. Bu fikri söyləyənlər elə hesab edirlər ki, yerli birliklərin içərisində maraq müxtəlifliyi yox dərəcəsindədir, deməli burada münaqişələr də yarana bilməz.

Lakin bu konsepsiyada bələdiyyələrin siyasətdən kənar edilməsinə çağırışın əsas məğzi heç də bu orqanları siyasi həyatdan təcrid etmək məqsədi daşımır. Burada yeganə məqsəd - hökumətin siyasətini həyata keçirilməsində bələdiyyə orqanlarını sözbəxan və itaətkar bir alətə çevirməkdir.

Yerli özünüidarəetmə siyasətlidir və münaqişə maraqların müxtəlifliyinə əsaslanır. Əgər siyasət altında güc və hakimiyyətin istifadəsi, digər insanlara iradəni vadar etmək bacarığı və onu məcburi yolla həyata keçirməsi kimi başa düşülürsə, onda bu tərəflərin toqquşmasına, narazılığına gətirib çıxardır.

M. Veber və **K. Marks**, müasir müəlliflərdən fərqli (**R. Dahl**), siyasətinin əsasını gücdə görürdülər. Belə tərif siyasətin instrumental tərəfini göstərir. Bu cür səhv edən digər geniş

yayılmış tərif siyasəti resursların amirənə yollu ilə paylanması kimi öz yerini tapmışdır.

D.İston baxmayaraq ki, siyasəti vasitə kimi qəbul edirdi, çox dərəcədə onun məzmunlu tərəfinə, yəni, onun siyasi kursuna (policy) fikir verirdi. **D.İston** siyasətdən danışanda qeyd edirdi ki, siyasət “kim, nə vaxt, necə, nə əldə edir” suallarına cavab verməlidir. O, siyasəti müstəqil fəaliyyətin bir forması və ayrı - ayrı vəzifələri yerinə yetirmək üçün spesifik yol kimi görürdü. Cəmiyyətdə münaqişələri tənzimləmək üçün siyasət yeganə bir üsuldur.

O vaxt ki, siyasət münasibətlər kimi güc və təsir əsasında müəyyənləşir, onda müxtəlif güc üsulları siyasi sifətində durmağa başlayırlar. Burada siyasət hökmranlığın xüsusi forması kimi gözdən keçirilir, yəni bir qrup vətəndaşların hökmranlığı eyni səviyyədə olan vətəndaşların üstündədir.

Cəmiyyətdə münaqişələri həll etmək üçün yeganə bir yol var, o da siyasətdir. Siyasət bir qrup vətəndaşların o biri qrup hansısa peşəkar səriştəyə malik olmasının və buna görə hökmranlıq etməsi deyil. Yox, bu təkcə onu göstərir ki, bir qrup insanlar müvəqqəti olaraq bərabər olan vətəndaşlar tərəfindən seçilir və ictimai vəzifələrini həll etmək üçün bu işə cəlb olunurlar.

Cəmiyyətdə olan vəziyyətini dəyişdirmək üçün *siyasi fəaliyyət* böyük rol oynayır. Hələ qədim yunanlar deyirdilər ki, insanlar öz yaşadığı şəraitini özləri düzəltməlidirlər. Buna görə də yerli özünüidarəetmə vətəndaşlara yerli sosial, iqtisadi, mədəni və ekoloji problemlərinin həll olunmasında fəal iştirak etməyinə imkan yaradır.

Məlumdur ki, heç bir problemin dəqiq həlli yoxdur. Elə bir düstur tapmaq olmur ki, o, başqalara baxanda maraqlardan hansı və nə qədər daha çox müdafiə olmağına nail olsun. Əslində, bu cəmiyyətdə siyasətinin rolunu ən mühüm əsaslandırmasına xidmət edir. Siyasətdə vətəndaşlar dəqiq cavabı olmayan problemləri həll etməyə çalışırlar.

Siyasət bir mənalı düzgün cavabı olmayan məsələləri ilə məşğul olur. Onun *əsas vəzifəsi* – çoxları üçün qəbul olunan lakin ən yaxşı olmasa da, problemin həllini tapmaqdır. Bu o deməkdir ki, siyasi proseslər təkcə həqiqi inam üçün yürüş deyil, o, ancaq danışıqlar, kompromislər və s. üçün səciyyəlidir. Bütün bu üsullar cəmiyyətdə vətəndaşlara vacib olan məsələlərdə müəyyən səviyyədə konsensusa gəlmək üçün istifadə olunur.

Siyasətdə məqsədlər nadir hallarda aydın olurlar: onlar kompromislər əsasında qoyulurlar və zaman gələndə dəyişmək tendensiyasına məruz qalırlar. Bundan başqa, siyasi (həmçinin, sosial) proseslərdə məqsədlər və vasitələr arasında münasibət texnikaya baxanda o qədər də aydın deyil. Siyasətçidə ekspertdən fərqli olaraq, xüsusi səriştəsi (kompetensiyası) sahəsi yoxdur.

Siyasətçilər qərar qəbul edəndə məsələnin bütün tərəflərini nəzərdə tutmalıdırlar. Siyasətdə söhbət səmərəlikdən yox, ancaq əsaslandırmanın hazırlanmasından gedə bilər. Səmərəlik yalnız az dərəcədə sosial asıldığını güman edir. *Əsaslandırmaq* isə problemi qiymətləndirmək üçün icmanın digər üzvlərinin fikirlərini hesab etmək lazımdır.

Qərar qəbul edəndə siyasətçilər onu əhali qarşısında əsaslandırmalıdırlar. *Relevantlıq* (ing. “relevant” – münasib, zəruri) və arqumentlərin gücünü vətəndaşlar özləri qiymətləndirirlər. Siyasətçilər çox vaxt ekspert-professional nöqteyi - nəzərindən mübahisəli qərarlara gəlirlər.

Axırda belə nəticəyə gəlmək olar ki, *yerli özünüidarəetmə siyasət sahəsinə daxildir*. Vətəndaşların yerli siyasətdə iştirakı - siyasi sisteminin müdafiəsinin formalaşmasının hakim mexanizmdir.

Bu gün yerli özünüidarəetmə inkişaf etmiş dövlətlərin əksəriyyətində konstitusiya quruluşunun əsası, xalq hakimiyyətinin əsli forması, əhəlinin yerli əhəmiyyətli məsələlərin müstəqil həllinə qərar verən, bələdiyyə orqanlarını seçmək və

seçilmək hüququnun reallaşdırılması və müasir tələbatlara cavab verən siyasi sistemin əsas prinsiplərə söykənməsidir.

Yoxlama sualları və tapşırıqlar

1. Yerinə yetirən idarəetmə orqanlarının xarakteri nədən ibarətdir?
2. Yerli özünüidarəetmənin mahiyyəti və əhəmiyyəti nədədir?
3. İctimai idarəetmə sistemində yerli özünüidarəetmə hansı rol oynayır?
4. Bələdiyyələrin legitimliyi nəyə əsaslanır?
5. Yerli özünüidarəetmənin əsas əlamətlərini necə səciyyələndirmək olar?
6. “Yerli özünüidarəetmə haqqında” Avropa Xartiyasının əsas hallarını sadalayan.
7. Dövlətin və yerli özünüidarəetmə orqanlarının arasında qarşılıqlı münasibətlərin xarakteri nədən ibarətdir?
8. Yerli özünüidarəetmənin əsas anlayışlarının mahiyyətini açıqlayın.
9. Yerli özünüidarəetmə siyasi demokratiyaya qarşı hansı münasibətdədir?
10. Yerli özünüidarəetməni siyasi idarəetmə olduğunu sübut edin.

Tövsiyə olunan ədəbiyyat və mənbələr

1. Azadov E. Qeyri-mərkəzləşdirilmiş idarəetmə sistemi: formalaşma və inkişafının metodoloji məsələləri // Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə, 2003, № 4
2. Bələdiyyələr: yerli idarəetmənin təşkilati formasıdır / Tərt.-müəll. E.H.Azadov. - B., 1998
3. Bələdiyyələr haqqında sənədlər toplusu. – B., 2008
4. Dövlət idarəçilik nəzəriyyəsi. - B., 2010

5. İsmayılov X. Dövlətin və yerli özünüidarəetmənin maraqlarının təminatının hüquqi mexanizmi // Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə, 2011, № 4
6. Qaralov Z.İ. Yerli özünüidarəetmənin ümumi prinsipləri haqqında. - B., 1998
7. Səlimzadə M.İ. Yerli özünüidarəetmə hakimiyyətinin əsasları. – B., 2010
8. Yerli özünüidarəetmə haqqında Avropa Xartiyası, Strasburq, 15 oktyabr 1985
9. Zeynalova E. Dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanları arasında qarşılıq fəaliyyətin aktual məsələləri // Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə, 2010, № 2
10. Евдокимов В.Б., Старцев Я.Ю. Местные органы власти зарубежных стран: правовые аспекты. – М., 2001
11. Уткин Э.А., Денисов А.Ф. Государственное и муниципальное управление. – М., 2001
12. <http://e-qanun.az>
13. <http://www.eco.gov.az>

FƏSİL III

SIYASƏT İCTİMAİ HƏYATIN MÜXTƏLİF SAHƏLƏR SİSTEMİNDƏ

3.1. SIYASİ QARŞILIQLI ƏLAQƏLƏRİN FORMALARI. SIYASƏTİN NÖVLƏRİ

Cəmiyyətin siyasi həyatı münasibətlərin kompleksi kimi. Siyasətin növləri: daxili, xarici, beynəlxalq.

Yoxlama sualları və tapşırıqlar.

Təvsiyə olunan ədəbiyyat və mənbələr.

1. Cəmiyyətin siyasi həyatı münasibətlərin kompleksi kimi

Dövlətin əsas mənası və təyin edilməsi cəmiyyətin bütün maraqlarının müdafiəsindən və həyata keçirilməsindən, ərazi bütövlüyünü və vahidliyinin saxlamasından, milli suverenitetinin müdafiəsi, daxili işlərə qarışmama prinsipinin təmin edilməsindən və s. ibarətdir.

Bu istiqamətdə təyinedici rolu dövlət idarəetmə sistemi oynamalıdır. Dövlət idarəetmə sistemi *dövlət siyasətinin* həyata keçirilməsinin alətidir. Həmin siyasət özündə qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı asılılığını, cəmiyyətin və dövlətin inkişafında daxili və xarici şəraitinin və amillərinin dialektikasını göstərir.

Dövlət siyasətinin *əsas strateji vəzifəsi* - cəmiyyətin və dövlətin özünün mövcud olmasının təbii şəraitin saxlanması, vahidliyini, sabitliyini təmin etməsidir.

Müasir cəmiyyət sosial qarşılıqlı təsirinin yaxşı düzəldilmiş mexanizmi kimi təsvir olunur, burada çoxlu sayda iştirakçıların

hər birinə öz yeri və sosial rolu ayrılır. Cəmiyyətin fəaliyyəti çox subyektlərin söylərindən asılıdır, onların arasında ən gözə çarpan sosial icmalar və qruplar, etnik, siyasi təşkilatlar, partiyalar və elitalar, professional kollektivləri göstərmək olar.

Uzunmüddətli tarixində bəşəriyyət çoxlu müxtəlif sosial qarşılıqlı təsirinin formalarını tapmışdır. Şerti olaraq onları iki yerə bölmək olar: *üfüqi və şaquli*.

Sosial qarşılıqlı təsirinin *üfüqi* formalarına müxtəlif *əməkdaşlıq və qarşিদurma* formalarını aid etmək olar. Ən yayılmış *şaquli* formalar arasında *hakimiyyət və asılılıq* göstərmək olar. Sosial qarşılıqlı təsir hansı formanı əldə etməkdən asılı olmadan, o, həmişə iştirakçıların maraqlarına uyğun, bu və ya digər defisit resurslara sahib olmaqla yaranır.

Əməkdaşlıq xeyli sayda konkret formada özünü büruzə verir: iş partnyorluğu, dostluq, həmrəylik, dövlətlərin siyasi ittifaqları, partiyaların və ictimai təşkilatların siyasi blokları, maraq klubları və s.

Qarşিদurma isə başqalarını qabaqlamaq, ondan çox müvəffəqiyyət qazanmaq, tək başına obyekt əldə etmək cəhdidir və buna çatmaq üçün bütün iştirakçılar çalışır. Qarşিদurmanın səciyyəli xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada qarşılıqlı təsirinin bütün iştirakçılara maraqlı olan bölünməz bir obyekt var. Qarşিদurma rəqabət və ya münaqişə kimi inkişaf edə bilər.

Rəqabət qarşিদurmanın daha çox sivil formasıdır, o, *münaqişəni* çox vaxt səciyyələndirən aqressiv təşəbbüs kimi sayılır. Rəqabətlik münaqişə və ya rəqabət kimi inkişaf edə bilər. Rəqabət rəqabətliliyinin daha sivil formasıdır, o, bir tərəfin digər tərəfə qarşı aqressiv hərəkətlərlə müşayiət edilmir.

Onların arasında digər fərq ondan ibarətdir ki, rəqabət digər tərəfini tanımağı heç də tələb etmir, münaqişə isə ünvanlı istiqamətinə malikdir. Bundan başqa, rəqabətdə əsas odur ki, üçüncü tərəfə, müstəqil hakimə müsbət təəssüratını etməkdən ibarətdir. Münaqişə isə rəqibə bir başa təsir etməyi nəzərdə tutur.

Müasir dövrün məsələləri arasında *siyasətin, siyasi həyatın problemləri* əsas yerlərdən birini tutur. İctimai münasibətlərin bütün tərəflərə təsir edərək, sosial - siyasi vəziyyəti formalaşdıraraq, siyasi həyat sosial tərəqqinin və ya durğunluğunun amili kimi çıxış edir.

Siyasi həyatın mahiyyəti, onun faktiki məzmunun siyasi münasibətləri, yəni insanlar arasında münasibətlər, onların icmaların, təşkilatların və birliklərin sosial idarəetməyə və hakimiyyətə, sosial - siyasi tələbatların və maraqların həyata keçirməsinə dair çıxış edir.

Siyasi münasibətlər siyasət subyektlərin qarşılıqlı təsiridir. Burada sual yaranır ki, bu qarşılıqlı təsirin forma və xarakteri nədən ibarətdir? Məlumdur ki, siyasətin məna və vəzifəsi haqqında bir - birinə tam əks olan *iki izahı* mövcuddur:

1. siyasət münaqişəli maraqların toqquşmasının meydanı və nəticəsi;

2. siyasət bütün icma üzvlərinin maraqlarına uyğun və onların razılığı ilə idarəçiliyi, qayda-qanunu, ədaləti həyata keçirmək cəhddir.

Bu isə o deməkdir ki, siyasi qarşılıqlı təsirini xarakterizə edən *iki mühüm tərəf* mövcuddur: *münaqişə və razılıq (konsensus)*. Bu tərəflərin hər biri müxtəlif formaları qəbul edə bilər. Məsələn, siyasətin iştirakçılarının arasında tam razılıqdan hərbi mübarizəyə qədər.

Cəmiyyətin siyasi həyatı siyasi münasibətlərin bütün müxtəlifliyindən, siyasi qarşılıqlı təsirindən yaranır. Lakin siyasi həyat siyasət subyektlərinin adi təkrar olunan, mexaniki qarşılıqlı təsir deyil. O, cəmiyyətin siyasi sahəyə xas olan ardıcıl dəyişmənin müəyyən istiqamətini, hərəkətini, inkişafını bütün mürəkkəb kompleksin münasibətlər prosesi kimi durur.

Siyasi həyat – kompleksli, çoxtərəfli bir anlayışdır. Onu xeyli komponentləri (amillər, proseslər, hadisələr) təşkil edir. O, siyasi münasibətlərin məcmusunu, bu münasibətlərin daimi istehsalını və təkrar istehsalını təmsil edir.

Siyasi həyatının vadaredici əsasını insanların siyasi tələbatlarının və maraqlarının işlənməsi və inkişafıdır. Məlumdur ki, insanın həyatı kompleks tələbatlarının (təbii-bioloji, maddi, sosial, siyasi və mənəvi) təmin edilməsi ilə bağlıdır.

İnsanın yaşamasının əsasında *təbii və maddi tələbatların* təmin edilməsi durur – nəslin davamı, qida, mənzil, yanacaq, geyim və s. Bu tələbatlar ilkin tələbatlardır, lakin onlar yeganə deyil. Təbii - maddi tələbatların üzərində bioloji yox, ali şəxsi tələbatlar yüksəlir.

Ali şəxsi tələbatları siyasi tələbatlara da (vətəndaş hüquqları və azadlıqları, məhkəmə-hüquqi müdafiə, həyat və sağlamlıq, öz maraqlarını həyata keçirmək istəyi və s.) aid etmək olar.

Öz maraqlarını yerinə yetirəndə insanlar bir-biri ilə kontakta girmək, qarşılıqlı təsir etmək məcburiyyətindədirlər. O halda ki, siyasi münasibətlər sosial-siyasi tələbatların və maraqların üst - üstə və ya ayrılma əsasında formalaşırsa, onda münasibətlər də siyasi həyatının subyektlərinin qarşıdurma və ya əməkdaşlıq formasında büruzə verir.

Əgər siyasəti təkcə *hakimiyyət və rəhbərlik* vasitəsilə təyin etsək, onda siyasətin sosial mənası və vəzifəsi açıq olaraq qalır. Bu məsələni alimlər yenə də *iki istiqamətlə* həll etməyə çalışırlar.

Birinci istiqamət – birləşmədir (inteqrallaşma). Bu istiqamət siyasəti cəmiyyətin bütün üzvlərinin ümumi, birləşmə sahəsi kimi göstərir. Burada siyasət hakimiyyət vasitəsilə müxtəlif insanların, sosial icmaların, təşkilatların ziddiyyətli maraqlarının rəhbər qurumların harmonizasiya (razılaşma, uyğunlaşdırma) fəaliyyəti kimi baxır (T.Hobbs, G.Hegel, T.Parsons və b.).

Siyasətin sosial mənasını göstərən *ikinci istiqamət* – fərqləndirici (diferensiallı). Bu onun münəqişəli izahıdır və siyasətə mübarizə sahəsi, bir qrup insanların digərlərin üzərində hökmranlığının müəyyən etməsi kimi baxır. Burada siyasətin təbiəti aşağıdakı formulları vasitəsilə gözəndən keçirilir: “dost-düşmən”, “kim-kimi”, “bizimki-bizimki olmayan” (N.Makiavelli, K.Marks, K.Şmitt və b.).

Cəmiyyətin siyasi taleyi siyasətdə səmərəli münasibətlərini, integrallaşmanı və diferensiallı prosesləri tələb edir. Ən çox müvəffəqiyyət o insanları müşayiət edir ki, onlar bu münasibətlərin ən optimal formalarını tapsalar.

Siyasi elmdə siyasi həyatın müxtəlif yanaşmalarının və izah etmələrinin xeyli dərəcədə siyasətin predmetin mürəkkəbliyi və çoxşəkilliyi ilə *təyin olunur*:

1. siyasət – cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin idarəetməsində, dövlət işlərində iştirakıdır;

2. siyasət – xalqlar, siniflər, sosial qruplar və icmaların münasibətləri sahəsidir;

3. siyasət – müxtəlif sosial qrupların və icmaların maraqlarının toplanmış ifadə etməsidir;

4. siyasət – elm və sənətdir;

5. siyasət – insanlar arasındakı münasibətlərdə müəyyən məqsədlərə çatmaq üçün fəaliyyətin səciyyəsidir.

Amerika politoloqu **R.Dahl** yazırdı: “Siyasi həyat o zaman başlayır ki, insanlar öz həyatı tələbatlarının təmin edilməsini və ya narazılığının amilini dövlətdə görürlər”.

Nəzəriyyənin təcrübəsi və siyasi münasibətlərin müasir vəziyyəti çox aydın nəticələri əldə etmək imkanı yaradır. Bu istiqamətdə, məsələn, təbii mühitin çoxlu amilləri (ərazi, resurslar, iqlim) siyasi proseslərə güclü təsir göstərir.

İqtisadi, ekoloji, geosiyasi problemlər daimi siyasi həyatının fokusunda olur, lakin bu problemlər insanlar arasında meydana gəlir, onların davranışı maraqlarla, dünya görüşləri ilə və psixologiya ilə təyin olunur.

Məlumdur ki, *siyasətin və iqtisadiyyatın* qarşılıqlı əlaqələri istər siyasətin iqtisadi münasibətlərinin tipindən, istərsə də siyasətin iqtisadiyyata əks təsirindən asılıdır. İqtisadiyyata dövlət təsirinin dərəcəsi siyasətin ən vacib iqtisadi tələbatlarının qabiliyyətini müəyyən etməkdir.

Cəmiyyətin sosial quruluşu siyasi proseslərə güclü təsir göstərir. Məşhur Amerika politoloqu **R.Leyn** deyirdi ki, sosial

quruluş öz təsirini iki üsulla göstərir: əsaslarla (mövqelər, məqsədlər, tələbatlar) və cəmiyyətin üzvlərinə və siyasi məqsədlərə çatmaq üçün vasitələrlə.

Siyasi həyatın xarakterinə, istiqamətinə və dinamikasına *ideologiya* da güclü təsir göstərir. Buna görə də, siyasətin müxtəlif subyektləri ideologiyaya ehtiyac duyur. İdeologiya siyasi münasibətlərdə insanların davranışını istiqamətləndirir, onların iradəsini formalaşdırır, fəallığını səfərbər edir, qrupların sosial birləşməsinə imkan yaradır və s. Praktiki olaraq siyasi həyatın bütün ünsürləri ideologiyanın müəyyən edən təsiri altında inkişaf edir.

Siyasi həyatın digər yönəldici faktoru *kütləvi informasiya vasitələridir*. Siyasi həyatın səciyyəsi xeyli dərəcədə kütləvi informasiya vasitələrinin rolundan asılılıqdan dəyişir. Sözlün və mətbuatın azadlığına vacib sosial-siyasi dəyər kimi münasibəti, siyasi həyatda ictimai rəyin rolunu əks etdirməsidir, onun siyasi proseslərdə fəal və birbaşa iştirakıdır.

Məlumdur ki, hər hansı siyasi proses burada iştirak edən insanların meyllərindən asılıdır, xalqın temperamentini, şəxsiyyətin xarakterinin xüsusiyyətlərini əks etdirir. Siyasi psixologiyanın obyektı kimi liderlər, partiyalar, siyasi təsisatlar və onların hərəkətlər çıxış edirlər. Meydana gəlməsinin mənbəyi isə hakimiyyət qurumlarının, şəxsiyyətlərinin və sosial qruplarının öz-özünü reallaşdırılması və öz - özünü təsdiq etməsi üçün səlahiyyətlərin istifadəsidir.

2. Siyasətin növləri: daxili, xarici, beynəlxalq

Sosial həyat mürəkkəbləşdikcə, siniflər və digər ictimai qruplar öz mənafeələrini başa düşdükcə, cəmiyyətin siyasi üstqurumu formalaşmışdır, dövlət, sonralar isə siyasi partiyalar meydana gəlmişdirlər.

Siyasi qarşılıqlı təsirinin iştirakçıların tərkibindən və dövlətin yardımını ilə həll olunan məsələlərdən asılı olaraq siyasətin bir *neçə növünü* göstərmək olar:

- *masştabına (miqyasına) görə* - daxili, xarici və beynəlxalq (dünya), regional, lokal siyasət;
- *siyasətin subyektlərinə görə* - dövlət, partiya, ayrı-ayrı şəxslərin siyasət;
- *həyat sahələrinə görə* - iqtisadi, sosial, demoqrafik, milli-etnik, mədəni və s. siyasətlərdir.

Bundan başqa, müasir şəraitdə bəzi tədqiqatçılar *siyasəti aşağıdakı* kimi bölürlər:

1. dövlətlərarası – hər hansı dövlətlər və onların birlikləri, koalisiyaları (Azərbaycan-Türkiyə, Rusiya-ABŞ və s.);
2. üstmilli – dövlətlərin birliklərini təqdim edən orqanlar (Aİ, Rusiya və Belorusiyanın İttifaqı və s.);
3. multmilli - bir sıra dövlətlərin birlikləri və müəyyən məsələləri həll etmək üçün onları təqdim edən təşkilatlar (MDB, ATƏT, Amerika Dövlətlər Təşkilatı və s.);
4. transmilli – beynəlxalq qeyri - dövlət təşkilatları, partiyaların, qrupların, maraqların birlikləridir (Qrınpis, Ümumdünya Ticarət Təşkilatı və s.).

Daxili və xarici siyasətinin fərqlənməsi şərtidir. Çünki xarici siyasəti daxili siyasətə qarşı qoymaq əsla mümkün olmayan qeyri - elmi fikirdir.

Daxili siyasət – dövlətin, ictimai - siyasi təşkilatlarının, siyasi liderlərin və digər siyasət subyektlərinin cəmiyyət daxilindəki iqtisadi, sosial, mədəni və digər münasibətlər sahəsindəki fəaliyyəti ilə səciyyələndirilir. Və yaxud, öz maraqlarını daxili münasibətlər çərçivəsində realizə edən dövlət, bununla öz daxili siyasi funksiyalarını həyata keçirir.

Daxili siyasət öz ifadəsini dövlətin sosial, iqtisadi və mədəni inkişafını planlar və proqramlarının yerinə yetirilməsində göstərir. O, həm cəmiyyətin, həm də bütün regionların, sosial - etnik qurumların maraqlarını yerinə yetirmək vəzifəsini daşıyır. Bundan

başqa daxili siyasət ölkə vətəndaşlarının hüquqi, iqtisadi, siyasi və sosial müdafiəsinin mexanizmlərini təmin etməlidir.

Misal kimi, daxili siyasətin bir neçə növünü göstərmək olar. *İqtisadi siyasət* – cəmiyyətin iqtisadi sahəsi, iqtisadi münasibətlər və maraqlar vasitəsilə ifadə edilən siyasətdir. Siyasətin iqtisadi əsasları onu və iqtisadiyyatı hakimiyyət vasitəsilə əlaqələndirir, dəqiq desək, əsasən onun *iki növünü*: iqtisadi və siyasi (istehsal vasitələrinin əldə edilməsi, bölüşdürmə sahəsində hökmranlıq və s.) və ona bənzər münasibətlərdir ki, siyasəti və iqtisadiyyatı əlaqələndirir və iqtisadi fəaliyyətə siyasi məna verir.

Siyasət iqtisadi proseslərdən asılı olub cəmiyyətin iqtisadi bazisi üzərində üstqurum kimi çıxış edir. İqtisadi problemlərin həlli siyasi hakimiyyətin saxlayıb möhkəmləndirilməsinə xidmət edir. Siyasətin iqtisadi əsası onu iqtisadiyyatla daha sıx əlaqələndirir. Siyasətin quruluşunun subyektə malik olması onun mütəşəkkilliyini, təşkiledici qabiliyyətini xeyli artırır.

Məlumdur ki, iqtisadiyyat siyasətə münasibətdə maddi baza kimi çıxış edir. Siyasət isə iqtisadi qanunlardan şüurlu, məqsədyönlü istifadə olunmasını təcəssüm etdirir. Siyasət nə dərəcədə iqtisadi qanunlardan şüurlu istifadə edirsə, iqtisadiyyata bir o qədər fəal təsir göstərir. Bu fəal təsir *üç istiqamətdə* təzahür edir:

1. iqtisadiyyat hansı istiqamətdə fəaliyyət göstərirsə siyasət də həmin istiqamətdə fəaliyyət göstərir və onun inkişafına imkan yaradır;

2. siyasət iqtisadiyyata əks istiqamətdə fəaliyyət göstərir. Belə halda gec-tez həmin siyasət iflasa uğrayır;

3. siyasət müəyyən istiqamətlərdə iqtisadiyyatın inkişafına mane ola bilər. Nəticədə siyasət ya sosial tərəqqiyə kömək edə bilər və ya ictimai inkişafın meylinə uyğun gəlməzdir.

Dövlət fəaliyyətinin mühüm istiqamətlərindən, funksiyalarından birini də sosial siyasət təşkil edir. *Sosial siyasət* cəmiyyətdə vətəndaşların, sosial qrup və birliklərinin tələbatlarını nəzərə

alaraq, onlar üçün yaşayış şəraiti yaratmaq sahəsində dövlətin konkret fəaliyyətidir.

Müasir şəraitdə sosial siyasət bir növ kimi dövlətin bütünlükdə siyasətinin səmərəliliyini, humanist səciyyəsini müəyyənləşdirən barometr şəklində çıxış edir. Sosial siyasət bir sıra vəzifələrə xidmət göstərir. Onun mahiyyətindən irəli gələn *başlıca vəzifə* - cəmiyyət üzvlərinin təkrar istehsalına şərait yaratmaq, insanların zəruri maddi ehtiyaclarını ödəməkdir.

Sosial siyasətin yerinə yetirdiyi *ikinci mühüm vəzifəsi* – sosial ədaləti həyata keçirilməsi ilə əlaqədardır. “Ədalət” anlayışı tarixi dəyişkənliyi təsirini öz üzərində hiss edən sosial həyat hissəsidir.

Sosial siyasətin bu vəzifəsi ilə əlaqədar *üçüncü vəzifəsi* – cəmiyyətdə ictimai ahəngdarlığın, sosial sülhün təmin edilməsində ifadə olunur. Müxtəlif qrup, birlik və təbəqələrin mürəkkəb və çoxşaxəli sistem kimi mövcud olan cəmiyyətin həyat qabiliyyəti onu təşkil edən ünsürlərin harmoniyasından, dinc qarşılıqlı fəaliyyətindən asılıdır. Nəhayət, sosial siyasət hakimiyyətinin sosial əsasını, rejimin özünü müdafiə sistemində mühüm vasitə rolunu oynayır.

Milli - etnik siyasət milli münasibətlərin idarə edilməsi sahəsində dövlətin həyata keçirdiyi konkret fəaliyyətdir. Milli - etnik siyasətin səciyyəsi bir sıra səbəblərlə yanaşı cəmiyyətdə qərarlaşmış milli - etnik münasibətlərin təbiəti ilə şərtlənmiş olur.

“Milli - etnik münasibətlər” anlayışı milli səciyyəli münasibətlərin *üç formasını* özündə birləşdirir:

1. millətdaxili;
2. milli - etnik birliklərarası;
3. şəxsiyyət səviyyəsində millətlərin və xalqların münasibətləridir.

“*Millətlərarası münasibətlər*” anlayışı dəqiq və dar mənasında ictimai şüur səviyyəsində üzə çıxır. Buna görə də, onların iqtisadiyyat və siyasət sahəsindəki əlaqələrlə, yaxud dil və mədəniyyət sahəsindəki təmasla qarışdırmaq düzgün deyildir. Bu

mənada, millətlərarası münasibətlərdə pozitiv, neytral və neqativ tipləri ayırmaq olar.

Milli - etnik siyasət *millətlər və xalqlar* arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin dövlətin müvafiq sənədlərində və qanunvericilik aktlarında təsbit olunmuş şəkildə tənzim olunması üzrə məqsədyönlü fəaliyyətdir.

Bu siyasətin *konseptual müddəaları aşağıdakılardır*:

- xalqların bərabərliyi;
- bütün xalqların mənafeələrinə və sərvətlərinə qarşılıqlı hörmət;
- qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq;
- millətçiliyin neqativ təzahürlərinə qarşı barışmazlıq;
- başqa xalqların mənafeələrinin tapdalanması hesabına öz xalqı üçün rifah yaradan insanların siyasi və əxlaqi mühakiməsi və s.

Məlumdur ki, *daxili və xarici siyasətlər* arasında sıx qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Dövlətin daxili və xarici siyasətləri bir əsas üzərində qurulmuşdur. Bu əsas dövlətin ictimai quruluşudur. Ona görə də hər hansı bir spesifik xüsusiyyətə baxmayaraq, xarici siyasət daxili siyasətin malik olduğu əlamətlərə malikdir.

Xarici siyasət daxili siyasətin davamıdır. Lakin xarici siyasəti daxili siyasətin sadəcə davamı kimi müəyyənləşdirmək olmaz. Xarici siyasət malik olduğu xüsusi spesifik cəhətlərinə görə daxili siyasətdən fərqlənir. Onun *iki spesifik cəhətini* qeyd etmək lazımdır:

1. xarici siyasətdə məqsədlərin müəyyənləşdirilməsi və reallaşması digər suveren dövlətlərin fəaliyyətini və məqsədlərini nəzərə almaqla həyata keçirilir;

2. xarici siyasət özünün mütəşəkkil-təsisatlanmış təminatı ilə səciyyələnir.

Xarici siyasət bütün spesifikliyi ilə birlikdə daxili siyasətlə qarşılıqlı əlaqəyə və qarşılıqlı asılılığa malikdir. Hələ vaxtı ilə **N.Makiavelli** qeyd edirdi ki, daxili işlər daim o zaman yaxşı olacaqdır ki, xarici iş həmişə yaxşı vəziyyətdə olsun.

Beləliklə, *xarici siyasət* – dövlətin bu və ya digər ölkənin bütöv siyasi sisteminin beynəlxalq sahədəki fəaliyyətidir. Xarici siyasət dövlətin fəaliyyətinin ayrılmaz formasıdır. Xarici siyasət dövlətin iqtisadi, demoqrafik, hərbi, elmi - texniki və mədəni potensialına əsaslanır. Həmin potensialın düzgün əlaqələndirilməsi və ondan səmərəli istifadə olunması imkan verir ki, dövlət xarici siyasət istiqamətində öz məqsədlərini həyata keçirə bilsin.

Xarici siyasətin *əsas məqsədi* – dövlətin öz daxili siyasətinin müvəffəqiyyətlə reallaşması üçün əlverişli beynəlxalq şərait yaratmaqdır. Bununla belə, xarici - siyasi vəziyyət daxili siyasətə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir.

Ümumilikdə, həm xarici, həm də daxili siyasət əsasən *bir vəzifəni* həll edir – həmin dövlətin ictimai münasibətlər sistemini qorumaq və möhkəmləndirməyini təmin etməkdir. Bundan başqa xarici siyasətin ümumi qəbul olunmuş *vəzifələrinə aşağıdakılar* daxildir:

- dövlətin milli təhlükəsizliyinin təmin etməsi;
- dövlətin potensialının artması;
- dövlətin nüfuzunun artması;
- dövlətin beynəlxalq mövqeyinin möhkəmlənməsidir.

Hər hansı bir dövlətin *xarici - siyasi fəaliyyəti*, ilk növbədə, həmin dövlətin (millətin) digər xalqlarla münasibətlərdə öz maraqların təminatına yönəlibdir. Ən mühüm milli maraqlara dövlət suverenliyini və milli təhlükəsizliyini, cəmiyyətin hərtərəfli inkişafı və onun vətəndaşları üçün münasib olan xarici şərait, bu xalqın digər xalqlarla və dövlətlərlə qarşılıqlı faydalı iqtisadi, elmi və mədəni əməkdaşlığın təşkilidir.

Dövlətin suverenitetini və müstəqilliyini müdafiə edən əsas istiqamətlər və prinsiplər “*Milli təhlükəsizlik*” konsepsiyası ilə müəyyənləşir. Bu konsepsiya milli maraqların konsepsiyasından irəli gəlir, geniş mənada isə - dövlətin liderlərinin, aparıcı siyasi

qüvvələrinin dünya birliyində öz ölkələrinin yerinin və rolunun ümumi görünməsidir.

“Milli təhlükəsizlik” konsepsiyası geosiyasi amillərin nəzərə alınması ilə qurulur, bu ya digər tərəfdən milli məqsədlərin həyata keçirməsinin yollarına, forma və vasitələrinə təsir göstərir. Bu konsepsiya həm xarici-siyasi amilə, həm də daxili təhdidlərin nəzərə alınmasına görə hazırlanır. Bunlar da cəmiyyətin özünün, ölkənin iqtisadiyyatının, sosial və informasiya infrastrukturunun inkişaf səviyyəsi ilə əlaqədə olmalıdır.

Siyasətin təbiəti həm bu və ya digər ölkənin daxilində, həm də beynəlxalq səviyyəsində müxtəlif maraqların qarşılıqlı təsirlə və qarşıdurması ilə xarakterizə olunur. *Beynəlxalq siyasət* – dünya miqyasında qərarların hazırlanması, qəbulu və reallaşması ilə bağlı bir prosesdir.

Beynəlxalq siyasətin *əsas məqsədi* – problemlərin həllində dövlətlərin, dünya birliklərin razılıqlı fəaliyyətdir. Son vaxtlar dövlətlərin qarşılıqlı asılılığı dünya bazarının və beynəlxalq əmək bölgüsünün inkişafı ilə şərtlənir.

Hazırda bütün müstəqil dövlətlər arasında *beynəlxalq münasibətlər* mövcuddur. Beynəlxalq münasibətlərin xarakteri və məzmunun səciyyəvi cəhəti bundan ibarətdir ki, o, məhz ümumbəşəri mənafe ilə müəyyən olunur.

Beynəlxalq münasibətlərin ən mühüm komponenti *dövlətlərarası münasibətlərdir*. Dövlətlərarası münasibətlər dünyanın ümumi iqtisadi şəraiti ilə sıx bağlıdır. Bu münasibətlərə həmçinin sənaye cəhətdən inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr arasındakı münasibətlərin ümumi xarakteri mühüm təsir göstərir.

Beynəlxalq münasibətlərin xarakteri *hərbi - strateji* amildən də çox asılıdır. Hərbi sahədə qüvvələr nisbətinin təxmini bərabərliyi beynəlxalq münasibətləri sabitləşdirir. Hərbi tarazlığın pozulması isə dövlətlərarası münasibətlərə, bütövlükdə isə beynəlxalq vəziyyətə mənfi təsir göstərir.

Beynəlxalq münasibətlərin digər mühüm komponenti *regional dövlətlərarası birliklər* (hərbi - siyasi və iqtisadi koalisiyalar) arasındakı münasibətlərdir. Dövlətlərarası birliklərin yaranmasını şərtləndirən başlıca amil onun iştirakçılarının mənafə və məqsədlərinin uyğunluğudur.

Çox vaxt beynəlxalq siyasəti xarici siyasətlə eyniləşdirirlər. Lakin beynəlxalq siyasətin öz spesifik aspekti mövcuddur. İlk növbədə, o, dünya siyasətin subyektlərinin maraqlarının uzlaşması ilə bağlı mexanizmlərin hazırlanmasına, global və regional münaqişələrin həllinə, dünyada ədalətli qayda-qanun yaratmağa yönəlib.

Beynəlxalq arenada hakimiyyətin vahid mərkəzi yoxdur, yaradılan beynəlxalq təşkilatlar hakim səlahiyyətlərə malik deyirlər. Burada prinsip etibarilə elə dövlətlər fəaliyyət göstərirlər ki, onların arasında münasibətlər mübarizə və danışıqlar, müxtəlif cür razılaşma və güzəştlər nəticəsində yaranır.

Bu iki vəziyyət tarixdə və müasir dünyada dərin ideoloji əsasla malikdir. Belə ki, **N.Makiavelli**, **T.Hobbs** münaqişəni beynəlxalq münasibətlərin norma kimi hesab edirdilər. XIX əsrin sonunda Polşa iqtisadçı, sosioloqu **Lyudviq Qumploviç** (1838-1909) beynəlxalq həyatın "*güc qanunları*"nı qısaca və dürüst ifadə etdi:

- sərhəd yaxınlığında olan xəttə görə dövlətlər arasında daimi mübarizə;
- qonşuların qüdrətinin artırılması;
- əlverişli əraziləri əldə etməsi cəhdi, əsasən dənizə çıxan əraziləri;
- daxili siyasəti "hərbi gücünü" artırmağa yönələn məqsədlərə tabe olmaqdır.

Beynəlxalq münasibətlər elmində bir sıra nəzəriyyə cərəyanları var. Beynəlxalq münasibətlərin ümumi yanaşma nəzəriyyələri aşağıdakılardır: **K.Raytın** amillər nəzəriyyəsi; **C.Lisinskinin** beynəlxalq tarazlıq nəzəriyyəsi; **R.Aronun** sülh və müharibə nəzəriyyəsi; **H.Morqentaunun** siyasi realizm

nəzəriyyəsi; **İ.Haltunqun** əlaqələr nəzəriyyəsi; **B.Koroninin** beynəlxalq aktorlar nəzəriyyəsi və s.

Ən güclüsü Amerika xarici siyasət nəzəriyyəsinin “*siyasi realizm*” cərəyanıdır. “Güc” konsepsiyasının tərəfdarları siyasəti hökmranlıq uğrunda mübarizəyə gətirirlər. Bu nəzəriyyə Amerika politoloqu, Çikaqo universitetinin Beynəlxalq mərkəzinin rəhbəri **H.Morqentaunun** (1891-1967) adı ilə bağlıdır. Öz konsepsiyasını **H.Morqentau** “Millətlər arasında siyasi münasibətlər. Həkimlik və sülh uğrunda mübarizə” əsərində izah etmişdir (1948).

Bu nəzəriyyəyə görə beynəlxalq siyasət güc və hakimiyyət uğrunda mübarizədir. Yəni, hər hansı dövlətin güc toplamaq, bu gücü qorumaq, çoxaltmaq, dünyada hegemon mövqe tutmaq arzusu beynəlxalq münasibətlərin inkişafına təsir göstərmək ən mühüm amildir. Güc mərkəzlərinin arasındakı rəqabət də beynəlxalq siyasətin tərkib hissəsidir.

Bu konsepsiyanın mahiyyətini qısaca *bela göstərmək olar*:

1. beynəlxalq birliyin quruluşu; beynəlxalq münasibətlər “realistlər” tərəfindən dövlətlərarası kimi qəbul olunur;
2. dövlətlərin davranışında onları qarşıqlı münasibətlərinin ali səbəbi – milli maraqların müdafiəsidir;
3. beynəlxalq münasibətlərinin inkişafını müəyyən edən əsas amil – ilk növbədə, hərbi ifadədə edilmiş, güc ya da qüvvədir.

Əksinə, **Konfutsi**, **H.Qrotsi** məqsədlərə çatmaq üçün dövlətlərin əməkdaşlığını ən yaxşı üsul kimi göstərdilər. Mütəfəkkirlərin çoxu isə, müharibəni qəbul etməyədək, onu problemlərin həllində ən sonuncu vasitə kimi qəbul edirdilər.

Müasir beynəlxalq siyasətin əsasında beynəlxalq hüququn *əsas prinsipləri* durur: dövlətlərin sülh vəziyyətində yaşaması və beynəlxalq çəkişmələri nizama salmaq üçün güc tətbiq etməməyidir.

Bu gün beynəlxalq siyasətdə dövlətlərin qarşıdurmasında güc tətbiq etmək çox qorxuludur, çünki o, bəşəriyyəti məhvə gətirə

bilər. Dünyanın siyasi konfigurasiyası çətinləşir və bütün əsaslar çoxqütblü dünya cəmiyyətinin formalaşmasından söhbət etməyə imkan yaradır.

Müasir dünya yeni ünsürlərlə zəngindir. Burada iqtisadi və siyasi fəallığının mərkəzlərinin yenidən bölüşdürməsinə imkanlar yaradılır. Beləliklə, son vaxtlar beynəlxalq siyasətdə, beynəlxalq münasibətlərinin quruluşunda və mahiyyətində geniş miqyaslı dəyişikliklər görünür.

Yoxlama sualları və tapşırıqlar

1. Sosial və siyasi qarşılıqlı təsirin mahiyyəti nədədir?
2. “Siyasi həyat” anlayışının mahiyyəti nədən ibarətdir?
3. Cəmiyyətdə siyasi proseslərə təsir edən faktorları açıqlayın.
4. Dövlət siyasətinin mahiyyəti və əhəmiyyəti nədədir?
5. Dövlət siyasətinin növlərinin təhlilini aparın.
6. Dövlətin daxili siyasətini necə xarakterizə etmək olar?
7. Daxili siyasətin əsas məqsədi və vəzifələri nədən ibarətdir?
8. Dövlətin daxili siyasətinin əsas istiqamətləri hansılardır?
Onların açıqlamasını verin.
9. Dövlətin xarici siyasətin rolu və funksiyaları nədən ibarətdir?
10. Milli maraq nədir?
11. “Milli təhlükəsizlik” anlayışına hansı məna verilir?
12. Beynəlxalq münasibətlər sistemi altında nə başa düşülür?
13. Müasir beynəlxalq siyasətinin mahiyyəti nədədir?

Təvsiyə olunan ədəbiyyat və mənbələr

1. Allahverdiyev H. və b. İqtisadiyyatın dövlət tənzimləməsi. – B., 2002
2. Əfəndiyev M. Politologiya. – B., 2011
3. Əliyeva M. Dövlətin gender siyasəti. – B., 2006

4. Həşimov D. Hərbi politologiyanın problemləri. – B., 2003
5. Məmmədova S. Dövlətin ekoloji siyasəti: əsas məzmunu və müasir şəraitdə xüsusiyyətləri // Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə, 2012, № 3
6. Nəsimov E. Siyasət. 2 cildli. – B., 2009-2010
7. Politologiya / Red. M.Ə.Teymurlu. – B., 2005
8. Səfərov S. İqtisadi siyasət strategiyası: konseptual əsasları. – B., 2000
9. Rəcəbli H. Azərbaycan Respublikasının sosial siyasətinin transformasiyası və komparativ təhlili. – B., 2003
10. Гаджиев К.С. Политология. Базовый курс. – М., 2011
11. Политическая социология. – М., 2001
12. История международных отношений. Хрестоматия / Сост. и науч. ред. П.А.Цыганков. – М., 2002
13. Тавадов Г.Т. Политология. – М., 2010
14. Morgenthau H. Politics among nation. The Struggle for Power and Peace. N.Y., 1948

3.2. İQTİSADI SİYASƏT

“İqtisadi siyasət” anlayışı və onun mahiyyəti. Dövlətin iqtisadi siyasətinin məqsədi, vəzifələri və mexanizmləri. İqtisadi siyasətin xüsusiyyətləri.

Yoxlama sualları və tapşırıqlar.

Təvsiyə olunan ədəbiyyat və mənbələr.

1. “İqtisadi siyasət” anlayışı və onun mahiyyəti

İqtisadiyyat dövlətin təhlükəsizliyindən sonra ikinci vacib məsələ kimi ölkənin bütövlüyü və daxili siyasi sabitliyi şəraitində gündəlikdə daim ön sırada durur. Bu səbəbdən, *iqtisadi siyasət* və onun nəticələri siyasi qrupların hakimiyyət problemlərinin həllində önəmli yer tutur.

İqtisadi siyasət həm quruluşa, həm istiqamətlərə, həm də məqsədlərə görə dinamikdir. O, ayrı - ayrı ölkələrdə müxtəlifdir və dövlətin iqtisadi vəziyyətdən, onun strateji kursundan asılıdır.

Bu siyasət dövlətin maraqlarını qabağa çəkməklə mövcud siyasi sistemə və siyasi prinsiplərə uyğunluq şərti ilə müxtəlif siyasi partiyalar tərəfindən fərqli şəkildə qurula bilər. Əsas prinsiplərə əməl edilməməyi mövcud sistemin dəyişilməsinə cəhd kimi səciyyələndirilə bilər.

Məlumdur ki, hər bir cəmiyyətdə təsərrüfat bir sistem şəkildə fəaliyyət göstərir və inkişaf edir. Bu baxımdan *“iqtisadiyyat”* və *“təsərrüfat”* anlayışları üst - üstə düşür. İqtisadiyyat sənaye, kənd təsərrüfatı, inşaat, xidmət və s. sahələri özündə birləşdirir. Təsərrüfat da təxminən bu çərçivə daxilindəki obyektləri əhatə edir. Buna baxmayaraq, *“təsərrüfat”* anlayışı daha çox işlədilən, daha çox praktiki əhəmiyyət kəsb edən bir ifadə kimi çıxış edir.

Bundan fərqli olaraq *“iqtisadiyyat”* ən çox elm anlamında, bir çox elmlərin adı kimi də işlədilən bir ifadədir. *Təsərrüfat* sərbəstliyin ideyasının tarixi mənası ondan ibarətdir ki, dövlət hakimiyyətinin əmrlər və müdaxilə yolu ilə təsərrüfat həyatına

düzəlişlər etməyə və onu tənzimləməyə son qoyulmuşdur, çünki bazar qüvvələrinin sərbəst fəaliyyəti nəticəsində ictimai təsərrüfatın məlum ideal vəziyyəti yaranır.

İqtisadiyyatını öyrənmə və dərk etmə baxımından yanaşdıqda, o, makro, mikro, mezo- və meqasəviyyələrdə iqtisadiyyat sahələrinə bölünür. İdarəetmə baxımından da iqtisadiyyatın bu hissələrə bölgüsü əsaslıdır.

Həm siyasətçilər, həm də iqtisadçılar iqtisadi proqramların hazırlanmasında və həyata keçilməsində, iqtisadiyyatı böhran vəziyyətdən çıxartmaq məqsədilə iqtisadi islahatlarının keçirilməsi, iqtisadi yüksəlişinin təmin etmək üçün və s. birgə çalışırlar. Bu proqramlar, əksər hallarda, iqtisadiyyatını dövlət tərəfindən tənzimləmək üçün müxtəlif nəzəri konsepsiyalara söykənirlər və siyasi partiyaların praktiki fəaliyyətinin əsasına, konkret iqtisadi siyasətinə ancaq hakimiyyətə gəlməsindən sonra çevrilə bilirlər.

XX-ci əsrdə iqtisadi böhranlar bir, iki və ya üç ölkəni əhatə edirdisə, sonradan bu böhranlar beynəlxalq xarakter almağa başlamışdı. Beynəlxalq iqtisadi böhranların təhlili göstərir ki, onların baş vermə vaxtını dəqiq müəyyən etmək və ya onların qarşısını almaq, praktiki olaraq, mümkün deyil.

Qlobal maliyyə - iqtisadi böhranla əlaqədar 2008-ci ildə iqtisadi artım tempinin zəifləməsi, 2009-cu ildə isə dünya iqtisadiyyatının həcmnin azalmasından sonra 2010-cu ildə onun artımı qeydə alınmışdır.

2010-cu ildə İnkişaf Etməkdə Olan Ölkələrdə (İEOÖ) iqtisadi artım tempi 7,3% (Çin və Hindistan nəzərə alınmadan – 5,2%), İnkişaf Etmiş Ölkələrdə (İEO) isə 3,0% təşkil etmişdir. Dünya Bankının hesablamalarına əsasən, 2010-cu ildə qlobal iqtisadi artım tempinin 46% məhz İEOÖ-nin payına düşmüşdür.

Dövlətin iqtisadi potensialını yüksəltmək, beynəlxalq miqyasda qabaqcıl ölkələr səviyyəsində bazar münasibətlərinə uyğun sosial-iqtisadi, elmi-texniki tərəqqini inkişaf etdirmək üçün *aşağıdakı tədbirlərin* həyata keçirilməsini tələb edir:

1. rəqabət təmayüldə yüksək keyfiyyətli məhsul istehsal edən sahələrinin fəaliyyətini artırmaq;
2. qabaqcıl dövlətlərin səviyyəsinə uyğun rəqabətdə iştirak etmə qabiliyyətinə malik elm və təhsil potensialının möhkəmləndirilmək;
3. bazar münasibəti şəraitində beynəlxalq miqyasda maraq doğuran sahələrin bərpası və inkişaf etdirilmək;
4. keyfiyyətli məhsulların, milli sərvətlərin, yanacaq-energetikanın, strateji məhsullarla mübadilədə bazar iqtisadiyyatının iştirakının təminat etmək və s.

Buradan görünür ki, *tərəqqi yolu* ölkənin elmi - texniki potensialını gücləndirmək, təhsili dünya standartlarına uyğun şəkildə qurmaq, iqtisadi inkişafın mühüm amili olan insan kapitalının inkişafını, qorunmasını təmin etmək, onun yaradıcılıq potensialına münbit şərait yaratmaq, bu istiqamətdə investisiya yatırımlarının həcmi artırmaqdan keçir.

Dövlətin iqtisadi siyasətinin digər başlıca istiqamətlərindən biri də məhz özəl sektorun hərtərəfli dəstəklənməsi, onun daha da genişlənməsi üçün əlverişli mühitin yaradılması, bu sahədə müxtəlif tədbirlərin həyata keçirilməsidir.

Tərəqqiyə və iqtisadi rifaha doğru aparan yeganə yol kollektivçilikdən sərbəstliyə, iqtisadiyyatın inzibati-amirlik modelindən bazar modelinə keçid yoludur. Dövlətin müdaxiləsindən azad olmuş *bazar iqtisadiyyatı* hər bir cəmiyyət üçün təkə yeganə əxlaqlı yol deyil, həm də yeganə praktiki həlli yoludur.

Müxtəlif mülkiyyət formaları şəraitində özəlləşdirilmiş, dövlətsizləşdirilmiş istehsal və qeyri-istehsal sahələrinin səmərəli inkişafı, bunlara dövlətin yardımı, nəzarəti olmasa heç bir iqtisadi, ekoloji, mədəni, sosial səmərənin əldə edilməsi mümkün deyil.

Tabeçiliyindən asılı olmayaraq ayrı-ayrı müəssisələrdən, şirkətlərdən, kompaniyalardan, əhalidən vergi yığılması ilə hər işi həll etmək olmaz. Buradan belə obyektiv nəticə çıxır ki, iqtisadi siyasətin dəyişməsi, idarəetmə üsullarının dövrün tələblərinə

uyğun təkmilləşdirilməsi, milli sərvətlərdən dövlətin, millətin xeyrinə səmərəli istifadə edilməsi, yerli islahatın inkişafına üstünlük verilməsi zəruridir.

Müasir dövrünün ən ciddi tələblərdən biri *başlıca təmayül* kimi iqtisadi inkişafın yollarını, axtarıb tətbiq etməkdən ibarətdir. Bu yolda başlıca olaraq daxili istehsalı, mal dövriyyəsi, vergi rüsumları hesabına investisiya fəallığının aparılması və bunun əsasında sosial məsələlərin həlli yolu ilə əhalinin maddi, mənəvi həyat səviyyəsinin yaxşılaşmasına nail olmaq mühüm tədbirdir.

Təcrübə göstərir ki, qabaqcıl ölkələrdə iqtisadi, sosial, özünümüdafə inkişafda ilk şərt milli mənafe ilə yanaşı ayrı-ayrı qrupların, özəl qurumların mənafeələridir. Mənafeələr, iqtisadi maraqlar ümummilli qurumda birləşməsə radikal müvəffəqiyyətlərin əldə edilməsi mümkün deyil.

İqtisadi islahatlar bazar münasibətlərinə keçid dövründə dövlətin qarşısında duran vacib məsələlərdən biri elə şərait yaratmaqdır ki, insanların yaşayıb - yaratması üçün real imkanlar fəaliyyətdə olsun. İqtisadi islahatlar özgə siyasi, hüquqi, mənəvi sistemlərə aşılamamalı, sistemin ehtiyacından və imkanlarından yaranan bir zərurət kimi həyata keçirilməlidir.

Əks halda ya iri miqyaslı korrupsiyalar üçün əlverişli şərait yaranır, yaxud əhali tərəfindən bu islahatlar lazımınca başa düşünülür, buna görə də dəstəklənmir. Bununla da, islahatları optimal şəkildə reallaşdırmaq və ya ümumiyyətlə, axıra çatdırmaq, strateji planları yerinə yetirmək mümkün olmur, üstəlik, yeni böyük problemlər də yaranır. İfrat halda bu vəziyyət iqtisadi və siyasi böhranla da nəticələnə bilər.

İqtisadi islahatların *əsas istiqamətləri* əsasən dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinin sürətləndirilməsi, sahibkarlığın inkişafı, milli iqtisadiyyatın önəmli inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi və iqtisadiyyatın idarə edilməsinin tədricən bazarın tənzimləyici rolunun üzərinə qoyulmasıdır.

İqtisadi islahatların həyata keçirilməsi hər bir dövlətin gələcəkdə üzləşəcəyi problemlərin öyrənilməsi, onların elmi

bazasının köklü surətdə yaxşılaşdırılması dövlətin iqtisadi həyata məharətlə, mülayim, orta dərəcədə qarışması, məqsədi, strateji əhəmiyyət kəsb edən proqramlara başçılıq etməsinin obyektiv zərurətə çevirir.

Bunu əmək qabiliyyətli əhalinin, işləmək istəyənlərin miqdarına uyğun iş yerlərinin açılması, istehsala təsir edən vergilərin azaldılması, yerli büdcədən güzəştli kreditlər, yeni istehsal təşkilində icazə sistemini qeydiyyat qaydasına keçirmək, rüşvətlərin aradan qaldırılması yolları ilə həll etmək olar.

Siyasətçilər də, iqtisadçılar da iqtisadi proqramların hazırlamasında və praktiki reallaşmasında, iqtisadiyyatı böhran vəziyyətindən çıxarılması məqsədilə iqtisadi islahatların aparılmasında, iqtisadi yüksəlişin təmin edilməsində və s. birgə işləyirlər. Bu proqramlar, bir qayda olaraq, iqtisadiyyatın dövlət tənzimləməsinin müxtəlif nəzəri konsepsiyalara və siyasi partiyaların əsas praktiki fəaliyyətinə, hakimiyyətə gələndən sonra, yəni dövlətin vasitəsilə, konkret iqtisadi siyasətinə çevrilirlər.

Müxtəlif nəzəri konsepsiyaların tərəfdarları (həm keynsiansiçilər, həm monetaristlər, həm sosial-demokratlar, həm liberal-mühafizəkarlar, həm də başqaları) qərb cəmiyyətinin eyni ənənəyə, hakimiyyətin və mülkiyyətin bölgəsinə əsaslanır, şəxsi mülkiyyətini, insanın hüquqlarına hörmətinin etiraf etməsidir.

Məlumdur ki, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi nəzəriyyəsində *iki əsas konsepsiya fərqləndirilir*: keynsian və neoklassik. **C.M.Keynsian** modelində dövlət tənzimlənməsində əsas rolu büdcə siyasətinin köməyi ilə səmərəli tələbatın həvəsləndirməsinə verildi. Bu proqramın əsas vəzifəsi – işsizlik ilə mübarizə, bunun üçün inflyasiya və istehsalatın artmasının stimullaşdırıcı kimi büdcə defisitinin istifadəsidir. Bu cür modeli çox vaxt *“etatist”* adlandırırlar, ona görə ki, o, dövlətin rolunu genişləndirir. Sosial - demokratik partiyaların çoxunda konkret siyasət məhz bu modelə əsaslanır.

Əhəmiyyətli dərəcədə keynsian ideologiyası ilə **F.D.Ruzveltin** "Yeni kurs"u səsleşir. Burada işsizliyin artması şəraitində, Amerika prezidentinin administrasiyasının ümumilikdə ağır böhranı real siyasətdə klassik kapitalizm prinsiplərindən əl çəkməsini, dövlətin iqtisadiyyata mühüm müdaxiləsinə yol verməsi görünür.

Lakin XX əsrin 70-ci illərdə sosial - iqtisadi vəziyyətin gərginləşməsi keynsian modelinin iqtisadi vəziyyətin ümumi pisləşməsinə qarşı durmasının bacarıqsızlığını göstərdi. Məlumdur ki, keynsian modelinin yerinə neoklassik modeli gəlir. Bu model bazar mexanizmini üstün tuturdu və sahibkarlıqda dövlətin iştirakının azaltmasına yönəlmişdir.

Keynsian modelinin neoklassik modelinə dəyişdirilməsi təsərrüfat problemlərinin həllinin pragmatik vəzifələrlə bağlı idi və müəyyən ölkələrdə (məsələn, Fransada) sosialistlər tərəfindən həyata keçirilirdi. Onun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, iqtisadi siyasətin konkret üsullarının istifadə etməsi siyasi meyllərlə deyil, obyektiv səbəblərin təsiri altında şərtləndirilmişdir.

Məlumdur ki, *iqtisadiyyatın* dinamik inkişafı, əhalinin maddi - mənəvi həyat səviyyəsinin müasir dövlət quruculuğuna münasib uyğunlaşması məqsədilə, yeni dövlət modelinin yaradılması iqtisadi, sosial, ekoloji cəhətdən bir sıra strateji problemlərin nəzərə alınmasından asılıdır. Dövlətin fəal iştirakı olmadan iqtisadiyyatın, sosial sahənin inkişafında, cəmiyyətlə təbiət arasında qarşılıqlı uzlaşma yaradılması mürəkkəb çətinliklərlə üzləşir.

Bazar münasibətlərinə keçid dövrünün iqtisadi, sosial baxımdan formalaşmasında dövlətin iştirakı zamanı bu yolla keçmiş ölkələrin tarixi təcrübəsi, ənənəsi, özünəməxsus iqtisadi, sosial, mədəni inkişafı nəzərə alınmalıdır.

Demokratik hüquqi dövlətdə *iqtisadi siyasət* həm daxildə, həm də xaricdə milli maraqlara və xalqın rifahına xidmət etməlidir. Məhz buna görə də bu və ya digər siyasi qrupun hakimiyyət problemlərinin həlli ilə xeyli dərəcədə asılıdır. Bu qəbildən olan

dövlətlərdə aparılan iqtisadi siyasət və onun yaratdığı nəticələr digərlərindən köklü surətdə fərqlənir.

Belə dövlətlərdə siyasi partiyalar hakimiyyətə gələrkən verdikləri vədləri yerinə yetirmək və ümumiyyətlə, ictimai rəyi qazanmaq üçün xalqın rifahını yüksəltmək üçün bir sıra sosial və iqtisadi layihələr həyata keçirirlər. Burada funksiyalarla yanaşı *vəzifələr var* - vətəndaş cəmiyyəti yaratmaq, dövlətin iqtisadi həyata müdaxiləsini tədricən məhdudlaşdırmaqdır.

İqtisadiyyatın inkişafının sürətlənməsi, davamlılığı və deməli, xalqın rifahının yüksəlməsi üçün, ilk növbədə, siyasətdə liberallaşmanın aparılması vacibdir. Əks halda ölkədə həyata keçirilən özəlləşmə milli maraqlara yox, bir qrupun maraqlarına xidmət edər, ölkədə inhisarlaşma prosesinin güclənməsi müşahidə olunar, kiçik və orta biznesin inkişafına maneələr artar.

Siyasi və iqtisadi liberallaşma ölkədə *vətəndaş cəmiyyətinin* formalaşmasının mühüm tərəflərindən biridir. Məhz vətəndaş cəmiyyətində formalaşan siyasi və sosial infrastrukturлар həm dövlət strukturlarına təsir və nəzarət vasitələri kimi, həm də dövlət strukturlarının və siyasi qurumların bir sıra funksiyalarını öz üzərinə götürərək, onların işini yüngülləşdirən orqanlar kimi son dərəcə vacib və zəruridirlər.

2. Dövlətin iqtisadi siyasətinin məqsədi, vəzifələri və mexanizmləri

Dövlətin çoxəsrlik inkişaf tarixi aydın göstərir ki, onun quruluşu, funksiyaları və xüsusiyyətləri iqtisadi münasibətlərin dəyişməsindən, hakimiyyət üsulunun tədricən təkmilləşməsindən, insanın qabiliyyət və bacarıqlarının təmin olunmasından, siyasi, iqtisadi və hüquqi qayda - qanunun təşkil olunması və qorunması mexanizminin fəaliyyət göstərməsindən asılı olaraq daim modifikasiyaya uğramışdır.

Dövlətin rolu təkcə siyasi tərəfə çəkilmir, bu və ya digər sinfə kömək etmək deyil. Dövlətin *əsas funksiyası* – ümumiyyətlə

cəmiyyətdə stabilliyi, tarazlığı müdafiə etməkdir. Bu vəzifəni yerinə yetirmək üçün hakim vasitələrin köməyi ilə, ilk növbədə, inhisara qarşı durmaq, cəmiyyətdə və iqtisadiyyatda rəqabət əsasları saxlamaq üçün mübarizə etməkdir.

Elmi ədəbiyyatda dövlətin iqtisadi rolu *iki əsas səbəblə* göstərilir. *Birincisi* ondan ibarətdir ki, elə iqtisadi funksiyalar var ki, onları bazarın köməyi ilə yerinə yetirmək mümkün deyil (elm, silahlı qüvvələr, hüquqi qaydalar, kommunal təsərrüfatı və s.). *İkincisi* səbəb - bazarın öz - özünü tənzimləməsinin məhdud imkanları ilə bağlıdır. Bu vəziyyətdə dövlətin üzərinə ərz və tələb arasında tarazlıq, əhalinin müəyyən səviyyədə məşğulluğunu saxlamaq, pul miqdarına nəzarət etmək məsuliyyət qoyulur.

Bazar iqtisadiyyatı olan dövlətlərdə siyasi və iqtisadi sistemlərin qarşılıqlı təsirin spektri çox geniş və müxtəlifdir. Bu qarşılıqlı təsirdə iqtisadi siyasət mərkəzi dörd yol ağzını tutur. Amerikalı iqtisadiyyatçılar **K.Makkonnell** və **S.Bryu** bu anlayışını aşağıdakı kimi ifadə edirlər: "İqtisadi siyasət – problemi düzəltmək ya da onun baş verməsindən xilas olmaq məqsədi qoyan fəaliyyət kursudur".

Bu tərifə dəqiqləşdirərək, əlavə etmək olar ki, *iqtisadi siyasətin subyekt*i kimi siyasi hakimiyyət, siyasi qurumlar çıxış edirlər. Təsirin *obyekt*i isə bütöv iqtisadi sistem və ya onun ayrı-ayrı halqalarıdır. Bununla belə, cəmiyyətin iqtisadi sistemdə olan dəyişiklərdən söhbət gedəndə çox vaxt "yeni iqtisadi siyasət", "yeni kurs", "yeni hədd" və s. anlayışlar istifadə olunur.

Lakin "iqtisadi siyasət" anlayışı o vaxt da istifadə olunur ki, ölkənin siyasi rəhbərliyi köhnə ənənələrə sadıq qalaraq konservativ siyasəti yürüdür. Nə zaman olursa olsun, ölkənin rəhbərləri müəyyən iqtisadi siyasəti keçirməlidirlər – inqilabi, islahatlı, konservativ.

İqtisadi siyasətin çətinliyi ondan ibarətdir ki, o, müəyyən məqsədə çatmaq üçün çoxlu təsərrüfat sahələrinə (mülkiyyət təsisatı, maliyyə, kredit, pul tədavi, vergi sistemi, sənaye, kənd təsərrüfatı, investisiyalar və b.) toxunur. Bu sahələrin hər birində

ümumu iqtisadi siyasət dəqiqləşir və büdcə-maliyyə, pul-kredit, vergi, struktur, sənaye, aqrar, investisiya, regional, xarici-iqtisadi və s. kimi həyata keçirilir. Bu istiqamətlər iqtisadi siyasətin ümumi quruluşunda yarım sistem kimi çıxış edirlər.

Dünya təcrübəsi göstərən kimi yarım sistemlərin hər biri iqtisadi siyasətin quruluşunda iqtisadi sisteminə və ümumiyyətlə cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatına güclü təsir vasitəsi ola bilər. Bu vəziyyətdə dövlətin büdcə-maliyyə, pul-kredit və vergi siyasətinin rolunu həddindən artıq qiymətləndirmək olmaz.

Məşhur alman iqtisadçısı **F.Noymark** "Büdcənin formalaşmasının nəzəriyyəsi və praktikası" adlı kitabında yazır ki, büdcə *beş funksiyayı* yerinə yetirir:

1. maliyyə - siyasi;
2. siyasi;
3. hüquqi;
4. maliyyə - nəzarət;
5. iqtisadi - siyasi.

Burada o, xüsusi əhəmiyyətli kimi büdcənin siyasi funksiyasını hesab edir. Bu funksiyanın vasitəsi ilə dövlət iqtisadi siyasətini həyata keçirərək çoxlu sosial-sinfi münaqişələri dəfn edə bilir, kompromislərə çatmağa imkan yaradır, siyasi sabitliyə nail ola bilir.

İqtisadi siyasətin *əsas məqsədi* - ölkənin iqtisadi səmərəliliyini və iqtisadi inkişafını təmin etməkdir. Mülkiyyətin formalarının seçimi, onun quruluşunun formalaşması səmərəliliyinin artması ilə bağlıdır. İqtisadi inkişafın əhəmiyyətli göstəriciləri isə illik ÜDM-nin (ümumi daxili məhsul) artımının tempəsidir.

Bu və ya digər ölkə üçün mümkün olan iqtisadi inkişafı bir sıra vəzifələrin həll etməsini tələb edir. Elmi ədəbiyyatda onları iki qrupa bölürlər. *Birinci qrup* - vəzifələr bazar sisteminin normal işləməsinə yönəlməlidir:

1. iqtisadiyyatın səmərəli işləməsi üçün hüquqi bazanın yaradılması;

2. təmiz rəqabətin təmin etməsidir, inhisar ilə mübarizə, kiçik və orta müəssisələrin müdafiəsidir.

İkinci qrup – bazar sisteminin optimallaşmasına yönələn vəzifələrdir:

1. iqtisadi sistemin və iqtisadi inkişafın sabitliyinin təmin edilməsi;

2. sosial vəzifələri həll etmək üçün gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsi;

3. ölkənin təsərrüfat kompleksinin quruluşunun optimallaşması üçün resursların paylanması düzəltməsidir.

İqtisadi siyasət dövlət tərəfindən əsasən *iki yolla* həyata keçirilir. *Birincisi*, bu iqtisadiyyatda baş verən proseslərə qanunverici vasitələrin köməyi ilə təsir etməsidir (inzibati mexanizmlər). *İkincisi* isə, iqtisadiyyatı tənzimləmək üçün onun öz tərkibində olan (maliyyə, kredit, vergi və s.) vasitələrlə təsir etməsidir (iqtisadi mexanizmlər).

İnzibati mexanizmlər iqtisadi siyasətin normativ-hüquqi infrastrukturunu tərtib edir. Bundan başqa bu həm də bazar iqtisadiyyatı şəraitində təşkilinə və saxlamasına yönəldilmiş inzibati təsirin vasitələrinin məcmusudur:

- işgüzar həyatın normativ-hüquqi vəziyyətinin sabit olması;
- sahibkarlığının azadlığı və mülkiyyət hüququnun təmin olunması;
- rəqabət aparən mühitin müdafiəsidir.

Bütün sənaye inkişaf ölkələrdə bu mexanizmlər ətraf mühitin mühafizəsi, əhalinin aztəminatlı təbəqələrinin sosial müdafiəsi məqsədilə fəal və ardıcılıqla istifadə olunurlar.

İqtisadi mexanizmlərin ən əhəmiyyətli olanları - maliyyə, kredit və vergidir. Bu mexanizmlərin köməyi ilə müxtəlif dövlətlərin iqtisadi siyasətdə cəmiyyətin siyasi və iqtisadi sabitliyin təminatı üçün *üç vacib vəzifə* həll olunur.

Birinci vəzifə - "allokasiya" (lat. dil. al – yanında, lokatio – yerləşdirmə) - ümummilli istifadəsində olan *nəmət və xidmətlərin müəyyən* məcmusudur ki, o, dövlət tərəfindən ölkə büdcənin

vəsait hesabına verilir. Bunlara aiddir: nəqliyyat şəbəkəsi; sosial təminatı sistemindən xidmətləri; daxili və xarici təhlükəsizliyin sistemi. “Allokasiya” - gəlirlərin bölüşdürülməsi və sabitləşməsidir.

Bazar iqtisadiyyatında yaranan ümumi gəlirlərin cəminin *bölüşdürülməsi* – dövlətin iqtisadi siyasətinin *ikinci vacib vəzifəsidir*. O, maliyyə, kredit və vergi siyasəti vasitəsilə həyata keçirilir.

İnkişaf etmiş dövlətlərdə bölüşdürülmənin *iki mexanizmi* işlənir: 1. bazar, harada resursların mübadiləsi haqqında razılaşmalar bağlanır və müəyyən bərabərsizlik yaranır; 2. siyasi (dövlət), burada əsas məqsəd - cəmiyyətdə bərabərsizliyi azaltmaqdır.

Dövlətin iqtisadi siyasətində daimi duran *üçüncü vəzifə* – iqtisadi inkişafın sabitləşmənin təminatıdır. Bu vəzifə həmçinin büdcə-maliyyə və pul-kredit siyasətin vasitələrlə həll olunur. İqtisadiyyatın sabitləşməsi dövlətin keçirdiyi iqtisadi siyasətin mərkəzi məqsədidir.

3. İqtisadi siyasətin xüsusiyyətləri

Buradan görünür ki, tərəqqi yolu ölkənin elmi - texniki potensialını gücləndirmək, təhsili dünya standartlarına uyğun şəkildə qurmaq, iqtisadi inkişafın mühüm amili olan *insan kapitalının* inkişafını, qorunmasını təmin etmək, onun yaradıcılıq potensialına münbit şərait yaratmaq, bu istiqamətdə investisiya yatırımlarının həcmi artırmaqdan keçir.

Dövlətin iqtisadi siyasətinin digər başlıca istiqamətlərindən biri də məhz *özal sektorun hərtərəfli dəstəklənməsi*, onun daha da genişlənməsi üçün əlverişli mühitin yaradılması, bu sahədə müxtəlif tədbirlərin həyata keçirilməsidir.

Azad sahibkarlığının yaranması; istehsal aktivlərinin xüsusi sahibkarlara verilməsi, mülkiyyətçilərin maraqlarının müdafiə olunması, müasir və səmərəli maliyyə sisteminin, infrastrukturun

idarə edilməsinin yeni prinsiplərinin tətbiqi, sosial təminat sisteminin yenidən qurulması əsl bazar münasibətlərinə keçid üçün olan əsas dəyişikliklərdir.

Sahibkarlığı inkişaf etdirmək, əlverişli biznes və investisiya mühiti yaratmaqla daxili və xarici investisiyaları cəlb etmək, bu mərhələdə həyata keçirilən iqtisadi siyasətin səciyyəvi xüsusiyyətlərindəndir.

Keçid dövrə dövlətin iqtisadi siyasəti, bir tərəfdən inkişaf etmiş bazar təsərrüfatı şəraitində toqquşan zamanı vəzifələrin həllinə yönəlmişdir. Digər tərəfdən, o, inkişaf etmiş dövlətlərdə, keçirilən iqtisadi siyasətdən öz xüsusiyyətlərilə fərqlənə bilər. Belə xüsusiyyətləri səciyyəsinə görə *üç qrupa birləşdirmək* olar: siyasi, iqtisadi və normativ-hüquqi.

İqtisadi siyasətə keçid dövründə *siyasi amillərin* təsirinin çoxlu ifadələri var. *Birinci*, keçid iqtisadiyyatı olan ölkələrdə siyasi hakimiyyət uğrunda mübarizə, müasir demokratik dövlətlərdə fərqli, daha iti və iri həcmli keçir. Burada siyasi hakimiyyət uğrunda mübarizə özü praktiki olaraq əsas iqtisadi proseslərə və cəmiyyətin iqtisadi həyatına, ümumiyyətlə ölkəyə, təsir etmir.

İkinci, bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə siyasi sahə inkişaf edən bazar iqtisadiyyatı olan ölkələrdən bir neçə dəfə nüfuzludur. Bu vaxt siyasi amil iqtisadi amil ilə müqayisədə qeyri-proporsional böyük rol oynayır. İnkişaf etmiş iqtisadiyyatı olan ölkələrdə isə siyasi amilin təsərrüfat sahəsinə təsiri çox az dərəcədə ifadə olunur.

Üçüncü, keçirilən iqtisadi siyasətə müxtəlif siyasi qüvvələr, xüsusilə, siyasi partiyalar, birliklər, bloklar tərəfindən irəli sürülən, iqtisadi proqramlar təsir edir. Yüksək qanunverici orqanlarda təmsil edilmiş müxtəlif siyasi qüvvələr, dövlət tərəfindən keçirilmiş iqtisadi kursunda, öz ideyaları və prinsiplərini əks etdirmək üçün bilavasitə imkanları var.

Siyasi amillərdən başqa keçid dövrə iqtisadi siyasətə böyük təsir *iqtisadi amillər* də göstərir. *Birinci*, dövlətin iqtisadi

siyasətinə həmin vaxt dəyişilən onun iqtisadi rolu təsir edir. Bu vəziyyətdə əmələ gələn hadisələr dövlətin iqtisadi siyasətə mənfi təsir edən, dövlət tərəfindən nəzərdə tutulan tədbirləri az-səmərəli və ya ümumiyyətlə qeyri-real etməkdədir.

İkinci, keçid dövründə hakim qurumlar öz iqtisadi siyasətlərində çox vaxt dövlət büdcəsinə əsaslanırlar. Ümumi cəmiyyətin həyatı onun kəmiyyət və keyfiyyət səciyyəsinə asılıdır. İqtisadçılar, maliyyəçilər, hakimlikdə olan siyasətçilər dövlət büdcəsini bir yerdə qururlar. Burada *əsas məqsəd* – dövlətin tələblərini və imkanlarını uyğunlaşdırmaqdır.

Üçüncü isə, iqtisadi siyasətin imkanları maliyyə bazarı vəziyyətindən asılıdır. Bu vaxt o, bir qayda olaraq, çox zəifdir. Nəticədə, dövlət öz iqtisadi siyasətini reallaşdırmaq üçün çox vaxt dövlət büdcənin hansısa hissəsində inflyasiyaya vəsait defisitinə məcburiyyət qarşısında getməlidir.

Siyasi və iqtisadi amillərdən başqa bazar iqtisadiyyatına keçid zamanı iqtisadi siyasətə qanunverici bazanın zəif olması da təsir edir. Bu vergi siyasətinə, bank sahəsinə, sosial təminatı sistemində, sığorta biznes sahəsinə, kiçik sahibkarlığa və s. münasibətdə özünü göstərir.

Sahibkarlığı inkişaf etdirmək, əlverişli biznes və investisiya mühiti yaratmaqla daxili və xarici investisiyaları cəlb etmək, bu mərhələdə həyata keçirilən iqtisadi siyasətin səciyyəvi xüsusiyyətlərindəndir.

Biznes mühitinin daha da təkmilləşdirilməsi, xüsusi iqtisadi zonaların, sənaye şəhərciklərinin, biznes inkubatorlarının yaradılması, məsləhət, informasiya təminatının, sahibkarlı dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi və işgüzar əlaqələrin inkişaf etdirilməsi yolu ilə sahibkarlığın və regionların inkişafı sürətləndirilir.

Normativ - qanunverici bazanın mükəmməl olmamağı bir çox səbəblərlə izah olunur. Məsələn, ölkənin iqtisadi siyasətinə bütün onun istiqamətlərində mənfi təsir göstərə bilən “üçqatlı” qanunverici sistemi: qanun – qanunaltı aktlar – idarəetmə qərarları. Ya da, bu və ya digər ölkənin qanunvericiliyi yüksək

keyfiyyətə malik deyildir: təzə qəbul olunan qanun digər qanunla dəyişilir və ya düzəlişlərlə, əlavələrlə, qanunaltı aktlarla əmələ gəlir.

Qanunverici bazanın mükəmməl olmadığı halda iqtisadi siyasətin bütün istiqamətləri ziyan çəkir, xüsusilə, xarici investisiya sahəsində. Dünya təcrübəsi göstərir ki, xarici kapitalın axınına iddiasında olan ölkəyə təqdim edilən *bir sıra beynəlxalq tələblər* var. Bunların sırasında:

- kapitalı qəbul edən ölkədə xarici müəssisələrə yaxşı münasibət;
- ümumi iqtisadi şəraitlərin cazibədarlığı;
- kifayət qədər inkişaf etmiş infrastrukturun mövcudluğu;
- ixtisaslı və ucuz əmək resursları;
- xarici investorlarının hüquqi müdafiəsi və siyasi sabitlik;
- vergi güzəştlərinin verilməsi və s.

Bütün bu tələbləri keçid iqtisadiyyatı olan ölkəyə yerinə yetirmək çox çətindir. Lakin iqtisadi siyasəti həyata keçirən ölkədə bunları nəzərdə saxlamaq vacibdir.

Beləliklə, nəticədə qeyd etmək lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə bir sıra siyasi, iqtisadi və normativ - hüquqi şərtlər var ki, onlar *iqtisadi siyasətin xüsusiyyətlərini* müəyyən edirlər. Yuxarıda qeyd edilən problemlərin həyata keçirilməsinə yönəldilən sosial - iqtisadi siyasətin ana xəttini əhalinin həyat səviyyəsinin daha da yüksəldilməsi təşkil edir.

Yoxlama sualları və tapşırıqlar

1. «İqtisadi siyasət» anlayışının tərifini verin.
2. İqtisadi siyasətin məqsəd və vəzifələri nədən ibarətdir?
3. İqtisadi siyasətin həyata keçirməsinin əsas inzibati və iqtisadi üsullarını xarakterizə edin.
4. Keçid dövründə iqtisadi siyasətin müəyyən edilmiş xüsusiyyətlərinin amillərini sadalayın.

5. İqtisadiyyatın dövlət tənzimləməsinin nəzəriyyəsində hansı əsas modellər sizə tanışdır?
6. İqtisadi siyasətə hansı beynəlxalq tələblər xasdır?
7. Dövlətin praktiki fəaliyyətində iqtisadi siyasətinin ümumi quruluşda hansı istiqamətlər reallaşır?
8. Dövlətin iqtisadi siyasətinin müasir modeli hansıdır?
9. İqtisadi siyasət cəmiyyətin bütün həyat sahələrinə necə təsir edir?
10. Müasir iqtisadi siyasətin praktiki əhəmiyyəti nədən ibarətdir?

Təvsiyə olunan ədəbiyyat və mənbələr

1. Allahverdiyev H. və b. İqtisadiyyatın dövlət tənzimləməsi. – B., 2002
2. Dövlət idarəçiliyi. İzahlı lüğət. – B., 2006
3. Əliyeva R. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər. – B., 2011
4. Hacıyeva V. Siyasi orqanizm: elementlər, əlaqələr, proseslər. – B., 2008
5. İqtisadi nəzəriyyə. - B., 1999
6. Mikayılova S. Sosial-iqtisadi inkişaf iqtisadi təhlükəsizliyə təminatıdır // Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə, 2013, № 2
7. Muradov Ə. Dünya iqtisadiyyatının inkişafı perspektivləri // Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə, 2013, № 2
8. Nəbiyev N.N. İqtisadiyyat, cəmiyyət və ekoloji mühit. - B., 2000
9. Səfərov S. İqtisadi siyasət strategiyası: konseptual əsasları. - B., 2000
10. Клучи А. Государство, бизнес и экономика // США: экономика, политика, идеология, 1995, № 3, 4, 6, 9, 12
11. Курс политологии. – М., 2002
12. Курс экономики / Под ред. Б.А.Ройзберга. – М., 2001
13. Политическая социология. – М., 2001

3.3. SOSIAL SİYASƏT

“Sosial siyasət” anlayışı və onun mahiyyəti. Sosial siyasətin funksiyaları və tipləri.

Yoxlama sualları və tapşırıqlar.

Tövsiyə olunan ədəbiyyat və mənbələr.

1. “Sosial siyasət” anlayışı və onun mahiyyəti

Siyasətin real təcəssümü konkret siyasi fəaliyyətindən ibarətdir. Siyasətin başlıca subyektı olan siyasi quruluşların, ələlxüsus, dövlətin fəaliyyəti mahiyyət etibarilə siyasətin mövcudluq formasını ifadə edir.

Dövlətin fəaliyyətinin mühüm istiqamətlərindən, funksiyalarından birini *sosial siyasət* təşkil edir. Sosial siyasət dedikdə, əhalinin həyatı mənafeyinin təmin olunmasına yönəldilmiş konkret tədbirlər sistemi nəzərdə tutulur.

“*Sosial siyasət*” anlayışının mahiyyəti cəmiyyətin ümumi inkişaf xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edir. Hər bir cəmiyyət öz inkişafına uyğun olaraq sosial siyasəti formalaşdırır və bu siyasətin həyata keçirilməsi üçün şəraitin yaradılmasını təmin etməyə çalışır.

Sosial siyasət çox zaman iqtisadi siyasətin tərkib hissəsi kimi qəbul edilir. Lakin tarixi inkişaf prosesində sosialist ideyalarının bir qisminin açıq yanlışlığı aşkara çıxmış, nəticədə bəzi məsələlərə münasibət dəyişilmişdir. Sovet məktəbi siyasətçilərinə “sosial-iqtisadi siyasət” anlayışı daha yaxşı tanışdır. Adı çəkilən anlayış iqtisadi və sosial siyasətin vəhdətdə götürülməsinin qüsurlu formalarından biri sayıla bilər.

Sosial siyasət dövlətin ən geniş fəaliyyət sahəsidir, cəmiyyətin bütün təbəqələrini, əhalini əhatə edir. Müasir şəraitdə sosial siyasət bir növ dövlətin bütünlükdə siyasətinin səmərəliliyini, humanist xarakterini müəyyənləşdirən barometr şəklində çıxış edir.

Sosial siyasət dövlətin sosial sahənin inkişafı, şəxsin və sosial qrupların tələblərinin təmin və harmonizasiya edilməlidir. Bu siyasət sosial təsisatlar tərəfindən yerinə yetirilir və ayrı-ayrı sosial qrupların maraqlarını nəzərə alan müxtəlif proqramlara əsaslanır.

Sosial siyasət cəmiyyətdə vətəndaşların, sosial qrup və birliklərin tələbatlarını nəzərə alaraq, onların yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması sahəsində dövlətin konkret fəaliyyətdir. Bundan başqa, sosial siyasət dövlətin, siyasi partiyaların, ictimai təşkilatların və s. qurumların fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biridir. Bu siyasətin *başlıca məqsədi* - məlum cəmiyyəti təşkil edən siniflərin, sosial qrupların, təbəqələrin, milli və etnik birliklərin, dil və konfessional qrupların, bütövlükdə insanın inkişafıdır.

İngiltərə universitetlərinin müəllimləri **T.Louson** və **C.Qerrod** öz "Sosiologiya. A-Ya" lüğət-sorğuda sosial siyasəti belə təyin edirdilər: "Sosial siyasət (social policy) – ölkənin vətəndaşları münasibətində hökumət və onun orqanlarının fəaliyyətidir. Baxmayaraq ki, "sosial siyasət" anlayışı çox vaxt ümumi rifah dövlət proqramları çərçivəsində (mənzil, səhiyyə və s.) dövlətin qanunverici fəaliyyəti ilə assosiasiya olunur, o, geniş sahə fəaliyyətini əhatə edərək, vergi qoyma, pensiya siyasəti və məşğulluq məsələləri kimi bu cür sahələri də daxil edir".

Sonra sosioloqlar sosial siyasətin və sosiologiyanın qarşılıqlı təsirinin səciyyəsinə araşdırırlar. Akademik mənada sosial siyasət iqtisadi, sosioloji və politoloji öyrənilmənin obyektidir.

Sosioloq - müəlliflərin rəylərinə görə, sosial siyasətin və sosiologiyanın arasında qarşılıqlı təsirin səciyyəsi müxtəlif cür baxılır: bir qrup sosioloqlar tərəfindən sosial siyasətə real zənginləşdirməsindən danışırlar, xüsusilə, o, sosioloqlar hansı birbaşa hökumətə işləyir və ya məsləhətçi kimi dəvət olunur; digərləri təsdiq edirlər ki, sosial siyasətə münasibətdə sosiologiyanın rolu müəyyən baxışların və intellektual mühitin formalaşmasından ibarətdir; üçüncülər isə elə hesab edirlər ki,

sosiologiya minimal dərəcədə sosial siyasətə təsir etməlidir, hökumətdən müstəqil olaraq, onun hərəkətlərini tənqid təhlil etməlidir.

Sosial siyasətin həyata keçirilməsi müəyyən *prinsiplərə* əsaslanır. Belə prinsiplərdən başlıcası *komplekslik və tamlıqdır*. Bu prinsiplər yetkin sosial siyasət üçün vacibdir. Sosial siyasət yalnız artıq tam dərk olunmuş tələbatlarla məşğul olarsa, öz funksiyalarını yerinə yetirə bilməz. Sosial inkişafın sürətlənməsinə nail olmaq üçün hələlik gizli şəkildə olan tələbatların aşkara çıxarılması istiqamətində fəaliyyət göstərmək lazım gəlir.

Sosial siyasət *ədalət prinsipinə* də söykənir. Hələ lap qədim dövrlərdən hökmdarların ədalətinin haqqında insanların şüurunda dərin kök salmış təsəvvürlər onların əhalinin ehtiyaclarına qayğısı və diqqəti kimi humanist keyfiyyətlərinə əsaslanırdı.

"*Ədalət*" anlayışına insanlar öz tələblərinə haqq qazandırmaq və öz maraqlarını ifadə etmək üçün həmişə müraciət ediblər. Bu tələblərin yerinə yetirilməsi sosial müqavimətə rast gəlmiş və ədalətsizliklə, mübarizə ilə qarşılaşmışdır. Ədalətin əsas təminatçısı olaraq sosial təsisatlar kimi həmişə qanun, ali hakimiyyət, din və əxlaq çıxış etmişdir. Əsas prinsip kimi "Hər kəsdən bacarığına, hər kəsə əməyinə görə" olub.

İnsanın maddi və mənəvi tələblərin təminat dərəcəsi ilə ifadə olunan sosial tərəqqi *sosial siyasətin məqsədi* kimi çıxış edir. Nəticədə sosial siyasətin səmərəliliyi hansı dərəcədə insanın həyatı, əmək və asudə şəraiti, məişəti yaxşılaşır, onun sağlamlığı möhkəmlənir, şüurluluq və mədəniyyət yüksəlir, etniklərarası və şəxsiyyətlərarası münasibətlər təkmilləşir, bəyan edilmiş sosial hüquqlara və zəmanətlərə riayət və s. təyin edilir. Buradan aydın olunur ki, sosial siyasətinin məqsədini reallaşdırmaq imkanları yüksək dərəcədə iqtisadi siyasətin nəticələrindən asılıdır.

Eyni zamanda bu siyasət maddi sərvətlərin artırılmasına da yönəlib. Bu ona görə baş verir ki, yüksək həyat səviyyəsi əmək məhsuldarlığına və əhalinin iş fəallığına təsir göstərir.

Sosial siyasət bir sıra vəzifələrə xidmət edir. Onun mahiyyətindən irəli gələn *başlıca vəzifə* cəmiyyət üzvlərinin təkrar istehsalına şərait yaratmaq, insanların zəruri maddi ehtiyaclarını ödəməkdir. Sosial siyasətin digər *vəzifələri* aşağıdakılardır:

- insanların əmək və həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması;
- yeni sosial - sinif quruluşunun formalaşması;
- sosial ədalətin və müdafiə prinsiplərinin reallaşması;
- millətlərarası, etniklərarası münasibətlərin harmonizasiyası;
- ölkədə ekoloji və demoqrafik vəziyyətin normallaşdırılmasıdır.

Sosial siyasətin subyektləri ilə əlaqədar müxtəlif fikirlər irəli sürülsə də tədqiqatçıların çoxu bu fikirdədirlər ki, vətəndaşlar və sosial qruplar, habelə onları təmsil edən təsisatlar, təşkilatlar və sosial sahədə fəaliyyət göstərən, onların maraqlarını müdafiə edən hakimiyyət orqanları sosial siyasətin subyektləri hesab olunurlar.

Sosial siyasətin *subyektləri* kimi elə orqanlar, təsisatlar və təşkilatlar başa düşülür ki, onların *vəzifəsi* – onun məqsədlərini reallaşdırmaqdır. Bu istiqamətdə sosial funksionarı həyata keçirən dövlətin xüsusi orqanları böyük rol oynayırlar.

Sosial siyasətin *obyektləri* kimi cəmiyyət, onun sosial təbəqələri, qrupları, sinifləri, digər sosial icmaları, insanlar çıxış edirlər. Bununla belə, həmin bu sosial icmaları sosial siyasətin daşıyıcıları, onun subyektləridir.

Hər bir dövlət insanların siyasi təşkili forması olmaq etibarilə, bir yandan onların məcburi surətdə kütləvi hakimiyyətə tabe olmalarının təmin edir, digər tərəfdən isə əhali qarşısında üzərinə *müəyyən öhdəliklər* götürür:

1. insanların həyat səviyyəsinin və əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması;
2. insanların təhlükəsizliyini, ictimai asayışı təmin etməsi;
3. bazar münasibətlərinə uyğun gələn yeni sosial - sinfi quruluşun formalaşdırılması;

4. sosial ədalət və müdafiənin prinsiplərinin həyata keçirilməsi;

5. millətlərarası və etniklərarası münasibətlərin harmoniyaya gətirilməsi;

6. ölkədə ekoloji, əmək, məişət və asudə vaxtın şəraitinin normalaşdırılması və s.

Hər bir cəmiyyətdə fəaliyyət sahələri qarşılıqlı əlaqəlidir və bir-birini tamamlayırlar. Belə əlaqə və tamamlama sosial siyasətdə prioriteti sahələrin təyini vacibləşdirir. Sosial siyasət üçün ilkin vacib şərt onun məqsəd və vəzifələrindən çıxış edərək sosial sahələrin təsnifatını verməkdir.

Sosial siyasətinin *predmet sahəsinə* aşağıdakılar daxil edilir:

- işçinin ixtisas dərəcəsinə uyğun iş və ona müvafiq gəlir;
- təhlükəsiz və sanitariya-gigiyena əmək şəraiti;
- əmək qabiliyyətini itirmə və ya kifayət qədər əmək haqqı almadıqda maddi təminat;
- xəstəlik zamanı səhiyyə xidməti və tibbi yardım;
- tələb olunan mənzil şəraiti;
- istirahət və asudə vaxtında mədəni inkişaf imkanları.

Bu sahələrdən hər hansı birinə sosial siyasətin müəyyən *tərkib hissəsi* uyğun gəlir:

1. məşğulluq sahəsində siyasət;
2. əmək haqqının formalaşdırılması sahəsində siyasət;
3. əməyin və ətraf mühitin mühafizəsi;
4. sosial təminat;
5. səhiyyə;
6. mənzil;
7. istirahətin təşkilidir.

Bundan başqa sosial siyasət peşə, təhsilin, mədəniyyətin yayılmasını, sosial patologiya ilə mübarizəni əhatə edir.

Müasir siyasi elm belə bir qəti nəticəyə gəlmişdir ki, səmərəli sosial siyasət cəmiyyətdə siyasi sabitliyi təmin edən ən güclü amil rolunu oynayır. Qərbi Avropada, ABŞ-da uzunmüddətli siyasi

sabitlik, siyasi rejimi səmərəli fəaliyyəti ədalətli sosial siyasətin nəticəsidir.

1961-ci ildə qəbul edilmiş Avropa Sosial Xartiyası, İnsan Hüquqları haqqında Avropa Konvensiyası ilə yanaşı, Avropa Şurasının insan hüquqlarına dair iki əsas sənədindən biridir. O, sosial hüquqların kifayət qədər geniş səpkidə və hərtərəfli istiqamətlərdə, eyni zamanda ümumi səviyyədə müdafiəsinə həsr olunan regional beynəlxalq müqavilədir.

Avropa Sosial Xartiyası regional beynəlxalq müqavilə kimi əsas sosial hüquqların müdafiəsini təkcə standartlar müəyyənləşdirməklə təmin etmir, həm də xüsusi mexanizm vasitəsilə bu standartların daim artan səviyyəsi üçün şərait yaradır.

Avropa Sosial Xartiyasının Avropa hüquq sistemindəki mövqeyi belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, əgər "Avropa Sosial Arenası" anlayışı reallığa çevrilərsə, Xartiyada tanınan sosial hüquqlar bütün Avropa dövlətlərinin sosial siyasətinin əsasını təşkil etməlidir.

Böyük siyasi kataklizmlər münaqişə və toqquşmalar müşahidə edilən dövlətlərdə bu cür təhlükəli halların meydana gəlməsi də bir sıra digər səbəblərlə yanaşı dövlətin sosial funksiyasına yarıtmaz şəkildə qurulması ilə əlaqədardır.

Beləliklə, humanist başlanğıclarda keçirilən, sosial siyasət cəmiyyətin sosial-siyasi və mənəvi həyatın sabitləşmənin və şəxsiyyətin inkişafının, əmək fəaliyyətinin fəallaşmasının mühüm vasitəsidir.

2. Sosial siyasətin funksiyaları və tipləri

Sosial siyasət öz nizamlaşdıran funksiyaları ilə şəhər və kənd, zehni və fiziki əmək insanların, müxtəlif millətlərin, xalqların və etnik qrupların, siniflərin və siniflərdaxili təbəqələrin, dövlətin və fərdin arasında münasibətləri əhatə edir. Bundan başqa, onun içində insanların həyat fəaliyyətinin bütün sahələri (əmək, məişət, mədəniyyət) daxildir.

Öz səciyyəsinə görə sosial siyasət bir sıra *funksiyaları* yerinə yetirir. Elmi ədəbiyyatda sosial siyasətin *müdafiə, sabitləşdirici, tərbiyələndirici* kimi əsas funksiyaları xüsusilə qeyd olunur.

Müdafiə funksiyası insanı yaşayış minimumu ilə təmin etməyə xidmət edir. Yaşayış minimumu hər bir cəmiyyətdə və bir dövlətdə müxtəlif səciyyə daşıya bilər. Minimal həddi təyin etmə zamanı bir sıra amillər nəzərə alınır. Bu amillər cəmiyyətin müəyyən inkişaf səviyyəsi ilə bağlıdır və cəmiyyətdə mövcud olan həyat şəraiti haqqında təsəvvürlərlə əlaqəlidir.

Sosial siyasət çərçivəsində təminatın aşağı həddinə (minimal əmək haqqı və ya pensiya) imkan verən, yaxud maddi cəhətdən aztəminatlılara əlavə yardımı nəzərdə tutan, yaxud gəlirdən asılı olmayaraq elementar xidmətləri göstərən (tibb xidməti sahəsində) zəruri fəaliyyət həyata keçirilməlidir. Müdafiə funksiyası cəmiyyət üzvlərinin işlə təmin olunmasında və beləliklə, onların gəlirlə təmin olunması və ya işsizlik probleminin həll edilməsi tədbiri kimi çıxış edir.

Sosial siyasətin *sabitləşdirici* funksiyası cəmiyyətin sosial və siyasi sabitliyinin qorunmasını təmin edir. Müxtəlif qrup, birlik və təbəqələrin mürəkkəb və çoxşaxəli sistemi kimi mövcud olan cəmiyyətin həyat qabiliyyəti onu təşkil edən ünsürlərin harmoniyasından, dinc qarşılıqlı fəaliyyətindən asılıdır.

İctimai sülh və ahəngdarlıq insanların və onların bilavasitə daxil olduqları sosial qrup və birliklərin sərvətlər və resurslardan istifadə edilməsi prosesində iştirakı dərəcəsindən asılıdır. Sosial siyasət insanların bu prosesdə iştirakının optimal və məqbul formasını işləyib hazırlayır və həyata keçirir.

Sosial siyasət *tərbiyələndirici* rol da oynayır. Sosial inkişafı sürətləndirmək üçün gizli şəkildə olan tələbatları üzə çıxarmaq vacibdir. Şəxsin və cəmiyyətin ümumi sosial-mədəni səviyyəsinin yüksəlməsinə yardım edən tələbatların formalaşdırılması və ortaya atılması zəruridir.

Sosial siyasət digər bir funksiyayı da yerinə yetirir. Bu funksiya *sosial ədalətin* həyata keçirilməsi ilə əlaqədardır. Hər bir

konkret şəraitdə özünəməxsus şəkildə dərk edilən ədalət prinsiplərinin həyata keçirilməsində mühüm vasitələrdən biri sosial siyasət hesab olunur.

Öz tələblərini və maraqlarını ifadə etmək və haqq qazandırmaq üçün insanlar həmişə ədalət anlayışına müraciət etmişdirlər. Bu tələblərin yerinə yetirilməsi sosial müqavimətə rast gəlmiş və ədalətsizliklə, mübarizə ilə qarşılaşmışdır. Ədalətin əsas təminatçısı olaraq sosial təsisatlar kimi həmişə qanun, ali hakimiyyət, din və əxlaq çıxış etmişdir.

Əgər birinin rifahı digərindən yüksəkdir və o, məhsuldar əməyin nəticəsidir, onda bu ədalətlidir. Burada prinsip “Hər kəsdən bacarığına, hər kəsə əməyinə görə” əsas əhəmiyyət kəcb edir. Bu isə kamil vətəndaş cəmiyyətin kvintessensiyasıdır (əsas mahiyyətidir).

Bu halda sosial ədalət haqqında təsəvvürlər ilkin, sosial siyasət isə törəmə mahiyyət daşıyır. Yəni, siyasi rejim sosial ədalət haqqında rəsmi baxışları və mövqeyi müəyyənləşdirir və ona uyğun sosial siyasət həyata keçirilir. Bu tələblərin yerinə yetirilməsi sosial müqavimətə rast gəlmiş və ədalətsizliklə, mübarizə ilə qarşılaşmışdır.

Sosial siyasətin səciyyəsi və məzmunu bir çox amillərlə müəyyən olunur. Bunlardan *ən birincisi* siyasi rejimin təbiəti, onun rəsmi ideologiyasında və dəyərlər sistemində humanizm və sosial ədalət prinsiplərinin yeri və rolu hesab edilməlidir.

İnsanların konkret mənafeləri, ehtiyac və tələbatlarına qayğı rejimin fəaliyyətinin *başlıca məqsədi* hesab edilən ölkələrdə dövlətin bütün siyasəti və söyləri nəticə etibarilə sosial vəzifələrin yerinə yetirilməsinə tabe etdirilir. Liberalizm ideyalarına üstünlük verilən Qərb ölkələrində insanın mənafeyinin ön plana çəkilməsi yüksək səmərəli sosial siyasət vasitəsilə əhalinin *yüksək həyat səviyyəsinə* təminat vermişdir.

Sosial siyasətin məzmunu və insanların həyat səviyyəsinə real təsir göstərmək imkanları ölkənin *maddi və iqtisadi vəziyyəti* ilə də əlaqədardır. İnkişaf etmiş iqtisadiyyata, zəngin maddi

ehtiyatlara və sərvətlərə malik olan ölkələrdə dövlətin fəaliyyətinin sosial yönünün gücləndirmək imkanları da geniş olur. İqtisadiyyatı zəif inkişaf etmiş dövlətlərin sosial siyasəti yüksək səmərəlilik və təsirlilik imkanlarından məhrumdur.

Sosial siyasət ölkədə ehtiyatların və sərvətlərin bölgüsünün ədalətli prinsiplərinin qərarlaşmasından, dövlətin və vətəndaşların sərvətlərin bölgüsünə və istifadə edilməsinə nəzarətinin səciyyəsiindən, habelə keyfiyyətindən asılıdır. Bürokratik aparatın hədsiz şişməsi, korrupsiyanın, rüşvətxorluğun, talançılığın hakimiyyət və idarəetmə qurumlarına nüfuz etməsi sərvətlərin qeyri-leqal, qeyri-qanuni yenidən bölgüsü ilə nəticələnir. Bunun sayəsində də zahirən ədalətli görünən sosial siyasət real həyatda əslində sosial qütbləşmənin gizli kanallarını yaradır.

Sosial siyasət *dörd əsas tiplərdə* reallaşır: konservativ, liberal, sosialist, sosial-demokratik. *Konservativ tipin baş əlamətləri* aşağıdakılardır:

- iqtisadi və sosial sahələrin nizama salmasında dövlətin rolunun xeyli azalması;
- sosial proqramların ixtisar etməsi;
- sosial təminatı və sosial müdafiəsi ilə məşğul olan qeyri-dövlət təşkilatların fəaliyyətini həvəsləndirməsidir.

Liberal tipin əsas əlamətləri:

- sosial sahəyə dövlətin mülayim, son dərəcə hissələrə bölünmüş müdaxilə etməsi;
- istehlakçı tələbatın nizama salınması;
- əmək hüququnun fəaliyyət sahəsinin genişlənməsi;
- sosial sığorta sisteminin genişlənməsi;
- əmək bazarının nizama salınması;
- fəal və dinamik gəlirlərin siyasətidir.

Sosialist tipin əsas xüsusiyyəti sosial siyasətin və sosial müdafiəsinin reallaşmasında dövlətin monopoliyasından ibarətdir. Lakin bu real deyil, çünki dövlət obyektiv olaraq sosial müdafiə

sistemini, sosial sahənin bütün problemlərini öz üzərinə götürə bilmir.

Sosial - demokratik tipinin əsas xüsusiyyəti – liberal siyasətə yaxınlığıdır. Fərq ondan ibarətdir ki, liberallar öz siyasətini “sosializmə qarşı durma məqsədilə”, sosia - demokratlar isə - “demokratik sosializmə hərəkət məqsədilə” həyata keçirirlər.

Hər bir cəmiyyətin sosial siyasəti başqa cəmiyyətinə fərqlənir. Məsələn, totalitar cəmiyyətdə sosial siyasət sosial sahədə totalitar rejimin fəaliyyətinə qədər məhdudlaşdırılır.

Demokratik cəmiyyətdə isə sosial siyasət demokratik dövlətin daşdığı funksionu və vətəndaş cəmiyyətinin subyektlərini təmsil edir. Totalitar cəmiyyətdən demokratik cəmiyyətə keçid dövrü özünəməxsus sosial siyasətini formalaşdırır.

Demokratik cəmiyyətin müxtəlif sahələrdə həyata keçirdiyi geniş islahatlar sosial siyasətin qarşısında duran kompleks mürəkkəb vəzifələrin həllini, bəzi hallarda isə bir sıra mənfi halların və ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasını tələb edir.

Demokratik cəmiyyətin sosial siyasətinin *başlıca məqsədi* – yoxsulluğun və sosial təzadların olmadığı, yüksək həyat səviyyəsinə malik olan, sosial ziddiyyətlərin kəskin münaqişələrsiz həll edildiyi bir cəmiyyət formalaşdırmaqdan ibarətdir.

Bu problemə həsr olunmuş elmi ədəbiyyatda haqlı olaraq göstərilir ki, belə bir cəmiyyəti qurmaq heç də asan məsələ deyildir. Cəmiyyət quruculuğu prosesində ayrı-ayrı inkişaf yolu və mərhələlərin qarşısında duran vəzifələr düzgün müəyyənləşdirilməli, iqtisadi və sosial imkanların miqyası daim artırılmalıdır.

Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, sosial siyasətin məqsədinin daha geniş aydınlaşdırılması onun bəzi tiplərini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Onlar əsasən *dörd tipini göstərirlər*:

1. sosial cəhətdən sabit cəmiyyətlərdə sosial siyasət;
2. sistemli böhran vəziyyətində olan cəmiyyətlərdə sosial siyasət;

3. deformasiya vəziyyətində olan cəmiyyətlərdə sosial siyasət;

4. əsaslı (inqilablı) islahatlar yolu ilə sistemli böhrandan çıxan sosial siyasətdir.

Bu gün *sosial siyasətin* qarşısında duran məqsəd insanlarda fəal həyat mövqeyi formalaşdırmaqdan, maddi imkanlardan səmərəli istifadə etməyi öyrətməkdən, cəmiyyətin əmək qabiliyyətli hər bir üzvünün həyat səviyyəsinin onun öz söylərindən asılı olduğunu dərk etdirməkdən ibarətdir.

Müasir dünyada sosial siyasət praktiki siyasəti ön plana çəkir. İnkişaf etmiş sosial siyasət – cəmiyyətin mütərəqqi inkişafın vacib göstəricilərindən biridir.

Yoxlama sualları və tapşırıqlar

1. “Sosial siyasət” anlayışı nə mənə daşıyır?
2. Sosial siyasətin həyata keçirməsinin mexanizmləri nədən ibarətdir?
3. Sosial siyasətin əsas istiqamətləri hansılardır?
4. Dövlətin sosial siyasəti əhaliyə hansı sosial təminatları verir?
5. Əhəlinin sosial müdafiəsinin səmərəliyinin yüksəltməsinin forma və vasitələrini sadalayın.
6. Sosial siyasətinin əsas subyektləri və obyektlərini araşdırın.
7. Sosial siyasətinin əsas funksiyalar hansılardır?
8. Sosial siyasətinin əsas prinsiplərinin mahiyyəti nədən ibarətdir?
9. Dövlətin sosial siyasətin əsas tiplərini sadalayın.
10. Təminatlı və vətəndaşların sosial müdafiəsi üçün hansı tədbirləri görmək lazımdır?
11. Müasir sosial siyasətin mahiyyəti nədən ibarətdir?

Təvsiyə olunan ədəbiyyat və mənbələr

1. Ələkbərova N. Siyasi elmin müasir problemləri. – B., 2013
2. Əliyev A., Qasımov N. Azərbaycanda əhəlinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin aktual problemləri. – B., 2000
3. Məsnəvi A. Yaşlların problemlərinin həllində sosial siyasətin rolu // Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə, 2011, № 4
4. Rəcəbli H. Sosial müdafiə terminlərinin izahlı lüğəti. – B., 2000
5. Rəcəbli H. Azərbaycan Respublikasının sosial siyasətinin transformasiyası və komparativ təhlili. – B., 2003
6. Sosial idarəetmə: sosial siyasət və onun həyata keçirilməsi. – B., 1988
7. Лоусон Т., Гэррод Д. Социология. А-Я: Словарь-справочник / Пер. с англ. К.С.Ткаченко. – М., 2000
8. Политическая социология. – М., 2001
9. Социальная политика. – М., 2002
10. Тавадов Г.Т. Политология. – М., 2010
11. Холостова Е.И. Социальная политика. – М., 2001

3.4. MƏDƏNİ SİYASƏT

Mədəniyyət norma və dəyərlərin sistemi kimi. Mədəni siyasətin mahiyyəti və reallaşmasının formaları.

Yoxlama sualları və tapşırıqlar.

Təvsiyə olunan ədəbiyyat və mənbələr.

1. Mədəniyyət norma və dəyərlərin sistemi kimi

Cəmiyyətin müasir mərhələsinin inkişafının fərqlənməsi xüsusiyyəti mədəni və siyasi proseslərin sıx əlaqəsindən ibarətdir. Digər ictimai həyatın sahələrindəki kimi *mədəniyyət* sahəsində də siyasət insanların sosial fəaliyyətini istiqamətləndirir.

Mədəniyyətin öyrənilməsi cəmiyyətin və dövlətin mahiyyətini dərinlən başa düşmək, sosial proseslərin izah etməyin institusional yanaşmasının darlığını keçmək üçün imkan yaradır. Mədəniyyət dünyada mövcud olan sosial-siyasi müxtəlifliyi izah edir, insanların davranışlarına və sosial qarşılıqlı təsirinə sosial dəyərlərin və normaların, ənənələrin, ideyaların və imanların gizli mexanizmlərini başa düşməyə imkan yaradır.

Məlumdur ki, ilkin mənada "*mədəniyyət*" termini (lat.dil. "cultura") qədim romalıların becərmə, inkişaf, təhsil, ehtiram və s. proseslərini ifadə etmək üçün işlənilirdi. Lakin, müxtəlif vaxtlarda bu termin *müxtəlif mahiyyət rəngləri* alırdı:

- kənd təsərrüfatını (aqrəmədəniyyət) aparılması üçün torpağın hazırlanması, kənd təsərrüfatı bitkilərinin bu və ya digər növü;

- insanın davranışında biliyin və zərifliyin dərəcəsi;
- ədəbiyyat və incəsənət sahəsi və s.

Ümumiyyətlə, "*mədəniyyət*" anlayışı *bir neçə anlamda* işlənir:

1. dar və adi – incəsənət, folklor, etik normalardır;
2. kontekstual – hər hansı bir hadisənin və ya insanın özündə inkişaf səviyyəsinin keyfiyyət səciyyəsidir. Bu mənə insan, millət,

cəmiyyət və ya bütövlükdə bəşəriyyətin həyat fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinə nəzarət kimi istifadə edilə bilər;

3. elmi – təbiətin, insanın özünün və cəmiyyətin dərk edilməsi və dəyişdirilməsidir. Nəticədə yaranmış mənəvi və maddi dəyərlər və normalar, habelə onların istehsalı, saxlanması, istifadə edilməsi və ötürülməsi (translyasiyası) texnologiyalarıdır.

Hal-hazırda *geniş və ümumfəlsəfi əhəmiyyətində* mədəniyyət – cəmiyyət öz tarix boyu nəyi “əldə edibdir”, yəni insan tərəfindən bütün yaradılan dünya – qondarma artefaktlar (lat. dil. “artefaktum” – süni düzələn), ya da “*ikinci təbiət*” (birincidən fərqli, təbii və əlçatmaz təbiətdən olan) kimi başa düşülür.

Dar mənada mədəniyyət – reallığın dəyərli öyrənməsi üçün bir üsuldur, yəni xeyir və şər, gözəllik və çirkinlik, azadlıq, xoşbəxtlik, məhəbbət, həqiqət və s. prizmadan dünyaya baxışdır.

İnsan özünün ikinci təbiətdən sonra – süni yaşayış mühitini yaratmışdır. Buna görə də, mədəniyyəti insanın, cəmiyyətin, etnosun və ya xalqın həyat tərzı kimi başa düşmək olar. Ancaq həyat tərzı həm də ümumbəşəri mədəniyyət təcrübəsi üçün bilavasitə dəyərə malik olan yaşama, sağ qalma tərzı üsuludur.

Mədəniyyət – insan fəaliyyətinin bütün maddi və qeyri - maddi məhsuludur, obyektivləşdirilmiş və kifayət qədər geniş toplularda qəbul edilmiş, sonrakı nəsillərə ötürülmüş ideyalar, dəyərlər, sərvətlər və qəbul olunmuş davranış tərzləridir. Başqa sözlə, mədəniyyət dedikdə təbiət tərəfindən yaranmayan, insan fəaliyyətinin məhsulu kimi başa düşülür.

Sosiologiyada “mədəniyyət” termini ilə cəmiyyətin həyat tərzinə işarə olunur və burada xalqın bütün nailiyyətləri və xasiyyətləri, dil, adətlər, geyimlərin xüsusiyyəti, insanlar tərəfindən yaradılan maddi mədəniyyətin simvolları və obyektləri kimi başa düşülür.

Mədəniyyətdən kənarda insanın inkişafı mümkün deyil, çünki mədəniyyət – insan tərəfindən təbiətin, onun özünün və cəmiyyətin dərk olunması və dəyişdirilməsi, öz həyat və

fəaliyyətinin qorunub-saxlanması və yaxşılaşdırılması məqsədilə onun mahiyyət səciyyəsinin qüvvələrinin reallaşması prosesidir.

İnsanın mədəni səviyyəsi aşağı olanda maddi rifah, zəngin təbii ehtiyatlar onun sosial inkişafında gözlənilən nəticələri vermir, xoşbəxtliyi təmin etmir. Mədəniyyət insan inkişafının yalnız vasitəsi deyil, həm də onun göstəricisi və məqsədidir.

Beləliklə, *mədəniyyət* – milli özünəməxsusluğu olan, fərdlərin və qrupların davranışını tənzimləyən və onların kollektiv ictimai həyatını təşkil etməyə kömək edən sabit dəyərlərin, normaların, halların sistemidir.

Mədəniyyət cəmiyyətin bütün sahələrini əhatə edir: hər bir ictimai hadisə eyni zamanda mədəni hadisədir. Müasir dövrdə “mədəniyyət” termini ilə insanların fəaliyyətinin çox tərəfləri qeyd olunur – istehsalın mədəniyyəti, cəmiyyətin mədəni-mənəvi sahəsi, idarəetmə mədəniyyəti, fiziki mədəniyyət, davranış, həyat istiqamətləri və s.

Əsrlərə dərin köklərlə gedən davamlı mədəni özəyi xalqın mentalitetində ifadə olunur. *Mentalitet* (lat.dil. – təfəkkür, düşüncə tərz, mənəvi xüsusiyyət) – hər bir insana və ya ictimai qrupa məxsus olan əqli vərdişlərin, mənəvi qaydaların və düşüncə tərzinin məcmusudur.

“Yüksək”, “elitar”, mədəniyyət insan biliklərin, bacarıqların, təşkil olunmasının və mənəviyyətin yüksək səviyyəsini nəzərdə tutur, həyata mənə verir, insana öz qarşısına qoyduğu insanpərvər məqsədlərə çatmaq uğrunda mübarizədə zəruri qüvvə verir, xoşbəxtlik üçün imkanlar yaradır.

“*Yüksək mədəniyyət*” şəxsiyyətin mütləq dəyərin meyarı və onun sivil insanlar birliyinə daxil olması üçün mandat kimi çıxış edir. İrqi, milli-etnik, konfessional, siyasi və s. fərqləri aradan qaldıraraq, mədəniyyət insanlar arasında razılığın və sülhün əsasına çevrilir. İnsanın, cəmiyyətin və bütün bəşəriyyətin gələcəyinə gedən yol yalnız yüksək mənəvi mədəniyyətdən keçir.

Mənəvi mədəniyyətin artan sosial rolu, informasiya texnologiyalarının inqilabı, maarifçilik, təhsil sisteminin

təkmilləşdirilməsi ilə bağlı biliklərin inkişafı yeni mədəni inqilaba – sənayeləşmiş cəmiyyətdən “bilik” cəmiyyətinə keçidi təmin edən biliklər inqilabına doğru aparır.

Avropa Şurasının 1997-ci il Strasburq sammitində informasiya texnologiyaları xüsusi diqqət predmeti oldu və burada Yeni informasiya texnologiyaları üzrə Avropa siyasəti bəyannaməsi qəbul edildi. Bəyannamənin *məqsədi* – Avropa Şurası və müvafiq ölkələri informasiya cəmiyyətində səmərəli mədəni siyasətinin işlənməsi üçün zəruri məlumatla təmin etmək idi.

İnsanın inkişafının ən vacib nəticəsi olmaqla biliklər getdikcə daha geniş sürətdə müasir cəmiyyətin təşkilədiçi prinsipinə çevrilir, onun dəyər statusunun dəyişməsinə təsir göstərir, insan tərəqqisi üçün yeni imkanlar yaradır.

Bu istiqamətdə dünya iqtisadiyyatının səciyyəsinə kəskin sürətdə dəyişmiş və disbalanslara səbəb olmuş qloballaşma şəraitində cəmiyyətin təhsilə və tərbiyəyə yeni yanaşmalarına əsaslanan maarifə və humanitarlaşmaya tələbatı daha da artmışdır.

Daha yaxşı gələcəyə yol bilik və etikanın, elm və humanizmin sintezi yüksək mədəniyyətdən keçir. Texnogen sivilizasiyanın dağıdıcı proseslərini dəf edərək, bəşəriyyət “*tikanlıqlardan ulduzlara doğru*” getməlidir.

Belə hərəkət yalnız bəşəriyyətin daha gözəl gələcəyi naminə dünyanın intellektual və mənəvi-mədəni nailiyyətlərindən istifadə edən və onları inkişaf etdirən fəal təhsilə və ümumbəşəri dəyərlərə əsaslanan yüksək humanist mədəniyyət əsasında mümkündür.

Müasir dövrdə mədəniyyət “*ikinci təbiətin*” formalaşdırılmasını yekunlaşdırıb – informasiya sayəsində inkişaf edən “*üçüncü təbiətin*” formalaşdırılmasına keçmişdir. “İkinci təbiət” çərçivəsində yaranmış standartlar və həyat tərzini informasiya inqilabı kəskin sürətdə dəyişir. Düşüncə tərzini də dəyişir, nə vaxtsa lazım olan biliklərə yiyələnmək insanın audiovizual informasiyadan və texnikadan asılılığını artıraraq mənasını itirir.

Elmi ədəbiyyatda insanın mədəni inkişafının *amilləri* aşağıdakılar kimi göstərilir:

- təbii-coğrafi şərait;
- bioloji kod;
- sosial mühit (ailə, kollektiv və cəmiyyət), dövlətin siyasi sistemi;
- tarixi şərait, mədəni mübadilə.

Müxtəlif sosial sistemlərə və şəxsiyyətlərə münasibətdə mədəniyyət obyektiv amildir. Eyni zamanda insanlar öz müxtəlifliyini fəaliyyət prosesində bu və ya digər sosial və mədəni mühitini, sosial sisteminin mədəniyyətini dəyişdirirlər. Nəticədə, mədəniyyət həmin sosial icmanın norma və dəyərlərin sistemi kimi funksiyahlasır, inkişaf edir və dəyişir.

Məlumdur ki, *mədəniyyətin inkişafının iki yolu* mövcuddur:

1. insanın gücünü texnikanın inkişafı hesabına artırmaq və insanın problemlərini “onun çiyinlərinə qoymaq” (“Qərb yolu”);
2. insanın gücünü ölçülməz dərəcədə artırmağa kömək edən onun özünün psixofiziki və mental qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsidir (“Şərq yolu”).

Lakin bu iki yolun integrasiyası üçün vasitələr tapmaq əvəzinə mədəniyyət ardıcıl olaraq ikinci yoldan azad olur. Müasir insan öz mental qabiliyyətinin cəmişi 6-10%-dən istifadə edir.

Cəmiyyətin həyatında mədəniyyətin əhəmiyyəti onun yerinə yetirdiyi *funksiyalarla* müəyyənləşir:

- cəmiyyətdə qarşılıqlı münasibətləri tənzimləyir (dəyərlər, normalar, adətlər və s. yolu ilə);
- insanları vahid bir icmaya integrasiya edir, ümumi dəyərlər, ideyalar və ideallar ətrafında onları birləşdirir;
- şəxsiyyətin formalaşmasında əsas kimi çıxış edir;
- nəsillərin sosial davamlılığını və əlaqələrini təmin edir;
- inkişafın ümumi istiqamətini təyin edir, fərdi və ictimai məqsədlərə çatmaq üçün insanları səfərbər edir.

Həm sosiologiya, həm də politologiya üçün *davranış ünsürləri* (dəyərlər və normalar) ən çox maraq doğururlar. Onlar çox vaxt

yalnız insanların qarşılıqlı münasibətlərinin səciyyəsinə, əxlaqi istiqamətlərini, davranışını təyin etmirlər. Bu istiqamətdə, ümumilikdə, onlar cəmiyyətin mühitini, onun digər icmalardan müxtəlifliyini və fərqi müəyyənləşdirirlər.

Sosial dəyərlər – elə bir həyat ideallar və məqsədlərdir ki, cəmiyyətin çoxluğunun rəyinə görə, onlara çatmağa çalışmaq vacibdir. Müxtəlif cəmiyyətlərdə bunlar aşağıdakı kimi ola bilər: vətənpərvərlik; böyüklərə hörmət; əməksevərlik; işə məsuliyyətli münasibət; insanların qarşılıqlı münasibətlərində vicdanlıq, dözümlük, xoşməramlılıq və s.

Sosial dəyərlərdən fərqli olaraq *sosial normalar* təkcə istiqamətləndirici səciyyə daşmır. Bir vəziyyətdə onlar elə bil nəyisə təklif edirlər, digər tərəfdən isə – müəyyən qayda - qanunlara riayət etməyini birbaşa tələb edirlər.

Sosial normaların bütün müxtəlifliyini iki qrupa birləşdirmək olar: qeyri - formal və formal. *Qeyri - formal* sosial normalar - cəmiyyətdə təbii formalaşan insanlar üçün uyğun olmağın davranışının düzgün nümunələridir. Buraya mənəvi mədəniyyətin bu cür *ünsürləri* - etiket, adətlər, ənənələr, mərasimlər və s. - daxildir. Mənəvi normalardan – davranış nümunələri, xüsusi olaraq, ayırmaq olar.

Formal sosial normalar xüsusilə hazırlanan və təsdiq olunan davranış qaydalarıdır (məsələn, hərbi nizamnaməsi). Burada əsas yeri hüquqi normalar – qanunlar, fərmanlar, qərarlar və digər normativ sənədlər tutur. Formal normalar adətən müəyyən sanksiyaları nəzərdə tutur, yəni ya mükafatlandırmaq, və ya normalarına əməl, və ya əməl etməməsi üçün cəzalandırmaqdır.

Öz növbəsində, mədəniyyət tarixi prosesin gedişində dünya haqqında öz baxışları, dəyərləri, davranış nümunələri ilə siyasətə çox böyük təsir göstərir. Məlumdur ki, mədəniyyətin və siyasətin sıx qarşılıqlı əlaqəsi özünü *siyasi mədəniyyətdə və mədəni siyasətdə büruzə verir*.

Siyasi mədəniyyət bütün siyasi həyatın keyfiyyət səciyyəsinə əks etdirir, buna görə də, mədəniyyəti bu ictimai həyat sahəsinin

ayrı-ayrı hadisələrinə calamaq olmaz. Siyasi mədəniyyət – cəmiyyətin siyasi sistemi xüsusiyyətini əks etdirən siyasi dəyərlərin, normaların, idealların, ənənələrin, davranış nümunələrin məcmusudur.

Mədəni siyasət cəmiyyətin mənəvi həyatında çoxsahəli nəzəri və praktiki fəaliyyətini əks etdirir. Onu müxtəlif siyasi sistemin təsisatları yerinə yetirir: dövlət, siyasi partiyalar, ictimai təşkilatlar.

Mədəni siyasət mədəniyyətin inkişafında böyük rol oynayır, çünki mədəniyyət siyasi amillərdən, dövlətin mədəni inkişafına təkan verən və ya qarşısını alan siyasi sistemdən asılıdır.

3. Mədəni siyasətin mahiyyəti və reallaşmasının formaları

Dövlətin siyasəti və onun konkret bir qolu olan *mədəni siyasəti* arasında həmişə müəyyən bağlılıq var idi və indi də qalmaqdadır. Dövlətin mədəni siyasəti müxtəlif sahələri – elm, təhsil, ədəbiyyat, dramaturgiya, kino incəsənəti, ədəbiyyat tənqidi, kitab çapı, kütləvi informasiya vasitələrini əhatə edən siyasətdir.

Mədəniyyət sahəsində siyasət – millətin mənəvi, iqtisadi və sosial inkişafının, onun intellektual potensialının artmasını, xalqın mənəvi sağlamlığı və rifahının möhkəmlənməsini təmin edən siyasətdir.

Dünya mədəniyyəti və ayrı-ayrı milli mədəniyyətlər birlik, vəhdət təşkil edir. Odur ki, mədəniyyət sahəsində düzgün siyasət yeritmək üçün bütün bunları nəzərə almaq lazımdır.

Mədəni siyasət fenomeni uzun müddətdir ki, tədqiqatçıların nəzər nöqtəsindədir. Belə ki, məşhur fransız alimi, kulturoloq A.Mol (1930) “Mədəniyyətin sosiodinamikası” (1967) kitabında mədəni siyasətinin reallaşmasını cəmiyyətin qarşısında duran vəzifə ilə bağlayırdı. A.Mol yazırdı: “Daxili səbəblərdən törəyən impulslara tabe olmaq yerinə, öz şəxsi bəxtini şüurlu qurmaq vacibdir”. Müəllif bu vəzifəni yerinə yetirilməsini təkcə ayrı-ayrı

dövlət çərçivəsində deyil, “ümumdünya ittifaqların” çərçivəsində görürdü.

“*Mədəni siyasət*” termini BMT-nin elm, təhsil və mədəniyyət məsələləri üzrə təşkilatı tərəfindən tətbiq edilib. YUNESKO-nun mədəni aksiyaları dövlət siyasətinin ən mühüm məqsədlərindən biri kimi açıq etiraf etmək çağırışı ilə hökumətlərə müraciətindən sonra bu çağırışı dünya birliyi addım - addım gerçəkləşdirir.

1970-ci ildə Venesiya şəhərində mədəni siyasətin institusional, inzibati və maliyyə aspektlərinə həsr olunmuş hökumətlərarası konfransda bu istiqamətdə *iki əsas prinsip* dəqiq müəyyənləşmişdir. *Birinci prinsip* BMT-nin 1948-ci ildə qəbul etdiyi Ümumdünya insan hüquqları bəyannaməsində: “Hər bir insan cəmiyyətin mədəni həyatında sərbəst iştirak etmək, incəsənətdən zövq almaq hüququna malikdir” müddəası ilə birbaşa bağlıdır.

İkinci prinsip – inkişaf prinsipidir. Venesiya konfransı mədəni inkişafın ümumi inkişafı ilə ayrılmaz bağlılığını vurğulayaraq belə bir nəticəyə gəlmişdir: “Mədəni siyasət ümumi dövlət siyasətinin bir hissəsini təşkil etməlidir”.

Inkişaf prinsip mədəni özünəməxsusluq prinsip ilə sıx bağlıdır. Bu məsələyə 1982-ci ildə Meksiko şəhərində keçirilən mədəniyyət sahəsində siyasət üzrə Ümumdünya konfransında çox böyük önəm verilmişdir. Konfransın yekun sənədi olan “Meksiko bəyannaməsi”ndə hər bir mədəniyyətin müstəqilliyi və dəyərliliyi mədəni siyasətinin ən əsas prinsipləri kimi müəyyənləşdirilmişdir.

BMT-nin Baş Assambleyasının 1987-ci ildə keçirilən 41-ci sessiyasının plenar iclasında mədəniyyətin inkişafının Ümumdünya onilliyi (1988-1997) elan olundu və bu *onilliyin məqsədləri* təsdiq edildi:

1. ümumi inkişaf prosesində mədəni aspektin seçilib ayrılması;
2. mədəniyyətin özünəməxsusluğunun bərqərar olması və zənginləşməsi;
3. mədəniyyətin inkişafında bütün ölkələrin xalqlarının inkişafının genişlənməsi;

4. mədəniyyət sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın möhkəmlənməsidir.

Bu məqsədlər hələ 1945-ci ildə Londonda keçirildiyi YUNESKO-nun təsis konfransında qeyd edilən və bu təşkilatın Monako iclasından (1967) başlayaraq, sonrakı konfrans və müşavirələrdə bütün ölkələrin mədəni siyasətinin əsasları kimi bəyan edilən məqsədlərdir.

Bazar münasibətləri şəraitində dövlət mədəni prosesi istiqamətləndirməlidir. Burada mədəni prosesə kortəbiilik və müdaxilə olmamalıdır. *Mədəni quruluş* – elmi idarəetmə prosesidir. Buna görə də, bazar münasibətlərində də dövlət bu prosesi istiqamətləndirməlidir.

Mədəni siyasətin məqsədi və vəzifələri hər ölkədə hakim ictimai münasibətləri, onun spesifik inkişaf şəraiti ilə müəyyənləşir. Mədəni siyasətin *əsas vəzifəsi* – ölkəyə lazım olan mənəvi və maddi dəyər və normaların istehsalı, saxlanması və inkişafı, xalqın mədəni irsindən, sosia - mədəni inkişaf təcrübəsindən və insan dühasının ən yeni nailiyyətlərindən məhsuldar istifadə etmək və yeni nəsillərə ötürmək üçün şəraitin yaradılmasıdır.

Elm cəmiyyətin mənəvi mədəniyyətin bir formasıdır. Onun inkişafı – insanın həyat fəaliyyətinin bütün sahələrinin (maddi istehsalın, sosial-iqtisadi münasibətlərin, siyasi həyatın) yenilənməsinin vacib amilidir. *Elmin məqsədi* – təsvir etməsi, izahat etməsi, proseslərin və hadisələrin reallığının proqnozlaşdırmasıdır, yəni geniş mənada – nəzəri əks etməsidir. Elmi təhlil siyasətin əsasında durur, sonuncu isə, öz növbəsində, təhlilin düzgün aparılmasının rolunda çıxış edir.

Hər bir cəmiyyətin mənəvi həyatı fasiləsiz hərəkətdə və dəyişməkdə olur. Cəmiyyətin hər bir dəyişməsi təhsilin, məktəbin dəyişməsi ilə bağlıdır. Yeni adamlar, qüvvələr tələb olunur və onları məktəb hazırlamalıdır. Şəxsiyyətin sosiallaşması, ilk növbədə, *təhsil sistemində* həyata keçirilir və o, cəmiyyətdə formalaşır və onun tələbatlarına cavab verir. Lakin cəmiyyət

qeyri-bərabərdir: hər sinfin, sosial qrupun, millətin təhsilin məzmunu haqqında öz təsəvvürləri vardır. Bunun üçün dövlətin tənzimlənməsi, təhsil sahəsində siyasətin müəyyən hazırlanması vacibdir.

Müasir mərhələdə təhsil sahəsində siyasət dünyasında *əsas istiqamətlər* aşağıdakılardır:

1. savadsızlığın aradan qaldırılması; yer kürəsinin hər dördüncü sakinini nə oxumağı, nə də yazmağını bacarır;

2. təhsili müasir tələblərə uyğun gəlməsidir.

Təhsilin üstünlüyü iqtisadiyyatda, sosial sahədə və mədəniyyətdə yüksək nailiyyətlərin əldə edilməsində, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsində dövlətin daxili siyasətin səciyyəli cəhətidir. *Təhsil sahəsində* mədəni siyasət pedaqogikanı da əhatə edir. Cəmiyyətin müəyyən mərhələlərində pedaqogikanın və siyasətin qarşılıqlı əlaqəsi fərqli görünürdü.

İnqilabdan əvvəl məktəb bitərəf, qeyri-siyasi qurum kimi elan olunmuşdur. Sonralar isə məktəb və pedaqogika siyasi, sinifli səciyyə daşıyırdı. Yeni konsepsiyaya elan etdi ki, məktəb həyatdan, siyasətdən ayrı olmamalıdır. Müasir dövrdə məktəb siyasətin subyektı yox, daha çox obyektinə çevrilir. Məktəbə münasibətdə hazırlanan siyasətinə prioritet siyasi partiyaların yerinə, dövlətə verilir.

Sivil dövlətin *mədəni siyasəti* cəmiyyətin elmi sürətdə təşkil və idarə edilməsi əsasında ölkənin harmonik inkişafının əldə edilməsinə yönəlməsi, koordinasiya və tənzimləmə yolu ilə insan və cəmiyyətin qeyri - bərabər mədəni inkişafının aradan qaldırılmasına kömək etməsidir.

Burada mədəni siyasətinə inkişaf və rifahın artması kimi baxılır. Belə siyasətin əsasında duran əsas motiv - insan həyatının qorunub saxlanması və yaxşılaşdırılmasıdır. O, xalqın sosial inkişafı üçün intellektual potensialın qabaqlayıcı inkişafını və ağıllı istifadə olunmasını, ümummədəni və həyat səviyyəsinin durmadan yüksəlməsini təmin etməlidir.

Mədəniyyət dövlət idarəçiliyinin obyektı olaraq, ilk növbədə, siyasətin bu növü vasitəsilə formalaşdırılır, yaşadılır və inkişaf etdirilir. Bütün sivil ölkələrdə dövlətin həmin istiqamətdəki fəaliyyəti olduqca geniş miqyas almışdır və nisbətən müstəqil əhəmiyyət daşıyır. O, zəngin qanunvericilik bazasına, böyük maliyyə resurslarına və mədəniyyət proqramlarının reallaşdırılmasının müxtəlif mexanizmlərindən istifadə edən idarələr və təsisatlar şəbəkəsinə malikdir.

Mədəniyyətin idarə edilməsində *üç mərkəzi problemini* qeyd etmək vacibdir:

1. sosial-mədəni inkişafın strateji istiqamətlərinin və dövlət prioritetlərinin müəyyən edilməsi;

2. mənəvi və maddi mədəniyyətin müxtəlif sahələri üçün mütəxəssislərin hazırlanması və tərbiyə edilməsi;

3. mütəxəssislər və onların fəaliyyət nəticələrindən sosial-mədəni və o cümlədən, iqtisadi inkişaf məqsədləri üçün səmərəli istifadə edilməsidir.

Bu problemlər cəmiyyətin *beş altsisteminin*: bioloji; mənəvi; maddi istehsal; təşkilat; idarəetmə; ictimai münasibətlərin ahəngdar inkişafının dövlət tənzimlənməsi ilə qarşılıqlı əlaqədə həll olunmalıdır.

Hər bir zaman düzgün *mədəni siyasətinin* seçilməsi hər bir dövlətin və hər bir millətin mədəniyyətinin normal inkişafının, onun təkrarsız simasının qorunub saxlanmasının əsas şərtidir. Bu istiqamətdə hər bir dövlət öz ənənələrinə, dəyərlərinə münasib olan, üstün tutulan mənəvi, estetik və bədii normalardan, iqtisadi xüsusiyyətlərdən irəli gələn bir strategiya seçir.

Lakin bütün demokratik ölkələrdə vahid, universal mədəni siyasətinin olmasına baxmayaraq onlar üçün YUNESKO, Avropa Şurası və digər nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən keçirilən konfrans, müşavirə və görüşlərdə daim irəli sürülən, bəyənیلən, qəbul edilən ümumi məqsəd və prinsiplər əsas götürülmüşdür.

Belə ki, mədəni siyasətinə demokratik inkişaf siyasəti kimi Avropa Şurası ciddi diqqət yetirir. 1986-cı ildə Avropa

ölkələrində geniş yayılmış “Mədəni siyasətinin qısa proqramı”na başlanğıc verildi. Bu proqram mədəniyyət nazirlikləri tərəfindən milli hesabatların hazırlanmasını nəzərdə tutur. Sonra bu hesabatlar Avropa Şurasının ekspertləri tərəfindən qiymətləndirilərək tövsiyələr hazırlanmışdır. 1997-ci ildə Avropa Şurasının mədəni siyasəti şöbəsinin fəaliyyətini və onun hərəkətlərini yaxşılaşdırmağa xidmət edən “Mədəni siyasətlərinin tədqiqi və inkişafı ittifaqı” yaradıldı.

1998-ci ildə 40-dan çox mədəniyyət şəbəkəsi və təşkilatını özündə birləşdirən Forum yaradılmışdır. O, müxtəlif mədəniyyətlər arasında qarşılıqlı anlaşıma körpüləri, dostluq və sülhün qurulmasında, dünya ölkələrində demokratik mədəniyyətin inkişaf etdirilməsində mühüm rol oynayır.

Dünya sivilisasiyanın tarixi hər ölkənin *sosial - mədəni tərəqqinin* təmpləri və keyfiyyətini cəmiyyətin intellektual mədəniyyətinin səviyyəsini birbaşa proporsional və onun avamlığının tərs proporsionallığını göstərir. Bu asılılıq isə, elm, təhsil, maarifçilik, siyasət, idarəetmə, səhiyyə, ekologiya və digər insan həyatının sahələri ilə bağlıdır. Buna görə də, elmi ədəbiyyatda tez-tez “sosial - mədəni siyasət” anlayışı haqqında yazılar da geniş yer alır.

Sosial-mədəni siyasət – insanın həyat səviyyəsinin və keyfiyyətin yüksəlməsini, mədəni nəslin qorumasını, intellektual, etik, hüquqi, əmək və məişət mədəniyyətini, istehlak mədəniyyətini və s. sahələrini təmin edən siyasətdir.

Dövlət sosial-mədəni siyasəti ölkənin vətəndaşların daimi artan mənəvi və maddi tələbatlarının təmininə yönəlmiş fəaliyyətini uyğunlaşdırır. Onun *strateji məqsədi* - dövlətin tərəqqi inkişafını fasiləsiz yeni imkanların yaratması və gələcəkdə milli mədəniyyətin təşkil etməsidir.

Bunun əsasında milli sosial-mədəni siyasət insan kapitalının inkişafına, gənclərin intellektual inkişafına və mənəvi tərbiyəsinə, şəxsiyyətlərin formalaşmasına və s. məsələlərə əhəmiyyətli diqqət yetirilməlidir.

Demokratik ölkənin *sosial - mədəni siyasəti* milli ideologiyanın, insanların şüurunda pozitiv dəyişmələrinin, sosial həyatın yüksək keyfiyyətinə çatmağının, cəmiyyətin davamlı sosial-mədəni inkişafının təkmilləşməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılması ilə bağlıdır.

Yoxlama sualları və tapşırıqlar

1. Mədəniyyətin mahiyyəti və ünsürləri hansılardır?
2. Mədəniyyətin funksiyalarını sadalayın.
3. Mədəniyyət norma və dəyərlərin sistemi kimi nə mənə daşıyır?
4. “Mədəniyyət” və “mədəni siyasət” anlayışlarının təkamül və inkişaf tarixi necədir?
5. Dövlətin mədəni siyasətinin mahiyyəti nədən ibarətdir?
6. Mədəni siyasətin məqsədi və vəzifələri hansılardır?
7. Mədəni siyasətin əsas istiqamətlərini təhlil edin.
8. Mədəni siyasət hansı sistemləri əhatə edir?
9. Mədəni siyasətin həyata keçirilməsinin formalarını sadalayın.
10. Dövlətin sosial - mədəni siyasəti nə mənə daşıyır?

Təvsiyə olunan ədəbiyyat və mənbələr

1. Əfəndiyev M. Politologiya. – B., 2011
2. Əfəndiyev M., Səadət M. Şəxsiyyət-mədəniyyət sistemi. Sosial-fəlsəfi təhlil. – B., 2008
3. Ələkbərova N. Mədəniyyət və siyasət. – B., 2000
4. Ələkbərova N. Siyasi elmin müasir problemləri. – B., 2013
5. Əliyev B.H., Cabbarov R.V. Təhsildə şəxsiyyət problemi. – B., 2008
6. Əsədov A. Təfəkkürün fəlsəfəsi. – B., 2005
7. İmanov H.R. Fəlsəfənin əsasları. – B., 2007
8. Mehdiyev R. Fəlsəfə. – B., 2010
9. Nəbiyev F. Siyasi təfəkkür. – B., 2003
10. Politologiya / Red. M.Ə. Teymurlu. – B., 2005

-
11. Инглхарт Р. Культура и демократия / Пер. с англ. – М., 2002
 12. Мамедов Ф. Культура управления. Опыт зарубежных стран. – Б., 2009
 13. Мамедов Ф. Системный культурологический подход к государственному управлению // Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə, 2011, № 3
 14. Тавадов Г.Т. Политология. – М., 2010
 15. Cultural policy: a preliminary study. Paris: UNESCO

3.5. MİLLİ-ETNİK SİYASƏT

Cəmiyyətdə milli-etnik münasibətlər: tendensiyalar və inkişafında ziddiyyətlər. Milli-etnik siyasətin əsas prinsipləri.

Yoxlama sualları və tapşırıqlar.

Tövsiyə olunan ədəbiyyat və mənbələr.

1. Cəmiyyətdə milli-etnik münasibətlər: tendensiyalar və inkişafında ziddiyyətlər

Çoxmillətli dövlətdə yalnız *millət və xalqlar* deyil, bundan başqa çox saylı qeyri *etnik* qruplar, icmalar vardır. *Etnik icmalar* – insanların sabit qruplardır, onlar təsərrüfat, ərazi, adətləri, dili və başqa əlaqələndirici amilləri ilə birləşmişlər (azərbaycanlılar, ukraynalılar, almanlar və s.).

Bəşər cəmiyyətin meydana gəlməsi insanların birgə yaşayış formalarının qərarlaşması ilə müşayiət olunmuşdur. Bəşəriyyətin ilkin çağlarında insanlar qəbilə və tayfa şəklində birləşmişlər. İnsanların ilk ictimai birlik forması *qəbilə* hesab olunur, sonralar aralı mərhələ kimi *fratriyalar* (qardaşlıq birlikləri) və *tayfalar* meydana gəlir. Onlar da millətlərarası münasibətlərin iştirakçıları idi.

Qəbilə və tayfa icma üzvlərinin əlaqə və münasibətlərinin bütün çağlarını və cəhətlərini əhatə edirdi. İctimai birlik forması kimi onları etnik, iqtisadi, sosial əlaqə və münasibətlər səciyyələndirirdi. Qəbilə və tayfa həm etnos, həm də digər ictimai əlaqələrin məcmusu kimi çıxış edirdilər.

Buna görə milli - etnik problemlərdən danışanda, ilk növbədə, əsas kateqoriya kimi qədim yunan "*etnos*" termini götürmək lazımdır. "*Etnos*" anlayışı - "xalq", "tayfa", "kütlə", "insanlar qrupu" kimi tərcümə olunur. Etnos – insanların tarixən formalaşmış və nisbi sabit mədəniyyət, dil, psixologiya ümumiliyi, habelə mənşə eyniliyi ilə səciyyələnən birlikdir. Etnosun növləri – xalqlar, etnik və etnoqrafik qruplardır.

O zaman ki, cəmiyyətdə şəxsi mülkiyyət və ticarət əlaqələri, siniflər və dövlət meydana gəlmişdir, müxtəlif tayfalar *xalqlara* birləşməyə başlayırlar. Öz növbəsində, qan qohumluğunu əvəz etmək üçün təsərrüfat, dil, mədəniyyət əlaqələri formalaşdı.

“*Xalq*” anlayışını bir ölkə çərçivəsində millət və xəlqilik birləşməsi ilə tez-tez bağlayırlar. Xalq – bu və ya digər dövlətin, ölkənin, respublikanın bütün əhalisidir (Azərbaycan xalqı, Rusiya xalqı və s.). İnsanların keyfiyyətcə yeni birlik forması olan xalqın meydana gəlməsi iqtisadi və siyasi amillərin təsiri altında baş vermişdir (iqtisadi və təsərrüfat əlaqələri, dövlətin meydana gəlməsi).

Xalqı səciyyələndirən vahid dil, ümumi mədəniyyət və psixoloji keyfiyyətlər, ictimai - əxlaqi, məişət və ənənələrin eyniliyi, tarixi tale və mənafe ümumiliyi insanların yeni ictimai birlik formasının meydana gəldiyi tarixi dövrün məhsuludur və xalqı səciyyələndirən ən mühüm cəhətlərdir.

Etnik qrup – çox böyük olmayan birlikdir. Onu səciyyələndirən dil, ümumi tarix, mədəniyyət, məişət və ənənələrdir. Bu qruplar kompakt yaşaya, öz milli dövlət törəmələrini təşkil edə bilirlər.

Etnoqrafik qrup – insanların birliyidir, o və digər millət, xalq və etnik qrupu ilə bir dildə danışan, lakin məişət, ənənələr və adətlərlə fərqlənəndir. Etnik qruplar ənənəvi olaraq qədimdən onlara aid olan ərazilərdə yaşayırlar (Gürcüstanda – svanlar, lazlar, meqrellər; Fransada – normanlar; Ukraynada – qusular; Rusiyada – kazaklar və b.).

Cəmiyyətdə sosial-iqtisadi və siyasi inkişafın sonrakı gedişi insanların tarixi birlik formasının daha da sabitləşməsinə doğru aparırdı. Yeni iqtisadi münasibətlər milli bazarın və buradan da mərkəzləşmiş milli dövlətin meydana gəlməsini şərtləndirmişdir. Bunlar isə öz növbəsində, müəyyən ərazidə məskunlaşmış xalqın iqtisadi və siyasi cəhətdən birləşməsi prosesini gücləndirmiş, daha sabit tarixi birlik forması olan *millətin* yaranması ilə nəticələnmişdir.

Millət (lat. dil. natio - xalq) – insanların özündə ictimai inkişafın xüsusi formasını əks etdirən, iqtisadi və siyasi həyatın ümumiliyi, vahid dövlət, ərazi, dil, mədəniyyət, psixologiya, məişət, milli şüur və milli səciyyə zəminində təşəkkül tapan sabit birlikdir.

Millətin tarixi cinsi, sosial, mədəni ziddiyyətləri əsasında və onlarsız bu proses mümkün olmayan şəraitdə, insan cəmiyyətin inkişaf tarixi forması kimi izah olunur. Millətlər müxtəlif xalqların və qəbilələrin vahid ərazi, iqtisadiyyat, dil, din, mədəniyyət, milli özünü düşünmə, dövlətçilik və s. əsasında formalaşan mürəkkəb bölünmə və (və ya) birləşmə nəticəsində uzun müddət toplanırlar.

Britaniyalı tarixçi, millətçiliyin nəzəriyyəçi və tənqidçisi **Erik Hobsbaum** (1917-2012) millətin iki prinsipial mənasını müəyyənləşdirir. O, ilk növbədə, milləti vətəndaşlıq adı altında məlum olan münasibətlərini qeyd edir. İkincisi isə - etnik münasibətləridir ki, burada millətə daxil olanlar ümumi dil, tarix və ya geniş məna daşıyan mədəni eyniliyə aid olanlar daxildir.

Millət – etnos deyil, bu insanların sosial-tarixi birliyi. Burada vahid etnik tərkibi yoxdur, buna görə də, etnosu səciyyələndirən bir sıra əlamətlər millətə xas deyil: xalq folklor yaradıcı, adət və ənənələri, psixiki xüsusiyyətləri və s.

Elmi aləmdə bu günə qədər “millət” və “xalqlıq” anlayışlarının bölgüsü haqqında sonsuz diskussiyalar aparılır. Buna baxmayaraq, alimlər bir fikirdədirlər ki, insanların etnik özünüdərkətməsi millətin vacib göstəricisidir.

Millət vahid ərazinin, iqtisadiyyatın, dilin, dinin, mədəniyyətin, milli özünüdərkətmənin, dövlətçiliyinin və s. əsasında formalaşan müxtəlif xalqların və tayfaların mürəkkəb bölünməsi və (və ya) birləşməsi nəticəsində əmələ gəlir.

Xalqlıq isə çox və ya az eyni bir etnik tərkibli sosial - etnik icmadır. Buna görə də millətlə ümumi olan, sosial amillərlə yanaşı, o, ümumi şüur və psixologiya ilə səciyyələnir. Bundan

başqa, xəlqiliyin millətdən fərqlənməsi iqtisadi və sosial əlaqələrin səviyyəsindən, dərəcəsindən ibarətdir.

Etnos məsələsi daha iki anlayış “*milliyyət*” və “*xalq*” ilə bağlıdır. *Milliyyət* – insanın müəyyən etnik icmaya məxsusluğudur. Bu anlayış *iki aspektdə* işlənir:

1. ölkədə yaşayan millət, xəlqilik və digər etnik qrupları üzvlüyünü təyin kimi;

2. insanın mənşəyinin müəyyən etnosa mənsubiyyətinə məxsusluğu kimi.

Dünya ölkələrinin bir çoxunda milliyyət dövlət orqanlar tərəfindən müəyyən olunmur, o, insanın özünün istəyi ilə müəyyənləşir. Bu sivil demokratik cəmiyyətdə milli özünüdərkətməsinin və şəxsiyyətin azadlığının təzahürünün biridir. Milliyyət öz özünə, insan sosiallaşmadan, onun sosial, siyasi və mənəvi-mədəni keyfiyyətlərini müəyyən edə bilmir.

İnsanın milliyyətini, etnosun “milli xarakteri” kimi, mütləqləşdirmək olmaz. Etnoslar arasında bu münasibətləri sosial - etnik və etniklərarası adlandırmaq məqsədəuyğundur. Bu etnosların maddi və mənəvi yaşamların şəraitləri haqqında, onların tələbatların və maraqların həyata keçirilməsi üçün münasibətlərdir.

Sosial - etnik münasibətlərin və siyasətin spesifikasi ondan ibarətdir ki, onlar ictimai həyatın bütün sahələrini əhatə edir: iqtisadi, sosial, ailə - məişət, siyasi, mədəni - psixoloji və s. Yəni etniklər arasında münasibətlərin vəziyyəti fəaliyyətin və hər göstərilən sahədə tədbirlərin ümumi nəticəsi kimi özünü ifadə edir.

Etniklər arasında münasibətlərin inkişafı, ilk növbədə, çoxlu təsərrüfat-iqtisadi və sosial vəzifələrdən – insanların kapital qoyuluşdan və maddi təminatından sosial müdafiəsinə qədər bağlıdır. Milli məsələni həll etmək üçün yalnız siyasi tədbirlərlə, digər problemlərdən aralı – qeyri mümkündür. *Milli məsələ* - milli - etnik zülm və diktatorluğun ləğvi ilə bağlılığı, bütün etnoslar

arası bərabər dostluq münasibətləri, onlar üçün azad və hər tərəfli lazım olan şəraiti yaratmasıdır.

Bu gün dünyada iki mindən çox etnos, etnik qruplar yaşayır. Etnik azlıqların ümumi miqdarı xeyli yüksəkdir, çünki etnosların çoxu bir sıra ölkələrdə yerləşdirilib. 269 etnos bir milyondan çox insan sayındadır, millətin və xəlinin 90% çoxmillətli dövlətlərin tərkibindədir.

Onların mövcudluğu və inkişafı ümumdünya sosioloji qanunun fəaliyyətinə tabedir ki, o, hər hansı çox saylı etnik cəmiyyətdə çıxış edir. Bu etnosların inkişafında olan *iki tendensiyanın qanunudur*.

Birinci tendensiya (etnik diferensiasiya) hərtərəfli etnik kimliyini təsdiqləmək, etnik zülm və diktatorluğa qarşı mübarizə etmək, özünü etnos kimi saxlanmaq, etnik milli dövlətlərin yaranmasından ibarətdir. Bu tendensiya ayıran, millətçi ideologiyayı və separatist prosesləri yarada bilər. Başqa sözlə, burada millətçilik obyektiv sürətdə müəyyən edilir, etnosların inkişafı ilə əlaqədər və heç də həmişə mürəccə ideologiya olmur.

XIX əsr “millətçilik əsri” sayılır. Bu dövrdə sosial problemlərin çoxu milli kimi təsvir olunurdu. Bəşəriyyətin millətlərə bölünməsi isə Avropa ölkələrinin çoxunda siyasətin mühüm amilinə çevrildi.

Bu vaxt maarifçi - alimlərin çoxu Avropa tarixinin yeni fenomenini başa düşməyə çalışdılar. **C.Madzini, C.S.Mill, C.E.Akton, E.Renan, T.Q.Masarik, P.N.Milyukov** və b. güman edirdilər ki, onlar elə zamanda yaşayırlar ki, burada millətlər ya doğulurlar, ya da yeni keyfiyyət əldə edirlər

İkinci tendensiya (etnik inteqrasiya) – bu etnoslar arasındakı müxtəlif əlaqələrin inkişafı və sürətləndirməsidir: iqtisadi, sosial - siyasi, mədəni və s. Başqa sözlə desək, etniklər arasındakı güclənən inteqrasiya, etnosların bütün həyatların beynəlmilləşdirilməsidir. Bu tendensiya birləşdirici, beynəlmilləşdirici ideologiyayı və birləşdirici etnik prosesləri yaradır.

Tendensiyaların ikisi də daimi və bir vaxta işləyirlər, lakin qeyri ardıcıl və çox vaxt münasibətlidir. Bu tendensiyaların işləməsi münasibətlər sahəsində etniklər arasındakı əsas ziddiyyəti – hər bir ayrıca etnosun maraqlarının və ümumiyyətlə cəmiyyətin və ya dövlətin maraqlarının arasında ziddiyyətləri yaradır.

Dövlətin milli maraqları ictimai həyatın müxtəlif sahələrdə şəxsiyyətin, cəmiyyətin balanslaşmış maraqların məcmusudur. Onlar uzunmüddətli səciyyə daşıyırlar və dövlətin daxili və xarici siyasətin milli ideyanın əsas dəyərlərini həyata keçirilməsinin əsas məqsədlərini, strateji və taktiki vəzifələrini müəyyənləşdirirlər.

Akademik **Ramiz Mehdiyev** (1938) qeyd edir ki, “milli ideya – milli özünü düşünmə ruhlandırılmış integrativ konsepsiyadır. Bu konsepsiya xalqın taleyini ifadə edir, onun qismətidir və vacib vəzifələrini həyata keçirmək üçün milli enerjini səfərbər edir”.

Qeyd etmək lazımdır ki, keçmiş SSRİ-də nəzəriyyədə və təcrübədə ikinci tendensiyanın üstünlüyü bir sıra etnosların formalaşmasının proseslərini etinasızlığına gətirib, etnik konsolidasiya və mənimsənilməsi prosesləri məcbur etməyini yaradıb.

Lakin çox saylı etnik cəmiyyətin və etniklərarası inkişafın qanununa görə, hansınsa bir tendensiyanın prioritet olmadığı deyil, ancaq onların daimi harmonik birləşməsidir. Keçmiş SSRİ-də 90-cı illərə qədər bu iki tendensiyaların uyğunlaşması heç də tam şəkildə nəzərə alınmırdı.

Etnosların inkişafına ağır mənəvi və fiziki təsir bir sıra xalqların milli dövlətçiliyin ləğv etməsi və onların zorla yerlərinin dəyişdirməsi (1941-1944) oldu. Belə tale kalmıqları, qaraçayları, bəklərləri, çeçenləri, inquşları, Kırım tatarlarını, Türkmənlərini, almanları, koreyalıları, yunanları, kürdləri gözləmişdir. Bir ağır yük kimi xalqlara, ən yaxşı etnik kadrlara toxunan, 30-cu illərin repressiyaları da təsir etmişdir.

Etniklərarası münasibətlərin inkişafına və təkmilləşməsinə etnik prosesləri öyrənən ümumi nəzəri işində ciddi nöqsanlar böyük zərər gətirmişdir, xüsusilə, bu nəticəyə gəlməsi ki, quya

SSRİ-də milli məsələ tam və qəti həll olunmuşdur. Lakin milli məsələ və onun ətrafında yığılan problemlər bu günə kimi mübahisələr üçün kifayət qədər yer qoyduğunu təsdiqləyir.

“Milli ideologiya” anlayışı elmi ictimaiyyətin, tədqiqatçıların, politoloqların ən çox müzakirələrə səbəb olan problemlərdən biridir. Bu istiqamətdə *“milli ideologiya”* anlayışının nisbətən dəqiq təhlilini vermək üçün *milli ideya və milli ideologiyanın* fərqi aydınlıq gətirmək lazımdır. Məlumdur ki, bu iki anlayışa müasir fəlsəfədə və politologiyada birmənalı baxış mövcud deyil.

Belə ki, bəzi alimlər bu anlayışların tamamilə fərqli, digərləri isə eyni məzmun kəsb etdiyini bildirir. *Birinci qrup* yanaşmanın tərəfdarları milli ideya və milli ideologiyayı bir - birindən ayırmayaraq, onları sinonim kimi işlədirlər. *İkinci qrup* yanaşmada isə milli ideya vahid cəmiyyətdə yaşayan insanları birləşdirən ortaqlıq bir dəyər, məqsəd kimi qiymətləndirilir. Bu anlayışlara bir çox digər yanaşmaları da göstərmək olar. Lakin bütün tədqiqatçılar bir fikirdədirlər ki, milli ideologiya milli ideyanın cəmiyyətdə yayılmasının üsulu və vasitəsidir.

Elmi ədəbiyyatda göstərilir ki, milli ideologiya *üç mühüm suala* cavab verməlidir: biz (yəni millət) haradan gəlmişik (tarixi kökümüz nədir), haradayıq (hansı tarixi inkişaf mərhələsindəyik) və haraya gedirik (gələcəyimizi necə qurmalıyıq)?

Milli ideologiya etnik anlamda qavranılmamalıdır, əksinə onun mahiyyəti konkret dövlətin ərazisində yaşayan bütün xalqların mənafələrini ümumi bir nöqtədə birləşdirən vahid konsepsiyanın yaradılmasında axtarılmalıdır.

Ümumiyyətlə, ideologiyasız cəmiyyətdə milli birliyin təmin olunmasının mümkünsüzlüyü artıq siyasi elmdə öz təsdiqini tapmışdır. Məşhur fransız mütəfəkkiri, sosioloq və etnoloq **E.Dyurkheyim** (1858-1917) cəmiyyətin bütövlüyünü və həmrəyliyi təmin etmək üçün ümumi bir ideyaya ehtiyac olduğunu vurğulayır və bildirirdi ki, cəmiyyət nəzəriyyəsi cəmiyyəti bir orqanizm kimi təqdim edərək, ictimai həmrəylik ideyasını əsaslandırılmasına imkan verir.

2. Milli-etnik siyasətin əsas prinsipləri

Dövlətin milli - etnik siyasəti – millətlər, etnik qruplar arasında qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsi üçün siyasi sənədlərdə və hüquqi aktlarda möhkəmlənən məqsədyönlü fəaliyyətdir. Bu dövlət tərəfindən milli maraqların uçotuna, reallaşmasına, milli münasibətlər sahəsində ziddiyyətlərin həllinə yönələn tədbirlərin sistemidir.

Milli - etnik siyasət sosial, iqtisadi, dil, din, demoqrafik və miqrasiya aspektlərini daxil edir. Aydındır ki, bir çox milli dövlətlərdə ictimai həyatının hər bir sahədə dövlət siyasətinin reallaşması zamanı *milli - etnik aspektləri* nəzərə almaq vacibdir.

Milli - etnik siyasəti məqsədinə, məzmununa, istiqamətinə, həyata keçirilməsinin forma və üsullarına, nəticələrə görə fərqləndirmək lazımdır.

Dövlətin milli - etnik siyasətin *məqsədləri* kimi milli konsolidasiya, etniklər arası integrasiya, yaxınlaşma və millətin birləşməsi ola bilər. *Məzmununa* görə milli - etnik siyasəti humanist (beynəlmilləşdirici) və qeyri - humanist (milliyyətçi, böyük güc-şovinizist) bölmək olar.

İstiqamətinə görə demokratik, sülhməramlı, yaradıcı, tərəqqi, totalitar, döyüşkən, dağıdıcı, mürtəce milli - etnik siyasəti ayırırlar. *Həyata keçirilməsinin forma və üsullarına* görə mill - etnik siyasət qeyri - zorakı, tolerant, bütün xalqlara münasibətdə hörmət ilə səciyyəlidir. Bununla yanaşı, o, hökmranlıq, tabeçilik, repressiya, zorakı üsullarla, "parçala və fəth" üsulu ilə həyata keçirilə bilər.

Nəticələrə görə milli - etnik siyasət milliyyətlər, etniklər arasında münasibətlərlə, bir tərəfdən, razılıqla, birliklə, əməkdaşlıqla fərqlənir, digər tərəfdən isə gərginliklə, konfrontasiya, münaqişə ilə səciyyələnilir.

Milli - etnik siyasət ölkənin xüsusiyyətlərinə, onun sosial - iqtisadi inkişafının səviyyəsinə görə hazırlanmalıdır. Səmərəli, fəaliyyətli milli - etnik siyasətin vacib şərti kimi onun elmliliyi

olmalıdır, millətin və etnik münasibətlərin inkişafının qanunauyğunluqların və tendensiylərinin ciddi uçuşunu nəzərdə tutmalıdır.

Milli - etnik siyasətin praktiki reallaşması üçün regionlarda və respublikalarda diferensial yanaşma lazımdır. Bu zaman təbii - iqlim şəraitini, etnosun formalaşmasında sosial-tarixi xüsusiyyətləri, onun dövlətçiliyi, demoqrafik və miqrasiya prosesini, əhalinin etnik tərkibini və s. nəzərdə tutmaq vacibdir.

Elmi ədəbiyyatda milli - etnik siyasətin *əsas funksiyaları* qeyd olunur:

- məqsədin uyğunluğu – bütün millətlərin və etnik qrupların maraqlarına uyğun məqsədin və vəzifələrinin, fəaliyyət proqramlarının hazırlanmasının təyin etməsi;
- təşkili - tənzimləmə – sosial və siyasi təsisatların, ictimai qrupların, milli təşkilatların və hərəkatların, əhalinin ayrı-ayrı qrupların və s. fəaliyyətlərin tənzimlənməsi;
- integrasiya – yerli maraqların və məqsədlərin birliyi əsasında milli - etnik icmaların yaxınlaşması;
- millətlər arasında ziddiyyətlərin həlli, etniklər arasında münaqişələrin tənzimləmək üçün səmərəli yolların və üsulların hazırlanması;
- proqnoz – regionda, ölkədə etnos-siyasi vəziyyətin kəskinləşməsinin və mürəkkəbləşməsinin ehtimalının qarşısının alınması üçün preventiv tədbirlərin hazırlanması;
- insanların beynəlmilləşdirilməsi, hər kəsin milli ləyaqətinə hörmət, millətlər arasında yüksək mədəniyyət ruhunda tərbiyə, döyüşkən millətçiliyi və ya şovinizminin göstərilməsinə barışmazlıqdır.

Milli - etnik siyasət milli - etnik münasibətlərin idarə edilməsi sahəsində dövlətin həyata keçirdiyi konkret fəaliyyətdir. Bu siyasətin səciyyəsi bir sıra səbəblərlə yanaşı cəmiyyətdə qərarlaşmış milli - etnik münasibətlərin təbiəti ilə şərtlənmiş olur.

Sosial münasibətlərin spesifik formalardan biri olan *milli - etnik münasibətlər* mürəkkəb sosial-siyasi kateqoriyadır. Onlar xalis formada deyil, iqtisadi, sosial, siyasi və mənəvi münasibətlərin bir cəhəti kimi təzahür olunurlar. Öz növbəsində, milli münasibətlərin spesifikliyi milli xüsusiyyətlərdən irəli gəlir.

“*Milli münasibətlər*” anlayışı milli səciyyəli münasibətlərin *üç formasını* özündə birləşdirir: millətdaxili, milli - etnik birliklərarası və şəxsiyyət səviyyəsində millətlərin və xalqların münasibətləridir.

Millətlərarası münasibətlər müxtəlif millətlərə mənsub insanlar arasındakı bilavasitə əlaqələrdə yaranan münasibətlərdir. Millətlərarası münasibətlər sözün dəqiq və dar mənasında ictimai şüur səviyyəsində üzə çıxır. Buna görə də, onları iqtisadiyyat və siyasət sahəsindəki əlaqələrlə, yaxud dil və mədəniyyət sahəsindəki təmasla qarışdırmaq düzgün deyildir. Milli - etnik münasibətlərin normal inkişafı dəqiq və hərtərəfli əsaslandırılmış milli-etnik siyasətin işlənilib hazırlanmasına və dönmədən həyata keçirilməsini tələb edir.

Milli - etnik siyasət millətlər və xalqlar arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin dövlətin müvafiq sənədlərdə və qanunvericilik aktlarında təsbit şəkildə tənzim olunması üzrə məqsədyönlü fəaliyyətdir.

Milli - etnik siyasətin *konseptual müddəaları* aşağıdakılardır:

- xalqların bərabərliyi;
- bütün xalqların mənafələrinə və sərvətlərinə qarşılıqlı hörmət;
- qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq;
- millətçiliyin neqativ təzahürlərinə qarşı barışmazlıq və s.

Bundan əlavə, *milli - etnik siyasət* – coğrafi amili, demoqrafik prosesləri, tarixi xüsusiyyətləri, müvafiq xalqın milli dövlətçilik ənənələrini, əhalinin milli tərkibini, yerli və gəlmə əhalinin nisbətini, dini mənsubiyyətlərini, milli psixologiyanın xüsusiyyətlərini, milli adətlərini və s. nəzərə almalıdır.

Milli - etnik siyasətin *əsas prinsipləri* aşağıdakılardır:

1. milli - etnik və etniklərarası, beynəlmiləl maraqlarının, etnik və etniklərarası münasibətlərin optimal formaların tapmasının harmonik uyğunlaşdırılması. "Milli - etnik" və "millətçilik" anlayışları "mürtəcə" anlayışı ilə eyniləşdirilməsi düzgün deyil.

Milli - etnik şüur – ilk növbədə, etnofiliyadır (yun. dil. etnos – xalq, filiya – dostluq, sevgi). *Etnofiliya* – hər bir insana xas olan təbii hisslər və hadisələrdir (milli-etnik, millətçilik, mürtəcə). Etnofiliya öz etnosun dalınca sağlam ifixar, öz millətə simpatiya, təbii vətənpərvər hisslərin sosial-psixoloji məqsədini göstərir;

2. xalqların öz müqəddəratını təyin etmə hüququ, müstəqil dövlətin təşkilini təsdiqləməsi. Buna baxmayaraq, dövlətin möhkəmlənməsinin və inkişafın qorunmağın zərurətidir (federalizm, unitarizm, konfederasiya, yerli özünüidarəetmə).

Keçmiş SSRİ federativ dövlət kimi yaranmışdır. Federalizm vahid ittifaq mərkəzini və ittifaq orqanları nəzərdə tuturdu, ancaq, federasiyaya daxil olan respublikaların və muxtariyyətlərin müstəqilliyinin (suverenliyinin) yüksək səviyyəsi zamanında.

SSRİ-nin dağılmasının ən ciddi səbəbindən biri o oldu ki, federalizm praktiki olaraq real unitarizmi ilə (lat. dil. - vahid) əvəzlənmişdir. Unitarizm mərkəzdən ümumi siyasi rəhbərliyinə, müstəqil dövlət törəmələrin olmamağı ilə səciyyələnirdi. SSRİ dağıldan sonra müstəqil respublikalar öz dövlətçiliyini sərbəst, Əsas qanun və ölkənin digər qanunverici aktlar əsasında qurmağa başlayıblar;

1.milli - etnik suverenliyinin şəraitində insan hüquqlarının birinciliyi. Başqa sözlə desək, hər özgə xalqın mühitində, hər millətin insan hüquqlarının birinciliyidir.

Bu prinsip vətəndaşlar arasında etnik mənsubiyyətinə görə qeyri-bərabərliyi möhkəmləndirən, hüquqi normaların və qanunlarının icazə verməmək; bütün etnik - milli qrupların mədəni ənənələrin və maraqların reallaşmasına imkan yaratmaq; etnik problemlərin həllində hər bir zorakılıq formalarının pisləmək; repressiya və deportasiya olan xalqların hüquqlarının

bərpası üçün real qərarların həyata keçirilmək, qaçqınların problemlərinin həll edilməkdir;

2. insanların milli hisslərə və xalqlararası münasibətlərə aid olan xüsusi həssaslığın, şovinizmi və milli - ekstremizmin hər bir formasının qəbul edilməməsi, xalqlararası münasibətlərin mədəniyyətidir.

Milli - etnik siyasətin *vacib vəzifəsi* - etniklərarası ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşmasıdır. Belə mədəniyyətin sahibi olan şəxsiyyət digər millətlərin insanları ilə ünsiyyətdə özündə bacarıqları uyğunlaşdırmalıdır; insanların etnik ləyaqətinə, tərəqqi etnik ənənələrə və adətlərə, hər xalqın dilinə hörmətli münasibətlərdir; milli - etnik lovğalığın müxtəlif ifadələrinin, hansı formada onun ifadəsinə baxmayaraq, qarşısının almağın mübarizəsidir.

Etniklərarası münasibətlərin inkişaf prosesi mürəkkəb və ziddiyyətlidir. O, cəmiyyətin sosial - iqtisadi və mənəvi - siyasi inkişaf şəraitindən, ondan başqa, məqsədyönlü humanist milli-etnik siyasətdən asılıdır. Axıncının müvəffəqiyyəti çoxlu onun çeviklikdən, dinamiklikdən və etnosların hər birinin real tələbatlara vaxtında reaksiya verməkdən asılıdır.

Milli - mənəvi dəyərlərin dövlətçiliyimizin mənəvi ideoloji əsaslarının yaradılmasında rolu və funksiyaları ilə bağlı problemlərin də araşdırılması mühüm elmi - praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Milli - mənəvi dəyərlər insanlarda oxşar emosional-psixoloji vəziyyət yaradaraq, xalqın mənəvi birliyini, həmrəyliyini şərtləndirir. Həmçinin milli-mənəvi dəyərlər xalqın müxtəlif təbəqələri, sosial qrupları üçün ünsiyyət kimi onların bir - birini anlamasına zəmin yaradır, onlarda milli - etnik eyniliyi aşılayır və nümayiş etdirir.

Gənc nəslin mənəvi tərbiyəsinin xalqın etnik - psixoloji xüsusiyyətlərini, sosial psixologiyasını, milli-mənəvi dəyərlərini özündə əks etdirən milli ideologiyaya əsaslanması milli mənlik şüurunun, milli ruhunun formalaşmasına imkan verir.

Bu gün cəmiyyətin sosial - iqtisadi, sosial - siyasi, sosial - mədəni siyasətinin inkişafı daha yüksək səviyyəsində ölkənin dövlətçiliyini və müstəqilliyini, xalqın milli varlığının yaşaması və təkmilləşməsində milli - mənəvi, milli - etnik dəyərlərin əhəmiyyəti daha çox dərk olunmalıdır.

Yoxlama sualları və tapşırıqlar

1. Müasir dünyada milli - etnik faktorların mahiyyəti nədən ibarətdir?
2. Etnik qrupların və icmaların əsas formalarını sadalayan.
3. Millət insanların tarixi forması kimi nəyi təqdim edir?
4. Dünyada müasir millətlərarası münasibətlərinin vəziyyətini necə qiymətləndirirsiniz?
5. Milli - etnik münasibətlərin inkişafında əsas tendensiyaları və ziddiyyətləri sadalayın.
6. Milli - etnik siyasət niyə görə lazımdır?
7. Milli - etnik siyasətinin praktiki əhəmiyyəti nədən ibarətdir?
8. Dövlətin milli - etnik siyasətinin əsas prinsiplər hansılardır?
9. Dövlətin milli - etnik siyasətinin əsas funksiyalar hansılardır?
10. Milli - etnik ünsiyyətin mədəniyyəti nədən ibarətdir?
11. Milli identliyin və milli özünü düşünmə hislərinin itirilməsi nəyə gətirə bilər?

Təvsiyə olunan ədəbiyyat və mənbələr

1. Hacıyeva V. Siyasi orqanizm: elementlər, əlaqələr, proseslər. – B., 2008
2. Haqverdiyev B. Milli-mənəvi dəyərlərin dövlətçiliyimizin möhkəmləndirilməsində rolu // Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə, 2006, № 4
3. İbrahimli X. Politologiya. – B., 2008
4. Qasımova K. Milli siyasətdə mədəniyyətin rolu / Ekologiya. Fəlsəfə.
5. Mədəniyyət. Elmi məqalələr məcmusu. 34-cü bur. – B., 2003

6. Mehdiyev R. Fəlsəfə. – B., 2010
7. Mehdiyev R. XXI əsrdə milli dövlətçilik. – B., 2000
8. Miraləm E. Milli ideologiya anlayışı və onun cəmiyyətin siyasi həyatda rolu // Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə. 2013, № 1
9. Абдулатипов Р.Г. Управление этнополитическими процессами: вопросы теории и практики. – М., 2001
10. Алиева М. Гендерное равноправие и нация: новые подходы // Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə, 2010, №2
11. Алиева М. Этнические конфликты: причины и факторы возникновения // Sivilizasiya, 2015, № 1
12. Гаджиев К.С. Политология. Базовый курс. – М., 2011
13. Политическая социология. – Ростов-на/Д., 2001
14. Смит Э. Национализм и модернизм: критический обзор теорий наций и национализма / Пер. с англ. – М., 2004
15. Тавадов Г.Т. Этнология: современный словарь-справочник. – М., 2007
16. Шабанов Ю.П., Садохин А.П. Этнополитология. – М., 2005
17. Hobsbawn E. Nations and Nationalizm since 1780: Programmer, Myth, Reality Cambridge, 1990

3.6. EKOLOJİ SİYASƏT

Dövlətin ekoloji siyasətin mahiyyəti və əhəmiyyəti. Müasir dövrdə global sosial-ekoloji problemləri və onların həlli yolları.

Yoxlama sualları və tapşırıqlar.

Təvsiyə olunan ədəbiyyat və mənbələr.

1. Dövlətin ekoloji siyasətinin mahiyyəti və əhəmiyyəti

Müasir dövrün global problemləri içərisində təbiətlə insan və cəmiyyət arasında çoxsahəli qarşılıqlı münasibətlər, yaxud ekologiya xüsusi yer tutur.

Ekologiya iki yunan sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir: “eykos - ev” və “loqos – elm, təlim” deməkdir və elmdə biologiyanın bölmələrindən birinin adı kimi bərqərar olmuşdur.

Bu termini 1866-cı ildə alman alimi, biolog-evolyusionist **Ernest Qekkel** (1834-1919) “Orqanizmlərin ümumi morfologiyası” adlı fundamental əsərində yeni elmin mahiyyətini izah etməyə və onun tərifini verməyə cəhd etmişdir. O “qeyri - üzvi və üzvi mühitdə heyvanların ümumi münasibətlərini, onların birbaşa və ya dolayı əlaqəyə girdiyi başqa heyvanlara və bitkilərə dost və düşmən münasibətlərini tədqiq edən” elm bərsində fikirləri söyləmişdi.

Hərfi mənada ekologiya ətraf - məskun edilən yer mənasını verir. Bu mənada ekologiya ətraf aləmlə insanlar arasındakı münasibətləri tənzimləyən elm sahəsidir.

Bütöv bir sistem kimi ekologiyanın meydana gəlməsi XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərinə aiddir. 1913-cü ildə amerikan təbiətşünası **Çarls B.Adamsın** (1814-1865) “Heyvanların ekologiyanın öyrənilməsinə dair” əsəri çapdan çıxmışdır. 1914-cü ildə isə Böyük Britaniyada ekoloji cəmiyyətin ilk yığıncağı keçirilmişdir.

ABŞ-da ekoloji cəmiyyət 1916-cı ildə yaranmışdır. 1920-ci ildə Amerikada "Ekologiya" jurnalı nəşr olunmağa başlamış. Bu jurnal indiyədək dünyada ən populyar jurnallardan biridir.

Müasir dövrdə ekologiyanın 100-dən çox tərfi var. Buna baxmayaraq, onlar hamısı bir ümumi məzmunla malikdir. *Ekologiya* – bitki və heyvan orqanizmləri və onlardan təşkil olunan qruplar arasında və ətraf mühitlə münasibətlər haqqında elmdir. Ekologiyanın obyektləri orqanizmlərin mövcudluğu, növləri, qrupları, ekosistem və ümumilikdə biosferdir.

Tədricən ekologiya canlı orqanizmlərin ətraf mühitlə qarşılıqlı təsirini öyrənən elm kimi inkişaf etmişdir. Sonralar yaranmış *sosial ekologiya* XX əsrin 70-ci illərinin ortalarına qədər özünün aşağıdakı *dörd əsas qanununu* ifadə etmişdir:

1. hər şey bir-biri ilə əlaqəlidir;
2. hər şey harayasa getməlidir;
3. yaxşısını təbiət bilir;
4. heç nə havayı əldə edilmir.

Elmi ədəbiyyatda termin *iki əsas mənada* işlənilir: klassik və modernist. Ekologiyanın *klassik* mənası onu biologiyanın ətraf mühitlə biosistemlərin müxtəlif səviyyələrin qarşılıqlı təsirini öyrənən bölməsi kimi müəyyən edir. *Modernist* mənasına əsasən, ekologiya – cəmiyyət və təbiət, ətraf mühitin mühafizəsini və təbii resursların istifadəsinin tənzimlənməsinin tədris fənlər arasında qarşılıqlı təsirin problemləri haqqında bilik kompleksidir. Bu gün ekologiyanın modernist mənası daha geniş yayılmışdır.

"Təbiət" anlayışı insanı əhatə edən dünyanı və onun bütün müxtəlif təzahür formalarını bildirir. Bəzən təbiət dedikdə, onun yalnız bir hissəsini – planetin biosferasını (həyat sferasını) nəzərdə tuturlar.

Təbiətin inkişafı nəticəsində yaranmış biosferada canlı təbiətin üzvü hissəsi olan insan xüsusi yer tutur. *İnsan* yarandığı ilk gündən başlayaraq, təbiəti öyrənir və mənimsəyir. İnsanın təbiətin kortəbii qüvvələrinin təsiri altından çıxması, tədricən təbiətdən asılılığının ləğv edilməsi, son nəticədə, onun təbiət üzərindəki

hökmranlığını möhkəmləndirir. Lakin, təbiətdən istifadə heç də həmişə ağıllı surətdə həyata keçirilmir. Zaman keçdikcə təbiətdən ayrılan insan onu artıq kənar və özünə qarşı duran qüvvə kimi qavrayır, onu öyrənməyə, dəyişdirməyə və yaxşılaşdırmağa çalışır.

Beləliklə, qeyd etmək lazımdır ki, insan mədəniyyətə yiyələnməklə özünü təbiətdən ayırır, yəni mədəniyyət insan tərəfindən dəyişdirilmiş təbiətdir. İnsanın təbiətə münasibətinin heç də həmişə birmənalı olmadığına bir sıra nümunələr var: bu münasibətdə bəzən “təbiət üzərində hökmranlıq ənənələri”, və ya “təbiətlə əməkdaşlıq ənənəsi” üstünlük təşkil edirdi.

Hər halda, təbiət üzərində hökmranlıq barədə uydurma konsepsiyalara riayət edən insanlar təbiəti “fəth etmiş”, əslində isə onu məhv etmiş və bununla da özlərinin mövcudluğunun əsasını sarsıtmışlar.

Bəşəriyyət öz varlığına görə təbiətə borcludur. Dəyişdirilmiş, insan mənafeyinə uyğunlaşdırılmış təbiət onun gələcək inkişafı üçün həlledici şərtə çevrilir. Lakin insanın təbiətlə münasibətləri elə tənzimlənməlidir ki, bundan heç bir tərəf ziyan çəkməsin. Artıq XIX əsrdə Amerika alimi **D.Marş** insan tərəfindən təbiətin tarazlığını pozan müxtəlif formaları təhlil edərkən, təbiəti mühafizə proqramını dürüst ifadə edir.

XX əsrin ortalarından başlayaraq *insan – təbiət – cəmiyyət* münasibətləri münaqişə fazasına daxil olaraq kəskin ekoloji problemlər kimi təzahür etməyə başlamışdı. Ekoloji proseslər siyasi əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır.

Ekosiyasi proses isə – ekoloji siyasət subyektlərinin özlərinin ekoloji tələbatları və maraqları əsasında birləşməsi, yaxud ayrılmaları kimi başa düşülür. Ekosiyasi proseslərin xüsusiyyətlərini əks etdirən *ekoloji siyasət* təşkil edir.

Beləliklə, ekoloji siyasət getdikcə artan maraq sahəsinə çevrilmiş və məhz cəmiyyət həyatının siyasi sahəsinin ekologiyalaşması *siyasi ekologiya* elminin formalaşmasının amili kimi çıxış etdi.

Müasir dövrdə artıq ekoloji siyasətin getdikcə artan maraqları sahəsinə ekologiyalaşması siyasi ekologiyanın elmi - kateqorial aparatının formalaşmasında başlıca amil olmuşdur. Anlayış kimi "ekoloji siyasət" ətraf təbii mühitin mühafizəsi və sağlamlaşdırılmasını, təbii ehtiyatların səmərəli istifadəsini, həmçinin insanın ekoloji təhlükəsizliyini, normal həyat və fəaliyyətini təmin edən sosiosferanın qorunmasına və inkişafına yönələn siyasəti əhatə edir.

Ekoloji proseslərin aparıcı subyektlərindən biri kimi dövlət çıxış edir. Bu gün ətraf mühitin mühafizəsi və ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi getdikcə dövlətin artan vacib funksiyasına çevrilir. *Dövlətin ekoloji siyasəti* sosial - ekoloji vəziyyətinin idarə olunmasının amillərindən biri olmaqla, onun ölkə ərazisində təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadənin təmin edilməsi məqsədilə həyata keçirdiyi spesifik siyasi, iqtisadi, hüquqi və digər tədbirlərin sistemi kimi izah olunur.

Dövlətin ekoloji siyasəti və beynəlxalq təşkilatların fəaliyyəti *bir neçə istiqamətdə* aparılmalıdır:

- yer təkinin mineral sərvətlərinin öyrənilməsi və mənimsənilməsi;

- torpaqdan və onun ehtiyatlarından istifadə edilməsi qaydaları;

- dünya okeanının mənimsənilməsi;

- kosmosdan istifadə;

- enerji ehtiyatlarının qorunub saxlanması və alternativ enerji mənbələrinin tapılması;

- iqlim xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və ondan istifadə qaydaları;

- kortəbii fəlakətlər və onların qarşısını alınması;

- elmi - texniki tərəqqi nəticəsində ətraf mühitin çirklənməsi;

- tullantısız texnologiya;

- təbii mühitin vəziyyətinə nəzarət və s.

Ekoloji siyasət ümumi dövlət siyasətinin müstəqil ünsürü kimi ayrılması XX əsrin 70-80-ci illərinə təsadüf edir. Bu ölkələrdəki ekoloji siyasət ardıcılığı və məqsədyönlü səciyyə ilə fərqlənir və dövlət siyasətinin ayrılmaz tərkib hissəni təşkil edir.

Dövlətin ekoloji siyasətinin *strateji məqsədi* – cəmiyyət və təbiətin qarşılıqlı münasibətlərinin harmoniyasının, insanların əlverişli həyat və əmək təbii şəraitinin təminatı, bundan başqa da bu və ya digər istiqamətlərin təkmilləşməsi üzrə vəzifələrin məcmusudur.

Dövlətin strategiyasına aşağıdakı *əsas müddəalar* daxildir:

1. bazar münasibətləri şəraitində də ekoloji təhlükəsiz sabit inkişafın təmin edilməsi;
2. insanın məskunlaşdığı mühitin mühafizəsi;
3. ekoloji qeyri-sabit regionlarda pozulmuş ekosistemlərin sağlamlaşdırılması;
4. qlobal ekoloji problemlərin həllində iştirakı.

Hər bir müasir dövlət özü üçün ekologiya sahəsindəki prioritetləri müəyyən edir və bu prioritetlər, mövcud ekoloji durumu və sosial-iqtisadi vəziyyəti nəzərə alaraq, ekoloji siyasətin *üç əsas istiqamətini* müəyyənləşdirməlidir:

1. ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunmasını əsas götürərək, ətraf mühitin çirklənməsinin minimuma endirilməsi və mühafizəsinin tənzimlənməsi məqsədilə davamlı inkişaf etdirilməsi;
2. indiki və gələcək nəsillərin tələbatını ödəmək məqsədilə təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə etməklə, alternativ, qeyri-ənənəvi üsullar vasitəsilə tükənməyən enerji mənbələrindən yararlanması;
3. qlobal ekoloji problemlər üzrə milli səviyyədə tələbatların qiymətləndirilməsi, həlli yollarının müəyyənləşdirilməsi, beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələrin genişləndirilməsidir.

Beləliklə, dövlət ekosiya proseslərin aparıcı subyekti olmaqla siyasətin məqsədini, onun prioritetlərini (digər subyektləri ilə) təbiətdən istifadəçilərlə, eləcə də onların özlərinin arasındakı

qarşılıqlı münasibətləri tənzimləyən norma və qaydaları müəyyən edir, onların həyata keçirilməsi mexanizmlərinin, o cümlədən iqtisadi mexanizminin əsaslarını yaradır.

Bu mexanizmlər çərçivəsində ekoloji siyasətin həyata keçirilməsində icra hakimiyyəti orqanlarının qarşısında bir - biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan *iki vəzifə* durur:

1. ətraf mühitinin mühafizəsi sahəsində xüsusi səlahiyyətli dövlət orqanlarının optimal sistemini yaratmaq;

2. onların üzərinə qoyulan idarəetmə vəzifələrini və funksiyalarını həyata keçirməkdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bütün inkişaf etmiş ölkələrdə milli səviyyədə təbiəti mühafizə siyasətini həyata keçirən mərkəzi orqanlar yaradılmışdır. Məsələn, ABŞ-da Ətraf mühit sahəsində milli siyasət haqqında aktına (1969) müvafiq olaraq bir sıra ştatlarda özünün bölmələri olan ətraf mühitin mühafizəsi üzrə Federal agentlik (1970) və onun keyfiyyəti üzrə prezident yanında şura yaradılmışdır. Həmin dövrdə bu ölkədə ətraf mühitin mühafizəsi üzrə məsələləri tənzimləyən çoxsaylı digər qanunverici aktlar qəbul edilmiş və əlavələr olunmuşdur.

ABŞ-n siyasətində diqqəti çəkən bir cəhət də bu sahəyə maliyyənin ayrılması ilə bağlıdır. Məsələn, 1985-ci ildə ətraf mühitin çirkləndirilməsinə qarşı mübarizəyə ümummilli xərclər 73,8 mlrd. dollar təşkil etmişdir ki, bu da 1975-ci ilə nisbətən 2,4 dəfə çox olmuşdur. Müqayisə üçün göstərmək olar ki, keçmiş SSRİ-də təbiəti mühafizə tədbirlərinə dövlət kapital qoyuluşu 1985-ci ildə 2,5 mlrd. rubl təşkil etmişdir.

Ekoloji siyasət qlobal (planetar), regional, transmilli, ümummilli, lokal və s. ola bilər. Ekoloji siyasətin məqsədlərinin səviyyələri idarəetmə və nəzarət orqanlarının, məzmun və vəzifələrinin həllinin xüsusiyyətləri miqyasa görə uyğun olmalıdır. Belə ki, ümummilli ekoloji siyasəti ali qanunverici və icraedici orqanlar, dövlət ekoloji proqramlarının rəhbərləri həll etməlidir. Problemləri həll etmək üçün müvafiq tədbirlərin proqramları hazırlanır və maliyyə mənbələri axtarılıb tapılır.

Ekoloji siyasətin hazırlanmasında bir neçə vacib məsələni nəzərə almaq lazımdır. *Birinci*, ekoloji siyasətin hazırlanmasında və reallaşmasında dövlət böyük rol oynayır. Məsələn, ABŞ-da hökumətdə 30-dan çox dövlət idarələri, müəssisələr ekoloji siyasətin hazırlanmasında və reallaşmasında iştirak edirlər. Məlumdur ki, ən yaxşı ekoloji siyasət uğursuzluğa məhkum ola bilər, əgər məskən mühitin mühafizəsinin işləyən hüquqi mexanizmi hazırlanmayıbsa.

İkinci, uzunmüddətli ekoloji siyasətin hazırlanmasında ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı ilə sıx qarşılıqlı əlaqə onun reallaşmasının mərhələlərinin müəyyən olmasının böyük əhəmiyyəti var.

İqtisadiyyatın və cəmiyyətin inkişafı proqnozlara görə, ekoloji siyasəti *üç müvəqqəti mərhələyə* ayırmaq olar. *Birinci* mərhələdə ekoloji siyasət təbiətin gələcək dağılması prosesini azaltmağa, böhran regionlarda isə - onun dayandırmasına yönəlir.

İkinci mərhələnin əsas məzmunu iqtisadi faydalı təbiəti qoruyan və bərpa edən həm yerli, həm də xarici sahibkarların vəsaitinə layihələrinin həyata keçirilməsidir. Bu mərhələnin vacib istiqaməti – yeni texnologiyaların istifadəsidir.

Ekoloji siyasətin *üçüncü* mərhələsi böhrandan sonra bərpa etməsini və davamlı iqtisadi güclənmə dövrünü əhatə edir. Bu mərhələnin əsas məzmunu təbii mühitin bərpa olunması - ekoloji yenidən qurmasıdır. Üçüncü, uzunmüddətli ekoloji siyasətin vacib ünsürü landşaftların vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və onların bərpa imkanlarının olmasıdır.

Ekoloji proqramlar aşağıdakı *istiqamətlər* üzrə hazırlanmalıdır:

- təbii landşaftların qoruması;
- iri sənaye mərkəzlərinin təbii landşaftlarının yenidən qurulması və bərpası;
- təbii mühitə antropogen yüklənməsini minimuma salmasıdır.

Ekoloji vəziyyətinin kəskinliyi Qərbdə də ən ziddiyyətli elmi - texniki və sosial - iqtisadi dəyişdirmə planları doğurmağa başladı.

Təcrübə göstərir ki, sənaye ölkələrdə neqativ ekoloji siyasətin hiss olunan dəyişiklikləri çox gec başlayır və ancaq burada olan ətraf mühitin mühafizəsi üçün yaranan hərəkətlərin təzyiqi altında.

Bu hərəkətlərin meydana gəlməsini və inkişafını *bir neçə mərhələlərə* bölmək olar. *Birincisi*, ekologiyaya həvəskar və ümummilli marağın formalaşması dövrü (XIX əsrin axırı – XX əsrin əvvəli). *İkincisi*, kütləvi “ekoetiraz” mərhələsi (60-cı illərin ikinci yarısı). *Üçüncü* mərhələdə hakim dairələrin ekoloji siyasətin digər aspektlərinin qeyri - demokratik səciyyəsinə geniş ictimaiyyət tərəfindən dərk etməsinin əmələ gəlməsi (70-ci illərin sonu). *Dördüncü* mərhələ, 80-90-cı illərdə başlayan, müstəqil ekoloji hərəkətlərin fəaliyyətinin coğrafi çərçivəsində, mühüm genişlənməsi ilə səciyyələnir (keçmiş SSRİ və Şərqi Avropa ölkələri).

80-ci illərdə müxtəlif ölkələrdə hökumətlərin ekoloji siyasətinə əhəmiyyətli təsir göstərən yeni tipli ekoloji problemlər hərəkətləri ilə fəal mənimsəməsi, ekoloji partiyaların formalaşması başlayır.

“Yaşılar” partiyaları Almaniya, İngiltərə, İrlandiya, Hollandiya, Belçika, Fransa, İtaliya, Avstriya və bir çox digər dünya ölkələrində fəaliyyət göstərir. Son vaxtlar onlar çox məşhur Avropa partiyasına çevrilməsi ilə 5-dən 10 %-ə qədər seçicilərin səslerini qazanıblar. Belə ki, Almaniya “yaşılar” partiyasının parlamentdə öz deputat yerləri var və axırıncı seçkilərdə onlar qalib gəldilər.

“Yaşılar” partiyaların hərtərəfli ideyası “bazis demokratiyadır”. Belə ki, Alman “yaşılar” partiyasının proqramında qeyd olunur ki, onlar inzibati və nümayəndəli hakimiyyətin daşıyıcılarının, müəssisələrin üstündə əsas daim nəzarətdir, ondan ötrü ki, hər vətəndaşın siyasət haqqında təsəvvürü olsun və ona təsir edə bilsin.

T.Louson və C.Qerrodun lüğət-sorğu kitabında yeni sosial hərəkət qeyd olunur. O, ilk dəfə Böyük Britaniya yaranıb və sonralar Avropada yayılmağa başlayıb. Bu hərəkətin adı

“invayromentalizm” (ing. dil. “environment” - ətraf mühit, təbiət) oldu və onun qayğı predmeti kimi insan cəmiyyətin inkişafının meydanını formalaşdıran təbii və süni (insan tərəfindən tikilən) mühitin mühafizəsi olubdur.

Zərərli tullantıların və brakonyerlərlə mübarizə invayromentlərə görə, dövlətin birinci növbəli vəzifəsi kimi təyin olunub. Buna görə də, Böyük Britaniyanın bütün əsas partiyaları öz proqramlarında buna uyğun düzəlişlər etməyə məcbur olublar.

Bu gün təbiətlə cəmiyyətin qarşılıqlı münasibətlərinin tənzimlənməsi və idarə olunması çox aktualdır və dövlətin ekoloji siyasəti də buna yönəlib. İnsanın təbiətlə qarşılıqlı münasibətlərinin optimallaşdırılması ilə bağlı vəzifələri dövlətin strateji və taktiki fəaliyyətini *iki tipə* ayırmaq olar:

1. ekoloji vəziyyətinin sosial nəticələrinin baş istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir (qorxusuz və şübhəsiz irəliyə, geriyə təbiətə doğru, dayanmağı: nəzər yetirməyi).

İndiki şəraitdə axırıncı fikir vacibdir. Çünki təbiətdən istifadənin elə proqramları hazırlanmalıdır ki, istehsalla təbiət arasındakı əlaqələrin optimal tarazlığını yarada bilsin. Yəni, təbii şəraiti qorumaq üçün təbii ehtiyatlardan istifadəyə kompleks yanaşması; təbii ehtiyatlardan istifadə edilməsi prosesində təbiətin qanunlarının hərtərəfli öyrənilməsi və nəzərə alınmasının zəruriliyi; ətraf mühitin saxlanması və qorunması istiqamətində işin aparılmasıdır.

2. ətraf mühitin qorunmasında bütün dövlətlərin səylərinin birləşdirilməsi çox böyük əhəmiyyətə malikdir (Afrikada Saxara səhrası, Aral dənizin quruması və s.).

Son vaxtlar YUNESKO-nun təşəbbüsü ilə “Təmiz hava”, “Təmiz su” beynəlxalq proqramlar hazırlanıb həyata keçirilməyə başlamışdır. Beynəlxalq “Qrinqis” təşkilatının ətraf mühitin qorunması uğrunda mübarizəsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

2. Müasir dövrdə global sosial - ekoloji problemlər və onların həlli yolları

Cəmiyyətin inkişafının müasir mərhələsində elə problemlər qrupu yaranır ki, onlar Yer planetini heç bir düşünən sakinini laqeyd qoymur. Bunlar global adlandırılan problemlərdir. Həmin problemlər ona görə belə adlanırlar ki, onlar ən mühüm problemlərdir və xalqların həyatı maraqlarına toxunurlar, öz həlli üçün dünya birliyinin kollektiv səylərini tələb edirlər.

Global problemlər sıx qarşılıqlı əlaqədirlər və, nəticədə, hamısı *İnsana* tərəf “çıxır”. Buna baxmayaraq, onları *dörd qrupa* bölmək olar: sosial - siyasi; sosial - iqtisadi; sosial - ekoloji və İnsan problemləri.

Beləliklə, global problemlərin sırasında birinci plana humanitar və sosial - siyasi aspektləri olan ekoloji problem çıxır. Sosial-ekoloji siyasət partiya və dövlətin fəaliyyətində öz əksini tapır və müxtəlif sahələrdə reallaşır.

Ümumiyyətlə, *ekoloji problemlər* müxtəlif ola bilər: lokalməhəlli, regional və global. Ekoloji problemlər *növlərinə* görə bölünürlər:

1. əsasən cəmiyyətə və insana aid olanlar;
2. əsasən təbiətə aid olanlar;
3. həm cəmiyyətə, həm də təbiətə aid olanlardır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ekoloji problemlərin elə növləri var ki, onların həlli təxirəsalınmazdır. *Global ekoloji siyasət* üçün ekoloji problemin gərginliyinin əsas mənbələrinin aydınlaşdırılması prinsipial olmalıdır. Onlar elə proseslərdir ki, ictimai həyatda olan ziddiyyətlər, ilk növbədə, iqtisadi, siyasi, barışmaz səciyyə daşıyır və ictimai fazaların dəyişməsinə təmin edir.

Sosial - ekoloji global problemlər cəmiyyət və ətraf mühitin qarşılıqlı münasibətləri, ekoloji böhranların keçməsi çətinlikləri ilə bağlıdır. XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq ekoloji böhran, ekoloji təhlükə haqqında xəbərlər tez-tez eşidilməyə başlayır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bəşəriyyət böhranlarla ilk dəfə qarşılaşmış (zəlzələ, sel, quraqlıq və s.).

Böhranlar xarici qüvvələrinin təsiri ilə yaranırdı və insanlar bunun səbəbi deyil, qurbanı olurdular. Bunun əksinə olaraq ekoloji problemlər insanların öz fəaliyyətinin nəticəsi kimi meydana çıxır.

Son illər ekoloji böhranın dərinləşməsi ilə səciyyələnir. Hətta, bəzi alimlər müasir sivilizasiyanın məhv ola biləcəyi barədə həyəcan təbili vurmağa başlamışlar. Fransız alimi **Tyotr Dros** yazır ki, əgər təbiətin indiki tənəzzülü daha 30 il davam edərsə, bizim sivilizasiya yoxa çıxa bilər.

Ümumiyyətlə, ekoloji böhranı *üç qrupa* bölmək olar:

1. ətraf mühitin çirklənməsi;
2. ehtiyatların tükənməsi;
3. əhali çoxluğudur (demoqrafik böhran və şəhərlərin böhranı).

Ətraf mühitin çirklənməsi daha böyük təhlükə doğurur. O, *dörd istiqamətdə* gedir:

- havanın, atmosferin çirklənməsi;
- suyun (hidrosferin) çirklənməsi;
- bitki və heyvan növlərinin məhv edilməsi;
- torpaq layının pisləşməsidir.

Gün ərzində insan orta hesabla 1 kq sərt yemək, 2-3 litr su və 12-15 kq hava qəbul edir. Bu mənada, ekoloji cəhətdən təmiz su və havanın, eləcə də təmiz və təbii qidanın insan həyatında nə qədər böyük rol oynadığını sübut etməyə ehtiyac yoxdur.

XX əsrin ortalarından başlayaraq planetdə kənd təsərrüfatı torpaqlarının təxminən beşdə biri itirilib. Bu global proses davam edir: son zamanlar dünya dövriyyəindən hər il 8,5 mln. hektar ən münbit torpaqlar çıxır.

Son onilliklərdə ətraf mühitin çirklənməsi templərinin aşağı salınması inkişaf etmiş ölkələrdə hətta zərərli tullantıların xeyli azaldılması mümkün olsa da, bütövlükdə, dünya üzrə çirklənmə

səviyyəsi artmağa davam edir. Bunu Dünya Bankının dünyanın inkişafı haqqında hər il dərc etdiyi hesabatı da təsdiq edir.

BMT-nin Ətraf mühit üzrə proqramının dərc etdirdiyi "Qlobal ekoloji perspektiv GEO-3" adlı məruzəsində XXI əsrin əsas ekoloji problemləri sırasında istilik qazlarının atılması nəticəsində iqlimin dəyişməsi; içməli suyun çatışmazlığı və çirklənməsi; meşələrin məhvi və səhrələşməsi; biomüxtəlifliyin azalması; atmosfer havasının çirklənməsi; ozon qatının tükənməsi; torpaq və ekosistemlərin degradasiyası; təbii sərvətlərin tükənməsi; xəstəliklərin yayılması və s. göstərilir.

Beynəlxalq gərginliyin zəifləməsi və bəşəriyyətin nüvə özünüməhv təhlükəsinin hiss edilən dərəcədə azalması ekologiya və ətraf mühit problemlərini əhəmiyyətli dövlətdaxili və beynəlxalq problemləri sırasına çıxarır. Onların tərkibinə aşağıdakıları aid edirlər: ətraf mühitin çirklənməsi; biosfer proseslərinin gedişinin pozulması; təbii ehtiyatların tükənməsi; planetar və regional sistemlərin sabitliyi.

Elmi - texniki tərəqqinin bir çox yeni istiqamətləri ekoloji problemləri həll etmək üçün dövlətlərə, cəmiyyətə ümidverən *perspektivləri* açır. Bunlardan aşağıdakıları qeyd etmək lazımdır:

- yeni texnologiya əsasında tamamilə yeni maddə və materialların yaradılması;
- məlumatın işlənməsi və qorunmasının yeni sistemlərinin yaradılması;
- istehsalın avtomatlaşdırılması və kompüterləşdirilməsi yolu ilə əl əməyinin heçə endirilməsi;
- kosmosdan və dünya okeanından istifadə nəticəsində yeni ehtiyatların aşkar edilməsi və onlardan istifadəsidir.

Ekoloji problemlərin *həlli yollarının* aşağıdakı dördünü qeyd etmək olar:

1. ətraf mühitin mühafizəsinin razılaşdırılmış beynəlxalq proqramının işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi, bura aşağıdakı *tədbirlər* daxildir:

- dünya əhəmiyyətli təbiəti qoruyan tədbirlərin keçirilməsi üçün fondun yaradılması;

- beynəlxalq ekoloji standartların və təbii mühitin vəziyyətinə nəzarətin yaradılması;

- hər ölkə üçün atmosfərə zərərli tullantılara beynəlxalq məhdudlaşdırıcı kvotaların (normaların) tətbiq edilməsi;

- təbii mühitin bütün bəşəriyyətin əmlakı elan olunması və beynəlxalq təcrübəyə “çirkləndirən ödəyir” prinsipini (zərərli tullantılara “yaşıl vergi” vasitəsilə və s.) tətbiq etməsidir;

2. əsaslandırılmış təbiəti qoruyan qanunvericiliyin yaradılması, burada onun pozulması üçün yüksək məsuliyyət hissi; ətraf mühitin mühafizəsinə vadar edən səmərəli stimullar (xüsusi “ekoloji vergilərin” tətbiq etməsi) nəzərdə tutulmalıdır;

3. yeni ekoloji - texnoloji mədəniyyətə keçid [təbii resursların istifadəsinə rəasional yanaşma, onların ən “təmizlərindən” və onlardan ən azı seyrək, tullantısız (ya da az tullantılı)], resurs və təbiəti qoruyan texnologiyaların, ekomühafizə sistemlərin və s. tətbiqidir;

4. insanların yaşadığı mühitin vəziyyəti barədə daimi, tam və düzgün məlumatlandırılması və cəmiyyətdə ekoloji dünya görünüşünün formalaşmasıdır.

Ekoloji şüur – biliklərin heç də adi toplusu deyil. Bu çox mürəkkəb proses əxlaqi münasibətlərin mənzərəsinin genişlənməsini, bütün dünya canlılarına, bütün təbiətə mənəvi sanksiyaların yayılmasını göstərir.

Ekologiyalaşma təfəkkürün xarakterində fundamental dəyişikliklərini də nəzərdə tutur. Siyasət sahəsində *ekoloji təfəkkür* – bu başqa, postmüasir ağıla müvafiq olma təfəkkürüdür ki, buna müvafiq olaraq siyasət güc nöqtəyi - nəzərindən siyasi dəlilərin qüvvələrinə dəyişdirməlidir.

Bu gün olan ekoloji problem şəxsiyyət və dövlət üçün təhlükə yaradır. Son zamanlar dünya ölkələrinin bir çoxlarında şəxsiyyətin ekoloji təhlükəsizliyin problemlərinin əhəmiyyəti xüsusi aktual olmasının başa düşülməsi artır. İnsan öz dağıdıcı qüvvəsini

qabaqcadan görməyini bacarmadı və bunun fəlakətli nəticələrini başa düşməyənədək, daim onu artırırdı. Belə ki, Avropa İttifaqı ölkələri hər gün atmosfərə 18 mln.t. dioksid kükürdü və 10 mln. oksid azotu tullayırlar. “Turşulu yağışlar” ölkələrin çoxuna meşələrin sərvətlərinin düzəlməsi mümkün olmayan tələfat gətirir, göllərini və çaylarını zəhərləndirir.

Ekoloji təhlükəsizliyin ən radikal yolu sağ ekoloqistlərin Qərbi Almaniya ideoloqu **Q.Qrul** və ekoloqizmin fransız nəzəriyyəçi və sosioloq **A.Qorts** (1923-2007) tərəfindən təklif olunub. Bu yol istehsal edilən iri sənaye məhsullarının ciddi nizama salmasına və həvəskar istehsalının inkişafına (fərdi sifariş və kiçik seriyalı məhsulu üzrə) gətirir.

Ekoloji təhlükəsizliyə maraqlı yanaşma - global şüurun formalaşmasıdır. Belə baxışlarla Amerika tədqiqatçısı **P.Rassel** çıxış etmişdir. O, bəşəriyyəti formalaşan tam sosial orqanizm kimi nəzərdən keçirir. **P.Rasselin** nöqteyi-nəzərindən onu vahid bir sistemə çevirmək üçün təkcə fiziki və bioloji təkamül azdır, global və ya planetar şüurun formalaşması da lazımdır.

Bu ekoloji təhlükəsizliyin təmin olmasının bəzi yollarıdır, bunlar təkcə milli deyil, həmçinin beynəlmiləlin tanınmasını və istifadəsini tələb edir. Bu da bir daha təbiət və insanın qarşılıqlı əlaqələrini, ekoloji problemlərin humanizmini, ümumi dünyanın vahidliyini təsdiq və izah edir.

Ekoloji təhlükəsizliyin təminat sisteminin vacib hissəsi *dövlət-hüquqi siyasəti* olmalıdır. Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında birinci qanun kimi ingilis kralı IV Eduardın edikti hesab olunur. Burada Londonda evlərin isidilməsi üçün daş kömürün istifadəsi qadağan olunmuşdu və bu edikti yerinə yetirməyəni ölüm cəzası gözləyirdi.

Hüquqi mexanizmə ekoloji təhlükəsizliyin aşağıdakı *aspektləri* daxildir:

- hüquqi tənzimlənmənin predmeti təbiət və insan arasında münasibətlər deyil, insan özü, onun hüquqları və ekoloji

maraqları, ictimai təşkilatların, millətlərin və xalqların, ərazi qurumlarının fəaliyyəti;

- insanın əlverişli ətraf mühitə hüququ; dövlət insanların marağına uyğun təbii resursların rəşional, ekoloji məqsədəuyğun, səmərəli istifadəsini təmin etməsi;

- ekoloji təhlükəsizliyin əsasını və onun ayrılmaz hissəsini – beynəlxalq ekoloji təhlükəsizliyin konsepsiyasının beynəlxalq-hüquqi aspektlərini hazırlanmasıdır.

Buna görə də 1997-ci ilin dekabr ayında Kiot protokolunun qəbul edilməsi iqlimin fəlakətli dəyişməsinə qlobal ekoloji razılařmanın pilot mərhələsi olmuşdur. Bu protokol birinci beynəlxalq sənəddir ki, qlobal ekoloji problemlərin həllinə bazar mexanizmini istifadə edir. 2008-ci ilin yanvar ayından 2012-ci ilə qədər ölkələr özləri üçün məhdudlaşdırən və ya tullantıları ixtisar edən öhdəliklər müəyyən ediblər.

XXI əsr üçün dünya birliyi tərəfindən qəbul edilən inkişaf konsepsiyalarından biri “Davamlı inkişaf” konsepsiyadır. Bu konsepsiyanın yaranması və qəbul edilməsi BMT-nin təbiəti mühafizə fəaliyyəti ilə əlaqədardır.

Davamlı inkişaf konsepsiyası 1992-ci ildə Rio-de-Janeyro şəhərində BMT-nin Ətraf mühit və inkişaf üzrə keçirilmiş dünya sammitində qəbul edilmişdir. Davamlı inkişaf bütün ölkələrdə insanla ətraf mühitin ahəngdarlığına əsaslanan uzunmüddətli iqtisadi və sosial inkişafı nəzərdə tutan fəlsəfi bir konsepsiyadır. Bu baxımdan Davamlı inkişaf konsepsiyası BMT tərəfindən dünya ölkələri üçün sosial-iqtisadi və ekoloji proqram kimi təklif olunmuşdur.

Davamlı inkişafa keçid və onun idarə edilməsində *prioritet fəaliyyət istiqamətləri* aşağıdakılardır:

1. institusional bazanın yaradılması;
2. biosfer mədəniyyətinin formalaşması;
3. təbii sistemlərin bərpa edilməsi;
4. təsərrüfatçılıq qaydalarının təkmilləşdirilməsi;
5. sənayenin ekologiyalaşması;

6. kənd təsərrüfatının ekologiyalaşması;
7. həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasıdır.

Davamlı inkişafa keçid zamanı təhsil, idarəetmə, maliyyə və sosial-iqtisadi sahələrin səmərəli sistemlərinin yaradılması müəyyən ardıcılığı nəzərdə tutur. Bu fəaliyyət sahələrinin həyata keçirilməsində müvafiq stimulların yaradılması yolu ilə bütün maraqlı tərəflərlə təşəbbüskarlığın inkişaf etdirilməsi əsas şərtlərdən biridir.

Yoxlama sualları və tapşırıqlar

1. “Ekologiya” anlayışının mahiyyəti nədən ibarətdir?
2. İnsan - təbiət - cəmiyyət qarşılıqlı münasibətləri nə cürdür?
3. Dövlətin ekoloji siyasətinin mahiyyətini və əhəmiyyətini təhlil edin.
4. Ekoloji siyasətin növlərini izah edin.
5. Ekoloji siyasətin prinsiplər və istiqamətlər hansılardır?
6. Qlobal ekoloji problemlərin əsas səbəblərini sadalayın.
7. Müasir dünyada hansı qlobal sosial - ekoloji problemlər mövcuddur?
8. Ətraf mühitin mühafizəsinə yaranan və inkişaf edən hərəkətin mərhələlərini açın.
9. Qlobal ekoloji problemlərin həlli yollarını təhlil edin.
10. Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın mahiyyəti nədədir?

Təvsiyə olunan ədəbiyyat və mənbələr

1. Ələkbərov U. İnnovativ dövlət idarəçiliyi davamlı inkişaf kontekstində // Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə, 2012, № 4
2. İqlim dəyişmələri və ekoloji sabillik (Tərt.edən və red. U.Rəhimoğlu) – B., 2011

3. Ekologiya. Fəlsəfə. Mədəniyyət. Elmi məqalələr məcmusu. – B., 2003
4. Eminli B. Ümumbəşəri problem: ekoloji tarazlığın bərpası mümkün olacaqmı? // İqtisadiyyat və həyat, 2010, № 3
5. Hüseynov S. Davamlı inkişafa keçilməsi və onun idarə edilməsinin əsas istiqamətləri // Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə, 2006, № 2
6. Mehdiyev R. Fəlsəfə. – B., 2010
7. Məhərrəmov A. Ekoloji problemlərin həll edilməsində beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətinin əsas istiqamətləri və xüsusiyyətləri (ümumnəzəri məsələlər) // Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə, 2008, № 1
8. Məmmədova S. Dövlət ekosiya proseslərin aparıcı aktoru kimi // Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə, 2011, № 2
9. Məmmədova S. Dövlətin ekoloji siyasəti: əsas məzmunu və müasir şəraitdə xüsusiyyətləri // Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə. 2012, № 3
10. Глобальная экологическая перспектива ГЕО-3. ЮНЕП. Найроби, 2002
11. Шилов А.С. Введение в экополитологию. - М., 2008

3.7. DEMOQRAFİK SİYASƏT

“Dемоqrafiya” termini və onun mahiyyəti. Демоqrafik siyasətin əhəmiyyəti. Ailə demoqrafik siyasətin əsas obyektlərindən biri kimi. Yoxlama sualları və tapşırıqlar. Təvsiyə olunan ədəbiyyat və mənbələr.

1. “Dемоqrafiya” termini və onun mahiyyəti

İnsan öz gündəlik problemləri ilə yalnız sosial siyasətin məqsədi deyil, onun həyata keçirilməsinin amili kimi də çıxış edir. Buna görə sosial siyasətin tərkib hissəsi kimi əhalinin inkişaf proseslərinin idarəedilməsi, xüsusi *demoqrafik siyasət* çıxış edir.

Dемоqrafiya (yun. sözü “demos” - xalq, “qrafo” – yazıram) əhali artımı haqqında elm deməkdir. Elmin bu sahəsi əhali artımını, onun tərkibindəki təbii dəyişikliklərini və yerləşməsinə öyrənir. Buraya doğum, ölüm hadisələri, miqrasiya və urbanizasiya prosesləri daxildir. Демоqrafiya elmi həmçinin əhali artımının cəmiyyətin inkişafına təsirini öyrənir.

Əhalinin təkrar istehsalı, məskunlaşması, yerdəyişməsi, sosial, milli-etnik, irqi və dini quruluşu, təhsil səviyyəsi, işlə təmin olunması və nəsillərin bir-birini əvəz etməsi dinamikası *demoqrafiyanın tədqiqat obyekti*dir.

Демоqrafiyanın banisi ingilis alimi **Con Qraunt** (1620-1674) hesab olunur. Bu elm ayrı-ayrı ölkələrdə əhalinin ümumi sayını, cinsi və yaş tərkibini, artım sürətini öyrənməklə məşğuldur.

T.Louson və **C.Qerrodun** lüğət-sorğu kitabında “demoqrafiya” termini *aşağıdakı kimi təyin olunur*: əhali haqqında elmdir, əsas olaraq, onun kəmiyyət parametrləri və quruluşunun, həmçinin onun dinamikasının səciyyəsinə öyrənir.

Демоqraflar doğum və ölümün, nikahın bağlaması və boşanmanın, miqrasiyanın sxemlərinin, digər amillərin tədqiqatlarının göstəriciləri, əhalinin artması və ya azalmasının, məsələn, iqlimin, qida məhsulları ilə təminat və məşğulluğunun vəziyyəti ilə məşğul olmuşdurlar.

XX əsrin ortalarından kəskinləşməyə başlayan əhalinin artımı ilə bağlı meydana çıxan problemlər müasir dövrün ən ciddi problemlərindən olub. Sürətli əhali artımı sosial ziddiyyətləri artırmaqla cəmiyyətdə gedən proseslərə əhəmiyyətli təsir göstərdi və *demoqrafik problemləri* meydana gətirdi.

Demoqrafik problemlərin yaranmasının bir çox səbəbləri vardır. Bu problemin yaranması, ilk növbədə, əhalinin təbii təkrar istehsalı ilə - doğum, ölüm və təbii artımla əlaqədardır. Çünki əhalinin say tərkibində baş verən dəyişikliklər onun təbii təkrar istehsalı ilə müəyyən olunur.

Hələ XVIII əsrin sonlarında ingilis keşişi və iqtisadçı **Tomas Maltus** (1766-1834) "Əhalinin məskunlaşması qanunu haqqında təcrübə" (1798) əsərində əhali artımının ziddiyyətlərinə toxunmuş, onun təhlükəli tərəflərini izah etmiş və qarşısının alınması yollarını göstərmişdir.

Bu gün *demoqrafik problemlər* bütün dünya miqyasında əsaslandırılmış əhali siyasətinin işlənilib hazırlanmasını və həyata keçirilməsini tələb edir. Çünki demoqrafik problemlər qlobal problemlərin mərkəzində dayanır və onların həlli qlobal vəziyyətinin yaxşılaşmasında həlledici rol oynayır.

Demoqrafik problemlər dünya icmasında bütöv mənfi hadisələrin kompleksini əhatə edir. Bu mənfi hadisələr *iki global demoqrafik proseslərlə* əmələ gəlmişdir:

1. inkişafda olan ölkələrdə "demoqrafik partlayış";
2. inkişaf etmiş ölkələrdə əhalinin az təkrar istehsalıdır.

XX əsrin ikinci yarısında Yer kürəsində əhalinin çox sürətli artması "*demoqrafik partlayış*" adlandırıldı. Bu kiçik tarixi dövrdə dünya əhalisi iki dəfə çox artıb və 2,5 mlrd. (1950) - 5,9 mlrd. (1998) qədər çoxalıb.

Elmi ədəbiyyatda müqayisə üçün aşağıdakı rəqəmlər gətirilir: XX əsrin əvvəlində dünyada 1,6 mlrd. bir az çox insan var idi. İndi Yer kürəsi əhalisi 7 mlrd. çoxdur. Lakin əhalinin orta illik artım sürəti 1980-ci ildəki 1,7%-1,5% qədər düşmüşdür və bu daha əhali artımında optimal meyllərin formalaşacağından xəbər

verir. Bu gün inkişaf etmiş sənaye ölkələrində əhalinin sabitləşməsi, hətta azalması meylləri müşahidə olunur.

Əhali artımı əsasən zəif inkişaf etmiş, mədəni səviyyəsi aşağı olan ölkələrdə müşahidə olunur. Bu isə aclıq, doyunca yeməmək, müxtəlif xəstəliklərin geniş yayılması kimi kəskin problemləri doğurur.

Bununla qeyd olunur ki, əhalinin ən yüksək artımı (>80%) inkişafda olan Asiya, Afrika və Latin Amerika ölkələrində gedir. Mütəxəssislərin müxtəlif proqnozlarına görə Yer kürəsinin əhalisinin miqdarı 2035-2060 illərdə 9-10 mlrd. insan səviyyəsinə çatacaq.

“Dемоqrafik partlayışın” nəticəsində dünyada bir sıra neqativ proseslər gücünü artırır. Belə ki, inkişafda olan dövlətlərdə tam əhalinin artıqlığı gedir, və, bəzi fikirlərə, 2100-cü ildə burada Yer kürəsinin əhalisi 95% qədər bir yerə toplaya bilər.

Əhalinin *az təkrar istehsalı*, əksinə inkişaf etmiş ölkələr üçün xasdır. Bu isə doğumun aşağıya düşməsi ilə şərtlənir və mənfi nəticələrə gətirir. Xüsusilə, cəmiyyətlərdə əhalinin qocalması, onun tərkibində əmək qabiliyyəti olan insanların hissəsinin azalması və təqaüddü hissəsinin çoxalmasına gedir.

Bundan başqa əhlinin az təkrar istehsalı, ölkələrin yerli əhalinin miqdarının azalmasına gətirə bilər (“*depopulyasiya*” – bu və ya digər etnik icmanın miqdarının azalması), habelə ayrı-ayrı etnoslarının olmamağının ehtimalıdır. Belə ki, bir sıra alimlər güman edirlər ki, 2100-cü ildə Yaponiyada 126 mln. əvəzinə 55 mln. qədər əhali qalacaq. BMT – nin proqnozlara görə Rusiyanın əhalisi 2015-ci ilə 137 mln. qədər azalacaq.

Əhalinin təbii hərəkəti prosesində bir nəslin başqası ilə əvəz olunması və əhalinin daimi yeniləşməsi baş verir. Əhalinin təbii hərəkəti doğum və ölümün nisbətinin nəticəsidir.

Bəs doğumun və ölümün əmsalı nədir? *Doğumun əmsalı* (ümumi) – təzə doğulmuş körpələrin sayı əhalinin ildə 1000 nəfərə hesablanmasıdır. Əhalinin müxtəlif sayda olan ölkələrin göstəricilərinin 1000 nəfərə hesablanması Böyük Britaniyanın misalında görmək imkanı yaradır.

Belə ki, Böyük Britaniyanın doğum əmsalı 1870-ci ildə qeyd olunan 36 doğuma, bir neçə doğumun “gurultusunda”, xüsusilə, hər dünya müharibələrin qurtarmasından sonra və XX əsrin 60-cı illərində ümumi tendensiya aşağı düşməyini göstərir. Bu gün burada doğum əmsalı 12-14 göstəricidə sabitləşib, bu da “olduqca təvazökar” kimi rəsmi səciyyələndir.

Ölümün əmsalı (ümumu) – ölənlərin sayı əhalinin ildə 1000 nəfərə hesablanmasıdır. Bu göstərici əhalinin yaş quruluşunu nəzərdə tutmur. Standartlaşmış ölümün əmsalı cinsə və bu və ya digər yaş qrupuna görə fərqlənilir. Belə ki, məsələn, Böyük Britaniyada ölümün əmsalı 1830-cu ildən tədricən aşağı düşür.

Əhalinin təbii artımına təsir edən *doğum və ölüm* bioloji qanunlardan çox müəyyən tarixi şəraitdə sosial - iqtisadi proseslərdən asılı olur. Əhalinin təbii artımı ərzaq və s. zəruri yaşayış vasitələrini üstələyir. Buna görə də dövlət demoqrafik proseslərinin tənzimlənməsinə diqqəti artırmalı, miqrasiya və urbanizasiya məsələlərinə nəzarətini gücləndirməlidir. Çünki demoqrafik proseslərə dövlət nəzarətinin gücləndirilməsi, ailə planlaşdırılmasının tənzimlənməsi insanların sağlamlığına dövlət qayğısının artmasına şərait yaradır.

Hazırda *miqrasiya və urbanizasiya* prosesinin getdikcə artmasının obyektiv və subyektiv səbəbləri dərinlən təhlil edilməli, bu sahədə tempin azaldılması və ayrı-ayrı yaşayış məskənlərində əhalinin davamlılığının təmin edilməsi üçün strateji tədbirlər planı hazırlanmalıdır.

Əhalinin təbii hərəkətinin müasir vəziyyəti nəticəsində ümumi əhalinin sayında qocaların nisbəti artır. Bunun səbəbi eyni zamanda doğum və ölümün azalmasıdır. Lakin doğumun azalması bu prosesdə daha üstün rol oynayır.

Müasir demoqrafik problemlərdən biri də əhalinin tərkibində *yaşlı insanların* xüsusi çəkisinin artmasıdır. Çoxları bu vəziyyəti əhalinin qocalması kimi də şərh edirlər. Bu isə o deməkdir ki, əhalinin ümumi kütləsində iş qabiliyyətli hissənin sayı azalır.

Belə bir vəziyyət iqtisadi və sosial tərəqqinin, səhiyyə xidmətinin yüksəlməsi nəticəsində orta ömür müddətinin xeyli

artması ilə əlaqədardır. Əgər orta ömür müddəti 60-cı illərdə 47 yaş idi, müasir dövrdə bu rəqəm 57 – 60-a çatmışdır. Məsələn, Yaponiya kimi inkişaf etmiş ölkədə orta yaş müddəti qadınlarda – 83, kişilərdə – 79.

Qeyd etmək lazımdır ki, bir ölkə daxilində *əhalinin qocalması* prosesi müxtəlif cür inkişaf edir. Bu əhali tərkibinin mövcud səviyyəsi, təbii hərəkəti, miqrasiya dərəcəsi, sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi, təbii və özünəməxsus şəraitindən asılı olur.

Bundan başqa, əhalinin qocalma vəziyyətinə yaşlı kişi və qadınların arasında *ölüm səviyyəsinin* müxtəlif olması da təsir edir. Məlumdur ki, yaşlı əhali içərisində qadınlar arasında ölüm kişilərə nisbətən aşağı olur.

Cins tərkibi üzrə *uzunömürlülüyn* kişilərə nisbətən qadınlarda çox olduğunu aydın göstərilir. Bu fərq 1997-ci ildə xüsusilə artmışdır. Cinslər arasında uzunömürlülükdəki belə fərq bütün yaş qruplarında kişilər içərisində ölümün nisbətən yüksək olması ilə əlaqədardır.

Uzunömürlülüyə əhalinin ərazidə məskunlaşması da mühüm təsir göstərir. Adətən kənd yerlərində uzunömürlülük şəhər yerlərində nisbətən yüksək olur. Bu urbanizasiya prosesinin artması ilə əlaqədardır, şəhər yerlərində hava və suyun çirklənməsinin əhalinin sağlamlığının mənfi təsiri ilə bağlıdır.

Əhalinin tərkibi *yaş qruplarına* görə nəsillərin təzələnməsi nəticəsində həmişə dəyişir. Yaş qrupları üzrə vəziyyət mühüm demoqrafik göstərici sayılır. Cins tərkibi ilə yanaşı yaş tərkibi doğum və ölümün intensivliyinə, təbii artıma təsir edir.

Əmək ehtiyatları da *yaş tərkibindən* birbaşa asılıdır. Yaş tərkibi ailə-nikah münasibətlərini də müəyyənləşdirir. Ümumiyyətlə, ictimai həyatın bütün sahələrdə yaş qruplarına görə tərkibinin formalaşmasına miqrasiya, müharibələr, təbii fəlakətlər və s. təsir edir.

Əhalinin *üç əsas yaş qrupu* müəyyənləşdirilir: uşaqlar; əmək qabiliyyəti yaşında olanlar; əmək qabiliyyəti yaşından yuxarı olanlardır. Yaş qruplarında əhali tərkibinə görə cəmiyyətin demoqrafik vəziyyətində gedən dəyişmələr qiymətləndirilir.

Yaş tərkibinin dəyişməsinə öyrənərkən bunun əhalinin sonrakı artımında mühüm rol oynaması nəzərə alınmalıdır. Əhalinin yaş tərkibini *üç tipə ayırırlar*: progressiv, stasionar və regressiv.

Progressiv tipdə 0-14 yaşlı qrupların ümumi əhaliyə nisbəti 40%, 15-49 yaşlı qruplarda 50%, 50 yaş və yuxarı qruplarda isə 10% olur. Müvafiq olaraq *stasionar* tipdə 27%, 50%, 23%, *regressiv* tipdə isə 20%, 50%, 30% olur.

Demoqrafik proseslərin mərkəz məsələsi əhalinin *təkrar istehsalı* ilə bağlıdır. Məlumdur ki, əhalinin təkrar istehsalının *üç tipini* fərqləndirmək mümkündür:

1. geniş təkrar istehsal - doğumun sayı ölümün sayını üstələyir;
2. sadə təkrar istehsal - artım olmur, doğum və ölümün sayı bərabərdir;

3. məhdud təkrar istehsal - ölüm sayı doğumu üstələyir.

Əhalinin təkrar istehsalı demoqrafik, iqtisadi və sosial səciyyə daşıyır və əmək ehtiyatlarının formalaşmasını, ərazinin mənimsənilməsinə, məhsuldar qüvvələrin vəziyyətini, sosial infrastrukturun inkişafını təyin edir.

Əhali və əmək ehtiyatları həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət səciyyəsinə malikdir. Bu göstəricilər demoqrafik proseslərin qiymətləndirilməsi və təhlili, əmək ehtiyatlarının idarə olunması sahəsində strategiyanın işlənməsi üçün vacibdir.

Əhalinin sayı və keyfiyyət tərkibinə təsir göstərən amillərdən biri də *əhalinin miqrasiyası* ilə bağlıdır. Əhalinin miqrasiyası ərazi baxımından iki yerin əmək ehtiyatlarına və həmin yerlərin əmək və məşğulluq şəraitinə birbaşa təsir göstərir. Əhalinin gətirdiyi və gəldiyi yerlərdə əmək ehtiyatlarında, əmək şəraitində və əmək münasibətlərində dəyişmələr baş verir.

Dünya ölkələri bu prosesləri tənzimləmək üçün müxtəlif proqramlar, tədbirlər, planlar qəbul edirlər. Bu istiqamətdə qəbul olunan *proqramlar* ölkədə mövcud demoqrafik proseslərin təhlili əsasında öz üzərinə aşağıdakı *vəzifələri* götürməlidir:

- əhalinin optimal təkrar istehsalına nail olmaq;
- ölüm səviyyəsini azaltmaq;

- orta ömür uzunluğunu artırmaq;
- ana və uşaqların müdafiəsini gücləndirmək;
- ailələrin inkişafı üçün əlverişli sosial-iqtisadi zəmin yaratmaq;

- miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi yollarını müəyyən etməkdən ibarətdir.

Son illər dünya ictimaiyyətinin nəzərini hər tərəfdə özünü göstərən psixofiziki böhran cəlb edir. Bu böhran insanın psixofiziki kimliyi üçün böyük qorxular törədir, çünki insanların deqradasiyasına gətirib çıxarır.

Ərzaq sənayesində kimyəvi əlavələrin nəzarət altında olması, tibb dərmanların kütləvi işlədilməsi irsiyyətdə dağıdıcı izlər qoyaraq fiziki və əqli baxımdan anadangəlmə patologiyası olan uşaqların doğulmasını hədsiz dərəcədə artırır.

Alkoqolizm, narkomaniyanın geniş yayılması bu yeni vəziyyətlə izah olunur. Nevrozlar, psixi xəstəliklər, motivsiz aqressivlilərin, özünüöldürmələrin statistikasi çağımızda qorxuncdur.

2. Demografik siyasətin əhəmiyyəti

Hər bir dövlət ölkə həyatının müxtəlif sahələrində olduğu kimi demografik sahədə də özünün *siyasi xəttini* qurur, onun formalaşması və həyata keçirilməsinə xüsusi diqqətlə yanaşır.

Dövlət demografik proseslərinin idarə olunması üçün xüsusi siyasətini həyata keçirir. Bu siyasət iqtisadi və sosial siyasətlə qarşılıqlı əlaqədə həyata keçirilir. Demografik siyasət həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət cəhətdən əhalinin təkrar istehsalının idarə olunmasına və tarazlı inkişafına kömək etməlidir.

Demografik siyasəti səmərəli həyata keçirmək üçün cəmiyyətin inkişaf qanunlarını və qanunauyğunluqlarını dərk etmək, baş verən dəyişikliyin meylini nəzərə almaq vacibdir. Lakin məlumdur ki, demografik siyasətdə bu çox çətinidir.

Bu çətinliyin aradan qaldırılması *demografik proseslərlə* iqtisadiyyat və cəmiyyətin digər sahələri arasında uyğunluğun təmin olunması və demografik proseslərin özündən doğan

potensial imkanların və üstünlüklərin reallaşması ilə bağlıdır. Demografik proseslər iqtisadi amillərlə yanaşı bioloji, sosial, hüquqi, psixoloji, coğrafi, mədəni, ailə - məişət və s. amillərlə də müəyyən olunur.

Elmi surətdə əsaslandırılmış *demoqrafik siyasət* sosial tərəqqinin mühüm sürətləndiricisidir. Demografik siyasət əhali sakinliyi sahəsində dövlətin sosial siyasətinin müstəqil bir hissəsidir. Sosial siyasətlə demoqrafik siyasətinin vəhdəti çərçivəsində demoqrafik siyasət özünəməxsus istiqamətə malikdir, yəni sosial - iqtisadi amillərin təsirindən istifadə etmək əsasında demoqrafik proseslərin əhalinin təkrar istehsalının optimal nisbətinin yaradılması məqsədinə xidmət edir.

Əgər dövlət əhalinin demoqrafik problemlərinə dair mühüm tədbirlər həyata keçirmirsə bu *passiv* demoqrafik siyasət adlanır. *Aktiv* demoqrafik siyasət – demoqrafik proseslərin sosial - iqtisadi və hüquqi tədbirləri ilə birlikdə lazım olan istiqamətində ardıcıl olaraq həyata keçirilməsidir.

Bu siyasət əhali sakinliyinin əsas prosesləri (doğum, ölüm, təbii artım, nikah, boşanma, miqrasiya, əhalinin yerləşməsi ilə əlaqədar məsələlər) cəmiyyətin milli, sosial, peşə quruluşu, əmək şəraiti, sosial rifah halı və s. ilə bağlıdır.

Demografiya sahəsində dövlət siyasətinin *əsas məqsədi* - demoqrafik proseslərdə yaranmış mənfi meylləri aradan qaldırmaqla ölkənin uzunmüddətli inkişaf strategiyasına uyğun gələn əhalinin kəmiyyət - keyfiyyət artımını təmin etməkdən ibarətdir.

Demografiya sahəsində dövlətin *əsas vəzifələri* aşağıdakılardır:

- əhalinin kəmiyyət - keyfiyyətinə normal təkrar istehsal üçün zəruri olan doğum səviyyəsini təmin edə biləcək hərtərəfli şəraitin yaradılması;
- ölüm səviyyəsinin azaldılması, əhalinin sağlamlığının və həyatının yaxşılaşdırılması hesabına ömür müddətinin uzadılması;
- nikah və boşanma proseslərinin bütünlükdə cəmiyyətin və ayrılıqda hər bir ailənin mənafeyinə uyğun tərzdə nizamlanması;

- ictimai tərəqqinin həm yaxın, həm də uzaq gələcəyə perspektivləri nəzərə alınmaqla miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi;

- dövlətin sosial-iqtisadi, siyasi və demoqrafik mənafeələrini rəhbər tutaraq ölkə ərazisində əhalinin məskunlaşmasının yaxşılaşdırılması və demoqrafik potensialının artırılması üçün şərait yaradılması;

- ailə təsisatının əxlaqi dəyərlərinin təbliği və mübadiləsi, sağlam həyat tərzinin formalaşdırılmasının normalara uyğun tənzimlənməsidir.

Demoqrafiya sahəsində dövlət siyasətinin *əsas prinsipləri* də qeyd olunmalıdır:

1. vətəndaşlarının hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsinin tam uyğun şəkildə qurulması və həyata keçirilməsi;

2. uzunmüddətlik - demoqrafik siyasətinin sabit və məqsədyönlü uzun müddətini əhatə etməsi;

3. sosial ədalətlik - bütün sosial - demoqrafik qruplardan və təbəqələrdən olan əhalinin mənafeələrinin qorunması;

4. komplekslik - sistem halında maksimum mümkün olan demoqrafik nəticələr almaq məqsədi ilə demoqrafik inkişaf proqramının həyata keçirilən digər proqramlarla qarşılıqlı əlaqə və asılılıqla həyata keçirilməsi;

5. elmlilik - demoqrafiya siyasətinin elmi əsaslar üzərində qurulması;

6. bərabərçilik - cinsi və reproduktiv sağlamlığın, ailənin planlaşdırılması sahələrində cinslər arasında bərabərliyin bərqərar olmasına yardım edilməsi;

7. hərtərəflilik - sosial - iqtisadi hərtərəfli inkişafına yönəlməsinin təmin edilməsidir.

Dövlətin demoqrafik siyasəti bir sıra amilləri nəzərə alınan formalaşdırılmaqla yanaşı, müasir dövrdə dünya miqyasında gedən ümumi demoqrafik siyasətinə uyğunlaşdırılmalıdır.

Dövlətdə demoqrafik siyasətin müəyyənləşdirilməsi zamanı *aşağıdakı amillər* nəzərə alınmalıdır:

1. ölkənin ərazisi;

2. mövcud demoqrafik vəziyyəti;
3. əhalinin iqtisadi regionlar üzrə sıxlığı;
4. iqtisadi rayonlar üzrə əhalinin artım tempi;
5. əhali artımına münasibətlə bağlı yerli adət-ənənə;
6. sosial-iqtisadi şəraiti;
7. əmək ehtiyatları və məşğulluq;
8. coğrafi-iqlim şəraitidir.

Beləliklə, elmi ədəbiyyatda qeyd olunur ki, *demoqrafik siyasətin* formalaşdırılması zamanı nəzərə alınan amillərin ümumi spektri çox genişdir. Bu amillərin bir-biri ilə uyğunlaşdırılması, onların qarşılıqlı əlaqəsinin tapılması vacib məsələlərdəndir.

Dövlət orqanları, siyasi partiyalar və ictimai təşkilatlar sosial-demoqrafik problemlərin həlli ilə çox ciddi məşğul olmalıdırlar. Demoqrafik proqramları tərtib edəndə demoqraflardan başqa bu işə iqtisadiyyatçılar, coğrafiyaçılar, tarixçilər, etnoqraflar, hüquqşünaslar, riyaziyyatçılar və s. mütəxəssislər iştirak etməlidirlər.

3. Ailə demoqrafik siyasətin əsas obyektlərindən biri kimi

Bütün zərərli amillərin sayəsində sosial həyatın ilkin özəyi olan *ailə* indi daha böyük miqyasda zərbələrə məruz qalır. Müasir qlobal problemlərin həlli daha çox ailənin üzərinə düşür. Çünki ailə hər bir cəmiyyətin əsasıdır və burada formalaşan münasibətlər cəmiyyətin ümumi ovqatına xeyli dərəcədə təsir göstərir.

Müasir dövrdə ailə istər ayrılıqda götürülmüş şəxsiyyət, istərsə də bütövlükdə cəmiyyət üçün əhəmiyyətli artmaqda olan ümumbəşəri dəyər, mədəni irsin, əxlaqi norma və qaydalarının ötürücüsü rolunu oynayır.

T.Louson və C.Qerrod lüğət-sorğu kitabında ailəni belə müəyyənləşdirirlər - "ümumi qəbul edilmiş anlayışda qan qohumluğu və ya nikah əlaqələri ilə bizim bağlandığımız bütün insanlardır".

V.R.Ratnikov "ailə" dedikdə "dəqiq müəyyən edilmiş maraqları və məqsədləri olan mini qrupu" kimi başa düşür. Ailənin məqsədi - qalib gəlmək, özünü qorumaq, ailə üzvlərinin

əsas tələbatlarını ödəyə bilmək və nəslin davamını təmin etməkdir.

Hər bir ölkədə ailənin formalaşması və inkişafı cəmiyyətdə baş verən demokratik, tarixi, geosiyasi, iqtisadi, hüquqi və digər proseslərlə birbaşa əlaqəli olur. Bu amillər ailə münasibətlərinin ümumi vəziyyətinə, ailənin iqtisadi, sosial və mənəvi mühitinə ciddi təsir göstərir.

Məlumdur ki, *ailə* demoqrafik hadisələrin vacib özəyidir, mənbəyidir. Buna görə də, o, demoqrafiya siyasətinin əsas obyektlərindən biridir. Ailədə insanların nəsilləri dəyişir, burada “insanın özünün istehsalı, nəslin ardı”, uşaqların sosiallaşması və tərbiyəsi baş verir.

Bununla yanaşı, hər bir ölkədə yeridilən demoqrafik siyasət *sosial siyasətin* tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Ümumiyyətlə, əhalinin artımını, onun yer dəyişməsi və yerləşməsinə düzgün tənzimləmək üçün elmi surətdə əsaslandırılmış siyasətə çox böyük ehtiyac vardır. Bu işin özbaşına buraxılması əhalinin bütün sosial-demoqrafik təbəqələrin mənafeyinə toxunur son nəticədə xoşagəlməz təzahürlərlə üzləşdirir.

Cəmiyyətin ailə-nikah münasibətləri tənzimləməyə can atması onunla izah olunur ki, əhalinin artımı və sıxlığı, yeni nəsillərin mənəvi siması və psixofiziki vəziyyəti bu münasibətlərdən asılı olur.

Ailə və nikah – cinslər arasında qarşılıqlı ünsiyyəti və onların nəsillərə münasibətlərini tənzimləyən sosial təsisatlardır. Kişilərin qadınlara münasibətdən “görünür hansı dərəcədə insan “insan” olub, hansı dərəcədə insanın təbii davranışı insani olub” (K.Marksa görə).

Elmi ədəbiyyatda *ailənin funksiyalardan* da çox danışılır. Ailə funksiyaları həm ayrı şəxsiyyət, həm də bütün cəmiyyət üçün ailənin böyük dəyəri kimi sübut edir. Ümumiyyətlə, ailədə aşağıdakı *vacib ictimai funksiyalar* yerinə yetirilir:

1. reproduktiv – həyatın təkrar istehsalı, insan nəslinin davamı;

2. təsərrüfat-iqtisadi, o üç əsas fəaliyyətin növlərini əhatə edir:

- ailə üzvlərinin məişət xidmət etmə, ev təsərrüfatının aparması;

- maddi rifahının istehsalı;

- mülkiyyətin toplanması və onun nəsillərə ötürməsidir.

3. insanın sosiallaşması, yəni tərbiyə işləri, şəxsiyyətin formalaşması;

4. kommunikativ – insanlar arasında ünsiyyət bacarığı, kontaktları, qarşılıqlı əlaqələr və qarşılıqlı başa düşülməsi;

5. tənzim edən – ilkin sosial nəzarət, ailədə nüfuzun və hakimiyyətin həyata keçirilməsi;

6. rekreativ-emosional (lat. dil. “bərpə etmə”) – insanın gücünün bərpası, sağlamlığın saxlanması, asudə vaxtını və istirahətin təşkili, insanın şəxsi xoşbəxtliyin təminatı, onun inkişafı üçün normal mənəvi - psixoloji şəraitin yaradılmasıdır.

Funksioloqlardan biri olan Amerika etnoloqu, antropoloq **Corc P. Merdok** (1897-1985) güman edirdi ki, ailənin əsas *dörd funksiyası* aşağıdakılardır: cinsi; reproduktiv; sosiallaşma (ya da tərbiyəvi); iqtisadi.

C.P.Merdoka görə, ailənin *cinsi* funksiyası cinsi meylinin üzərində sosial nəzarətin reallaşması və onun təmin etməsindən ibarətdir. Belə nəzarət cinsi əlaqələrin sərbəstləşməsi üzərinə qoyulur ki, sonuncu ailədə münaqişəyə səbəb olmasın.

Reproduktiv funksiya yalnız ailədə uşağın doğulması deyil, həm də konkret böyüklər qrupunun uşaq üzərində məsuliyyətin qoyulması, ailənin quruluşunun və nikah məsələlərinin tənzimlənməsinin qaydalarını təmin etməkdən ifadə olunur.

Sosiallaşma funksiyası çox vacib olandır, çünki müvafiq cəmiyyətin üzvü kimi uşağın davranışını təmin edən prosesi nəzərdə tutur, burada cəmiyyətin mədəniyyəti bir nəsildən digər nəsle verilməsi ilə həyata keçirilir.

İqtisadi funksiya arxasında ailə çərçivəsində işlərin icra edilməsi başa düşülür. Sadə və qeyri-sənaye cəmiyyətlərdə ailə əməyi çox vaxt qidanın əldə etməsinə həsr olunur. Bir çox

sosioloqlar hesab edir ki, sənaye cəmiyyətlərdə iqtisadi funksiya bir o qədər istehsala deyil, daha çox istehlaka çıxarır. Yəni birbaşa malları hazırlamaqla deyil, malları satın almaqla və onların istifadəsi ilə məşğul olan ailələrdir.

Demoqrafik aspektə ailənin *üç əsas forması* qeyd olunur:

1. sadə ya da nuklear (lat. dil. "özək") ailə. Bu, nikah və bioloji qohumluq üzərində əsaslanan, valideynlər və uşaqlardan ya da uşaqsız olan ailədir;

2. natamam nuklear ailə - valideynlərdən biri və uşaqlardan ibarət olan ailədir;

3. mürəkkəb və ya genişlənmiş ailə - ər və arvadını, onların uşaqlarını, ər və arvadın valideynlərini, digər qohumlarını, həm də oğulluq və qızlıqlarını əhatə edir.

Nuklear ailə - iki əks cinsə mənsub yaşlı və onların himayəsində olan uşaqları ilə təmsil edilmiş ailədir. Amerika nəzəriyyəçi-sosioloğu **T.Parsons** hesab edirdi ki, nuklear ailə sənaye cəmiyyətində üstünlük təşkil edən daha müvafiq, yəni ictimai tələblərə daha çox cavab verən ailədir.

Ailənin inkişafında ciddi problemlər və çoxlu ziddiyyətlər mövcuddur. Problemləri həll etmək və ziddiyyətləri götürmək üçün dövlətin və ailənin özünün qarşılıqlı səyləri tələb olunur. Birinci yerdə bazar münasibətlərə keçid şəraitində ailənin sosial-iqtisadi problemləridir: ailə büdcənin, məişət xidmət etməsinin azlığı, mənzillərin çatmamağı, ictimai-istehsal və ev-ailə funksiyaların uyğunlaşmasının çətinlikləridir.

Ən çətin vəziyyətdə çox vaxt cavan ailə olur. Üçdə bir hissədən çox bütün doğumlar 30 yaşa qədər qadınların üzərinə düşür. Lakin cavan ailə ayrı-seçkilərə məruz qalan əhalinin bir hissəsidir.

Müasir ailə münasibətləri dövlətin *demoqrafik siyasətində* öz əksini tapır. İnkişaf etmiş ölkələrdə ailə münasibətləri bərabər hüquqludur. Qadın emansipasiyası deyilən proses burada daha sürətlə gedir.

Bir qayda olaraq belə ailələrdə liderliyi müəyyən etmək çox çətinidir. İqtisadi vasitələr kimin əlindədirsə ailədə liderlik mövqeləri də onun əlində olur. Belə ailələr bir qayda olaraq azuşaqlı olmağa üstünlük verilir. Ümumiyyətlə, müasir ailələr üçün qərb ölkələrində bir uşaqlı ailələr daha çoxdur.

XX əsrin 90-cı illərdə qərb sosioloqları ailə həyatının problemlərini təsvir etmək üçün "Həyat yolu" konsepsiyasını təqdim etdilər. Burada uşaqlıq asılılığı dövründən başlayaraq və birgə yaşayışın müxtəlif formalarının yaranmasına qədər cəmiyyətdə fərd və qrupların seçdikləri müxtəlif yollar qeyd edilir. "Həyat yolu"nu təhlil edərkən kişi və qadının həyatda bu və başqa yolu seçməsinə təsir edən imkanlarının aşkar edilməsinə səylər göstərilmişdir.

Demoqrafik siyasət əhalinin inkişafının idarəetməsi, sosial idarəetmənin bir növü kimi çıxış edir. Lakin demoqrafik proseslərin idarəetməsinin səviyyəsi müxtəlifdir.

Doğum proseslərin intensivliyi ən kiçik idarəetmə dərəcəsinə sahib olur. Ən geniş planlaşdırma və idarəetmə imkanları əhalinin miqrasiya sahəsində olur. Lakin burada da təyin olunan iqtisadi və sosial amillər çıxış edir. Başqa sözlə, *demoqrafik siyasət* – dövlətin iqtisadi və sosial siyasətin tərkib hissəsidir.

Yoxlama sualları və tapşırıqlar

1. "Demoqrafiya" termininin mahiyyəti nədən ibarətdir?
2. Demoqrafik problemlərin yaranmasının səbəbləri hansılardır?
3. "Demoqrafik partlayış" və onun nəticələrini sadalayın.
4. Əhalinin az təkrar istehsalının nəticələri nədən ibarətdir?
5. Doğum və ölüm prosesləri dövlətin inkişafına necə təsir edirlər?
6. "Demoqrafik siyasət" anlayışın mahiyyəti və əhəmiyyəti nədən ibarətdir?
7. Demoqrafik siyasətin məqsədini və vəzifələrini sadalayın.

8. Hansı prinsiplər və amillər demoqrafik siyasəti səciyyələndirir?
9. Ailə cəmiyyətin sosial təsisatı kimi hansı mahiyyət daşıyır?
10. Cəmiyyətdə ailənin əsas funksiyaları hansılardır?
11. Müasir ailə münasibətləri dövlətin demoqrafik siyasətinə necə təsir edir?

Təvsiyə olunan ədəbiyyat və mənbələr

1. Həsənova M. Azərbaycanda ailə: hüquqi və demoqrafik aspektləri. - B., 2004
2. Hüseynov S. Davamlı inkişafa keçilməsi və onun idarə edilməsinin əsas istiqamətləri // Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə, 2006, № 2
3. Mehdiyev R. Gələcəyin strategiyasını müəyyənləşdirərkən: modernləşmə xətti. - B., 2008
4. Muradov Ş. İnsan potensialı: əsas meyllər, reallıqlar, problemlər. – B., 2004
5. Politologiya / Red. M.Ə.Teymurlu. – B., 2005
6. Rəcəbli H. Demoqrafik proseslər tranzitologiyanın vacib aspekti kimi // Dövlət idarəçiliyi nəzərə və təcrübə, 2010, № 3
7. Демография. – М., 2010
8. Елизаров В.В. Демографическая ситуация и проблемы семейной политики // Социологические исследования, 1998, № 2
9. Лоусон Т., Гэррод Д. Социология. А-Я: Словарь-справочник / Пер. с англ. К.С. Ткаченко. – М., 2000
10. Политическая социология. – Ростов н / Д., 2001
11. Roof Aulette J. Changing Families. – Belmont, Californiya, 1994

3.8. HƏRBİ SİYASƏT

Hərbi siyasətin mahiyyəti və əhəmiyyəti. Dövlət mexanizmində ordunun rolu. Ordunun siyasi proseslərdə iştirakı.

Yoxlama sualları və tapşırıqlar.

Təvsiyə olunan ədəbiyyat və mənbələr.

1. Hərbi siyasətin mahiyyəti və əhəmiyyəti

İnsanların yaşadığı istər qəbilə, icma və tayfa dövründə, istərsə də dövlətlər yarandığı vaxtan indiyədək bəşəriyyət minlərlə müharibələr, silahlı toqquşmalarla üzləşmişdir.

Qlobal və lokal səviyyəli *müharibələr* nəticəsində milyonlarla günahsız insanların həyatına son qoyulmuşdur. İnsanlar həm silahlı toqquşmalarda, həm də müharibələrin əmələ gətirdiyi acınacaqlı şəraitlərdə, aclıqdan, susuzluqdan, epidemiyalardan, psixoloji vəziyyətlərdən kütləvi həlak olublar.

XX əsrdə baş verən dünya müharibələri nəticəsində nəinki milyonlarla insanların həyatına son qoyulmuş, eyni zamanda dünyaya böyük miqdarda həm ekoloji, həm iqtisadi, həm də elmi-texniki zərblər dəymişdir.

Dünyada dövlətlərarası və vətəndaş müharibələri, daxili silahlı qarşıdurmalar əsasən dövlət maraqları uğrunda, həyata keçirilən işğalçılıq siyasəti, etnik amillər, cəmiyyətdə sosial tarazlığın pozulması, iqtisadi maraqlar və digər səbəblərə görə baş verir.

Dövlətlər müəyyən sərhədlər çərçivəsində əraziyə, həmin ərazidə yaşayan əhaliyə malik olmaqla yanaşı, ərazinin, əhalinin müdafiəsini təşkil etmək, bununla yanaşı, cəmiyyətdə əhalinin sistemli yaşamasını təmin etmək məqsədilə müəyyən gücə malik olan hakimiyyət adlanan qurumunu da formalaşdırmışlar.

Hakimiyyət, ona rəhbərlik edən şəxslərin keyfiyyətlərindən, mənafe amilindən, eyni zamanda cəmiyyətin inkişaf istiqamətlərindən, xalqların tarixi inkişaf xüsusiyyətlərindən asılı

olaraq, cəmiyyəti idarə etmək üçün *avtoritar, totalitar və demokratik* xassələrə malik olan siyasi rejimlər formalaşdırmışdır.

Siyasi rejimlər öz fəaliyyət xüsusiyyətlərinə və mahiyyətinə müvafiq olaraq müharibələrin, silahlı toqquşmaların törədilməsinə və eləcə də, əksinə olaraq sülhün təmin edilməsinə səbəb olan şəraitlər yaradıblar.

Totalitar siyasi rejimin bütün sahələrinin (iqtisadi, sosial, hüquqi, mədəni, hərbi və s.) əsas məqsədi - yeni cəmiyyətin qurulması və yeni şəxsiyyətin formalaşdırılmasıdır. İnhisarçı hakimiyyət, şəxsiyyətə pərəstiş, düşmən obrazının yaradılması, sinfi nifrət – *totalitarizmin əsas atributlarıdır*.

Totalitar rejimləri çox vaxt totalitar hərbi rejimlər də adlandırırlar. Onlar hakimiyyətə hərbi çevriliş nəticəsində gəlirlər. 1917-ci ildə Rusiyada yaradılmış hərbi communist rejimi, 1922-ci ildə İtaliyada hakimiyyətə gəlmiş faşizm, 1933-cü ildə Almaniya hakimiyyəti ələ keçirmiş milli sosializm totalitarizmin bariz nümunələridirlər.

Totalitarizmin *hərbi siyasəti* aqressiv səciyyə daşıyır. Total elita hərbi siyasətə arxalanır. Belə cəmiyyətin abu-havası həmişə döyüş əhval-ruhiyyəlidir. Bütövlükdə siyasi sistem fəvqəladə, səfərbərlik vəziyyətində olur, burada məxfiçilik rejimi hökm sürür. Əslində bütün imkan və vasitələri cəmləşdirən mütləq hakimiyyət daxili və xarici yad ünsürləri neytrallaşdırmaq naminə hərbi qüvvələrinin fəaliyyətinin təmin edilməsi məqsədilə maddi və mənəvi resursları səfərbər edir.

Cəmiyyətin maddi və mənəvi resursları, dəyərləri hakim siyasətə, hərbi siyasətin möhkəmləndirilməsinə tabe edilir. Ona görə də bütün totalitar sistemlərə güclü ordu, polis, təhlükəsizlik orqanları məxsusdur. Dövlət bu sahənin saxlanılmasına, möhkəmlənməsinə, təkmilləşməsinə səxavətlə maliyyə ayırır.

Beləliklə, totalitar rejimlərin hərbi siyasətinin *xüsusiyyətləri* aşağıdakılardır:

- totalitar rejimin siyasətində hərbi siyasət mərkəzi yerlərdən birini tutur;

- hərbi siyasəti həyata keçirən güc aparatları zorakılıq üsulları ilə hakimiyyətin iradəsini həyata keçirərək istənilən subyekti məhv etmək iqtidarındadır;
- hakim ideologiya güc təsisatlarının istənilən hərəkətlərinə haqq qazandırır;
- dövlət büdcəsindən silahlı qüvvələrin artımı göstəricisi həmişə yüksək olur;
- cəmiyyət üzərində siyasi və sosial nəzarət üsulları zorakı səciyyə daşıyır;
- hakimiyyətini həyata keçirən totalitar rejim orduya arxalanır;
- totalitar rejimlərin təbiətində hərbi amili həmişə qabarıq olur.

Siyasi sistemin digər forması *avtoritarizmdir*. Avtoritar siyasi rejimlərdə hakimiyyət liderin, hərbi xuntanın, bir qrup elitanın əlində olur. Buna misal kimi İspaniyada Franko və Portuqaliyada Selezar rejimlərini, Yunanıstanda “qara polkovniklər”in hərbi hakimiyyəti əyani sübutdur.

Avtoritar rejim güc amilinə arxalanır. O, totalitar rejimlər kimi kütləvi repressiyalara əl atmır. *Hərbi siyasət* həmin tip dövlətlərin prioritet sahələrindən birini təşkil edir. Avtoritar hakimiyyət xalqı siyasətdən uzaqlaşdırmağa çalışır. İstər Avropa, istərsə də Latin Amerikası dövlətlərinin hərbiçiləri həmişə qeyd edirlər ki, “siyasət partiyalara, vətən isə orduya məxsusdur”.

Braziliyanın məşhur siyasi xadimi, sosioloq-tədqiqatçısı **Fernando Kardozo** (1931) Latin Amerika ölkələrinin avtoritar hərbi rejimlərini təhlil edərək yazırdı: “...Avtoritar nizam-intizamın saxlanılmasının təminatçısı olan ordu dövlətlə ictimai qruplar arasında qoruyucu rola, “texniki” qarşılıqlı münasibətlərə üstünlük verir. Dövlət milli təhlükəsizliyin müxtəlif orqanları və silahlı qüvvələrin rəhbərlik tərəfindən həyata keçirilən bürokratik nəzarəti, ciddi iyerarxik quruluşu qoruyaraq sinfi

təşkilatların qərarlarının qəbul edilməsi prosesindən xaric edilməsinə meyl göstərir”.

Demokratik rejimlərdə hərbi siyasətin özünəməxsus yeri və rolu vardır. Burada *hərbi siyasət* aqressiv deyil, proqressiv səciyyə daşıyır. Demokratik dövlətlərdə hərbi siyasət işğalçılıq, təcavüzkarlıq planlarının həyata keçirilməsi üçün deyil, ölkənin milli maraqlarının qoruyucusu, təminatçısı rolunda çıxış edir.

Hökumət dar, bürokratik maraqlarını həyata keçirmək, özbaşına siyasət yeritmək imkanlarından məhrumdur. Hökumət üzərində xalqın nəzarəti vardır. Bu mənada, hakimiyyətin yürütdüyü iqtisadi, sosial, mədəni, eləcə də hərbi siyasəti də xalqın ümumi mənafeyinə, ölkənin möhkəmlənməsinə və çiçəklənməsinə xidmət edir.

Demokratik rejimlər insanların hüquqlarını lazımi səviyyədə təmin edərək ölkə daxilində sülhü təşkil edirlər, həmçinin başqa dövlətlərlə mehriban qonşuluq, yüksək siyasi əməkdaşlıq, ərazi bütövlüyünə hörmət, eləcə də beynəlxalq hüququn tələb etdiyi digər əsaslarla, münasibətlər yaradaraq sülh şəraitində yaşamağı təmin edirlər. Bu, o deməkdir ki, cəmiyyətdə sülh hakimiyyətin həm düzgün daxili siyasəti, həm də xarici siyasəti nəticəsində təmin olunur və qorunur.

Beləliklə, hər dövlətin daxili və xarici siyasətin hərbi aspektləri vardır. Bu aspektləri əks etdirən *dövlətin hərbi siyasəti* formalaşır. Tarixən hərbi siyasət dövlətlərin fəaliyyətlərində böyük yer tutur.

Ümumiyyətlə, hərbi siyasətə müstəqil fəaliyyət sahəsi kimi XVIII-XIX əsrlərdə diqqət yetirilməyə başlanmışdır. Müasir dövrdə hərbi siyasət problemlərinin tədqiqinə xüsusi fikir verilir. Lakin sülhü yaratmaq ideya və onu qorumaq hərbi işlə, onun tərkib hissəsi olan hərbi elmlə məşğul olmaq zərurətini daha çox əvvəlki dövrdə meydana gəlir.

Belə ki, XVI əsrdə İtaliya siyasi mütəfəkkiri **N.Makiavelli** hərbi elminin birincisi kimi dünyada şöhrət qazanmışdır. Dövlətin qüdrətli orduya malik olmasını zəruri sayan **N.Makiavelli** qeyd

edirdi: “Güclü ordu kimin tərəfindədirsə, tale də həmişə onunladır”. Onun “Hərb sənəti haqqında” (1519-1520) traktatı hərbi elmi sahəsində qiymətli mənbədir.

N.Makiavelli öz əsərində müharibəyə hazır olmağa çağırır. Lakin asan qazanc və zəhmətsiz gəlir uğrunda deyil – sülh uğrunda. Onun fikrincə “sülhü ən çox, müharibədən zərər çəkmiş insan sevir”.

N.Makiavellinin sülh uğrunda müharibəyə hazır olmaq çağırışı qədim romalıların “Si vis pacem, para bellum”- “Sülh istəyirsənsə, müharibəyə hazır ol” prinsipinə oxşardır. Müharibə qədimdən XIX əsrin sonuna kimi bir vasitə olaraq dövlətlər tərəfindən daxili və xarici siyasətin zorakılıq yolu ilə davam etməsi kimi istifadə olunurdu.

Hollandiya mütəfəkkiri **H.Qrotsi** (1583-1645) “Sülh və müharibə hüququ haqqında” (1625) əsərində yazırdı ki, müharibələr sülh bağlamaq naminə aparılır. Lakin onlar sosial-siyasi məsələlərin həllinin münasib vasitəsi deyil, müharibə varlanmaq və hakimiyyətpərəstlik ehtirasları yaradır. Onun fikrincə, insanın əsas məsələsi “məhv” dən qaçmaqdır.

Alman hərbi nəzəriyyəçisi, tarixçi **Karl fon Klauzevits** (1780-1831) 130-dan çox müharibəni tədqiq edərək üç cildlik “Müharibə haqqında” (dərc olunması 1832) əsəri yazmışdır. O, ilk dəfə yazılı şəkildə hərbi və siyasətin qarşılıqlı əlaqələrini, hərbin siyasi məzmunu haqqında fikirlər söyləmişdir (**Klauzevits formulu**). Onun fikrincə müharibənin məzmununu onun özündə deyil, onu yaradan siyasətdə axtarmaq lazımdır.

K.fon Klauzevitsə görə müharibə ictimai inkişafdan asılı olmayan bir hadisədir. Müharibə siyasi aktdır, siyasi məqsədlərə çatmaq üçün ən ciddi vasitədir. Müharibə dövlət siyasətinin vasitəsi və zorakı yollarla davamıdır. Müharibə “qələmi qılınca əvəz edən” siyasətdir. O, yazır: “Müharibə bizim iradəmizi düşməne yeritmək məqsədi daşıyan zorakılıq aktıdır”. Müharibənin məzmunu silahlı zorakılıq vasitələri ilə əldə olunan siyasi və hərbi strateji məqsədlərə uyğun gəlir.

Ümumiyyətlə, *müharibə* (yun. sözü – polemos – “müxtəlif müxalif” deməkdir) – hər hansı bir toqquşmanı ifadə edir. Məsələn, fikir, mövqe mübarizəni, mübahisəni, yaxud cins müxtəlifliyini. Oksford ingilis lüğətində “müharibə” – “hərbi yolu ilə aparılan dövlətlərarası mübahisə” kimi izah olunur.

XX əsrdə müharibələrin təsir dairəsi daha da genişlənmiş, mülki və hərbi hədəflər bir-birinə qarışmışdır. Total müharibə, soyuq müharibə, hərbi münaqişə, nüvə müharibəsi, terrorizmə qarşı müharibə kimi anlayışlar yaranmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, terror fəaliyyətinin həyata keçirilmə vasitələri daim yeniləşir və təkmilləşir. Keçmişdə *terrorizm* və bu qəbildən olan zorakılıq aktları primitiv və əldə edilməsi mümkün olan vasitələrlə həyata keçirilirdi.

Müasir dövrdə hər hansı insanın paltarı və ya ayaqqabısına toxunmaqla onu öldürə bilən təmas, zəhəri kimi zəhərləyici vasitə geniş yayılıb. Odlu silah isə əvvəlki kimi təhlükəli olaraq qalmaqdadır.

Mütəxəssislər tam bir sıra araşdırmalar aparıblar və onlara belə bir iddia irəli sürməyə imkan verib ki, orta səviyyəli nişançı insanı 250-300 m. məsafədən vura bilər. Ən “dəbdə” olanlar Polşa, keçmiş Çexoslovakiya, Sovet İttifaqı və İsrail istehsalı olan avtomatlardır və s.

Beləliklə, *terror fəaliyyətinin* ənənəvi formalarına və onlara əks təsir göstərilməsinin əsas formalarına yaxşı bələd olma xüsusi xidmət orqanları və hüquq - mühafizə orqanları əməkdaşlarına, ilk növbədə, terror aksiyalarının aşkarlanması, qabaqlanması və lazımi şəkildə qarşısının alınması üçün zəruridir.

Bu gün yeni texnologiyaların, elmi tədqiqatların inkişafı dövründə müharibənin vasitələr baxımından kimyəvi, bioloji, nüvə müharibəsi kimi növlərinin yaranması ümum *dünyəvi təhlükəsizliyə* hədəfdir.

Ümumiyyətlə, təhlükəsizliyi miqyasına, təyinatına, vəzifələrinə görə *iki yerə bölmək olar*:

1. beynəlxalq (dünya) – xarici, qlobal, kosmik təhlükəsizlik;

2. milli, daxili – siyasi, iqtisadi, hərbi, ekoloji, informasiya, mədəni təhlükəsizlikdir.

Təhlükə vətəndaşların siyasi hüquq və azadlıqlarını məhdudlaşdıran, hakimiyyət üzərində cəmiyyətin təsirini heçə endirən, dövləti zəiflədən və dağıdan, milli müstəqilliyi itirən, ümumi deqradasiyalar yarada bilən, xaos, münaqişələr törədən hüquqi nizam-intizam hakimiyyəti dağıda bilən sosial hadisələr, proseslər, hərəkətlər deməkdir.

Milli təhlükəsizliyin *üç əsas səviyyəsi var*: 1. şəxsiyyət; 2. cəmiyyət; 3. dövlət. Ənənəvi olaraq milli təhlükəsizlik konsepsiyası həmişə hərbi səciyyə daşıyıb, yəni ölkənin təhlükəsizliyinə başlıca səbəb kimi xaricdən gözlənilən hərbi-siyasi təzyiq və müdaxiləni hesab edib və bu gün də edir.

Milli təhlükəsizliyin quruluşuna *aşağıdakı ünsürlər daxildir*: siyasi; iqtisadi; ekoloji; hərbi; informasiya; mədəni. Milli təhlükəsizliyin mərkəzi ünsürlərdən biri siyasi təhlükəsizlikdir.

Siyasi təhlükəsizlik cəmiyyətin daxili möhkəmliyinə arxalanan, onun siyasi sistemi ilə bağlı olan təhlükəsizlikdir. Bir qrup tədqiqatçılar onu siyasi və sosial sabitliyin, konstitusiya quruluşunun qorunması kimi, digərləri isə xalq hakimiyyətinin, demokratik dəyərlərin saxlanması kimi qeyd edirlər.

Ölkənin siyasi təhlükəsizliyi milli təhlükəsizliyin digər ünsürləri ilə yanaşı, siyasi-hüquqi mədəniyyət, siyasi ənənələr və normalar, sabitlik, siyasi suverenlik, siyasi nizam - intizam, demokratiya və s. ilə sıx bağlıdır.

Hərbi təhlükəsizlik milli təhlükəsizliyin hərbi zorakılıq vasitələri ilə təminatıdır. O, millətin xarici hərbi gücə müqavimət göstərmək qabiliyyətini əks etdirir. Bunun üçün silahlı qüvvələrinin mövcudluğu, təhlükəsizlik sisteminin formalaşdırılması müqəddəs şərtlərdir.

Ölkənin hərbi təhlükəsizliyinin möhkəmliyi dövlətin güclü siyasi, iqtisadi mövqeyi, hərbi-siyasi vəziyyəti, onun müdafiə qabiliyyəti ilə xarakterizə olunur. Burada dövlətin siyasi sisteminin sabitliyi məsələsi də mühüm rol oynayır. Siyasi

sistemləri zəif olan ölkələrin milli təhlükəsizlik sisteminin təminatı da zəif olur.

2. Dövlət mexanizmində ordunun rolu

Hər bir dövlətdə hakimiyyətin sərəncamında müxtəlif formalarda güc tətbiq etmək üçün vasitələri vardır. Hakimiyyətdə olan siyasi elita mövcud hüquq qaydaları çərçivəsində, zəruri hallarda güc tətbiq etməyə legal səlahiyyəti olan yeganə siyasi qüvvədir.

Müasir dünya dövlətlərinin təcrübəsində hakimiyyət üçün təhlükə yarandığı konkret hallarda siyasi elitanın güc, o cümlədən *silahlı qüvvə* tətbiq etməklə təhlükənin qarşısını almasına və öz hakimiyyətini qoruyub saxlamağa müvəffəq olmasına dair faktlar məlumdur.

Tipindən və formadan asılı olmayaraq hər bir dövlətdə müəyyən şəraitdə fiziki güc tətbiq edilməsi üçün zəruri olan texniki vasitələrlə təchiz edilmiş xüsusi qruplar mövcuddur. Siyasi məqsədlər üçün istifadə olunan siyasi elmdə şərti olaraq "*silahlı qruplar*" adlanan bu qüvvələrdən nizami ordu mühüm yer tutur.

Nizami ordu qanun əsasında təşkil və təciz olunan, ölkə daxilində və xaricdə mövcud siyasi sistemin bütövlüyü, siyasi elitanın hakimiyyətinin leqitimliyi üçün təhlükə yaradan qüvvələrə qarşı fiziki güc tətbiq edilməsi məqsədilə peşəkar hazırlığa və zəruri texniki vasitələrə malik olan *silahlı qrupdur*.

"Dövlət idarəçiliyi. İzahlı lüğət"də silahlı qüvvələr aşağıdakı kimi göstərilir: "Dövlətin suverenliyinin, ərazi bütövlüyünün, onun toxunulmazlığının silahlı müdafiəsinə, dövlətə silahlı hücumun qarşısının alınmasına xidmət edən, qanuni əsaslarla təşkil və təchiz edilən silahlı təşkilatlanma formasıdır".

Ordu silahlı qüvvə kimi həmişə dövlətin daxili və xarici vəzifələrinin həllində əhəmiyyətli rol oynamışdır və hal-hazırda da dövlət mexanizminin mühüm ünsürlərindən biri hesab

olunmaqdadır. O, ölkənin həyatı əhəmiyyətli maraqlarının, milli dəyərlərinin hifz edicisi, təminatçılarından biridir.

Ordu latın sözü “armare” olub - silahlandırmaq mənasını verir. O, hərbi zor vasitəsilə siyasəti həyata keçirən dövlətin təsisatıdır və yalnız ona məxsusdur.

Dövlətin həyatında baş verən siyasi, iqtisadi, sosial və s. hadisələr öz əksini orduda göstərir. Siyasi sistemi sabit, iqtisadiyyatı güclü olan dövlətlərin ordusu da, hərbi siyasəti də güclü olur. Daim çaxnaşmalarla dolu olan, rejimləri bir-birini əvəz edən, iqtisadiyyatda tənəzzülə uğrayan dövlətlərin orduları siyasətləşir, manipulyasiya obyektlərinə çevilir.

Ordu dövlətin meydana gəlməsi ilə bərabər yaranıb və inkişaf edib. Quldarlıq və qullar zümərəsinin hakim olduğu bu cəmiyyətlərin həyatında dövlət və ordu böyük rol oynamağa başladı. Ordu dövlətin əsas dayacağına çevrildi. Quldarlıq dövlətlərində ordu qul üsyanlarını yatırdımaq, yeni ərazilər zəbt etmək funksiyalarını yerinə yetirirdi.

Mərkəzləşdirilmiş dövlətin güclənməsi nəticəsində orduda dəyişikliklər baş verir. Bütün hərbi hakimiyyət kralın, monarxın əlində cəmləşdi. Bu dövrün strategiyasının səciyyəvi cəhəti düşmənin məhv edilməsi və ərazilərin zəbtindən ibarət idi.

Ümumiyyətlə, *ordu* uzun, mürəkkəb, ziddiyyətli tarixi yol keçmişdir. Lakin ziddiyyətli yol keçməsinə baxmayaraq ordu həmişə bütün dövrlərdə dövlətin güc aparatı olaraq qalıb və qalmaqdadır.

Cəmiyyətin inkişafının ilk və sonrakı dövrlərində ordu dövlət tərəfindən təkcə xarici təcavüzdən müdafiə məqsədləri üçün deyil, həm də yeni ərazilərin zəbt olunması, habelə dövlət hakimiyyətinin həyata keçirdiyi siyasətə qarşı olan daxili etirazların və çıxışların zorakılıqla yatırılması üçün istifadə olunmuşdur.

Tarixi təcrübə göstərir ki, ordu müharibələr və digər hərbi münaqişilər zamanı dövlətin qarşısında duran siyasi, iqtisadi və

digər vəzifələrin müvəffəqiyyətli həllində əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Ölkədə ordu *bir sıra funksiyaları* həyata keçirir. O, torpaqların düşmənlərdən azad edilməsini, siyasi müstəqilliyin bərpa edilməsini, dövlətin bütövlüyünün təminatını və s. həyata keçirir.

Dövlət həyatında hüquqi əsasların təşəkkül tapması, möhkəmlənməsi və inkişaf etməsi ilə əlaqədar olaraq ordunun fəaliyyəti tədricən xalis müdafiə xarakteri almış, xarici təcavüzün qarşısını almağa yönəlmişdir.

Cəmiyyət inkişaf etdikcə ordunun dövlət mexanizmində yeri və funksiyaları da dəyişikliklərə uğramışdır. Ordunun daxili funksiyaları aradan qalxmış, ölkənin mümkün xarici təcavüzdən etibarlı müdafiəsinin təşkili onun əsas funksiyasına çevrilmişdir. Başqa sözlə, ölkənin müdafiəsi dövlətin əsas silahlı qüvvəsi olan ordunun başlıca təyinatı və funksiyası hesab olunur.

Beləliklə, *ordu dövlət mexanizminin ayrılmaz hissəsi* olub, xüsusi olaraq dövlətin suverenliyinin, ərazi bütövlüyünün silahlı müdafiəsi, dövlətə silahlı hücumun qarşısının alınması və, təcavüz olarsa, onun dəf edilməsi məqsədilə yaradılır və fəaliyyət göstərir.

Bütün deyilənlərə əsasən qeyd etmək lazımdır ki, *birinci*, ordu dövlətin təsisatıdır. Milli maraqlarının qorunması sahəsində dövlət orduya arxalanır, ondan istifadə edir. *İkinci*, ordu insanların hərbi birliyi. Siyasi sistemdə elə bir təşkilat tapmaq mümkün deyil ki, orduya məxsus olan keyfiyyətə mütləq döyüş gücünə malik olsun. *Üçüncü*, ordu yalnız dövlətin hərbi birləşməsidir. O, xüsusi təyinatla malikdir. Təyinatın məqsədi isə müharibə aparmaq: taktiki, operativ strateji səviyyələrdə mübarizə etmək təşkil edir.

Bütün dövrlərdə ordunun gütü *üç hazırlıq səviyyəsi* ilə müəyyən olunub:

1. döyüş hazırlığı;
2. mənəvi - psixoloji hazırlıq;
3. fiziki hazırlıqdır.

Göstərilən üç hazırlıq səviyyəsi bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə bağlıdır. Onlardan birinin zəifliyi və ya olmaması ordunun məhvi

deməkdir. Qarşıya qoyulmuş hərbi məqsədə nail olmaq üçün həmin səviyyələrin keyfiyyətinin yüksək dərəcədə olması lazımdır.

Hər bir hərbiçi yüksək döyüş, mənəvi - psixoloji və fiziki hazırlığa malik olmalıdır. Əlbəttə ki, bütün bunlar onun mövcudluğunun əsasıdır. Beləliklə, döyüş hazırlığı taktiki, strateji hazırlığı, mənəvi - psixoloji hazırlıq yüksək mənəvi keyfiyyətləri, döyüşə ruhən hazırlığı, fiziki hazırlıq isə möhkəmliyi, sağlamlığı və s. nəzərdə tutur.

Müasir dünyada ordunun müxtəlif *quruluşu* vardır. Bu, ilk növbədə, dövlətin hərbi siyasətinin mahiyyətindən irəli gəlir. Ordunun quruluşuna *aşağıdakılar daxildir*: quru qoşunlar; hərbi-hava qüvvələri; hərbi - dəniz qüvvələri; strateji təyinatlı raket qoşunları və s.

Ordu üç *əsas prinsip* əsasında qurulur:

1. ümumi hərbi mülkiyyət üzrə;
2. qarışıq prinsip üzrə;
3. könüllük prinsipi üzrə.

Bu prinsiplər silahlı qüvvələrin nizamnamələrində öz əksini tapır: nizami ordu; qanunçuluq; vahid, mərkəzləşdirilmiş rəhbərlik; qarışıq komplektləşdirmə; kadr təşkili; yüksək hərbi intizam; daimi döyüş və səfərbərlik hazırlığı; hərbi qulluqçuların sosial, hüquqi müdafiəsinin təminatı.

Beləliklə, ordu dövlətin güc orqanıdır, onun suverenliyinin, ərazi bütövlüyünün, əhalisinin müdafiəsini təmin edir. Cəmiyyətdə baş verən istənilən hadisə öz təsirini orduda göstərir. Ordu siyasi sistemin üstqurumu, onun atributudur.

3. Ordunun siyasi proseslərdə iştirakı

Bütün ölkələrin konstitusiyalarında və qanunlarında ordunun təyinatı, məqsədi, cəmiyyətdə yeri və rolu dəqiq müəyyən olunur. Belə ki, ABŞ Konstitusiyasının II fəsilinin 2 maddəsində qeyd edilir ki, prezident bütün silahlı qüvvələrin Ali baş komandanıdır.

Lakin orduya bilavasitə rəhbərliyi isə Müdafiə Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilir.

Ümumiyyətlə, ordu dövlətin güc aparatı olmaqla həmişə siyasi hadisələrin mərkəzində olmuşdur. Çünki məhz onun sayəsində torpaqlar azad olub, özgə ərazilər zəbt edilib, siyasi rejimlər dəyişdirilib, inqilablar, üsyanlar yatırılıb, təzyiqlər göstərilibdir.

Ordu *siyasi rejimin* sabitliyinin təminatçısı olub. Bir çox hallarda siyasi rəhbərlik, siyasi elita silahlı qüvvələrin gücündən bəhrələnir. Amerikalılar ordularına demokratiyanın müdafiəsiçisi kimi baxırlar. Qüdrətli, döyüş qabiliyyətli ordunun mövcudluğunun zəruriliyi ABŞ, Böyük Britaniya və digər inkişaf etmiş ölkələrin hakimiyyət uğrunda mübarizə aparan partiyaların, hərəkətlərin, birliklərin məqsədlərinin əsasını təşkil edir.

Siyasi cəhətdən sabit olmayan cəmiyyətlərdə ordu həmişə bir-biri ilə mübarizə aparan siyasi qrupların obyektinə çevrilir. Çox zaman belə tip cəmiyyətlərdə *ordu siyasiləşir*.

Lakin ordunun siyasiləşməsi yolverilməzdi. Demokratik cəmiyyətlərdə ordu siyasətdən kənar və partiyasız bir qurum kimi fəaliyyət göstərir. Bu, o deməkdir ki, ordu müstəqil və siyasi qüvvə kimi çıxış edə, başqa sözlə, vətəndaş cəmiyyətinin ünsürü ola bilməz. Ordunun siyasətdən kənar olması hər şeydən əvvəl onun dövlət mexanizmində tutduğu yer və funksiyaları ilə əlaqədardır.

Ordunun siyasiləşməsi hərbi intizamın zəifləməsinə, ordunun ayrı-ayrı hissələrinin müxtəlif siyasi qüvvələrin təsiri altına düşməsinə, onun siyasi cəhətdən bölünməsinə gətirib çıxara bilər.

Ordunun siyasətdən kənar olması həm də onun daxili siyasi proseslərə fəal müdaxilə etmək imkanının aradan qaldırılması üçün zəruridir. Əksər ölkələrin qanunvericiliyi və ya hərbi qulluqçuların siyasi partiyalarda üzvlüyünü tamamilə qadağan edir (Böyük Britaniya, Kanada, Türkiyə, İtaliya və b.), yaxud da siyasi partiyalarda və siyasi fəaliyyətdə hərbi qulluqçuların iştirakını əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırır.

Siyasi proseslərə ordunun mümkün dərəcədə təsiri var. Ordunun siyasətdən kənar qüvvə elan olunması, onun siyasiləşməsinin qarşısını almaq üçün qanunvericilikdə bir sıra hüquqi və təşkilati tədbirlər və mexanizmlər müəyyən edilməsi, ordunun siyasi proseslərə ümumiyyətlə təsir göstərmək imkanına malik olmaması demək deyildir.

Xüsusi təyinatla malik olmasına baxmayaraq, dövlət mexanizminin tərkib hissəsi kimi siyasi sistemin zəruri ünsürü olan ordu siyasi proseslərə açıq formada və ya dolaylı yolla təsir göstərmək və hətta, birbaşa müdaxilə etmək imkanına malikdir. Belə təsir həm leqal, həm də qeyri-leqal yollarla həyata keçirilə bilər.

Sabit, açıq sistemlərdə və demokratik rejim şəraitində ordu bütünlüklə mülki hakimiyyətin nəzarəti altında olur, onun siyasiləşməsinin və siyasi proseslərə müdaxilə imkanının qarşısını almaq üçün təsiri *hüquqi və təşkilati mexanizmlər* yaradılır.

Qapalı, qeyri-sabit, mütəhərrik siyasi sistemlərdə və qeyri-demokratik, totalitar və avtoritar siyasi rejim şəraitində ordunun cəmiyyətdə gedən proseslərə təsiri və bir çox hallarda isə açıq müdaxiləsi imkanı həmişə olur.

Belə şəraitdə ordunun siyasi proseslərə təsir mexanizmi əsasən iqtidar tərəfindən daxili siyasi problemlərin həllində ordudan tez-tez istifadə olunması nəticəsində mümkündür. Ordu siyasi hakimiyyət alətinə çevrilir və polis funksiyalarını yerinə yetirir.

Bu vəziyyətdə ordu bir *neçə formada siyasi proseslərə* fəal təsir göstərmək və hətta birbaşa açıq müdaxilə etmək imkanı əldə edir:

1. iqtidar öz siyasi mövqeyini və hakimiyyətini möhkəmlətmək üçün ordudan istifadə edir;
2. ordu müxtəlif siyasi qüvvələr tərəfindən hakimiyyətə təsir və təzyiq vasitəsi kimi istifadə olunur;
3. ordu özü bilavasitə hakimiyyətə təsir vasitəsinə çevrilərək bu və ya digər sosial-iqtisadi, siyasi dəyişikliklərin təşəbbüsçüsü kimi çıxış edir;

4. ordu müstəqil bir siyasi qüvvəyə çevrilərək hökumətin nəzarətindən çıxır və hərbi-siyasi çevriliş edərək hakimiyyəti tamamilə öz əlinə alır.

Beləliklə, hərbi siyasət siyasi sistemin möhkəmləndirilməsinin, müharibələrin qarşısının alınması, milli təhlükəsizliyin və həyatı əhəmiyyətli maraqların təmin edilməsi, onların qorunmasında əsas, zəruri vasitə olaraq qalır.

Yoxlama sualları və tapşırıqlar

1. “Hərbi siyasət” anlayışı və onun mahiyyəti nədən ibarətdir?
2. Müxtəlif siyasi rejimlərdə hərbi siyasət necə aparılır?
3. Hərbi siyasət haqqında mütəfəkkirlərin fikirlərini sadalayın.
4. Müharibə və müasir dövrdə onun müxtəlif formaları hansılardır?
5. “Silahlı qüvvə”, “silahlı qruplar” və “nizami ordu” anlayışlarının mahiyyəti nədədir?
6. Dövlətdə ordunun yerini və funksiyalarını göstərin.
7. Ordunun siyasi proseslərdə iştirakı nədən ibarətdir?
8. Ordunun siyasiləşməsi nədən bəhs edir?
9. Ordu siyasi proseslərə necə və hansı formada təsir edə bilər?
10. Müasir dövrdə dövlətin hərbi siyasətinin mahiyyəti nədən ibarətdir?

Təvsiyə olunan ədəbiyyat və mənbələr

1. Əliyev Ş. Cinayətkarlıqla mübarizənin xüsusiyyətləri // Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə, 2013, № 1
2. Həşimov D. Hərbi politologiyanın problemləri. – B., 2003
3. İmanlı M. Terror məqsədlərimlə insanların həyatdan silah (odlu, soyuq, xüsusi), partlayıcı maddələr və partlayıcı qurğular vasitəsilə məhrum edilməsinin “ənənəvi” formalarından istifadəsi ilə silahlı basqın // Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə, 2010, № 1

4. Makiavelli N. Hərb sənəti haqqında / Tərc. edən M.Qurbanov. – B., 2005
5. Nəsimov E. Siyasət. Elmi və elmi-publisistik məqalələr toplusu. 2 cildli. – B., II cild, 2010
6. Dövlət idarəçiliyi. İzahlı lüğət. – B., 2006
7. Военный энциклопедический словарь. – М., 1986
8. Кардозо Ф. Контуры нового курса: политика глобализации и социальных преобразований. – М., 2001
9. Клаузевиц К. О войне. – М., 1997
10. Разин Е.А. История военного искусства. – М., I-III т., 1955-1961
11. [http: // libsib.ru](http://libsib.ru)
12. [http: // do.gendocs.ru](http://do.gendocs.ru)

3.9. GENDER SİYASƏTİ

“Gender” anlayışı və gender nəzəriyyəsinin əsas kateqoriyaları. Dövlət siyasətinin gender aspektləri. Cinsi bərabərlik probleminə kompleks yanaşma.

Yoxlama sualları və tapşırıqlar.

Təvsiyə olunan ədəbiyyat və mənbələr.

1. “Gender” anlayışı və gender nəzəriyyəsinin əsas kateqoriyaları

XX əsrin sonlarına aid mədəniyyət, XXI əsrin inkişaf meyllərini səciyyələndirən ən əsas göstəricilərdən biri gender tədqiqatlarının genişlənməsidir. Gender tədqiqatlarının əsasını “gender” anlayışı təşkil edir. Bu cəmiyyətdə müxtəlif mübahisələrə səbəb olur və klassik feminist nəzəriyyələrin, gender sosiologiyasının, gender psixologiyasının müxtəlif konsepsiyaları ilə şərh edilir.

Problemə münasibətdə müxtəlif baxışların olmasına baxmayaraq, tədqiqatçılar bir məsələdə həmfikirdirlər – gender bəşər tarixindəki bir sıra sirr və müəmmaların aydınlaşdırılmasının bir dünyagörüşüdür.

Gender nəinki fəlsəfə, sosiologiya və psixologiyanın, habelə digər elmlərin nəzəri problemləri ilə, bilavasitə ictimai təcrübə, müasir dünyada baş verən iqtisadi, sosial, siyasi və hüquqi proseslərlə birbaşa bağlıdır.

“Gender” termini ilk dəfə Amerika feministləri tərəfindən işlədilmişdir və o zaman, bu qadınları xüsusi qruplar kimi öyrənməkdən, cinslər arasındakı qarşılıqlı əlaqələri, onların bioloji, psixoloji və sosioloji xüsusiyyətlərini birgə öyrənməyə keçid mənasında işlədilirdi.

Genderin meydana gəlməsi, ilk növbədə, müasir cəmiyyətin fəlsəfi tənqidlə, yəni qadınların hüquqlarının tapdalanması vəziyyəti ilə əlaqədardır. Bu hadisə ilk dəfə antropoloq Qeyl

Rubinin (1949) “Qadınlarla dəyişmə, cinsin “siyasi iqtisadiyyatına” dair” (1975) adlı məqaləsində müşahidə olundu. Məhz burada gender “ictimai fəaliyyətin predmeti kimi, bioloji cinsləri tənzimləyən kompleks razılaşma kimi müəyyən olunurdu”.

“Gender” sözü ingilis dilinin filoloji terminidir. Yəni, cinsin qrammatik cəhətdən təyin edilməsində istifadə olunur. Lakin həmin anlayış öyrənildiyi bu yeni elm çərçivəsində yeni mənə qazanmışdır. Bu mənada “gender” – kişi və qadın mövqeyinin sosial, mədəni, psixoloji xüsusiyyətləri deməkdir.

Digər elmi yanaşmalardan fərqli olaraq bu mənanın əsasında “gender” konsepsiyası, qadın və kişiləri “təbii” keyfiyyətdə - bioloji varlıq kimi deyil, özünün statusu, xüsusi sosial maraqları və ehtiyacları, habelə sosial strategiyasına malik olan sosial varlıq kimi gözdən keçirir.

XX əsrin 80-ci illərində “gender” feminizm nəzəriyyəsinin əsas, eyni zamanda yeni inkişaf mərhələsinə çevrilir, həmçinin bu nəzəriyyəyə əsaslı dəyişikliklər edilir. Məşhur ingilis sosioloğu **Entoni Qiddens** (1938) öz “Sosiologiya” dərslində (1999) genderə yeni tərif verir və onu “bioloji cins” anlayışından belə fərqləndirir: “...Əgər “cins” qadın və kişi arasındakı fiziki, cismani fərqlərlə müəyyən olunursa, “gender” onların *psixoloji, sosial və mədəni* xüsusiyyətlərinə aid olan anlayışdır. Cins və gender əsaslı surətdə bir-birindən fərqlənir, onların dəqiq sərhədləri var. Yəni *kişi və qadınlar* arasındakı bir çox fərqlər öz təbiəti etibarilə bioloji olmayan xüsusiyyətlərlə səciyyələnir”.

Daha sonra o yazır ki, “gender sadəcə kişi və qadın arasındakı fiziki fərq deyil, bu kişi və qadının sosial cəhətdən reqlamentləşdirilmiş xüsusiyyətdir. Yəni hər bir kişi və ya qadın üçün münasib sayılan sosial davranışdır”.

Beləliklə, gender tədqiqatlarının əsasında “gender” anlayışı – “*sosial cins*” durur. Kişi və qadınlar arasında bioloji fərqlərdən başqa, onların vəzifələrində, fəaliyyət növlərində, davranışda,

psixologiyasında, düşünmə tərzində, tərəfdaşları qəbul etməsində öz əksini tapan sosial müxtəliflik də mövcuddur.

Cins müxtəlifliyi insan həyatının elə ilk günlərindən mövcuddur. Belə ki, bəşər övladı doğulduqdan sonra həyat ona öz cinsinə uyğun müəyyən davranış normaları və müəyyən fikirlərlə hərəkət etməyi buyurur və əvvəlcədən onun həyatdakı sosial rolunu müəyyən edir.

Amma insanların bu sosial rolu və davranış normaları heç də universal deyil və onlar bir sıra sosial və qeyri-sosial faktorların təsiri altında müxtəlif cəmiyyətlərdə müxtəlif inkişaf dövrlərinə görə fərqlənirlər.

İrqi, sinif, sosial-iqtisadi inkişafın səviyyəsi, mentalitet, mədəniyyət bütün bunlar sosial vəziyyətin bölünüb paylaşıdırılmasına böyük təsir edir. Gender bioloji cinsdən fərqli olaraq dinamikdir, dəyişə bilər, kişi və qadının sosial rolları ömürlük yeknəsəq olmamalıdır.

Gender tədqiqatları özünün bütövlüyü və mürəkkəb xarakteri ilə seçilir. Gender münasibətləri isə bütün mədəniyyəti, ictimai quruluşu, dövlət təsisatlarını işlədir və hər zaman düşüncə tərzinə, dilə, adət-ənənəyə, incəsənətə və s. öz izini qoyur.

Gender tədqiqatlarının əsas istiqamətlərindən biri də onun yalnız qadınların deyil, eyni zamanda kişilərin də problemlərinin təhlil etməsini təşkil edir. Onların həddən artıq mürəkkəbliyi bu problemlərin öyrənilməsinə kompleks yanaşmanı və ona geniş insan dairəsinin cəlb edilməsi ilə genişləndirilməsini tələb edir. Çünki bu problem qadınlara aid olduğu qədər, bütün cəmiyyətin problemdir.

Genderin tədqiqi və ona aid münasibət, proses və problemlərin bütöv kompleks şəkildə öyrənilməsini tələb edir. Bu kateqoriyanı həm texnologiya, həm də münasibətlər dəsti kimi də nəzərdən keçirmək olar. Bu istiqamətdə genderin bir çox *aspektləri* var – sosial, mədəni, fəlsəfi, antropoloji, psixoloji və s.

Hər bir nəzəriyyədə olduğu kimi, *gender nəzəriyyəsinin* də özünəməxsus kateqoriyaları var. Bunlar aşağıdakılardır: gender

texnologiyaları, gender ideologiyası, gender rolları, gender eyniliyi, gender müxtəlifliyi, gender stratifikasiyası, gender stereotipləri və s.

Gender tədqiqatlarının mühüm hissəsi olan diskriminasiya kateqoriyası da var. *Gender diskriminasiyası* (açıq və gizli) – cinsi əlamətə görə ayrı-seçkilikdir, o zaman ki, hər hansı bir cinsə digərinə nisbətə daha çox üstünlük verilir. Belə ki, kişi əməyi demək olar bütün cəmiyyətlərdə yüksək qiymətləndirilir və o, üstün mövqeyə malikdir. Məhz buna görə də kişi və qadın ilə bağlı olan fəaliyyət növləri və təsəvvürlər lap əvvəllərdən bərabər qəbul edilməyib.

Açıq ayrı-seçkilikdə müəyyən kateqoriya insanların qarşısına maneələr qoyularaq onların hüquqlarının açıq sıxışdırılması siyasəti aparılır. *Gizli, yaxud dolayısı* ayrı - seçkilik isə bütün sosial qrupların formal bərabərliyini qəbul edir; bu bərabərliyi hüquqi şəkildə möhkəmlədən və onun pozulacağı halda cəza təyin edən müvafiq qanunvericilik təyin edir. Lakin cəmiyyətdə mövcud olan təcrübə bu bərabərliyə nail olmağa imkan vermir. Belə ki, qadınların ailədə və məişətdə yüksək olan məşğulluq onlara öz vətəndaş və siyasi hüquqları realizə etməyə, siyasi və ictimai işlərlə məşğul olmağa o qədər də imkan yaranmır.

2. Dövlət siyasətinin gender aspektləri

“Gender” və ya “gender münasibətləri” konsepsiyası ilk politoloji və sosioloji konsepsiya olmuşdur ki, burada qadın və kişiləri “təbii, bioloji” keyfiyyətdə yox, ancaq cəmiyyətin bütün həyat sahələrində birlikdə qabiliyyətli fəaliyyət aparan, özünün statusu, xüsusi sosial maraqları, tələbatları və strateji davranışı olan, sosial varlıq kimi baxılır. Bu cür yanaşma ən məhsuldar baxışda - *dövlət siyasətinin gender aspektində ola bilər*.

Məlumdur ki, siyasi qarşılıqlı təsirin iştirakçılarının tərkibindən və bu məsələlərin predmetindən asılı olaraq, siyasətin *daxili, xarici və beynəlxalq* növləri vardır.

Dövlətin *daxili siyasəti* cəmiyyətin həyat fəaliyyətində mühüm rol oynayır. O, şəxsiyyətin hüquqi və sosial statusunu formalaşdırır, onun dövlətlə qarşılıqlı münasibətlərini nizama salır.

Tarixi təhlil və dövlətin daxili siyasətin dərk edilməsi göstərir ki, o, müxtəlif sahələrdə kişi və qadınların sosial statusuna əhəmiyyətli dərəcədə *təsir etməyə bacarır*:

- əhalinin məşğulluğu sahəsində (kişi və qadınların istehsalat sahələrində, biznesdə, büdcə sahəsində, qadın və kişi işsizliyi, əməyin qiymətləndirməsi, kişi və qadınlar üçün yeni iş yerləri və digər problemlər üzrə);

- siyasət və idarəetmə sahəsində (qadın və kişiləri qanunverici və icraedici hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətində, siyasi partiyaların, sosial hərəkatların işinə cəlb edilməsində), ailə-nigah münasibətləri sahəsində (partnyorun seçiminə imkan yaratması, doğum üstündə nəzarət, ev əməyinin mexanikləşdirməsi və s.).

Məlumdur ki, qadınların reproduktiv funksiyasının gücü sayəsində müəyyən dərəcəyə görə, kişi və qadınların həyat şəraiti xeyli fərqlənir. Lakin gender bərabərsizlik problemi bu fərqlərin mövcudluğunda deyil, o, ondan ibarətdir ki, onlar qadın və kişilərin özünü reallaşması imkanlarında neqativ əks etməməlidirlər.

Bu problemin həll etməsində dövlətin *sosial siyasəti* axırncı rol oynamır. Bu vəziyyətdə hakimiyyətin siyasi kursunu səmərəli saymaq olar ki, o həm kişilərə, həm də qadınlara iqtisadi, hakim resurslara, təhsilə, sənət fəaliyyətinə, gəlirə nəzarətə eyni dərəcədə təmin etsin.

Qadın və kişilərin mənafeələrinə toxunan siyasət konkret-tarixi səciyyə daşıyır. Onun *məzmunu* əsasən aşağıdakılardan asılıdır:

1. cəmiyyətdə və siyasi elitada qadın məsələsinə dair hakim mövqedən, qadına münasibətdə ideologiyadan;

2. dövlətin iqtisadi münasibətlərinin tipindən və sosial-iqtisadi inkişafın səviyyəsindən;

3. dövlətdə və cəmiyyətdə siyasi rejim və demokratiyanın səviyyəsindən;

4. dövlət siyasətinin subyektlərinin mövqeyindən və təşəbbüsündən – hakim qurumlardan, siyasi partiyalardan, ictimai təşkilatlardan, qadın kütləsindən və s.

Siyasətin təyin olunmasında *əşağıdakı amillər* mühüm rol oynayır: institusional; sosial - iqtisadi; ideoloji. *Institusional* amillərə *əşağıdakılar* aiddir: cəmiyyətin siyasi sistemi, siyasi rejim, siyasi mədəniyyət, cinsi bərabərliyə dair mövcud qanunvericilik bazası.

Sosial-iqtisadi amillər arasında xüsusi olaraq seçilən *əşağıdakılardır*: iqtisadiyyatın vəziyyəti, sənaye istehsalının inkişafının səviyyəsi, xidmət sahələrinin inkişaf dərəcəsi, informasiya texnologiyaları, qadın işçi qüvvəsinə olan tələbatı.

İdeoloji amillər sırasında ən önəmli yeri qadın və kişilərin cəmiyyətdə oynadıqları rola dair hakimiyyət qurumlarında və kütləvi şüurunda formalaşan baxışlar tutur.

Dövlət və ailə arasında qarşılıqlı münasibətlərin xarakteri sosial partnyorluq, proteksionizm, ailənin öz funksiyaları yerinə yetirmək üçün dövlətin qarışmaması ilə təyin etmək olar. Və nəhayət, vətəndaş cəmiyyəti. Onun dövlətdə mövcudluğu siyasi partiyaların mövqedən, ictimai hərəkətlərin təşəbbüslərindən, qadın təşkilatlarından təyin etmək olar.

Sosial siyasətin obyektindən, cinslərin bərabər hüquqlu məqsədlərdən və onlara nail olmaq üçün istifadə olunan vasitələrdən asılı olaraq, dövlət siyasət tiplərinin bir neçə səviyyələrini göstərmək vacibdir.

Birinci səviyyə - bu tip cinslərin bərabər hüquq probleminə dair müxtəlif nəzər nöqtəsi sisteminə əsaslanır. Buna müvafiq olaraq *patriarxat*, *paternalist* və *liberal* siyasət tiplərini fərqləndirirlər.

İkinci səviyyəsinin əsasında dövlət tərəfindən təsir tədbirlərinin yönəldiyi obyekt dayanır. Buna görə də qadınlara münasibətdə yönəlmiş siyasət və ya “qadın” dövlət siyasəti,

qadınların maraqlarına iri sosial-demoqrafik qrup kimi baxır və həm qadın, həm də kişilərin iştirak etdiyi *eqalitar (fəal gender)* siyasətini fərqləndirmək olar.

Dövlətin gender siyasətinin birinci səviyyəsinə *patriarxat* tipi aiddir. Ailədə, cəmiyyətdə qadın və kişilər arasında funksiyaların bölgüsünə əsaslanan siyasətdir. Bu fikirlə, qadınlar yalnız ailədə, uşaqların təlim - tərbiyəsi və ev təsərrüfatı ilə məşğul ola bilər. Kişilərə isə dövlət subyekti, peşəkar və ictimai fəaliyyətdə fəal iştirakçısı, ailə başçısı və “gəlir mənbəyi” rolları xasdır.

Berlin iqtisad məktəbinin sosiologiya üzrə professoru **B.Pfau-Effinger** cəmiyyətin bu modelini “*ənənəvi kişi – gəlir mənbəyi, qadın – evdar qadınr*” adlandırır.

Rusiya feminist düşüncəsinə görə, bu tip gender ierarxiyası “evdar qadınla” onun həyatını təmin edən sponsor kişi – “gəlir mənbəyi” arasındakı müqavilə kimi müəyyən edilir.

Patriarxat “qadın” siyasətinin səciyyəvi *xüsusiyyətləri* aşağıdakılardır:

- qadınların peşəkar fəaliyyət sahəsindən uzaqlaşdırılması;
- qadınların ali təhsil almasına maneələrin törədilməsi;
- qadınların tədrisini və təlimini yalnız evdarlıq və analıq funksiyaları ilə məhdudlaşdırılması;
- qadınların siyasi həyatdan təcrid olunması, qərarların qəbul edilməsi zamanı söz hüququnun məhdudlaşdırılmasıdır.

Bu tip dövlət siyasəti XX əsrin birinci yarısında “klassik” kapitalizm dövründə ictimai sahənin yalnız kişilərə, şəxsi sahənin qadınlara məxsus olduğu dövr üçün səciyyəvidir.

XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində patriarxat siyasətinin misalı kimi Rusiya imperiyası timsalında göstərmək olar. O vaxt qadınların sosial - hüquqi statusu xeyli dərəcədə dövlət tərəfindən təsis olunan hüquq və öhdəliklərin məcmusu ilə müəyyən olunurdu.

Siyasətin növbəti tipi – *paternalist* tipidir. Bu siyasətə qadınları dövlət tərəfindən bütün həyat sahələrinə cəlb olunması üçün şərait yaradılması xasdır. Paternalist siyasət elə dövlət

siyasətidir ki, işləyən qadınlar bir növ dövlət tərəfindən himayə olunurlar.

Paternalist tipə *aşağıdakılar aiddir*:

1. dövlət tərəfindən ictimai həyatın bütün sahələrində, ailə-nikah münasibətlərində kişi və qadınlar üçün hüquq bərabərliyinin tanınması;

2. ictimai istehsalatda qadınların geniş iştirakı;

3. qadınların reproduktiv, istehsalat və ailə rollarını uyğunlaşdırılmasına şərait yaratmaq məqsədilə xidmət sahəsinin inkişafı;

4. qadınların güzəşt, müavinət, uşağın doğulması və ona baxmağı ilə əlaqədar məzuniyyət, qadın əməyinin tətbiqinin azaldılması üçün dövlət sosial müdafiənin yaradılmasıdır.

Bu tip siyasətin əsasında *“dövlət tərəfindən uşaqlara qayğı göstərdiyi halda iki qazanc gətirən”*, yaxud *“işləyən ananın etakratik müqaviləsi”* modeli dayanır. Belə hesab edilir ki, müqavilə modeli əsasən aşağı gəlirə malik olan, kişilərin büdcəni təmin edə bilmədiyi ailələrə aiddir. Bu vəziyyətdə qadın həm ev işlərini, həm də peşəkar fəaliyyətini tənzimləyir.

Dövlət siyasətinin paternalist tipi, marksist - leninçi ideologiyasına əsaslanan, ictimai quruluş formalara səciyyəvidir. Burada dövlət əsas ictimai suveren rolunda çıxış edir və *“qadınların spesifik maraqlarına”* dair daimi himayəsini öz konsepsiyasına daxil edir.

Sovet dövrünün 1917-1991-ci illər paternalist siyasətinə ən yaxşı misaldır. Artıq sosialist dəyişiklərinin birinci mərhələsində kommunist partiyası qadınlara münasibətdə siyasətin ideoloji əsaslarını qoydu. Qadın məsələsinin həllində *“sovet variantı”* yalnız qadının həyatı strategiyasında bir modeli – professional əməklə analığın əlaqələndirilməsini *“düzgün”* sayırdı.

Paternalist siyasətin açıq ifadə edilmiş ünvanlanması, ataların statusuna mənfi təsir göstərirdi. Belə ki, 1936-cı ildə SSRİ-nin Konstitusiyasında ataların statusu ümumiyyətlə göstərilməmişdir.

Siyasətin paternalist tipi bir qayda olaraq qadınların sosial statusuna əks təsir göstərirdi və qadının ailədən, eləcə də dövlətdən asılılığına yüksək dərəcədə təsirini göstərirdi. Bu da demokratik cəmiyyətin inkişaf prinsiplərinə zidd idi.

Elmi-texniki tərəqqinin inkişafı ilə bərabər orta sinfin formalaşması, XX əsrin ikinci yarısında inkişaf etmiş cəmiyyətlərdə patriarxat iyerarxiya əvəzinə qadınların işə cəlb edilməsi, cinslərin qarşılıqlı münasibətlərində yeni liberal model yaranır.

Dövlətin gender siyasətinin *liberal tipi* – qadın və kişilərə ictimai və şəxsi həyatın bütün sahələrində bərabər hüquqlar verilir. Bununla yanaşı postsənaye cəmiyyətlərdə cins əlamətinə görə ayrı-seçkilik məşğuliyyət, siyasət və idarəetmə sahələrində səciyyəlidir.

Siyasətin liberal tipinin əsasında bir neçə gender sistemi dayanır. Bu, *“kişi – gəlir mənbəyi və qadın – qismən evdar”* modelidir ki, həm qadın, həm kişilər əməyin qiymətləndirməsinə, ev təsərrüfatlarında sərbəst olmayan uşaqlar yoxdursa, bir qaydada cəlb olunurlar.

İşləyən qadın üçün analığın fəal fazasında uşağa qulluq məqsədilə ona yarım iş gününün uşaqlar ilə məşğul olmasının uyğunlaşdırılması münasibdir. Postsənaye tipli cəmiyyətlərdə *“iki gəlir mənbəyinin mövcudluğunda muzzdlu işləyən evdar qadının və ya uşaqlara baxan şəxsi qulluq xidməti”* modeli tələb olana bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, liberal tipin ideologiyası kişilərin üstünlüyü ideyasına yaxındır, nəinki gender bərabərlik ideyasına. Onun səciyyəvi *xüsusiyyətləri kimi aşağıdakılar* çıxış edirlər:

- ödənişli işdə tam məşğuliyyətə qadınların integrasiyası;
- dövlət və siyasi hakimiyyətin eşelonlarında qadınların iştirakının kənarlaşdırılması;
- uşaqların tərbiyəsi və qulluq funksiyasını, ilk növbədə, ailə funksiyası hesab olunması, qadının reproduktiv funksiyasının təminatında dövlətin zəif iştirak etməsi;

- kütləvi informasiya vasitələrində qeyri - sərbəst evdar qadının simasını tətbiq edilməsidir.

Misal olaraq siyasətin bu tipini Böyük Britaniyanın liberal modelində göstərmək olar. Bu ölkədə inkişaf etməyən uşaqlara qulluq sistemi, parlamentdə qadınların az sayda təmsil olunması və eyni zamanda işçi qüvvəsi tərkibində onların çox saylı olması və “pozitiv hərəkətlərinə” qanunverici yardımın inkişaf sistemi nəzərdə tutulur.

Burada qadın və kişilər üçün bərabər hüquq və bərabər imkan siyasəti iki qanun əsasında həyata keçirilir – “Bərabər hüquqlu haqqının ödənilməsi haqqında” qanun və “Cinsi əlamətlərinə görə ayrı-seçkilik haqqında” qanun (1975). Bu qanunların işlənməsi 30 ildən çox qadınların sosial-iqtisadi və siyasi həyatda onların tərəqqi rolunu interqrasiya prosesində göstərdi. Bərabər imkanların qanunvericiliyi Britaniya qadınlarının kişilərlə bərabər eyni təhsil almaq cəhdini həvəsləndirir. 90-cı illərin əvvəlində tələbələr arasında qızların payı 46% olmuşdur. Tibb və hüquq məktəbin tələbləri arasında o yarısına qədər çatıb.

Ən böyük dəyişiklər qadınların məşğulluğu sahəsində baş verdi. Ümumiyyətlə, Britaniyada mizdlü əməklə məşğul olan qadınların payı Avropa cəmiyyətində ən yüksəklərdən biridir. Böyük Britaniyada işləyən anaların hüquqları dövlət tərəfindən qorunur.

Lakin burada qadınların xidməti pilləsində irəliləyişi, rəhbər dövlət vəzifələrinə perspektivləri kiçik qalır. Parlament üzvləri, böyük kampaniyaların menecerləri, məktəblərin rəhbərləri, ali məktəblərin professor və müəllimləri arasında kişilər böyük əksəriyyət təşkil edir.

Britaniya kişiləri, qadınların məşğulluq sahəsində bərabərliyi qəbul edərək, qadınların cəmiyyətdə ənənəvi baxışlarının tərəfdarı olmağa davam edirlər. Ailəli qadın asudə vaxtını ailəli kişilərdən iki dəfə az əldə edir. Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, Böyük Britaniyada qadınlar, kişilərdən nisbətən, dövlətdən çox asılıdırlar.

Nəticədə, Böyük Britaniya misalında qeyd etmək lazımdır ki, dövlətin gender siyasətinin liberal tipi ziddiyyətli səciyyə daşıyır. Bir tərəfdən, cəmiyyətdə qadınların sosial statusunun yüksəlməsi tendensiyası yer tutur, digər tərəfdən isə cins əlamətinə görə ictimai həyatın bütün sahələrində ayrı - seçkilik mövcuddur.

Yuxarıda deyənləri ümumiləşdirərək qeyd etmək lazımdır ki, gender sahəsində *dövlət siyasəti* ziddiyyətli məqsədləri təqib edir: iqtisadiyyatın inkişafı və nəticədə, qadınların peşəkar sahəyə cəlb eləməsi, bir tərəfdən, və ənənəvi gender sistemini müdafiə etməsi – digər tərəfdəndir.

Belə siyasət, öz növbəsində, qadınlarda rolların münaqişəsinə gətirir: onlar iqtisadi zərurət kimi işləmək və qadınlara təyin edilmiş cins-rol ideologiya əsasında evdar qadın arasında “parçalanmaq” məcburiyyətindədirlər.

Buna baxmayaraq, postsənaye cəmiyyətlərdə iqtisadi inkişaf və dövlət tərəfindən himayə edilmiş təhsil sistemi, qadınların təhsilli təbəqənin çoxalması kimi, sənaye və ictimai sahələrə fəal qoşulmaları ilə nəticələri törədə bilərlər. XXI əsrin əvvəlində bu proseslər bir çox iqtisadi inkişaf etmiş ölkələrdə öz yerini tutur.

3. Cinsi bərabərlik probleminə kompleks yanaşma

Dövlət siyasətinin ikinci səviyyədə olan tipini *iki hissəyə bölmək olar*: 1. qadınlara münasibətdə siyasət; 2. eqalitar siyasət, burada siyasətin obyektı kimi yalnız qadınlar deyil, həm də kişilər çıxış edirlər.

Əgər dövlət tədbirlərinin çoxu əsasən qadınların iri sosial-demoqrafik qrup kimi spesifik tələbatlarına toxunurlar və onların statuslarını yüksəltmək üçün yönəliblərsə, onda bu tipli siyasəti “*qadın*” siyasəti adlandırırlar.

“Qadın” dövlət siyasəti bir sıra fərqləndirici xüsusiyyətə malikdir. O, cəmiyyətin məhdud olan bir hissənin maraqlarına toxunur və birbaşa qadınlara ünvanlanır. Kişi amili nəzərə alınmır

hətta elə hallarda ki, o zaman cinslərin status mövqelərini düzəltmək məqsədini qarşısına qoyanda.

Müasir şəraitdə qadın və kişilərin qeyri - bərabər hüquqlarının təzahürü həm inkişaf etmiş, həm inkişaf edən ölkələrdə nəzərə çarpır. Buna görə də, bir çox siyasətçilər cinslərin real bərabərliyi məsələsində yeni araşdırmaların aparmasına, yeni yanaşmalara, strategiya və üsullara ehtiyac olduğunu qeyd edirdilər.

Belə strategiyalardan biri *cinslərin bərabərliyi probleminə dair kompleks yanaşma oldu*. Bu məsələ BMT tərəfindən Pekin şəhərində keçirilən qadınların vəziyyətinə dair IV Ümumdünya konfransında (1995) prinsip kimi dünya ictimaiyyətinə təqdim olunan sənədlərdə öz əksini tapmışdır.

Cinslərin bərabərliyi probleminə dair kompleks yanaşma – bütün siyasi strategiya və proqramlarda cinslər arasında hüquqların bərabərliyinin təmin olunması və möhkəmlənməsinə yönəlmiş fəal siyasətin bir məqsədidir.

Bu strategiya bir çox inkişaf etmiş ölkələrin (Kanada, Almaniya, İsveç, Norveç, Danimarka, Finlandiya və s.) siyasi həyatına daxil olmuşdur. Avropa dövlətlərində bu strategiya “*gender mainstreaming*” adını almışdır.

Cinslərin bərabərliyi probleminə dair kompleks yanaşma cinslər arasında bərabərlik məsələlərini bütün istiqamətlərini, ideyalarını və sahələrini birləşdirən ictimai həyatın ümumi kontekstinə inteqrasiya etməyə təklif edir.

Bu vəziyyətdə aksent cinslərin arasında bioloji fərqlərə deyil, sosio-mədəni fərqlərə edilir. Bu yanaşmanın həyata keçirilməsi, qadın və kişilərin sosial vəziyyətinə siyasətin nəticələrini əvvəlcədən hesablamağa, bu prosesə siyasətin bütün subyektlərini cəlb etməyə şərait yaradacaq.

Beləliklə, gender siyasətinin subyektlərinin sayı bütün nazirlərin və təşkilatların dövlət qulluqçuların, elmi işçilərin, ekspertlərin (kişi və qadınların) hesabına genişlənilir. Siyasətin bu tipini eqalitar (fran. dil. “*egalite*” – bərabər) və ya fəal gender siyasəti adlandırmışlar.

Eqlitar siyasətin *əsas istiqamətləri* aşağıdakılardır:

- bütün peşəkar fəaliyyət sahələrində, o cümlədən dövlətin idarəedilməsi, qadın və kişilərin bərabər iştirakı; ailə üzvlərinin ev işlərindən maksimal dərəcədə azad edilməsi üçün şəraitin yaradılması;

- uşaqlarla qulluq ilə bağlı dövlət güzəştlərinin hər iki valideynə şamil edilməsi; gender bərabərliyinin mütləq şərti kimi hər iki cinsin təhsil almasının təminatı;

- cəmiyyətdə qadın və kişilərin rolları barədə patriarxat stereotiplərin aradan qaldırılması, gender bərabərliyi haqqında ictimaiyyətin müsbət rəyinin yaradılması;

- gender bərabərliyi probleminin məgzini bütün səviyyələrdə dərk edən dövlət qulluqçuların hazırlanması sisteminin təşkil edilməsidir.

Fəal gender siyasəti – elə bir siyasətdir ki, istehsal resurslarında və gəlir mənbələrində qadın və kişilərin bərabər hüquqlu iştirakının təmin edilməsini nəzərdə tutur. O, qadınların ev işlərində çalışmasının müddət və əziyyətini azaldır, müxtəlif sosial xidmətlərdə gender disbalansının aradan götürülməsinə yönəldilmiş proqramlarla onların sosial müdafiəsini təmin edir, qadının siyasi nüfuzunu möhkəmləndirir və ölkənin ictimai - siyasi həyatında onun iştirakını təmin edir.

Eqlitar siyasət gender modelinin *“iki gəlir mənbəyi – iki evdar qadın”* variantına – kişi və qadının ictimai həyatın bütün sahələrində simmetrik və bərabər çəkili iştirakı variantına əsaslanır.

Gender təhlilinin metodologiyası nöqteyi-nəzərindən dövlət hər iki cins üçün özünü təsdiq istiqamətində bərabər hüquqlu şəraitin yaradılması prinsiplial məsələ sayır. Lakin dövlətdə səmərəli gender siyasətini təmin etmək üçün şəraitlər yaradılmalıdır. Bununla əlaqədar olaraq, ilk növbədə, siyasi iradə olmalıdır ki, *dövlət cinslərin bərabərliyini öz prioritetlərindən biri kimi qəbul etsin. Sonra isə, şəxsiyyətin, kişi və qadınların hüquqlarının tam tanınması və hörmətidir.*

Bu şərt dövlət orqanlarını cinslərin hüquq haqlarında bərabərləşdirməsinə, zorakılığa qarşı, qadın alverilə mübarizəyə, qadın və kişilər tərəfindən həyat tərzinin azad seçməsinin hüququna, nəsillərin təkrar istehsalının azad məsələlərinin həllinə, ailə münasibətlərində bərabərliyin təmin edilməsinə vadar edir.

Bu cür dövlətdə demokratik nümayəndəliyi təmin edən demokratik siyasi rejim təsis olunmalıdır. Yalnız əsl demokratik rejim şəraitində hakim orqanlar qadınların bütün səviyyələrdə və sahələrdə qərar qəbul etməsində mükəmməl iştirakına maraqlıdırlar.

Bunun üçün onlar qadın və kişilərin dövlət və ya seçkili orqanlarda 30% qədər təşkil etməsinə şərait yaradan texnologiyaları tətbiq edə bilər. Bu miqdar gündəliyə və səsvermə nəticələrinə təsir etmək üçün kifayətdir.

Bundan başqa, *dövlətdə vətəndaş cəmiyyəti inkişaf etməlidir*. O, həm kişilərə, həm qadınlara dövlət qərarlarının qəbul edilməsi üçün təsir etmək bacarığını şəxsi hərəkətlərə, qeyri - hökumət təşkilatlarına geniş məkan yaradır.

Ən çətin şərtlərdən biri cəmiyyət tərəfindən sosial disproportsiyaların və cinslərin faktiki bərabərliyini düzəltmə zərurətini ümumiyyətlə qəbul etməsidir. Cəmiyyətin kütləvi şüurunun və mədəniyyətinin yüksəlməsinə yalnız siyasi iradə azdır. Burada kütləvi informasiya vasitələrinin fəal iştirakı, əhalinin geniş gender maarifləndirilməsi də tələb olunur. Qeyd olunan şərtlərinin təmin olunması dövlət siyasətinin gender bərabərliyinə çatmağının əsasıdır.

Dünyada elə qrup ölkələr mövcuddur ki, burada keçirilən siyasət həm qadınların, həm kişilərin maraqlarına toxunur. İlk növbədə, bu Skandinaviya ölkələridir. Belə ki, İsveçdə, Finlandiyada və Danimarkada qadınların qanunverici orqanlarda təmsil olunması 33-40% ibarətdir. Bu isə deputat - qadınlara siyasi qərarlara təsir etmək üçün böyük imkan yaradır.

Eqalitar siyasətin həyata keçirilməsi üçün milli hökumətin tərkibində qadınların payı böyük əhəmiyyət kəsb edir. İsveçdə və

Norveçdə hökumət yerləri qadın və kişilər arasında bərabər bölünür, Finlandiyada, Danimarkada və Hollandiyada nazirlər kabinetinin onda üç hissəsini qadınlar təmsil edir. İsveçin regional parlamentlərinin tərkibində qadınların payı 40% çatır.

Fəal gender siyasətinə aid olan ölkələr üçün qadınların tam əmək vaxtı rejimində məşğul olmağı, dövlət uşaq məktəbəqədər təşkilatların inkişaf etmiş şəbəkəsi və valideyn məzuniyyətini maneəsiz almağı səciyyəvidir.

İsveç dövləti siyasətin bu tipinin misalı kimi ola bilər. XX əsrin 60-cı illərinin axırlarında elə cəmiyyət formalaşmışdır ki, burada "*ailə - iki gəlir mənbəyi*" modeli üstün olmuşdur. Peşəkar məşğul əhali arasında qadınların payı burada 90-cı illərin əvvəlində 49%, 1940-cı ildəki 25%-ə qarşı olmuşdur.

Belə siyasətin həyata keçirilməsi problemin həll olunması üçün hüquqi bazanın mövcudluğunu, cinsi mənsubiyyətinə görə, ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılması üçün arbitrajın, komitələrin, şuraların yaradılmasını, hər nazirlikdə cinslərin bərabərliyi məsələləri ilə məşğul olan departamentlərin və ya şöbələrin açılmasını, gender problemləri üzrə elmi - tədqiqat işinin aparılmasını, həqiqi, obyektiv statistik bazasının yaradılmasını nəzərdə tutur.

Baxmayaraq ki, müxtəlif dövlətlərin konstitusiyalarda qeyd edilir ki, qadın və kişilər bərabər hüquqlara və azadlıqlara malikdirlər, dövlət siyasətində bu konstitusiya prinsipi hələ heç də hər yerdə vacib oriyentir olmayıb.

Qadınların vəziyyəti üzrə Pekin konfransı dünya ictimaiyyətini qadınların hüquq və imkanlarının hər yerdə genişləndirməsi üzrə yenilənmiş global öhdəlikləri qəbul etməsinə ruhlandıraraq, beynəlxalq ictimaiyyətini və milli dövlətlərin hökumətlərinin diqqətini cəlb etmişlər.

Belə ki, konfrans iştirakçıları XXI əsrdə qadınların inkişafı yolunda əhəmiyyət kəsb edən *Pekin bəyannaməsi və fəaliyyət platformasını* qəbul etdilər. Fəaliyyət platformasında qadınların vəziyyətinin yaxşılaşdırılması səmtində 12 *mühüm istiqamət qeyd*

olundu – yoxsulluq, təhsil və ixtisas hazırlığı, səhiyyə, silahlı münaqişələr, iqtisadiyyat, direktiv orqanların işində və qərarın qəbul olunma prosesində iştirak, institusional mexanizmlər, kütləvi informasiya vasitələri, ətraf mühit və qızlar.

Yoxlama sualları və tapşırıqlar

1. Gender tədqiqatlarının predmeti nədən ibarətdir, onların xüsusiyyəti nədədir?
2. “Gender” anlayışın mahiyyəti nədən ibarətdir?
3. “Gender” anlayışı “cins” anlayışdan nə ilə fərqlənir?
4. Təkamül prosesində cins diferensiasiyasının formalaşması haqqında danışın.
5. Gender bərabərliyinə nail olunmasında dövlət siyasəti nə kimi rol oynayır?
6. Gender sahəsində dövlət siyasətinin əsas aspektləri sadalayın.
7. Kişi və qadın münasibətlərində dövlət siyasətinin tiplərini və səviyyələrinin meyarlarını sadalayın.
8. Cinslərin bərabərlik probleminə kompleks yanaşmanın reallaşmasının əsas istiqamətlərini açın.
9. “Qadın dövlət siyasəti “ nədir?
10. Eqlitar dövlət siyasətinin tərifini verin.
11. Gender təhlili mövqeyindən siyasətin səmərəliliyinin meyarlarını sadalayın.

Təvsiyə olunan ədəbiyyat və mənbələr

1. Əliyeva M. Dövlətin gender siyasəti – B., 2006
2. Əliyeva M. Dövlət siyasətin gender təhlili // Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə, 2007, № 3
3. Əlizadə A.M. Keçmişini unudan xalqı gələcək faciələrlə qarşılayır - B., 1998
4. Gender: demokratiya, sülh mədəniyyəti, təhsil. - B., 2006

5. Dövlət qulluğunda gender bərabərliyi probleminə kompleks yanaşma / İng. dil. tərcüməçi R.Ağazadə – B., 2006
6. Pekin Bəyannaməsi və fəaliyyət platformasının həyata keçirilməsi üzrə gələcək tədbir və təşəbbüslər. BMT-nin Baş Assambleyada qəbul olunan qətnamə. – B., 2002
7. Politologiyanın gender aspektləri / Müəl.-tərtib. M.Əliyeva. – B., 2004
8. Алиева М. Гендерное равноправие и нация: новые подходы // Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə, 2010, №2
9. Гендерные аспекты политической социологии /Под ред. С.Айвазовой, О.Хасбулатовой. – М., 2004
10. Дэвис Н.Ю. Женщины и гендерные отношения: аналитические подходы / Гендер и нация. – Рига, 2001
11. Женщина в гражданском обществе. Материалы международной конференции. – СПб., 2002
12. Комплексный подход к проблеме равенства женщин и мужчин. Заключительный доклад о деятельности группы специалистов. -Страсбург, 1998
13. Пфау-Эффингер Б. Опыт кросс-культурного анализа гендерного уклада // Социологические исследования, 2000, № 11
14. Lips H. Sex and Gender; An Introductio / Mountain View, 1997
15. Jennifer Hornsby. The Oxford Companion of Philophy. N.-Y., 1995

M.M.Əliyeva
A.M.Əlizadə
Siyasət nəzəriyyəsi
Dərslik

Nəşriyyatın direktoru: Hüseyn Hacıyev
Texniki redaktor: Gülbəniz Məmmədova
Dizayn: Müşfiq Hacıyev
Cildçi: Azad Həmzəyev
Montajçı: Elmira İsmayılova

Çapa imzalanmış 28.07.2015-ci il
Kağız formatı 60x84 1/16, çap vərəqi 27
Sifariş 410, sayı 500

ADPU-nun mətbəəsi
Bakı, Ü.Hacıbəyov küçəsi, 68
Tel: (+912) 493-74-10
E.mail. ADPU@Box.az